

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 2

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşad Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, fil.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

**Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli**

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 2

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

DİLÇİLİK

Prof. MƏSUD MƏMMƏDOV

Lənkəran Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏDİMLİYİNİ SÜBUT EDƏN BƏZİ AMİLLƏR

Açar sözlər: *Azərbaycan, tarix, Şərq, adət-ənənə, şəkilçi*

Ключевые слова: *Азербайджан, история, восток, обычай, суффикс*

Key words: *Azerbaijan, history, the East, tradition, suffix*

Dəfələrlə qeyd etmişik ki, hər hansı geniş coğrafi ərazidə, tərkibində hər hansı bir dil həmin ərazidə yaşayan qohum və qeyri-qohum dillər içərisində, əsas ünsiyyət vasitəsidirsə, yəni hakim dildirsə, onda bu dilin qədimliyində, tarixən xalqın oturaq həyat tərzini keçirməsinə, maddi mədəniyyətinin yüksək olmasına dəlalət edir. Belə dillərdən biri də Azərbaycan-oğuz dilidir. Məlumdur ki, Azərbaycan oğuzlarının ərazi hüduqları çox geniş olmuş və bu ərazilər indi də məlumdur və qalmaqdadır. Deməliyəm ki, istər yeni eradan əvvəl və istərsə də bizim erada Azərbaycan dili yaxın Şərqdə və Zaqafqaziyada öz təsir gücünü və hörmətini itirməmişdir.

Professor Məsud Məmmədov “Ötən əsrlərdə Azərbaycan-Oğuz dilinin Şərqdə və Zaqafqaziyada üstünlük səbəbləri” məqaləsində qeyd edib ki, Azərbaycan oğuzlarına rişxəndlə baxanlar da az deyildir. Bunun əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan oğuzlarının gah Midiya, gah Atropatena və ya Alban sayılmış olmalarıdır. Guya ki, Azərbaycan oğuzları “kimliklərini bilmirlər və onlar gəlmələrdirlər”. Aydın məsələdir ki, bütün bunlar qərəzlə yazılan yalanlardır. Bunun doğruluğunu və cavabını bir sualı verməklə müəyyən edə bilərik: Sovet hakimiyyəti Şimali Azərbaycanda yarananda, baxmayaraq başqa xalqlar da və onların dilləri də bu coğrafi ərazidə yaşayırdı, görəsən niyə onda respublikanın dövlət dili məhz Azərbaycan-Oğuz dili olmuşdu? Bunu bilmək üçün bəzi incə məsələləri yada salmağı lazım bilir: birinci, Oğuz türklərinin bu yerlərə guya ki, X əsrdən etibarən gəldiyini iddia edən bəzi (Azərbaycana düşmən olan) İran təmayüllü “dana başlar” ən azı “Kitabi-Dədəm Qorqud” dastanının yaranma tarixinə, heç olmasa, nəzər yetirməli idilər və bilərdilər ki, ən qədim oğuz eposu olan bu kitabın 1300 illiyini bütün dünya qəbul etmişdir. Elə bunun özü artıq VII əsr ifadə edir. Amma ilkin elmi mənbələr bu eposun islamdan əvvəlki milli ənənələrdən bəhs etdiyini əsas götürərək onun tarixinin daha qədimlərə getdiyini sübut

etməkdədirlər. Yaşadığı yerdə ən azı min il mövcud olmayan bir oturaq xalq belə möhtəşəm epos yarada bilməzdi. Görünür ki, bədxahlar Oğuz türkləri ilə X əsrdə buralara gələn Səlcuq türklərini dəyişik salırlar. Biməliyə ki, Şərq dünyası etnoslar laboratoriyası olduğu kimi qədim Azərbaycan coğrafi (Şimali və Cənubi) ərazisi türkdilli xalqların (Oğuz, Kıpçak, Karluk) mərkəzi yurdu olmuşdur. Türkdillilər Dərbənd keçidindən daimi bir axın kimi gəlib getmişlər.

Hər şeydən öncə bilməliyə ki, qədim türk tayfaları və xalqları üç rəqəmini üstün tutmuşlar. Məsələn, Şumerlər özlərinə vəzifələrinə görə ad vermişlər: akkadlar, maskatlar, sakkatlar və öz növbəsində Şumerlərin vələd övladları olan Azərbaycan Oğuzları da özlərini Sarı Oğuz, Göy Oğuz, Qaqa Oğuz adlandırmışlar. Eləcə də, Türk-Altay türklərinin varisləri də eyni həyatı yaşamışlar. Məsələn, Qazaxlarda: Ulu cus, Orta cus, Kiçik cus; Özbəklərdə: minlər, yüzlər, qırqlar. Bu cür üçlük bölgü bütün türk xalqlarında indi də mövcuddur. (1, 133-134).

Afad Qurbanov doğru olaraq yazıb ki, Akkadlar Şumer sözlərinin tələffüz qaydalarına və onların yazı işarələrinə, ulu dilin bəzi sözlərinin qoruyub saxlanmasına görə, danışq dilindəki əvəz olunan sözlərlə paralel verilirdi. Məktəblərdə Şumer dilini öyrənməyə daha çox fikir verən akkadkar Şumer sözlərini mənalarına görə qruplaşdırır və çox işlənən sözləri, terminləri qruplaşdırı bilirlər və beləliklə də, qədim akkadlar Şumer dilinin ensiklopedik lüğətini tərtib etməyə müvəffəq olmuşlar (2, 34).

Bilməliyə ki, Azərbaycan oğuzları çox zəkali və yaradıcı xalq olaraq, tarixən dünya elminə, xüsusən də, ədəbiyyatına böyük dühalar bəxş etmişdir və təkcə bu şəxsiyyətlərin təbliği baxımından yunanlardan geri qalırlar! Onlar, eləcə də, Şərqdə bir çox sülalə dövlətlərinin banisi və ya digər hökmdarlar üçün ustad dövlət qurucuları idilər. Azərbaycan Oğuzları, hətta bir başqa dövlətin tərkibində olarkən də “dövlət içində dövlət” olaraq, öz əzəli dilini, ənənələrini, xalq təbabətini qoruyub saxlamış, Şərq poeziya məktəbinin yaradıcıları olmuşlar. Xüsusən, Oğuz türklərinin dili onların ən böyük sərvətidir. Şərqdə öz şirinliyi və lətifliyi ilə Oğuz (Azərbaycan) dili fars dili ilə həmişə rəqabət aparmışdır. Böyük Şah İsmayıl Xətai məhz bu dilin daha gözəl olduğuna istinad edərək, Azərbaycan oğuz türkcəsində divan yazmış, Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində möhtəşəmliyini təsbit etmişdir. Bu hakim dilin davamçıları Şərqdə və Zaqafqaziyada da qədim dövrlərdən tutmuş 1950-ci ilə qədər Oğuz Azərbaycan dili b u ərazilərdə hakim dil idi. Ərazidə yaşayan xalqların hamısı ümumişlək dil kimi, məhz bu dildən istifadə edirdi. Çünki tarixən bu dili, bu böyük coğrafi məkanda (irqindən, dilindən) asılı olmayaraq, hamısı bilirdi. Səfəvilər və digər sülalələr məhz bu keyfiyyətlərinə görə onu dövlət dili kimi elan etmişdilər.

Oğuzlar həm öyrənən və həm də öyrədən xalq kimi tanınmaqdadır. Oğuz-Azərbaycan igidlər yurdudur. Bunu Azərbaycan xalq nağılları və

dastanları sübut edir. Nağıllarımıza diqqət yetirsək görürük ki, sonu çox böyük ibrət və hikmətlə bitməyən xalq nağıllarımız yoxdur. Bizim milli adlarımız da ən gözəl hikmət ifadə edir: İgid, Qılınç, Orxan, Daşdəmir, Qucaq, Qorxmaz, Aslan, Adil, Ülfət, Ədalət və s. Bizim nağıl qəhrəmanları sobanın üstündə və ya durna balığının arzusu ilə, soba ilə birlikdə meşəyə odun qırmağa getmir, əl dəyirmanı hərlətməklə hazır qutab almır. Bunları, əlbəttə, rus nağıllarında oxuyursuz. Amma Oğuz türklərinin nağıllarda qəhrəmanı daimi birliyə can atır, hər şeyə birlikdə, alın təri ilə zəhmət və şücaət bahasına məqsədinə nail olur. O, əzəldən üçlüyü dərk edib və üçlüyə nəzərən “mən-sən-biz” ifadəsini yaradıb. Oğuzlar üçlüyə böyük əhəmiyyət vermişlər. Məsələn, göydən üç alma düşdü, ağacda üç alma yetişdi, yolda üç ayrıc var idi və bu ayrıclardan biri asan, o biri orta (nə asan, nə çətin), digəri isə yaxın, amma gedər-gəlməzə aparan çox çətin yol olur. Nağıllarda Oğuz igidləri həmişə gedər-gəlməz yolu seçmişlər və həmişə də qələbə çalmışlar. Burdaca deməliyəm ki, Azərbaycan nağılları məzmunu və nağılların sonu fəlakət, acı taleh, məğlubiyyət və qəm-kədərli bitmir. Bunlar nağıllarımızda və dastanlarımızda yoxdur.

Deməliyəm, Azərbaycan dilinin tarixində bu günə qədər yaşayan ifadələr: “Türkün çarəsi”, “Türkün məsəli”, “türkün geyimi”, “türkün sözü” və s. söz birləşmələri məhz yaradıcıları Azərbaycan ərazisində yaşayan digər xalqlar (farslar, giləklər, kürdlər, ləzgilər, avarlar, saxurlar, talışlar, tatlar, haputlar, kumuklar və digərləri) olmuşlar. Bu ifadələrin yaranma tarixi, etimologiyası mövcuddur və hər xalqa bu kimi nümunələrindən doğan mənalar kəsb edir. Məsələn, Azərbaycan da, xüsusən də, Şərqdə xəstənin müalicəsi üçün ən optimal yol və zərərsiz üsul “türkün xalq təbabəti” sayılmışdır. Təbii ki, digər xalqlarda da müəyyən qədər xalq təbabəti mövcud idi. Lakin təsadüfi deyil ki, yuxarıda adları çəkdiyim xalqlar bizim söz birləşməmizi, “türkə çarə” ifadəsini olduğu kimi işlədirlər və xəstələrini müalicə edirlər.

Türk xalqları tarixən fiziki cəhətdən çox möhkəm və iri gövdəli olmuşlar. Buna səbəb isə, onları hər bələdan qoruyan “türkə çarə” idi. Amma təkcə bu deyildi, bu məsələdə “türkün yeməyi” ifadəsi də müəyyən əhəmiyyət daşıyır. Burada bir vacib tarixi faktı qeyd etmək yrinə düşərdi. Astara rayonunun qədim “Üti” xarabalığını cənubi-şərqində, Sım, Həmuşəm, Turadi, Coni-Toli kəndlərinin qədim qəbiristanlığı indiki yerli talışlar tərəfindən “türkə qəbon” (yəni “türk qəbirləri”) və ya “divə qəbon” (yəni “div qəbirləri”) adlanır. Buradakı qədim qəbirlərin hər birinin uzunluğu 3 (üç) metrəyə çatır. İstər küp və istərsə də daş qəbirlərin ölçüləri çox böyükdür. Hələ “div” sözünün mənası “böyük, nəhəng, güclü” anlamındadır. Bu böyüklüyün bir əsas səbəbi süfrə yemklərinin zənginliyi ilə bağlıdır. Zəif, dadsız, adi yemklərlə elə böyüklük ola bilməzdi. Məsələn, “Koroğlu” dastanında Koroğluya yemək üçün bir qoyun bəs etmədiyini dastandan oxuyuruq. Qərribə orasındadır ki, Azərbaycanın cənub bölgəsində indiyə qədər yerli türk- Oğuzları və talışlar süfrə ətrafında yemək

üçün oturanda və ona bol yemək çəkildikdə (xüsusən “aş –plov”) qeyri-iradi deyilir: “Bu nədir, mənə bir türkün yemeyini çəkmisən! Bunu mən yeyə bilmərəm, üstündən götür.” Və ya, Azərbaycanda geniş yayılan ifadə : “İgid canlı, kabab qanlı” bizim leksikonumuzda möhkəm yer tapmışdır. Deyərdim ki, bu ifadə məhz türk-oğuz cəngavərə nəzərən yaranmışdır.

Mən oğuzların (xüsusən, onların ulu babaları olan “Az > as”ların) icad etdikləri arabadan tutmuş, “kolbasaya” qədər çox məsələrdən yaza bilərəm. Amma ən əsası ondan ibarətdir ki, qədim Oğuzların geyim mədəniyyəti ilə bağlı söz-terminlərini göstərməyi daha vacib hesab edirəm. Belə ki, heyvanları əhiləşdirərək, qədim türklər bir sıra bəşəri sözlər yaratdılar və sözlər də birköklü-ün, in, ən, dən, at, ət və bunlardan in<inək, insan, inə > < enə> yenə, ənə > < ana; at kökündən isə- ata, ada, apa, ağa və s.sözlər bu gün də yaşamaqdadır. Ulu babalarımız dünyada ilk dəfə (iklini olmuş bir yaşam tərzini üçün çox vacib olan Vəhşi atları əhiləşdirərək və özlərinə tabe etməklə müharibələrdə, yürüşlərdə zəfər çalındılar. Bununla bağlı yeni bir geyimin yaranmasına zərurət yarandı. Belə ki, heyvan (fərq etməzdi öküz, camış, dəvə, qatır və at) üstündə oturmaq növlərinin yaraqların yaranmasını tələb edirdi: şalvar, dəbilqələr, ox, nize, qılinc, qalxan və s. Məlumdur ki, “Türkün geyimi” də elə sözü qədər çox qiymətli və ağır olub. Şalvarı icad edən türklər ata minmək “rahat oturub atı çapmaq” ehtiyacından yarandı. Türk oğuzları Avropalıları kimi gödəkçə geyinib büzüşməmişlər. Onlar yapıncı geyinsələr də, düz, dimdik durmaq, vərdiş etmişlər və düşmənlə vuruşmağı yüksək ustalıqla aparmışlar. Bəlidir ki, türk oğuz qılını öz ağırlığı ilə Avropa qılınclarından fərqlənmişlər. Ona görə də ağır qılinc və digər ələhə ilə qarşılaşdıqda başqa xalqlar “türkün silahına oxşayır” ifadəsini işlətmişlər.

Qədim türklərin yaşadığı, doğulduğu və öldüyü yer “yurd” olmuşdur və sözdən də “yurddaş” ifadəsi yaranmışdır. Türkün yurdu da ürəyi kimi geniş olmuşdur. Yurdlar da üç rəngdə olmuşdur: ağ, göy və qara rəngdə. Ağ çadırdə və ya yurdda xanımlar göy yurdda ağsaqqallar, qara yurdda isə igidlər qalmışlar. Əvvəldə qeyd etdiyim bu “üçlük” bizləri daima hər yerdə, hər işdə, əməldə izləmişdir.

Türklər Şatırlarda (Çadırlarda) –yurdda yaşamışlar. Türkün yurdu ata - babalarının uyuyan yerdə olmuşdur. Buraya yaylaq da deyirlər, qışlaq- soyuq aylarında bir yerdə yığcam şəkildə yaşamalarını bildirir. Türk çadırlarının rəngi həm mifoloji və həm də psixoloji xarakter daımışdır. Türk yurdları birlikdə oba adlanmışdır. Burada bir məsələni də vurğulamalıyam. Məlumunuzdur ki, 2016-cı ildə Kırqız-türkləri “Kırqızların köçəri həyatların haqqında elmi konfrans keçirdi. Məncə, bu adda konfrans keçirmək qətiyyəti düzgün deyil. Belə ki, öz ərazisində qışladan yaylağa və yaylaqdan qışlağa köçən Kırqız türkləri, əsasən, maldardırlar. Onlar eləcə də milli ənənələrini saxlamış xalqlardan sayılırlar. Kırqız özünün milli geyimi, bəzək əşyaları, dulmuşluq, xalçaçılıq, dəmirçilik,

misgərlik və s. sənətlərlə məşğul olmuşlar. Onlar dünəndə və bugündə kompakt şəkildə Sibirdən tutmuş Kazax çöllərinə qədər yaşamışlar. İndiki Kazaxlar Kırqızdan ayırmadır. Kazax sözü- Kaysay “çöllük” deməkdir. Yəni düzdə yaşayanlar mənasındadır. Göründüyü kimi, qədim türklərdə hər nəyin öz dərin məna kökləri vardır və hər bir faktik material daha geniş açmalar, monoqrafik təhlillər tələb edir və bunları da Azərbaycan dili vasitəsilə öyrənmək, tədqiq etmək olur. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən şəkilçilər Azərbaycan Oğuzunun tarixini özündə işıqlandırır. Götürək – çi⁴ şəkilçilərini və ya komponentlərini. Bunlarla bitən sözlər bizə konkret dəlildir. Bu şəkilçinin ilkin söz olduğunu da müəyyən etmək olur. İlkin araşdırmalarımızdan məlum olur ki, - çi, -çi, -çu, -çü affiksi mənaları – “aparan, idarəçi, sənət sahibi, yaradıcı, məsul şəxs, bərabər” mənalarını bildirir və komponentin ilkin forması çin- “vəzifə, + arzu” və bir də çıl – “sənət” mənalarını bildirir. Məsələn, itqüçi(n) - daşyonan, bənnə (ton,so). Müasir Azərbaycan danışq dilində inadçı və eləcə də inadçı sözləri vardır ki, sonuncu səsi- L sonor səsi ilə bitir.

Bəllidir ki, Azərbaycan dilinin çox geniş, zəngin leksik fondu var və onun tərkibində bizim məqsədimizə çatmaq üçün köməkçi sözlərə də müraciət etsək yerinə düşər. Belə ki, bu sözlər bilavasitə - çi⁴ – şəkilçi və onun variantlarının ilkinidirlər. Məsələn, çılğın (şair) sözü. Bu söz iki komponentdən qurulub. Birinci tərəf bizə vacib olan çıl- və ikinci tərəfi -ğın. Burada maraq doğuran fakt -çin komponentdə görürük. Çünki çin > < çil eyni sözün daşıyıcılarıdır. Qədim türk -Azərbaycan dilində balıqçın-balıqyeyən quş. Bu quşa “qarabatdaq” da deyirlər. Bu sıraya bu gün də -çin komponenti ilə bitən quş adlarına rast gəlinir: bildirçin, sığırçin, göyərçin, laçın və s. bəzən toyuq, cücə dəninə çinə və ondan da toyuq dənlədiyini boğaz nahiyyəsində saxladığı yerə çinəxdan –deyilməsi də maraqlıdır. N.F.Katanov hətta – çi affiksinin çik formatından yarandığını yazır və qeyd edir ki, tarixən -k ünsürünü itirmiş -çi formasında qalmışdır (2.145). Vaxtilə M.Hüseynzadə bu şəkilçi haqqında mücərrəd bir fikir yazmışdır: - çi⁴ şəkilçiləri vasitəsilə Azərbaycan, Fars, Ərəb, Rus dillərindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçmiş isimlərdən peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət, əqidə, meyl (təmayül), hal-vəziyyət, keyfiyyət və s. mənalar ifadə edən düzəltmə isimlər əmələ gəlir. Məsələn, arabaçı, yazıçı, əməkçi, dilçi, ədəbiyyatçı, zərbəçi, təbiətçi, tarixçi, təbliğətçi, təşkilatçı, əlaçı, dənizçi, gəmiçi, işçi, tankçı və s. (4.61). Çox məətləm ki, müəllif sənətkarlıq tariximizin yadigarı və yaddaş olan əkinçi, biçinçi, dəyirmançı, dəmirçi, dulusçu sözlərini yazmağını unutmuşdur. Axı bu terminlər ən qədim peşə bildirən terminlərdir və Azərbaycan türklərinin oturaq həyatını təsdiqləyən danışmaz, real faktordur. Prof. Dr. Muharrem Egin “Universitetlər üçün Türk dili” kitabında uğurlu misallar verir. Alim yazıb: “Başlıca funksiyonu meslek və uğraşma isimleri yapmaktır. Hər türlü ismin sonuna gelerek onlarla ilgili meslek sıfatları ,

uğraşma isimləri yapak: av+çı, araba+çı, deve+çi, teneke+çi, bəlik+çi, pul+cu, çöp+çü, aş+çı və s.”(3.24)

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dilindəki (ümumən türk dillərindəki) -çi, -cı, -çü, -cu şəkilçilərinin ilkin variantı “Sin” olmuşdur. Bu sıraya bədən üzvü olan çin, rütbə mənasında işlənən çin(i) və bir də yaş mənasında sin (Məs: Sənin neçə sinin var?) işlənir. Q.Kazımov doğru olaraq qeyd edir ki, müasir -çi, -cı, -çü, -cu “gil” yazılarda işlənmiş sin sözü adını bildirən bu söz ilk dövrlərdə suen şəklində işlənmiş, tədricən sin formasını almaqla, həm də “adam” mənasını ifadə etmişdir. Müasir dövrümüzdə də Qazaxlarda, Özbəklərdə və başqa türk xalqlarında bu cür formada adlar var: şar-sin, Ar-sin, Eri-sin, Çar-sin. Q. Kazımov bunların mənalarını belə göstərmişdir: Çar-adam, Ər-adam, Yer-adam və s. Müəllif qeyd edir ki, sonralar son samitin düşməsi və s>ç keçidi ilə -çi şəklini almış və variantlaşmışdır. Görünür, -çi şəklinə düşərkən də, elə “adam” mənasını saxlamışdır. Bu komponenti türk alınması kimi rus dilindəki çelovek sözünün kökündə də olduğunu görürük və həmin “adam” mənasında işlənərək qalmaqdadır.

Beləliklə, bütün yuxarıdakı elmi gərđişlər dilimizin qədimliyini, onun inkişaf tarixini təsdiq edən amillərdəndir. Düşünürəm ki, göstərilən faktlar gənc tədqiqatçılara bir örnək olacaq və onların gələcək elmi işlərinə yardımçı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məsud Məmmədov, Ayəddin Əliyev. Müasir dilçilik problemləri, “Elm və təhsil”, Bakı -2015.
2. Q. Ş. Kazımov. “Müasir Azərbaycan dili” Bakı-2010
3. Prof. Dr. Muharrem Egin. “Universitetlər için Türk dili”-Bayrak, İstanbul-1987.
4. M. Hüseynzadə. “Müasir Azərbaycan dili” Bakı-1963
5. Məsud Əliağa oğlu Məmmədov. “Azərbaycan dilində təkhecalı sözlərin dilçilik təhlili. Filologiya məsələləri, №12, “Elm və təhsil” –Bakı-2011.

МАСУД МАМЕДОВ

НЕКОТОРЫЕ ДРЕВНЕЙШИЕ ФАКТЫ ДОКАЗАТЕЛЬСТВО ДРЕВНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые языковые и исторические факты Азербайджанского языка, которые до сих пор не изучены не исследованы, как реальное доказательство древности этого народа и его языка. На основе примеров анализируется слова, в составе которых

имеются словообразующие суффиксы, выражающие быт и занятия азербайджанского народа с древних времен. Такими доказательствами в основном, считаются суффиксы –çı, -çi, -çu, -çü в составе слова, типа как əkinçi, biçinçi, dəmirçi, dəyirmançı, dulusçu и т.д. Эти слова являются первичными терминами и указывают на оседлую жизнь и быта Азербайджанского народа. Научное освещение данного вопроса раскрывает мысли первобытного состояния человеческого языка. Известно, что издревле язык рассматривается как дар божества. Для научного объяснения этих явлений можно использовать первичные термины азербайджанского языка.

MASUD MAMMADOV

**SOME ANCIENT FACTS THAT PROVE ANCIENTLY OF
THE AZERBAIJAN LANGUAGE**

SUMMARY

The article deals with some linguistic and historical facts of the Azerbaijan language as a true evidence of ancientry of this language and people. Such evidences are mainly suffixes –çı, -çi, -çu, -çü, as in the words əkinçi, biçinçi, dəmirçi, dəyirmançı, dulusçu etc. These words are initial terms and point to the settled life of Azerbaijan people. The words with lexical suffixes are analysed based on examples which denotes the activity of Azerbaijanian people from ancient times. Its scientific newness is that the ethnographic terms which we noted above are primary terms. Primary terms are one of the factors that proved the ancient history of the people. By researching these terms we had had prove that the Azerbaijani people spent sedentary life and it will be researched widely in our future investigations.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

AYSEL QƏRİBLİ

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Email: aysel-qerib@hotmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ ANLAYIŞININ TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNİN METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, türk dilləri, lingvonim, etnonim, toponim.*

Key words: *Azerbaijani language, turkish languages, lingvonym, ethnonym, toponym.*

Ключевые слова: *Азербайджанский язык, тюркские языки, лингвоним, этноним, топоним.*

Ən azı beş min il yaşı olan türk dilləri ailəsinin üzvü Azərbaycan dilinin (türkcəsinin) təxminən min beş yüz illik tarixi vardır ki, bu tarixin min ildən artığında o, tamamilə təbiidir ki, “türk dili” adı ilə tanınmaqda davam etmiş, sonrakı dövrlərdə isə daha çox “Azərbaycan türkcəsi” olaraq fərqləndirilmişdir. XIX əsrin ortalarından etibarən ortaya çıxan, “Azərbaycan ləhcəsi” lingvonimi həmin əsrin sonlarında “Azərbaycan dili” şəklini alsa da, “türk dili”ndən “Azərbaycan dili”nə keçid prosesi artıq tamamilə yeni intellektual-ideoloji səviyyədə Azərbaycan xalqının müstəqilliyi dövrünə qədər davam etmişdir.

Hər bir dilin adının mənşəyi, təşəkkül tapıb formalaşması həmin dilin, eləcə də onun daşıyıcısı olan xalqın (etnosun) tarixi ilə birbaşa bağlıdır. Bu isə o deməkdir ki, hər hansı dil adının (lingvonimin) keçdiyi inkişaf yolunun öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan çox böyük elmi əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, özündə müəyyən problemləri də ehtiva edir.

“Azərbaycan dili” anlayışı (lingvonimi), “Azərbaycan” toponimi, bunun ardınca isə “Azərbaycan xalqı” etnoniminin təşəkkülü ilə formalaşmağa başlayaraq müasir dövrdə sayı iyirmi beşdən çox olan türk dillərindən birinin adını bildirir ki, həmin ad-anlayışın formalaşmasının zəngin tarixi vardır. Lakin bu tarix indiyə qədər sistemli şəkildə, xronoloji (və məntiqi) ardıcılıqla öyrənilməmiş, yalnız (və adətən, biri digərini istisna edən, yaxud mübahisəli) mülahizələrlə kifayətlənilmişdir. Halbuki Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyini inkişaf etdirib daha da möhkəmləndirdiyi bizim günlərdə “Azərbaycan dili” anlayışının tarixinin bütün təfəsilatı, təkamül dövrləri ilə birlikdə aydın təsəvvür olunması milli şüurun mükəmməlliyinə əhəmiyyətli təsir göstərməyə bilməz.

Məlum olduğu kimi, ümumnəzəri aspektdə etnonim-toponim-lingvonim münasibətləri kifayət qədər mürəkkəb təbiətə malikdir. Bir qayda olaraq, lingvonimlər etnonimlərdən yaransa da (məsələn: ingilis xalqı- ingilis dili, yapon xalqı-yapon dili, çeçen xalqı- çeçen dili və s.) , toponimlərdən əmələ gəlməsi faktlarına da az təsadüf edilmir; məsələn: Çin dili, Ukrayna dili, Litva

dili və s. “Azərbaycan dili” anlayışı da bu model üzrə formalaşmış, lakin həmin formalaşma prosesi bir sıra dövrlərdən, mərhələlərdən keçmişdir ki, onların hər biri dilin (və xalqın) inkişaf tarixi ilə birbaşa bağlıdır.

Şübhəsiz, xalq, ölkə (və dövlət) adları kimi, dil adları da mənşəcə nə siyasi-inzibati, nə də elmi-akademik təsəvvürlərdən irəli gəlməyən təbii (inersion) hadisədir, lakin milli özünüdərk dövrlərində bu məsələyə intellektual-ideoloji müdaxilənin güclənməsi və onun dövlət dil siyasətinin predmetinə çevrilməsi də tamamilə təbiidir.

Həç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalqının, demək olar ki, bütün görkəmli ziyalıları milli özünüdərk dövründən başlayaraq ölkənin (eləcə də dövlətin), xalqın və dilin adı ilə bağlı məsələyə xüsusi diqqət yetirmiş, “Azərbaycan”, “Azərbaycan xalqı” və “Azərbaycan dili” anlayışlarının formalaşmasında öz əsaslandırılmış mülahizələri (və mübarizələri) ilə mühüm rol oynamışlar.

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev istər sovet, istərsə də xüsusilə müstəqillik dövründə ölkəyə rəhbərlik illərində “Azərbaycan dili” anlayışının həm ictimai şüurda möhkəm yer tutması, həm də Azərbaycan dilinin hər cəhətdən mükəmməl bir xalqın dili olaraq daha da inkişaf edib zənginləşməsi üçün ardıcıl şəkildə təxirəsalınmaz tədbirlər görmüşdür. Xalqın (və dövlətin) dili ilə bağlı mülahizələri, apardığı geniş miqyaslı müzakirələr, gəldiyi nəticə və ya qərarlar, həyata keçirdiyi ideyalar dahi dövlət xadiminin ümumən milli dövlət quruculuğu missiyasının üzvi tərkib hissəsi olmuşdur [bu barədə geniş məlumat üçün bax: 1,2,3 və s.]. Onun (və mənsub olduğu xalqın) müəllifi olduğu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında deyilir:

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, milli ictimai şüur səviyyəsində dilin adı ilə bağlı bu qənaətə gəlinməsinə qədər mübahisələr, hətta münaqişələrlə müşayiət olunan mürəkkəb bir tarixi yol keçilmişdir.

“Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkülü tarixinin dərinədən öyrənilməsi üçün kifayət qədər zəngin mənbələr mövcuddur ki, onların analitik, eləcə də düzgün metodologiya ilə təhlili ciddi elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir.

R.Eyvazova “Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkül tarixinin mühüm (əslində, metodoloji əhəmiyyəti olan) bir məsələsinə toxunaraq yazır:

“Azərbaycan dili” adı alana qədər dilimiz, xalqımız müxtəlif terminlərlə adlanmışdır ki, bunlarda ən əsası “türk” terminidir. “Türk” termininin işlənməsi təkcə Azərbaycanla bağlı olmamış, bütün türk xalqları və dilləri qrupuna aid olmuşdur” [4,s.8-9].

“Yeni türk dili” monoqrafiya-dərsliyinin müəlliflərinin fikrincə, müasir dövrdə “türk dili” və ya “türkcə” adı, əsasən, iki anlayışı bildirir:

- 1) ümumiyyətlə dünyada mövcud olan bütün türk dillərini;

2) ayrıca olaraq bütün türk dilini (5,s.139-141)

Müəlliflər yazırlar:

“Göytürklərdən günümüzdə qədər fasiləsiz davam edən türk dili tarixinin hər dövründə “türk tili”, “türk dili”, “türki dili” (əslində, sadəcə “türki” olmuşdur- A.Q.) adları ilə tanınan türkcə xüsusilə XX əsrin əvvəllərinə qədər bütün türk millətinin dilini ifadə etdiyi halda həmin əsrdə bir sıra siyasi gəlişmələr və müdaxilələr nəticəsində mənaca daralmaya məruz qalmışdır. Sovetlər Birliyi dövründə bu ölkədə yaşayan türk boylarının istifadə etdikləri ləhcələr siyasi səbəblərlə “qırğızca”, “azəricə”, “qazaxca” şəklində adlandırılmış və bunların türkcədən fərqli bir dil olduqları, danışanların da türk olmadıqları; azəri, qazax, qırğız olduqlarının nəzərə çarpdırılmasına çalışılmışdır” (5,s.140).

Lakin məsələ burada təsəvvür olunduğu qədər də sadə deyil; doğrudur Sovetlər Birliyi dövründə türk dillərini, eləcə də xalqlarını bir-birindən təcrid etmək təşəbbüsləri olmuşdur, bununla belə həmin xalqların, eləcə də dillərin sovet dövrünə artıq kifayət qədər diferensial varlıqları və öz adları ilə gəlib çıxdığını da inkar etmək mümkün deyil.

Ümumiyyətlə, “Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkül tarixinin tədqiqi bir sıra spesifik metodoloji nüansların əlaqəli şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir ki, buraya ilk növbədə aşağıdakılar daxildir:

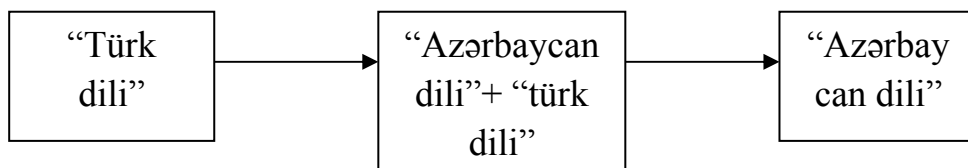
- Azərbaycan xalqının (və dilinin) tarixinə bütün dövrlərdə ümumtürk tarixi “kontekst”ində baxılması;

- “Azərbaycan dili” anlayışının təsadüfi bir hadisə olmayıb türk dillərinin təbii diferensiasiyası prosesində formalaşan Azərbaycan türkcəsini bildirmək üçün tədricən, qanunauyğun olaraq, təşəkkül tapması gerçəkliyinin qəbul edilməsi;

- “Azərbaycan dili” linqvoniminin rəsmi işlədilməsinin a) milli ictimai şüurun təkidi, b) elmi-intellektual mövqeyin təsdiqi və c) siyasi iradənin təsbiti nəticəsində mümkünlüyünün bir prinsip olaraq nəzərə alınması.

Göründüyü kimi, burada həm etnik, həm intellektual-mədəni, həm də siyasi-ideoloji proseslərin qarşılıqlı əlaqəsinə istinad olunur.

“Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkülü tarixinin sxematik ifadəsini isə aşağıdakı şəkildə göstərmək mümkündür:

Bu isə o deməkdir ki, “Azərbaycan dili” anlayışının, eləcə də linqvoniminin təşəkkülü tarixinin əsasını “türk dili”ndən “Azərbaycan dili”nə keçid dövrü, başqa sözlə, həmin dövrdə meydana çıxan problemlər təşkil edir.

Şübhəsiz, “Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkülü tarixini əsaslı metodoloji prinsiplərlə öyrənmək iddiası ilə meydana çıxan araşdırma ilk növbədə mövcud (və xeyli dərəcədə zəngin) faktların sistematik ardıcılığına və ya dəqiq xronologiyasına əsaslanmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, təsadüfi, yaxud mübahisəli mülahizələr, xüsusilə ehtimallar üzərində qurulmuş nəzəriyyələr, məsələn, türk etnosunun dünyaya Azərbaycandan yayılması, eləcə də “Azərbaycan” toponiminin türk mənşəliliyi və s. “milli təəssübkeşlik” baxımından nə qədər diqqəti cəlb etsə də, ümumtürkoloji kontekstdə özünü nəinki doğruldur, hətta indiyə qədər aparılmış çoxillik araşdırmaların uğurlu nəticələrini də şübhə altına almaqla əsassız revizionizm əhval-ruhiyyəsi yaradır. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, yəni müasir türk dillərindən birinin “hüddud”unda bütün türk dillərinin genetik köklərini axtarmaq nə qədər qeyri-elmidirsə, həmin dili (Azərbaycan dilini) orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən etibarən ümumtürk dilinin bir dialekti (ləhcəsi) saymaq da o qədər əsassızdır.

Əlbəttə, “Azərbaycan dili” linqvonimi digər türk dillərinin mütləq əksəriyyətinin adlarından fərqli üsulla yaranmışdır. Əgər mənşələrinə getməsək, formal olaraq, məsələn, “türk dili”, “özbək dili”, “qazax dili”, “qırğız dili”, “türkmən dili”, “tatar dili”, “uyğur dili”, “başqırd dili” və s. linqvonimlərin kökündə etnonimlər dayanır, “Azərbaycan dili” anlayışı isə toponim əsasında təşəkkül tapmışdır. Lakin ümumi prinsip baxımından bir dilin və ya xalqın adının bu üsulla formalaşması, artıq qeyd etdiyimiz kimi, istisna təşkil etmir. Hətta türk dilləri daxilində də həmin təcrübə vardır; məsələn, Altay dili, Tuva dili.

“Azərbaycan dili” anlayışının mənşəyindən bəhs edərkən iki başlanğıc məqam xüsusi maraq kəsb edir ki, bir sıra problemlər məhz həmin məqamların düzgün metodologiya ilə şərh olunmamasının nəticəsidir. Onlardan birincisi “türk dili” anlayışının tarixi məzmununu aydın təyin etməkdən, müəyyən dövrdə diferensiasiya olunan (bölünən) türk dillərinin yeganə ortaq (universal) əcdadı kimi qəbul edib-etməməkdən ibarətdir. Bu məsələ ilə bağlı həm klassik, həm də müasir türkologiyada mübahisələr mövcuddur. Belə ki, bir sıra türk dillərinin, eləcə də etnoslarının tam türkcə, eləcə də tam türk olmadıqları iddia edilir ki, bu mövqe, prinsip etibarilə, yanlıştır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, istənilən dilin, yaxud o dildə danışan xalqın tərkibindəki yad və ya əcnəbi ünsürlər nə həcmdə olursa olsun, bütövlükdə, etnik sistemə təsir edəcək, onu eklektik şəkllə gətirəcək, yaxud “hibrid” yaradacaq gücdə ola bilməz. Əks halda ümumiyyətlə hər hansı bir dildən və ya xalqdan danışmaq, ümumiyyətlə, mümkün olmazdı. Məsələn, deyək ki, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində istər ərəb, istərsə də fars mənşəli sözlər böyük üstünlüyə malikdir. Lakin bu, belə bir nəticə çıxarmağa qətiyyətlə əsas vermir ki, onu üç dilin – ərəb, fars və türk dillərinin qarışığından ibarət bir dil hesab edək. Çünki Azərbaycan

dilinin həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik mənşəyində bir sistem olaraq türk dili dayanır. Və bu deyilənlər bütün digər türk dillərinə də aiddir.

Hansı coğrafiyada, hansı etnoqrafik, yaxud siyasi şəraitdə təzahür etməsindən asılı olmayaraq bütün türk dilləri təşəkkül tapdıqları dövrdən etibarən eyni bir dil texnologiyasının törəmələridir. Ona görə də hər hansı türk dilinin “ genezis”ində qədim, hətta “tarixəqədərki” alınmalara əsaslanaraq başqa sistemli bir və ya bir neçə dilin dayandığını , yaxud “izlər”ini “görmək” “xalq etimologiyası”ndan fərqli bir şey deyil.

İkinci məqam “Azərbaycan dili” anlayışının Azərbaycan coğrafiyasına mütləq, yaxud nisbi bağlılığı məsələsində özünü göstərir ki, azərbaycan-şünaslıqda həmin mütləq və nisbi bağlılıq mülahizələri artıq əks nəzəri mövqelərə çevrilmişdir. Fikrimizcə, hər iki mövqe son həddlərə meyilli olduqları üçün, nəticə etibarilə, yanlışdır.

“Azərbaycan dili” anlayışının, çox zaman liqvonimin məzmunundan çıxış edilərək, Azərbaycan coğrafiyasına mütləq bağlılığı ideyasını müdafiə edənlər ya türk dilinin, eləcə də ümumən türklərin provətni (ata yurdu) olaraq Azərbaycan ərazisini nişan verir, ya da Azərbaycan dilini, eləcə də Azərbaycan xalqını türk oriyentasiyasından, faktiki olaraq, çıxarırlar. Birinci halda belə bir mənzərə əmələ gəlir: Altay nəzəriyyəsi yanlışdır; türk xalqlarının etnogenezinin türklərdən başqa heç bir xalqın mənşəyinə dəxli yoxdur; türklər Ön Asiyada törəmiş (“hansı mənşədən?” sualına cavab verilmir) , sonra Şərqə (Altaylara) tərəf getmişlər; hunların dövründə Şərqdən Qərbə türk axını (xalqların Böyük Köçü) sonrakı hadisədir və s.

Lakin bu mənzərə-nəzəriyyənin qarşısına klassik türkologiya aşağıdakı suallarla çıxır:

- a) xalqların, eləcə də dillərin ümumi tarixi baxımından həmin mülahizə əsaslıdır mı?
- b) bir neçə yüz illik tarixi olan Altay nəzəriyyəsini (və onun kifayət qədər zəngin faktlarını) belə bir ehtimal təkzib edə bilər mi?
- c) Altay dağları ətlərindən Şərqə doğru yayılan xalqların (və dillərin) məlum coğrafi, siyasi, mədəni hərəkət tarixini bizə məlum olmayan “tarixəqədərki” dövr barədəki nəzəriyyə-ehtimallarla əvəz etməyin türkologiya üçün hansısa metodoloji əhəmiyyəti varmı?

Etiraf etmək lazımdır ki, bu suallar “ Azərbaycan dili” anlayışının tarixi baxımından da maraqlıdır.

İkinci halda, yəni nisbi bağlılıqda isə mənzərə bu cürdür: türklər Azərbaycan coğrafiyasına XI-XII əsrlərdə səlcuq yürüşləri dövründə gəlmiş, müxtəlifdilli (?) yerli xalqlara öz dillərini (türkcəni) qəbul etdirmiş və nəticə etibarilə, müxtəlif mənşəli xalqların ortaq ünsiyyət vasitəsi olan türk-Azərbaycan dili formalaşmışdır.

Nəzərə alsaq ki, birinci ideya ikinci ideyaya alternativ olaraq meydana çıxmışdır, onda hər iki ideyanın “ kök”ündə ideoloji konyukturun dayandığını görməmək mümkün deyil.

“Azərbaycan dili” anlayışının Azərbaycan coğrafiyasına nisbi bağlılığı barədəki mülahizə bu anlayışı “türk dili” məxrəcindən həm keçmişə, həm də gələcəyə doğru çıxararaq belə bir təsəvvür yaradır ki, azərbaycanlılar, onlara qarışmış azsaylı “köçərilər”i çıxmaqla, ümumiyyətlə türk mənşəli deyillər [bu barədə bax: 5].

Universal məntiq isə ondan ibarətdir ki, “ Azərbaycan dili” anlayışının mahiyyətində türk dilinin regional (Azərbaycan) təzahürü dayandığından burada region (Azərbaycan) anlayışı ilə dil (türk dili) anlayışının elə bir əlaqəsi nəzərə alınmalıdır ki, nə dilin, nə də regionun hüddudlarından kənara çıxılmasın.

Təbiidir ki, “türk dili” liqvonimi meydana çıxana (II minilliyin əvvəllərinə) qədər türk dili özünün çoxsaylı şifahi, eləcə də zəngin yazılı abidələri ilə geniş bir coğrafiyada mövcud olmuş; dilin ümumi adı populyarlaşandan sonra isə “ türk dili” ilə yanaşı , onun coğrafi (regional) təzahürlərini bildirən adlar da işlənmişdir ki, bunun əsas nümunələrindən biri Azərbaycan türkcəsi olmuşdur (müqayisə et: Qafqaz türklərinin dili, Anadolu türklərinin dili, Volqaboyu türklərinin dili, Sibir türklərinin dili və s.). Yəni türk dilinin diferensiasiyasını “qeydiyyat”a alan əsas amil kimi həmin diferensial “ dil vahidi”nin funksionallaşdığı coğrafiya (və onun adı) çıxış etmişdir. Hətta liqvonim əsası olaraq işlənmək imkanına malik etnonimlər də (məsələn: oğuz dili, qıpçaq dili, karluq dili, qaraxanlı dili, səlcuq dili, qızılbaş dili və s.) toponimlər qədər fəal olmamışdır [bax: 6,s. 108-110].

Faktlar göstərir ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər türk dillərinin, eləcə də türk xalqlarının adlandırılmasında iki tendensiya daha fəaldır:

- 1) bütün türk dilləri (və xalqları) üçün ümumi bir adın- “türk” adının (o zaman qədər az populyar olmayan “ tatar” adı tədricən ikinci plana keçir) müdafiə olunması : “ türk dili”, yaxud “ türk ləhcələri”, yaxud da “ türk dilləri” ;
- 2) türk dilinin regional təzahürlərinin ayrı-ayrılıqda adlandırılmasına üstünlük verilməsi;

XX əsrin əvvəllərindən isə artıq müstəqilliyi beynəlxalq səviyyədə etiraf olunmuş türk etnoslarının adı ilə adlandırma ön plana keçir ki, burada etnik-milli özünüdərkətmə prosesinin keyfiyyət həddinə çatması mühüm rol oynayır.

Ş.H.Akalın göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dilinin “Azərbaycan dili”, Qazaxstan Konstitusiyasında “qazax dili”, Qırğızıstan Konstitusiyasında “qırğız dili”, Özbəkistan Konstitusiyasında “özbək dili” olduğu göstərilmişdir. Bu halda “Azərbaycan türkcəsi, “ qazax türkcəsi”, “qırğız türkcəsi” və bu cür adlandırmalar kökən (mənşə) birliyini

ifadə edən məsləki adlandırmalar ikən, “Azərbaycan dili”, “qazax dili”, “qırğız dili” və bu cür adlandırmalar hüquqi adlandırmalardır (6,s.374).

Ümumiyyətlə doğru olan bu fikirdə mübahisəli məqam odur ki, “Azərbaycan türkcəsi” (yəni “yer adı+ dil adı”) modeli quruluşca məntiqə uyğun olduğu halda, məsələn, “Qazax türkcəsi”, yaxud “qırğız türkcəsi” (yəni “xalq adı+ dil adı”) uyğun deyil (müqayisə edək: “ingilis germancası” və ya “rus slavyancası”).

Məlum olduğu kimi, Türkiyə türkcəsi keçən əsrin 20-ci illərindən etibarən rəsmən “türkcə” (“türk dili”) olaraq tanınır. Bununla belə beynəlxalq dillərdə həmin dilin adı ümumtürkcədən fərqləndirilir:

“Geniş mənada türk dili ingiliscə “turkic language”, almanca “turksprachen”, rusca “ tyurksiy yazık” adlandırılmaqdadır. Dar mənada türkə termini üçün isə ingiliscə “turkish”, almanca “Turkei türkisch”, rusca “turetskiy yazık” terminləri işlədilməkdədir. Türkiyədəki türkoloji araşdırmalarda isə dar mənada türkə üçün “Türkiyə türkcəsi” ifadəsindən istifadə olunur” (6,s.358).

XIX əsrin ortalarından etibarən “Azərbaycan dili” anlayışının vəziyyətinə aşağıdakı üç mühüm amil əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir:

- 1) türk dillərinin genetik birliyi ilə yanaşı, müasir fərqliliklərinin dərk olunması;
- 2) regiondakı müxtəlif mənşəli (və müxtəlif dillərdə danışan) xalqların müsəlman birliyi (islam həmrəyliyi);
- 3) müsəlman olmayan region xalqları (xüsusilə ermənilər və gürcülər) özünü müqayisə.

Həm bu təsirlərin, həm də xüsusilə Birinci Dünya müharibəsi, eləcə də Rusiya inqibalları illərində baş verən dünya miqyaslı hadisələrin kontekstində Azərbaycan xalqının ictimai şüurunda elə dəyişikliklər baş verdi ki, azərbaycançılıq (türkçülük, müsəlmanlıq və dünyəvilik-müasirlik) sürətlə ideologiyadan praktikaya keçməyə başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elanı ilə yaranmış ilk müstəqil Azərbaycan Respublikası bu ideologiyayı rəhbər tutaraq reallaşdırmağa çalışdı. Lakin onun süqutu, ölkənin yenidən Rusiyanın (bu dəfə kommunist Rusiyasının) tərkibinə qatılması ilə milli müstəqilliyə son qoyuldu. Bununla belə artıq milli mənliliyini dərk etmiş Azərbaycan xalqı sovet dövründə də öz dilini nəinki unutmadı, əksinə, qədim dövrlərdən gələn, xüsusən XX əsrin əvvəllərində formalaşan ənənələrə dayanaraq daha da inkişaf etdirdi.

Şübhəsiz ki, uzun illər mübahisəli olaraq qalan məsələlərdən biri Azərbaycan xalqının dilinin adı idi. AXC dövründə bu məsələ heç bir müzakirəsiz, yalnız formal olaraq həll edilmiş və həmin formallığa Azərbaycan SSR dövründə də bir müddət toxunulmamışdı.

Məsələ SSRİ tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikaların konstitusiyaları hazırlanarkən gündəmə gəldi. Bu zamana qədər “türk” adlanan

millət “azərbaycanlı” , “ türk dili” adlanan dövlət dili “ Azərbaycan dili” kimi rəsmiləşdirildi.

Adlandırma texnologiyası (semiotika) baxımından yanlış olmayan bu qərarın milli müstəqilliyin ilk illərində etiraz doğurması və “Azərbaycan dili”nin “ türk dili” ilə əvəz olunmasının səbəbi nə idi?... Əsas səbəb o idi ki, Moskva Azərbaycanda “türk dili”ndən “Azərbaycan dili”nə xalqın iradəsi ilə hesablaşmadan, eyni zamanda “pantürkizm”ə qarşı mübarizə kompaniyasının tərkib hissəsi olaraq keçmişdi. Əlbəttə, bu, yalnız zahirən belə idi. Nəzərə alınmamışdı ki, Azərbaycanda “türk dili”ndən “Azərbaycan dili”nə keçid ideyası hələ XX əsrin əvvəllərindən həm elmi, həm də publisistik səviyyədə formalaşmışdı.

Ancaq, görünür, nəinki Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında hələ formalaşmamış təsəvvürlər də yox deyil.

Məsələn, qazax türkoloqu Erden Kajibek Bakıda “Sələflər və Xələflər” mövzusunda keçirilən I Beynəlxalq simpoziumda belə bir iddia ilə çıxış etmişdir ki, elm adamları türklərdən bəhs edərkən yalnız “türk” terminindən istifadə eləməlidirlər. Onun fikrincə, “Radlov öz müqayisəli lüğətinin adını “Опыт словаря турецких наречий”, yəni “ Türk ləhcələr sözlüyü” qoymuşdu. Ondan sonra yavaş-yavaş mövzunu artıqlamasıyla qarışdıran terminlər vasitəsilə heç bir gərəyi olmayan sözlər ortaya çıxmışdır” (7,s.25).

Birincisi , V.V.Radlovun lüğətinin adı “Опыт словаря турецких наречий” yox, “Опыт словаря тюркских наречий”dir. İkincisi isə, “türk” sözünün müxtəlif fonetik variantlardakı təzahürləri (məsələn: türk, türük, türki və s.) V.V.Radlova qədər çox-çox yüz illər əvvəl tamamilə təbii şəkildə meydana çıxmışdır. Ona görə də E.Kajibekin “ türkü parçalayan gəvür dünyası “türk” sözünü də parçalamışdır” (7,s.26) mülahizəsinin xüsusilə ikinci hissəsi elmi əsasdan məhrumdur.

Bu gün qazax dilinə nəinki “türk dili” hətta “qazax türkcəsi” demək yanlışdır, eləcə də Azərbaycan, uyğur, özbək, türkmən, qırğız, tatar, başqırd... dillərinə...

Nəticə etibarilə, “Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkülü tarixi” mövzusu biri digərilə həm məzmun, həm də formaca sıx bağlı olan aşağıdakı üç mühüm problemi əhatə edir:

- I. “Türk dili” (sonrakı mərhələdə “türk dilləri”) anlayışının təşəkkülüə.
- II. “Azərbaycan türkcəsi” (və onun təzahür variantları) anlayışının təşəkkülü.
- III. “Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkülü.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili, Bakı, “Elm” nəş., 1998.
2. Hacıyev İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri, Bakı, “İqtisad Universiteti” nəş., 2005, 400 s.
3. Müstəqilliyin 25 ili: azərbaycançılıq ideyası və dil siyasəti, Bakı, “Türk Dünyası İnfo” İB, Bakı, 2016, 224 s.
4. Eyvazova R. Bir daha ana dilimizin adı haqqında, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2014, 32 s.
5. Erdem M.D., Karataş M., Hirik E. Yeni Türk Dili, Ankara, Maarif Mektepleri Yayınları, 2015, 716 s.
6. Akalın Ş.H. Türk Dünyasında Dil.-Yeni Türkiye Dergisi. 2013, Temmuz-Ağustos, s. 358-379.
7. Kajibek E. Günümüz türkolojisinin stratejik konuları.- Sələflər və Xələflər. I Beynəlxalq Simpoziumun materialları, Bakı, 2014, s. 24-33.

АЙСЕЛЬ ГАРИБЛИ

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА»

РЕЗЮМЕ

Исследование истории становления понятия «азербайджанский язык» на основе правильной методологии требует соблюдения следующих принципов: 1) рассмотрение истории азербайджанского народа (и языка) на всех этапах в «контексте» общетюркской истории; 2) рассмотрение понятия «азербайджанский язык» как явления, сложившегося в результате дифференциации понятия «тюркский язык»; 3) осознание обусловленности закрепления лингвонима «азербайджанский язык» в качестве названия одного из тюркских языков – азербайджанского языка а) общественным интересом; б) научно-интеллектуальной позицией; в) политической волей. Процесс становления понятия «азербайджанский язык» представляется в статье схематически в виде «тюркский язык», «азербайджанский язык»+ «тюркский язык», «азербайджанский язык».

**THE METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE
DEVELOPMENT HISTORY OF THE CONCEPT OF THE
AZERBAIJAN LANGUAGE**

SUMMARY

The investigation of the development history of the concept of the Azerbaijan language by the correct methodology demands to fulfill the following principles:

- 1) To look at the history of the Azerbaijan people (and language) in the context of all-Turkish history in all times;
- 2) To accept the development of the concept of “the Azerbaijan language” as the result of the differentiation of the concept of the Turkish language;
- 3) To perceive the formality of the lingvonym of “the Azerbaijan language” as the name of the Azerbaijan language (Azeri-Turkish) being one of the Turkish languages: a) public interest; b) scientific-intellectual position; c) political will.

The development process of the concept of the Azerbaijan language is schematically described as “the Turkish language” → “the Azerbaijan language” + “the Turkish language” → “the Azerbaijan language”.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

fil.ü.e.d. FİDAN QURBANOVA

BSU

gfa77728@mail.ru

TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: *dilçilik, tərcümə, proses, mədəniyyət, kommunikasiya*

Key words: *linguistics, interpretation, process, culture, communication*

Ключевые слова: *языкознание, перевод, процесс, культура, коммуникация*

Tərcümə insan fəaliyyətinin çoxcəhətli və mürəkkəb fəaliyyətidir. Doğrudur, adətən tərcümə işindən bəhs edərkən hər hansı əsərin, yaxud müəyyən bir məqalənin, dərslərin və s. tərcüməsi ilə bağlı danışarkən “bir dildən başqa dilə tərcümə olunub” deyirlər. Halbuki tərcümə prosesi heç də sadəcə olaraq bir dilin başqa dillə əvəz olunması kimi dəyərləndirilə bilməz. Tərcümə prosesində müxtəlif mədəniyyətlər qarşılaşır, müxtəlif şəxsiyyətlərin dünyagörüşü, hər hansı problemə baxışı kimi məsələlər diqqətə çatdırılır. Müxtəlif dövrlərdə, tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində mövcud müəyyən adət və ənənələr digər dildə şərh olunur.

Məlumdur ki, tərcüməçi üçün əsas şərtlərdən biri öz dilini yüksək səviyyədə bilməsidir. Eyni zamanda mətnin tərcümə olunduğu dili kifayət qədər yaxşı bilmək tərcümə prosesində əsas şərtlərdən biri hesab edilir. Lakin tərcümənin uğurlu alınması üçün bu amillər heç də həmişə yetərli olmur. Başqa sözlə, tərcüməçi az da olsa, tərcümə etdiyi əsərin müəllifinin həyatı, estetikası, dövrü, dünyagörüşü, digər əsərləri ilə tanış olarsa, gördüyü işin öhdəsindən layiqincə gəlmiş olar.

Çox zaman tərcümə mətnləri ilə mədəniyyətşünaslar, etnoqraflar, psixoloqlar, tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar da maraqlanır. Buna görə tərcüməçilik fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri müvafiq elmlər hüduunda tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. Eyni zamanda tərcüməçilik sahəsi ilə bağlı elm sahəsində, daha dəqiq, tərcüməçilikdə kulturoloji koqnitiv, psixoloji, bədii və s. aspektlər yarana bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun zamandan bəri tərcümə ilə əlaqədar belə bir fikir mövcuddur ki, tərcümə zamanı yalnız dillər mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə də tərcümədə dilçilik nəzəriyyələrinin mühüm əhəmiyyətini qeyd etmək yerinə düşər. Bildiyimiz kimi, tərcümənin dilçilik sahəsi ilə əlaqələndirilməsi son dövrlərə təsadüf edir. Lakin bu məsələ ilə əlaqədar meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması elə də asan olmamışdır. Müşahidələrə əsasən

söyləmək olar ki, son dövrlərə qədər dilçilik sahəsində mövcud mühüm araşdırmalarda nədənsə tərcümə məsələlərinə tədqiqat obyektini kimi toxunulmurdu. Günün tələbinə uyğun artıq dilçilikdə bu aktual məsələ barədə monoqrafiyalar, elmi araşdırmalar ərsəyə gəlmişdir. Çünki geniş yayılmış dillərarası kommunikasiya təcrübəsi, xüsusilə tərcüməçilik fəaliyyəti daim dilçilik elminin nəzarətində olmalıdır.

Elmi dəqiqlik və obyektivliyə nail olan dilçilər tərcümə prosesində əsas diqqəti bilavasitə müşahidə etmək, norma göstəricilərinə riayət etmək, hesablamaq, inandırıcı təsvir etmək məsələsinə, eləcə də dilin səs tərkibini, dildə olan morfemləri, eləcə də dilin lüğət tərkibini, həmçinin dilin sintaktik quruluşunu, dil vahidlərinin sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələrini, onların mətndə uyğunluğu, bölgüsü, istifadə tezliyi kimi mühüm problemlər üzərində cəmləşdirmişlər. Bununla da dilçilik elmi həm də dünyanın bir çox dillərinin struktur təşkilinin elmi cəhətdən araşdırılması sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etmişdir. Məlum olduğu kimi, dil və mədəniyyət qarşılıqlı əlaqədədir. Dil mədəniyyət konteksti ilə sıx əlaqədə olmazsa, mövcud ola bilməz, eləcə də təbii dilin strukturuna əsaslanmayan mədəniyyət mövcud deyildir.¹

H.Vermer haqlı olaraq tərcüməçinin öhdəsinə düşən əsas vəzifələrdən biri kimi mədəniyyətin müəyyənləşdirilməsini göstərmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, bu normalar və konvensiyalar sistemi kimi səciyyələndirərək qeyd edir ki, tərcümə ilə tanış olan hər bir şəxs özünü həmin cəmiyyətin üzvü olaraq hiss etsin.² Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət amilinin tərcüməyə təsiri özünü müxtəlif formalarda büruzə verə bilər. Başqa sözlə, eyni mədəniyyət daşıyıcılarına məxsus əsərlərdə həm əsas mətndəki, həm də tərcümə mətnindəki leksik vahidlərin mənə tutumundan başlamış dil daşıyıcılarının həyat tərzinə, yaxud mədəni cəhətdən oxşarlığı məsələlərinə qədər bu təsir özünü göstərir. Burdan belə qənaətə gəlirik ki, əslində tərcümə məhdud çərçivədə bir dildən başqa dilə çevirmə kimi başa düşülməməlidir. H.Vermerin qeyd etdiyi kimi, bu prosesdə bir növ mədəniyyətlər də tərcümə olunmaqla, hadisələrin qanunauyğunluğu və səbəbinin şərh olunduğu kulturoloji mətnlər yaradılır. Məhz buna görə tərcüməçi müvafiq olaraq özündə dünyanın mədəni mənzərəsini ehtiva edən mədəniyyətlərarası biliklərə malik olmalıdır. Bu zaman əsas dilə əsaslanmaqla, həmin mənzərənin iki mədəniyyət daşıyıcıları tərəfindən qavranılması, dərk edilməsi mühüm mahiyyət kəsb edir. "Dünyanın mənzərəsi" termini dilçilikdə müxtəlif cür şərh edilir. Məsələn, Z.D. Popovaya, İ.A. Sterninə görə, bu termin ictimai şüurda gerçəklik haqqında qaydaya salınmış biliklərin məcmuu kimi dərk olunur.³ Əslində yazıçının ətraf aləm haqqında təsəvvürlərini ehtiva edən özünəməxsus "dünya mənzərəsi" onun yaradıcılığında əksini tapır, mətnin stilistik tərtibatında, bədii obrazlar sisteminə ifadə olunur. Tərcümə prosesində yazıçının fərdi üslubunun əks etdirilməsi də məhz bununla əlaqədardır. "Dünya mənzərəsi"ni özündə əks

etdirən əsərlər ayrı-ayrı fərdlərə aid edilə bilməz, belə ki, onlar hansı dildən tərcümə olunmasından asılı olaraq bir növ bütöv xalqa aiddir. Həmin “dünya mənzərəsi”nin mədəni-konseptual kateqoriyaları, dil daşıyıcılarının gerşəklik barəsindəki düşüncələri tərcümə edilərək milli dildə ifadə olunur. Lakin bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, burda ümumi anlayışlar dil vasitələri ilə ifadə olunsa da, əhəmiyyətli dərəcədə milli tarix və mədəniyyətin təsiri altında olur. Beləliklə də, tərcümə prosesində mətnin mədəni- tarixi özünəməxsusluğunun adekvat çatdırılması əsas vəzifə kimi qarşıda durur. Əslində tərcümə prosesində iki müxtəlif dil daşıyıcısı deyil, müxtəlif “dünya mənzərəsi”nə malik iki mədəniyyət nümayəndəsi iştirak edir. Burda kommunikasiyaya mane olan, bununla da tərcümədə çətinlik yaradan bir neçə amili qeyd etmək olar:

- hər iki dildə mövcud leksik vahidlərin milli-mədəni semantik əlamətləri;

- həyatın səciyyəvi xüsusiyyətlərini - adət-ənənələrini, siyasi quruluşunu, ictimai münasibətlərini ifadə edən real həyatda mövcud fərqlər;

- “dünya mənzərəsi”nin dünya haqqındakı cüzi təsəvvürlərini və yanlış fikirlərini əks edən sadə dil xüsusiyyətləri;

- geniş mənada mədəniyyət haqqında (daha erkən dövrlərdən etibarən) biliklər, həmçinin davranış və ünsiyyət qaydaları haqqında məlumat.

Beləliklə, çox vaxt tərcüməçilərin qarşılaşdığı əsas məsələ dünyanın “mədəni mənzərəsi”nin elementlərini orijinalda olduğu kimi necə təqdim etməklə bağlı olur, desək, yəqin ki, yanılmışıq. Bu çətinlik iki dil arasında mədəni və dil müxtəlifliyi cəhətdən mövcud fərqlərin nə dərəcədə olması ilə müəyyənləşir. Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, tərcüməçilər tərəfindən heç də həmişə mədəniyyətlərarası baryerlərin aradan qaldırılması arzuolunan səviyyədə olmur. Bu da tərcümədə kobud səhvlərin meydana çıxması ilə nəticələnir. Məsələn, məlum olduğu kimi, dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ikinci şəxsə “sən”, yaxud hörmət mənasında “siz” deyə müraciət edilir. Dilimizdə ikinci şəxsin cəmi isə “siz” formasındadır. İngilis dilində isə ikinci şəxsə həm təkdə, həm də cəm formada “you” deyə müraciət olunur. İstər Azərbaycan dilindən ingilis dilinə, istərsə də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı çətinliklər meydana çıxı bilər. Tərcüməçi özü müəyyənləşdirməlidir ki, hansı formanı götürmək məqsəduyğundur. Məlum olduğu kimi, əksər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində də insanlar yeni tanış olarkən, bir-biri ilə yeni ünsiyyət qurarkən müəyyən bir zamana qədər bir-birinə “Siz” deyə müraciət edirlər. Eyni zamanda rəsmi, rəsmi-işgüzar ünsiyyət, yazışmalar zamanı “Siz” deyə müraciət olunur. Bəzən tərcüməçi bu məsələlərə səthi yanaşır. Belə yanaşma qarışıqlığa gətirib çıxarır. Çünki ingilis dilindəki “you” sözü ilə yeri gəldikdə məna ifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə dilimizə deyil, digər

dillərə də “you” sözünün tərcüməsi zamanı qarşılıq çox vaxt düzgün tərcümə seçilmir. Tərcüməçilər arasında, Almaniyanın keçmiş kansleri Helmut Kolun ingiliscə zəif bilməsi ilə bağlı müxtəlif əhvalatlar danışılır. Deyilənə görə, o hətta jurnalistlərin də iştirak etdiyi rəsmi görüşlərdən birində İngiltərənin o zamankı baş naziri Marqaret Tetçerə dost münasibətini ifadə etmək üçün “You can say you to me” demişdi.

Bu da gülüşə səbəb olmuşdu.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, biz ənənəyə bağlı insanlarıq. Yaxşı tərcümələr olub, bu gün də var. Biz də oxuyub tanış oluruq. Hazırda mövcud tərcümələrin heç də hamısını qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Lakin bu gün tərcüməçilikdə də bir çox sahələrdə olduğu kimi, inkişaf özünü göstərir. Tərcümə prosesində mövcud qeyd etdiklərimiz problemlərlə yanaşı, mədəniyyət-lərəarası və dillərəarası kommunikasiya daim inkişafdadır. Bu prosesdə tərcümə fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz tərcümə fəaliyyəti sayəsində dünyanın bir çox xalqlarının dünyagörüşü, düşüncə tərz, digər xalqlara məxsus keyfiyyətləri ilə tanış ola bilmişik. Məsələn, dünya xalqlarının mif və şifahi yardımçılığını, inam və etiqadlarını tərcümə əsərlərindən öyrənmişik. İngilis yumoru ilə fransız yumorunun uyğun və fərqli cəhətlərini müəyyən etməkdə tərcümə əsərlərindən bəhrələnmişik. Alman fəlsəfəsinin dərinliklərinə nüfuz etməyimizdə də tərcümənin böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. О семиотическом механизме культуры// Труды по знаковым системам. Т.5 (1971), с. 144-166.
2. Vermeer, H. J. (1996). A Skopos Theory of Translation (Some arguments for and against), Heidelberg: TEXTconTEXT.p.3
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Индрик, 2005.
4. Scollon R., Scollon S. Wong. Intercultural Communication: A Discourse Approach. 2nd ed. Maiden Mass: Blackwell, 2001, 316 p.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М., АСТ, Восток-Запад, 2007. – 315 с. с.51

FİDAN GURBANOVA

**INTERACTION OF LANGUAGE AND CULTURE IN
THE PROCESS OF TRANSLATION**

SUMMARY

According to the article, translation is multifold and complex process of the human activity. A translator must master the language at the highest level. The interaction of the translation with linguistics is considered to be one of the actual problems of the present days. It has been made notable achievements in the field of scientific studies in the structure of many world languages. It assumes vital importance in the process of translation. In reality not only two native speakers take part in the process of translation. They are also representatives of the different cultures. So, some factors which complicate the process of translation are also noted in the article.

ФИДАН ГУРБАНОВА

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ
В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА**

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что перевод – это сложное и многогранное действие человеческой деятельности. Переводчик должен владеть языком на должном уровне. В то же время, хорошее владение языком на который делается перевод, считается одной из самых актуальных проблем в процессе перевода. В лингвистике уже сделаны заметные достижения в области научных исследований структур многих языков. Это играет особую роль в процессе перевода. На перевод влияют также и различные культурные факторы. В действительности, в переводе участвуют не только два носителя разных языков, а также представители разных культур. В связи с этим, в статье отмечаются несколько факторов, препятствующих коммуникации и усложняющих процесс перевода. В результате, благодаря лишь переводу интерпретируется возможность ознакомления с мировоззрением, ходом мыслей и особенностями, присущими разным народам мира.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

АЛИЕВА Б. Б.

доцент, к.ф.н. АГУНП

beqimxanim.aliyeva@yandex.ru

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Ключевые слова: обучение письменной речи, цели и средства обучения, письменная речевая компетенция, коммуникативные потребности, конспектирование, компрессия текста, трансформация

Key words: teaching written speech, purposes and means of teaching, written speech competence, communication demand, conspectus, text compression, transformation

Açar sözlər: yazılı nitqin tədrisi, tədrisin məqsədi və üsulları, yazılı nitqin səriştəsi, ünsiyyət tələbləri, konspektləşdirmə, mətnin sıxılması, transformasiya

Главная задача, решаемая иностранными студентами-нефилологами, это овладение русским языком для достижения как личностных, так и профессиональных целей, адаптация к азербайджанской среде: социально-политической, социально-культурной, природно-климатической, и их социализация личности в обществе.

Обучение русскому языку как иностранному имеет свои особенности, отличающие его от овладения родным языком, который усваивается в раннем возрасте неосознанно и стихийно. Усвоение иностранного языка не дает человеку непосредственных знаний о реальной действительности. Овладение средствами изучаемого языка (его лексикой, грамматикой, фонетической системой) – это лишь одна из сторон изучения иностранного языка. Главное – для чего эти средства будут использоваться в будущей профессиональной деятельности. Другое отличие иностранного языка как учебного предмета заключается в его беспредельности, т.е. отсутствии границ в овладении языком. Беспредельность языка вынуждает стремиться к ограничению объема изучаемого языка, достаточного для практического применения с учетом потребностей обучающихся.

Итак, главное намерение большинства иностранцев, приехавших в Азербайджан, – это получение высшего образования. Отсюда главной целью изучения студентами-иностранцами русского языка является получение высшего образования по избранной специальности на данном языке.

Обучение письменной речи - это обучение сложному продуктивному виду речевой деятельности, в результате которого у иностранных студентов-нефилологов развиваются навыки и умения построения самостоятельного письменного высказывания, а это, в свою очередь, способствует развитию навыков и умений в других видах речевой деятельности, таких как чтение, аудирование и говорение. Общеизвестно, что обучение письменной речи как виду речевой деятельности включает в себя:

1. обучение письму, т.е. графической и орфографической системам языка для записи отдельных слов, словосочетаний, предложений, формирование навыков фиксирования устной речи с помощью графических знаков;
2. обучение собственно письменной речи, т.е. умениям сочетать слова в письменной форме для выражения своих мыслей в соответствии с потребностями общения, формирование коммуникативных умений.

Письмо является одним из видов речевой деятельности, в котором реализуется письменный способ формирования мыслей, чувств, побуждений соответственно ситуации обучения. Обучению письму как самостоятельному виду речевой деятельности в учебном процессе отводится, к сожалению, весьма скромное место. Возможно, объяснение этому факту следует искать в недооценке потенциала, которым обладает письменная речь для развития других видов речевой деятельности - говорения и чтения - и, соответственно, в игнорировании принципа взаимосвязанного обучения основным видам речевой деятельности в силу несколько прямолинейного понимания коммуникативно-ориентированного подхода к обучению. В результате происходит смещение акцента в сторону обучения устной речи, устной форме общения, хотя письменная речь предоставляет широчайшие возможности для формирования механизма порождения и восприятия иноязычной речи.

Коммуникативные потребности обучаемых в письме возникают уже на довузовском, первом этапе овладения будущей инженерной специальностью, этапе изучения общеобразовательных предметов естественно-технического цикла. Реально необходимыми и достаточными для овладения русским языком в учебно-профессиональной сфере общения являются следующие навыки и умения:

1. навыки техники письма (графический, орфографический, написание строк слева направо, навык расположения материала на странице и др., которые в какой-то мере формируются и в начале обучения русскому языку в социально-бытовой и учебной сферах);

2. умение конструировать и записывать предложения;
3. умение использовать при записи специальные знаки и символы, а также сокращения слов;
4. умение письменно фиксировать аудитивный материал, производя определённые трансформации;
5. умение записывать главную информацию из учебного материала;
6. умение составлять и записывать план изучаемого материала;
7. умение записывать прослушанный материал или собственные высказывания в виде графической и схемы и др.

Однако следует отметить, что письменная речевая компетенция представляет собой совокупность нескольких частных компетенций:

лингвистическая компетенция - владение лексическими средствами и грамматическими правилами их организации;

предметная компетенция - знание фрагментов окружающего мира, концептуальная картина мира пишущего;

социолингвистическая компетенция - способность порождать тексты адекватно ситуациям письменного общения, определяющим тематику, формы и типы текстов, продуцируемых в этих ситуациях;

социокультурная компетенция – знание национально-культурных особенностей построения письменных текстов, а также умения и навыки использования языковых средств, обслуживающих эти тексты;

дискурсивная компетенция - способность строить и интерпретировать тексты, достижение целостности отдельных высказываний в значимых коммуникативных моделях;

стратегическая компетенция - заполнение пробелов языкового кода;

профессиональная компетенция - владение жанрами письменных произведений, профессионально необходимых выпускнику технического вуза

Как было отмечено выше, обучение письменной речи как виду речевой деятельности включает в себя обучение письму и обучение собственно письменной речи. Рассмотрим каждый из компонентов в отдельности. С первых занятий по РКИ начинается обучение письму, овладением техникой письма. В период вводно-фонетического курса происходит знакомство с алфавитом, и иностранные студенты овладевают графикой, орфографией и записью. Знакомясь со звуками русского языка, студенты учатся правильно писать прописные и строчные буквы, обозначающие эти звуки, и соотносить их с печатным образом данных

букв. По окончании вводно-фонетического курса студенты должны не только прекрасно знать русский алфавит, названия букв, но и усвоить особенности обозначения русских звуков в зависимости от их окружения. Далее они знакомятся с главным принципом русской орфографии - морфологическим, при котором каждая морфема на письме сохраняет единое написание, хотя произносится по-разному. Правила орфографии даются учащимся по мере знакомства с соответствующими словами или грамматическими формами по мере надобности, т.е. орфография обычно не выделяется в самостоятельную область. На довузовском этапе такая учебная деятельность, как запись выступает и как средство обучения, и как цель обучения. Студенты должны уметь списывать с доски записи, сделанные преподавателем, дословно записывать учебный материал под диктовку, записывать только главную информацию из воспринимаемого на слух материала, записывать собственные высказывания при ответах на вопросы и выполнении различного рода заданий. Важным моментом обучения письменной речи является обучение собственно письменной речи. Умения письменной речи являются наиболее сложными среди других речевых умений, так как отсутствует непосредственная связь между говорящим и слушающим, поскольку письменная речь более тщательно организована. Наиболее распространенными упражнениями при обучении письменной речи являются диктанты, изложения и сочинения. Диктанты могут быть как традиционными, так и свободными и творческими. При свободном диктанте студентами записывается содержание прослушанного абзаца близко к тексту. Во время творческого диктанта, записав под диктовку начало текста, студенты дописывают его по своему усмотрению. Тексты диктантов составляются на основе изученного лексико-грамматического материала. Сочинения на начальном этапе строятся на материале пройденной темы и невелики по объему. Написанию сочинения предшествует подготовительная работа по выбору языкового материала, устное проговаривание текста сочинения. Необходимо учить студентов писать письма частного бытового характера. В содержание письма следует включать элементы повествования, описания и рассуждения. Студенты должны уметь написать письмо частного характера, составить план, конспект.

Следует учесть, что сочинение является эффективным письменным упражнением, но это лишь средство для овладения другими видами речевой деятельности и не являются коммуникативной целью в овладении письмом.

Сегодня коммуникативно значимыми стали письменные произведения, необходимые иностранным студентам в реальном общении. Это

реальные SMS, поздравительные открытки и электронные письма на русском языке друзьям, преподавателям.

И, конечно же, в плане обучения письму больше всего внимания должно быть уделено главной цели иностранных студентов – изучению русского языка для получения избранной специальности, так как конечной целью является формирование навыков и умений такого вида аналитико-синтетической переработки информации, как конспектирование печатного или аудитивного текста, что коммуникативно значимо для иностранных студентов-нефилологов на довузовском этапе в процессе изучения общеобразовательных предметов естественно-научного цикла.

Конспектированию текста необходимо специально обучать. Учитывая, что для любого человека родной язык – единственная форма, в которую он может облечь свои мысли для того, чтобы сообщить их другим, при необходимости передачи информации на изучаемом иностранном языке, он переводит на него содержание, которое он до этого привычно сформулировал для себя на родном языке. Будучи не знакомым с правилами перекодирования, его перевод будет иметь характер кальки с родного языка, то есть слова в его высказывании будут словами иностранного языка, а структуры предложений и лингвокультурное содержание высказывания сохраняют принадлежность родному языку. Именно письмо создает благоприятные условия для обучения действию перекодирования содержания высказывания с родного на иностранный язык. Действие перекодирования включает следующие основные операции: изменение порядка слов в предложении, выбор нужных грамматических форм членов предложения и соответствующих лексем и синтаксем. И этому действию перекодирования содержания нужно специально обучать и постоянно контролировать процесс формирования этого действия.

Следующим важным моментом является обучение трансформации. Некоторые ученые делят трансформации на две основные группы: 1) отсекание частей текста, объединение в семантические комплексы, синонимическая замена, реконструкция порядка следования смысловых звеньев; 2) различные привнесения (выводы, умозаключения).

Иностранный студент должен уметь трансформировать текст, чтобы законспектировать его.

Другим важным моментом является обучение компрессии текста. Письмо помогает эффективно формировать действие сокращения развернутого высказывания. При этом имеет место сокращение текста за счет того, что менее значимая информация отделяется от существенной, чтобы сосредоточиться только на последней, происходит укрупнение элементов текста в более крупные семантические образования и часто

осуществляется реконструкция логической структуры текста. Текст претерпевает трансформацию, которая свидетельствует о его некотором переосмыслении. Обучение компрессии текста рассматривается как эффективный прием, потому что анализ и отбор фактов и идей исходного текста в процессе его сжатия является активным мыслительным процессом, в ходе которого происходит глубокое проникновение в смысл. Результат компрессии исходного текста наглядно свидетельствует о его понимании или непонимании. Обучение компрессии текста - прием, помогающий овладению письмом на иностранном языке. Компрессия текста представляет для студентов определенные трудности.

Развитие письменной речи является существенным условием формирования механизма владения иностранным языком, а обучение письму и письменной речи иностранных студентов-нефилологов на довузовском этапе - длительный и трудоемкий процесс, необходимый для успешной подготовки будущих иностранных специалистов, и проводить эту работу преподаватель должен в течение всего периода обучения, и каждый этап обучения имеет свою содержательную специфику.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: Учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений. М., 2004.
2. Гужова Н.В. Методика обучения иностранных граждан продуктивной письменной речи на начальном этапе обучения. На материале сочинения с элементами рассуждения. Дисс. на соиск. ученой степени к.п.н. - Нижний Новгород, 2002.
3. Ейгер Г.В., Гохлернер М.М. О роли овладения приемами компрессии речи при обучении неродному языку // Психология грамматики // Под ред. А.А. Леонтьева, Т.В. Рябовой. М., 1968.
4. Колесова Д.В., Харитонов А.А. Пишем эссе: Учебное пособие для изучающих русский язык. – СПб., 2011.
5. Колесова Д.В. Золотое перо. Пособие по развитию навыков письменной речи. Книга для преподавателя. Приложение PDF. – СПб., 2008.
6. Крючкова Л.С. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному: учеб. пособие //Л.С. Крючкова, Н.В. Мощинская. – М., Наука, 2012.
7. Овечкина Ю. Р. Структура коммуникативной компетенции в иноязычной письменной речи студентов языкового вуза (Электронный

ресурс) // Ю. Р. Овечкина // Педагогическое образование в России : электрон.журн. – 2012. – № 1.

8. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М., 2003.

f.e.n., dosent ƏLİYEVƏ B.B.

TEXNIKI ALI MƏKTƏBLƏRDƏ ƏCNƏBI TƏLƏBƏLƏRƏ YAZILI NITQIN TƏDRISININ XÜSUSIYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə ali məktəbəqədər hazırlıq mərhələsində təhsil alan qeyri-filoloji əcnəbi tələbələrin tədrisində yazılı nitqin növləri, məqsəd və üsulları, yazılı ünsiyyət səriştələri təhlil edilir.

Yazılı nitqə aid olan ünsiyyət səriştəsinin formalaşması, eləcə də yazılı nitqin hər bir növünə aid olan tapşırıqlar nümunə kimi verilir. Burada həmçinin konspektin tərtib edilməsində istifadə olunan transformasiya, mətnin sıxılması və.s üsullar təqdim edilir.

Əcnəbi tələbələrə xarici dilin tədrisi zamanı yazılı nitqin inkişafı mühüm rol oynayır.

Ph.D ALIYEVA B.B.

WRITTEN SPEECH TEACHING PECULIARITIES TO FOREIGN STUDENTS IN HIGHER TECHNICAL SCHOOLS

SUMMARY

The types of written speech, its purposes and means, written communication skills in the teaching of foreign students– non philologists is investigated in the article.

The formation of communication competence concerning to written speech, as well as exercises dealing with every kind of written speech were given as a sample. Some methods in the compiling of conspectus, such as transformation, text compressing etc. were also introduced.

The improvement of written speech plays an important role in the foreign language teaching to foreign students.

Rəyçi: Validə Vəliyeva
Filologiya üzrə elmlər namizədi

I TÜRKOLÖJİ QURULTAY VƏ TÜRKDİLLİ XALQLAR ÜÇÜN ƏDƏBİ DİL PROBLEMİ

Açırsözlər: *türkdillixalqlar, Türkolojiqurultay, türkdilləri.*

Ключевые слова: *тюркоязычные народы, Тюркологический съезд, тюркские языки*

Key words: *Turkish peoples, Turkish Congress, Turkish languages.*

1926-cı ildə Bakıda keçirilən türkdilli xalqların birinci qurultayı o dövr üçün türk xalqları arasında bəlkə də ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri idi. Bu qurultay çox mühüm tarixi bir dövrdə keçirilirdi. Sovet imperiyasında slavyanlardan sonra kəmiyyətə ikinci olan türklərə qarşı yönəlmiş dil, əlifba, mədəniyyət pərdəli manqurtlaşma, soyqırım və emiqrasiya siyasəti, Türkiyə Cümhuriyyətinin türk xalqları ilə bəlgə türk xalqlarının birliyinin konsepsiyası olacaq dil, əlifba, mədəniyyət siyasəti və Avropanın (konkret olaraq Fransa, Almaniya və İngiltərənin) Şərqi və Sovet Sosialist Respublikalarına qarşı strategiyasının müəyyənləşməsində I Türkoloji Qurultayın müstəsna rolu və əhəmiyyəti vardı.

131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi qurultayda 17 iclas keçirildi, Türk dünyasının dilinə, tarixinə, etnogenezisində, etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 məruzə dinləndi.

Qurultaya fəxri üzv kimidəvət olunmuş böyük türkoloq Əli Bəy Hüseynzadə, məşhur nəzəriyyəçi N.Marr, sovet ideologiyasının rəhbərlərindən A.V.Lunaçarski rəyasət heyətinə seçildilər.

Qurultayda türk xalqları tarixinin öyrənilməsinin vəziyyəti, elmi terminologiya sistemi, orfoqrafiyanın elmi əsasları, türk dillərində terminologiya, linqvistik və texniki baxımdan əlifbazaratmanın əsasları, türk dilləri əlifbası, onların ədəbi dillərinin inkişafı, türk dillərinin tədrisi metodları və digər mövzular müzakirə edilmiş, qətnamələr qəbul edilmişdi.

Birinci Türkoloji qurultayda əlifba məsələsi, imla-orfoqrafiya problemi, termin və tədris-metodika məsələsi, qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi, milli dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri müzakirə olundu.

Araşdırma məqsədilə yazılmış məqalədə əsas məqsəd bu qurultayda geniş şəkildə müzakirə olunan türklər üçün ədəbi dil məsələsidir.

Türklər üçün ədəbi dil məsələsinə professor Mehmet Fuat Köprülüzadənin "Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı" adlı məruzəsində toxunulmuşdu.

Adından da göründüyü kimi, məruzədə söhbət türk ədəbi dilinin keçmişindən, tarixin hansı dərində bu ədəbi dilin fəaliyyətə başlamasından, bu dildə ədəbi-bədii və elmi əsərlərin yaradılmasından gedir. F.Köprülüzadə

qədim və yüksək mədəni tərəqqi faktı kimi türk xalqlarının mükəmməl ədəbi dil sahibi olmalarından söhbət açır, hələ islamaqədər türk dilinin bir sıra ləhcələrə ayrılmış olduğundan danışdı. İslamdan əvvəlki tarixdə türklərin müxtəlif əlifbalardan istifadə etmələri haqqında məlumat verərək, bu əlifbalardan birini-Orxan əlifbasını məhz türklərin özünün yaratdığını vurğulayırdı: “Əlifba yaratmaq mədəniyyət faktıdır və əlifba yaratmaq ədəbi dilin var olması deməkdir”.

F.Köprülüzadə hesab edirdi ki, bu əlifbanı işlədən ləhcələrdən bəziləri ədəbi dillər sayıla bilər. Əslində, burada şərt qoymağa- “sayıla bilərdi” deməyə ehtiyac yoxdur. Çünki əlifba ədəbi dilin yazı ehtiyacını ödəmək üçün yaradılır və bilavasitə ədəbi dilin tələbi ilə gerçəkləşir. Yəni yazısı olan hər bir dil və ya ləhcə ədəbi nitq təşkilatı deməkdir. İllərlə apardığı tədqiqatın nəticəsi olaraq, F.Köprülüzadə türk dilində Sasanilər dövrünə (V əsr) gedib çıxan əsərlərin olduğunu söyləyirdi. Dünya mədəniyyətinə hələ XIX əsrdən məlumdur ki, məhz Orxon-Yenisey abidələrinin kamil dili timsalında VIII əsrdə türkün mükəmməl ədəbi dili olmuşdur. Bu, kifayət qədər inkişaf etmiş ədəbi dildir. Bu, Altaydan Dunaya qədər uzanan möhtəşəm imperiyanın dövlət dilidir. Şübhəsiz, bu ucsuz-bucaqsız coğrafiyada az-çox özünəməxsus məhəlli əlamətlər qazanmış müxtəlif ləhcələr də olmalıydı.

Türklərin tarixən yaxınlığı haqqında M.Kaşğariyə əsaslanıb danışan B.Çobanzadə müasir anlaşıma ilə bağlı maraqlı faktlarına istinad edirdi. Əslən kırımlı olan B.Çobanzadə Krım ləhcəsində maraqlı danışığ təzahürləri ilə qarşılaşır. Krım ləhcəsi üzərində apardığı müşahidələr göstərmişdi ki, əhalisi türklərdən ibarət müxtəlif kəndlərdə, hətta ayrı-ayrı ailələrdə dil və ləhcə bütövlüyünə rast gəlmək olmur. Onların nitqində həm şimal və cənub, həm şərq və qərb türk ləhcələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Buna görə də Krım türkü həm başqırd ləhcəsini, həm özbək, həm Kazan, həm Anadolu ləhcələrini başa düşür. B.Çobanzadənin tədqiqatları aşkar etmişdi ki, Orta Asiyada da eyni vəziyyətdir. Orada da qazaxların, özbəklərin, türkmənlərin və başqalarının dillərində ləhcə qarışıqları geniş yayılmışdır. Bu da oradan qaynaqlanır ki, tarixən həm şimal, həm cənub, həm şərq, həm də qərb türkcələri özləri bir-birləri ilə gündəlik və tarixi ünsiyyətdə olmuşlar.

Beləliklə, F.Köprülüzadənin məruzəsinə qədər ümumi ədəbi dil söhbəti üçün zəmin hazırlanmışdı və F.Köprülüzadənin məruzəsi ətrafında çıxışlarda ümumi türk ədəbi dili ideyası müzakirə olunmağa başladı.

Müzakirədə iki tərəf qarşılaşdı. Əksəriyyət buqənaətdə idi ki, türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür, həm də bu, asanlıqla başa gələn hadisədir. Etiraz edən tərəf azlıq təşkil edirdi. F.Köprülüzadədən sonra birbaşa əks tərəfə söz verildi, tatar nümayəndəsi Neymət Xakimov əlavə, alternativ məruzə ilə çıxış etdi, onun ardınca başqırd X.Qabitov nitq söylədi. N.Xakimovun mövqeyində durdu. Türkmən Bekki Berdiyev heç bir girişsiz, müqəddiməsiz N.Xakimovun məruzəsinin tənqidinə başladı. B.Berdiyev konkret danışdı, dil məntiqinə əsaslandı. Türkmən dialektləri, şivələri ilə ədəbi türkməncənin münasibətini ümumiləşdirdi. Nətiq göstərdi ki, türkmən

ləhcəsinin şivələri bir-birindən və ədəbi türkməncədən xeyli fərqlənir. Məntiqi sual doğurdu. Ayrı-ayrı dialektləri və şivələri varsa, onda bütöv türkmən ləhcəsi arasındakı fərqlər ortaq türk dili faktını rədd etmir. Türkmən dilçisi öz şəxsi müşahidəsinə söykənərək dedi ki, o, tatar və başqırd dillərini xüsusi olaraq öyrənməyib, ancaq N.Xakimov və X.Qabıtozun çıxışlarını, nə dediklərini başa düşüb. Ona görə də inamla dedi ki: “Göründüyü kimi, bir-birimizi anlamağa imkan verən kifayət qədər leksik material var”.

Bu da maraqlıdır ki, natiq məsələni özbaşına buraxmamağı, prosesə şüurlu münasibət göstərməyi, işə məqsədli müdaxiləni məsləhət görürdü: yerli ləhcələrin xüsusiyyətləri ədəbi dilə uyğunlaşdırılmalıdır; deməli, ədəbi dil yerli yox (halbuki belə olsa, daha demokratik yanaşma olardı, proses təbii məcrada gedərdi), yerli ləhcə ədəbi dilə güzəştə getməlidir, yerli ünsiyyət də vərdiş olunmuş materialdan müəyyən qədər imtina etməlidir. Təbii ki, bu da yerli ləhcə ilə ədəbi dil arasında ögey-doğmalığ intriqası yaradacaq bir işdir.

Xalq dili ilə ədəbi dilin münasibətlərindən danışarkən bəzən, ümumiyyətlə, ədəbi dilin yaradılmasına yanlış yanaşanlar da olurdu. Məsələn, o dövrdə siniflər, proletarlar, qeyri-proletarlar, ziyalılar, qara camaat anlayışları dəbdə idi. Və sosializmin diqqət mərkəzində proletariat və qara camaat durduğundan xalqın, yəni qara camaatın dili ilə ədəbi dilin varlığını belə izah edirdilər: “Ədəbi dil məhz sinfi meyillərin təsiri altında yaranıb, ziyalıların özlərini xalq kütləsindən təcrid etmək, qara camaatın başa düşməyəcəyi bir dil yaratmaq istəyi ilə meydana gəlib”.

Bu düşüncəyə görə, ədəbi dil özlüyündə bir jarqondur, semantik baxımdan xalq dilindən təcrid olunmuş hadisədir. Sosialistlər tarixdəki bütün qüsurları kapitalizmin üstünə yıxdıqlarından, ədəbi dilin “qara” niyyətlə yaradılmasını da kapitalizmin faktı kimi götürürdülər. Hətta söhbəti o yerə çatdıranlar oldu ki, ədəbi dili hazırlayanda geniş xalq kütləsini (yəni xalqın başa düşüb-düşməməsini) nəzərə almağa ehtiyac yoxdur.

Başqa bir müəllif - M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməçilərindən biri Xalid Səid Xocayev isə məsələyə belə yanaşırdı: “Türklər arasında belə bir dil yaratmaq mümkündürmü? (burada daha çox ərazi baxımı nəzərdə tutulur). Mümkün olduğu təqdirdə bu dil təbii bir dilmi olacaq və yaxud yapa bir şeymi olur?... Türk dillərinin müxtəlif şivələri arasında öylə bir dil düzəldə biləmiyiz ki, onu bütün türk uruqları yabancı olaraq hər biri tərəfindən ayrıca öyrənməyə lüzummu olacaq?”.

Hətta bəziləri çox vulqar şəkildə bu birləşməni kolxozlaşma ilə müqayisə edir və deyirdilər ki, təsərrüfatları birləşdirən, həyatın bütün sahələrində birlik yaradan sosializm türkləri də, türk ləhcələrini (dillərini) də birləşdirəcəkdir. Və iş budur ki, hər türk xalqı öz ana dilini unutsun, türklərin hamısı birləşsin və rus dili asanlıqla bu bircə dənə dili udsun. Həm də imperiya xam xəyalda idi ki, öz dədə-baba dilini, öz beşik dilini unutmuş insanın daha bir başqa dili qəbul etməsində problem olmayacaqdır. İmperiya bu məsələni türklərin ərəb əlifbasından latına, ondan da kirilə keçməsi kimi təsəvvür edirdi. Hətta bu imperialist ideya 25 ildən sonra (1950-də) bir də qalxacaqdı; Stalin deyəcəkdə

ki, dünyada xırda dillər birləşəcək, iri-iri zona dilləri yaranacaq, sonra bunlar da bir-birinin içində əriyəcək və vahid dünya dili formalaşacaq. Xəm xəyal isə bu idi ki, həmin vahid dünya dili rus dili olmalıdır.

Stalinin nəzərdə tutduğu dil birləşməsi, zona dili modelinin söhbəti Türkoloji qurultayda da səsləndi. Qazax jurnalist Türyakulov belə maraqlı söz dedi ki, Azərbaycan, Anadolu və türkmən dillərinin birləşməsi mümkündür, ancaq Özbəkistanı ora qatmaq nəzəri iddiadır. Maraqlıdır ki, o, özbək türkcəsi ilə onların o dövrdə gözlənilən tezlikdə birləşməsini əməli hadisə, real iş saymır, sadəcə bu işin uzun bir proses olacağını deyir. “Mümkün deyil” demir, “nəzəri iddiadır” deyir.

Yəni bu, “prinsipcə mümkündür” deməkdir. “Nəzəri iddiadır” o deməkdir ki, nəzəri cəhətdən mümkündür. Beləliklə, natiq təklif edir ki, oğuz ləhcələri üçün bir, qıpçaq ləhcələri üçün bir, karluqlar üçün də bir başqa ədəbi dil yaratmaq olar. Bu iddianın da arxasında duran məntiq odur ki, uzaq gələcəkdə bu üç türkcə də ortaq məxrəcə gələ bilər. Bu, özünəməxsus şəkildə Stalinin “zona dilləri” iddiası deməkdir. Ancaq Türyakulovun fikri elmi əsasa söykənir: yaxın qohum dillər bir-birini asan anlayar, çünki bunların arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Oğuzlar bir-birini, qıpçaqlar bir-birini, karluqlar bir-birini sərbəst başa düşürlərsə, danışq dilləri yaxındırsa, təbii ki, həmin bazada ədəbi dil qurmaq da olar.

Türkoloji qurultayın yekun ümumi nəticəsi olaraq, yuxarıda qeyd etdiklərimizi də nəzərə alsaq deyə bilərik ki, türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür. Əvvəldən türk ləhcələri arasında danışq dilləri səviyyəsində anlaşma olub, indiki iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin, nəqliyyat və kommunikatıv vasitələrin artdığı, məktəb-təhsil şəbəkəsinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha da çevikləşdiyi yaşadığımız zamanda ümumi dil ideyasını həyata keçirmək olar. Həqiqətən bu gün türklər arasında ortaq bir ünsiyyət dili yaratmaq olar, bunun üçün elə də ciddi maneələr yoxdur. Sadəcə görülməsi və yerinə yetirməli olan işlər çoxdur. Əvvəllər buna həm “obyektiv”, həm də “subyektiv” maneələr var idisə, bu gün problem subyektiv maneələrdir ki bunun da çıxış yolu özümüzdədir.

Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət vasitəsinin yaradılmasına zaman lazımdır. Lakin bu məsələni zamanın axarına etibar etmək də məqbul çıxış yolu kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Atatürk yaranmış vəziyyəti hələ 1933-cü ildə görmüş və bir gün Sovet İttifaqının dağılacağını, türksoylu xalqların azadlığa qovuşacaqlarını, dili və inancı bir olan soydaşlarımızla günü bu gündən maraqlanmaq lazım olduğunu məşhur bir çıxışında vurğulamışdı.

Araşdırma məqsədli bu yazı türkdilli xalqlar arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılmasıyla bağlı deyil. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, bu məqalə daha çox Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda türklər üçün ədəbi dil məsələsi ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar, Fərəh. "Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr", "Ədəbiyyat" qəzeti, Bakı-2006;
2. Babayev A. "Bəkir Çobanzadənin yeni Azərbaycan əlifbası və orfoqrafiyası uğrunda mübarizəsi", Bakı-1998;
3. Bünyadov Z. " Elm qırımı. Faciə: Repressiyaya məruz qalmış türkoloq alimlər haqqında", Z.Bünyadov-Qırmızı Terror, Bakı-1993;
4. Bakıda keçirilən Türkdilli xalqların Birinci Türkoloji Qurultayının Stenoqram hesabatı, 26 fevral-5 mart 1926;
5. Kamil Vəli Nərimanoğlu, "Latın əsaslı Türk əlifbası və I Türkoloji qurultay. Biblioqrafiya", Bakı-2006;

TARANA KHALILOVA

FIRST TURKISH CONGRESS AND THE PROBLEM FOR THE LITERARY LANGUAGE OF THE TURKIC-SPEAKING PEOPLES

SUMMARY

First Turkish Congress, which is a significant event in the life of all the Turkish-speaking peoples was at a high level. As well as foreign countries and others invited scientists participated in the of Turkish outstanding.

The general public's attention was drawn to Turkologist. First Turkish Congress's program, the relevance of the issues discussed there the most important issues currently facing the Turkish science.

The congress that took place in Baku in 1926 was maybe the most important congress among Turkish nations. This congress(First Turkish congress) took place in very important time. The congress had a big role in discussion of the culture, alphabet, genocide, the language that will be the conception for the second biggest nation after Sovet Union- Turkish nation.

ТАРАНА ХАЛИЛОВА

*Доцент Азербайджанского Государственного
Экономического Университета (UNEC)*

I ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД И ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

Проведенный в Баку в 1926-ом году первый съезд тюркоязычных народов , наверное, был одним из самых важных событий того периода

среди тюркских народов. Этот съезд был проведен в очень важный исторический период. 1 Тюркологический Съезд имел исключительную роль и значение в определении стратегии политики, направленной против турков, являющихся вторыми по количеству после славянов в Советской империи, политики языка, алфавита, спрятанного за кулисами культуры обесценивания; стратегии политики геноцида и эмиграции, политики языка, алфавита, культуры, которая станет концепцией единства тюркских народов Турецкой Республики вместе с тюркскими народами и в определении стратегии Европы (конкретно Франции, Германии и Англии) против Востока и Советской Социалистической Республики.

Rəyçi: dos. V. Allahverdiyeva

NOVRUZOVA NURİDƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

n.nurida@yahoo.com

TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ MƏTN KOMPONENTLƏRİNİ ƏLAQƏLƏNDİRƏN VASİTƏLƏR

Açar sözlər: *sintaktik bütövlər, intonasiya, sintaktik paralelizm*

Key words: *syntactical intact, intonation, syntactical parallelism, conjunctions, relative pronouns.*

Ключевые слова: *синтаксическое целое, интонация, синтаксический параллелизм, средства связи, относительные местоимения.*

Giriş. Mətn ümumi sintaktik mexanizmdə avtonom-xüsusi quruluş təşkil edir. Bu quruluşu, bu mexanizmi yaradan cümlələr qrupu və onların arasındakı əlaqə və münasibətlərin öyrənilməsi sintaksisə yeni yanaşmanı tələb edir. Mətn dilçiliyinin əsas araşdırma obyektı olan sintaktik bütövlər adı ilə öyrənilən bir qrup örtülü, qapalı, məntiqi və sintaktik əlaqəyə malik cümlələr birliyi başa düşülür. Belə birliklərin əsas əlaməti onun daxilindəki komponentlərin bir-biri ilə əlaqəli olması, bağlılığıdır. Sintaktik bütövlər-mikromətn iki və daha atıq cümlənin bir-biri ilə fikir və quruluş baxımından bağlanması ilə yaranır, mətn daxilində kompozision-üslubi funksionu yerinə yetirir. Deməli, mətnin formalaşması-qurulması üçün onun komponentlərinin əlaqələnməsi əsas şərtidir.

Türk dillərində olan mətnlərin universal cəhətləri, xüsusilə qədim türk mətnlərinin əsas strukturu və qədim türk yazı mətnləri, folklor mətnləri, frazeoloji mətnlər, deyim mətnləri, atalar sözlərində milli - etnik düşüncələrin oxşarlığı onu deməyə əsas verir ki, eyni kökdən olan dillər ekstroinqvistik təsirlərlə dəyişə bildiyi kimi, ümumi, əsas ortaq ifadə tərzini də qoruya bilir. Müxtəlif mətnlər üzərində apardığımız araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, türk dillərində mətnformalaşdırıcı bağlayıcı vasitələr qədimə getdikcə ümumtürk xarakterlidir. Müasir mətnlərdə isə fərqli üslubların və universal, modern ifadə formalarının yaranması ilə ümumi cəhətlər azalsa da, bir çox cəhətlər saxlanılmışdır. Qədim türk poetik mətnləri üçün ortaq cəhət olan ritm və melodiklik, sintaktik paralelizm və onu yaradan vasitələr demək olar ki, bütün türk mətnləri üçün eynidir.

1. Türkdilli mətnlərin struktur və məna bağlılığı . Qədim və orta əsrlər türk abidələrinin mətnləri sintaktik xüsusiyyətlərinə və əlaqələnmə vasitələrinə görə xüsusi quruluş modeli yaradır. Bu abidələrin mətnlərinin struktur modelini öyrənmək üçün mətnin komponentlərini əlaqələndirən

vasitələrin araşdırılması vacibdir. Qədim və orta əsr türkdilli abidələrin mətnlərində, mətnin struktur və məna bağlılığı məsələlərini araşdırmaqla qədim və orta əsr abidələrində mətnin əsas struktur modelini müəyyən etmək mümkündür. "Biz mətnin daxilindəki cümlələr arasındakı əlaqə formalarını hərtərəfli araşdırmaqla, sintaktik bütövlərin daxili strukturunu da öyrənmiş oluruq. Çünki əlaqəli mətn bir bitmiş fikir ifadə edir, ona görə də sintaktik bütövlərin sərhədləri müstəqil cümlələr arasındakı əlaqələrdən asılıdır" (14,364).

Uludağ universitetinin professoru K.Üstünova MSB-nin struktur məsələlərini incələyərkən onun bütövlüyü məsələsinin önə çəkilməsini vacib sayır: "MSB-nin əsas ölçülərindən biri temanın söz içindəki izahının bir başqa tema ilə bağlı olmasıdır. Bir cümlə strukturunun MSB olması üçün əsas şərt budur. Bu xüsusiyyət dilin həm məna, həm də struktur cəhətləri ilə bağlıdır (13, 15). K.Üstünova "Dədə Qorqud" mətnlərində MSB-də təkrarlar, onların növləri, sintaktik paralelizm, cümlələr arası məna əlaqələri- ortaq zaman əlaqəsi, ortaq şəxs əlaqəsi, ortaq məkan əlaqəsi, səbəb- nəticə əlaqəsini araşdırmaqla mətnlərin bağlılıq məsələsini önə çəkir (13,85-197).

Müasir türk dillərində mətnin tərkibindəki cümlələri əlaqələndirən formal vasitələr- *komponentlərin paralelliyi, intonasiya, tabesizlik bağlayıcıları* bu funksiyada daha aktiv olduğu halda, yazılı abidələrin dilində onların nisbəti fərqlidir. Abidələrin mətnlərində bağlayıcılar passiv, intonasiya və ritmlə, sintaktik paralelizmlə əlaqələnmə daha aktivdir.

1.1.Mətn komponentlərinin intonasiya ilə əlaqələnməsi. Bağlayıcısız mürəkkəb konstruksiyaların hakim olduğu dövrdə türk dillərində ən əsas və aparıcı bağlayıcı vasitə kimi ilk növbədə *intonasiyadan* istifadə edilmişdir. İntonasiya qədim mətnlərin komponentlərini əlaqələndirən ən ilkin vasitədir. İntonasiya müasir türk dillərində olduğu kimi, həm Göytürk yazılı abidələrində, həm "Divan"-da, həm də "Kitabi-Dədə Qorqud" mətnlərində tabeli, tabesizlik əlaqəsi ilə yaranan mürəkkəb konstruksiyaların formalaşmasında əsas vasitələrdəndir. "Göytürk dilində bağlayıcılar, o cümlədən tabesiz bağlayıcılar inkişaf etmədiyi üçün tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-biri ilə, əsasən, birləşdirici intonasiya ilə bağlanır" (12,451). Məsələn, *Qaranqu akşam olanda günü toğan, Qar ilə yağmur yağanda ər kimi turan Qarağac atları kişnəştirən, Kızıl dəvə gördüğündə kuyruk çırpıb kan öyləyan!..Avazı kaba köpəkləri gəğa salan! Çakmakluca çobanları dünə yügürən! Kara başum qurban olsun,qurdum sana!(KDQ,45).*

Qədim və orta dövr türk mədəniyyətinin və dilinin aynası olan abidələrin dilində bağlayıcıların aktiv olmaması mürəkkəb formaların təkamülü prosesində bağlayıcısızlığın qədimliyini təsdiq edir. Mürəkkəb formaların tərkib hissələri arasında bağlayıcı olmadıqda tabelilik və

tabesizlik əlaqələrini intonasiyanın köməyi ilə asan müəyyənləşdirmək olur: *-Yucalardan yucasan, kimsə bilməz necəsən! Görkli tənri, Çoq cahülər səni gögdə arar, yerdə istər (KDQ,83); Ərş tanığ olsun, kürsi tanığ olsun, Yer tanığ olsun, gög tanığ olsun (KDQ,83). Xanım Qazan, ünüm anla, sözün dinlə! (KDQ,68). Kutlu olsun dövlətinüz-dedi(KDQ,63) Qara başım qurban olsun,oğul sana! Ağız dildən bir kaç kəlmə xəbər mana-dedi (KDQ,63)*

M.Kaşğarının "Divan"ında intonasiya ilə qurulan mürəkkəb konstruksiyaların komponentləri arasında müxtəlif mənə əlaqələri də müşahidə olunur. Məsələn: *Tağ tağka kawuşmas, kişi kişigə kawuşur (DLT,I:153); Türlüg çəçək yarıldı, Arçın yadhım kərildi (DLT,II:179); Oğlak əri tığrak, Yemi anınq oğlak (DLT,I:456)* və s. Birinci nümunə qarşılaşdırma, ikinci nümunə eynizamanlılıq, sonuncu cümlə isə sadalama əlaqəsi ilə formalaşan mürəkkəb sintaktik vahiddir.

"Divan"-ın dilindəki tabesizlik münasibəti əsasınca formalaşan mürəkkəb vahidlərin komponentləri birləşdirici, tabe etməyən intonasiya ilə tələffüz edildiyi halda, tabelilik münasibəti əsasında formalaşan mürəkkəb vahidlərin komponentləri tabeəddici intonasiya ilə tələffüz edilir. Tabelilik əsasında formalaşan mürəkkəb konstruksiyaların böyük bir qismi məhz intonasiya ilə formalaşır: *Tutğıl konuk ağırığ, Yadhşun çawınq budhunka (Qonağı əzizlə, ağırığ ki, Yaysın ününü elə) (DLT,I,119); Başlığ közüg yapsama, Yaşı anın sawrukar (Yaralı gözü qapama, onun yaşı fişqırar (DLT,II,186)* və s. Bu nümunələrdən birincisi məqsəd, sonuncusu isə səbəb mənası ifadə edən mürəkkəb sintaktik vahiddir.

Qədim türk yazılı abidələrinin-Orxon- Yenisey abidələrinin mətnlərində də də intonasiya mətnformalaşdırıcı aparıcı vasitədir. Göytürk dilində intonasiyanın əhəmiyyətindən danışan Ə.Rəcəbli yazır: "Fonetik vasitələrdən istər tabesiz, istərsə də tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında müasir türk dillərində olduğu kimi, Göytürk dilində də intonasiyanın rolu böyükdür"(12,450).

Bağlayıcı vasitələri nəzərdən keçirdikdən sonra qəti bilirik ki, abidənin dilində intonasiya ilə əlaqələnən mürəkkəb sintaktik vahidlərin çoxluğu ilə seçilir. Bu isə bağlayıcısız mürəkkəb vahidlərin də üstünlüyü deməkdir.

2. Mətnlərin sintaktik paralelizmlə əlaqələnməsi. Abidələrin dilində bağlayıcısızlığın üstün mövqeyi heç də bu strukturun bəsit olması demək deyil. Bağlayıcısız mürəkkəb konstruksiyaların bəsitliyində olan dərin struktur, tərkib hissələrin əlaqələnmə vasitələri bu sintaktik vahidləri bağlayıcı konstruksiyalardan daha diqqətlə tədqiq etməyə imkan edir.

Bağlayıcısızla qurulan mürəkkəb vahidlərin təşkilində, komponentlərin bağlanması iştirak edən struktur vasitələrdən biri də *paralelizmdir*. "Sintaktik paralelizm dedikdə, bilavasitə bir-birinin ardınca

gələn cümlələrin eyni sintaktik və intonasiya quruluşuna malik olması, yəni sözlərin deyil, bütövlükdə sintaktik modelin təkrarı nəzərdə tutulur" (1,118).

Nəzərdən keçirilən abidələrin mətnləri böyük bir qismi struktur baxımından paralel konstruksiyalardan ibarətdir. Paralellik türkdilli mətnin formalaşmasında əsas struktur formadır. Bu forma istər qədim türk yazılı abidələrində, istərsə də müasir mətnlərdə və canlı danışiq dilində çox geniş yayılmışdır.

Ümumiyyətlə, türkdilli abidələrdə alliterasiya, assonans, təkrir, sintaktik paralelizm kimi fiqurlar həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində ritmik vasitələrdir. Sintaktik paralelizm də bədii əsərlərdə istifadə olunan sintaktik-üslubi fiqurlardan biri kimi fikrin ifadəliliyini, təsir gücünü və emosionallığını artırır. Bununla yanaşı, paralelizm və təkrar konstruktiv vasitə kimi sintaktik vahidlərin komponentlərinin bağlanmasına xidmət edir. Tabesizlik əlaqəsi ilə formalaşan mürəkkəb formalar kimi təhlil etdiyimiz mürəkkəb konstruksiyaların əksəriyyətinin paralel konstruksiyalardan təşkil olunması paralelizmin abidələrin mətnlərin özəlliyini araşdırmaq zərurəti yaradır: *Görürmüsün ay oğul nələr oldu? Canım oğul! Qalkubanı yerindən urı turğul! Qırk yigidin boyına alğul! Babanı ol qırk namərddən kurtarğul! Yürü, oğul!*(KDQ,40).

Orta əsr türk adidələrinin əsas əlaqələnmə vasitəsi sintaktik paralelizmdir: *Kuzda kar əksiməs, koyda yağ əksiməs*"-Quzeydən qar, qoyundan yağ əskik olmaz. (DLT,I, 340); *"Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas"*-Od tüstüsüz olmaz, igid günahsız olmaz (DLT,II, 23); *"Kara bulutığ yel açar, Urunch bilə el açar"* – Qara buludu yel açar, Rüsvət isə el açar (DLT,I, 361). *"Ərkəç əti əm bolur, açkü at yel bolur"*-Ərkəç əti dərman kimi xeyirli olar, keçə əti yel olar (DLT,I, 159); *"Subuzğanda əv bolmas, topurğanda aw bolmas"*- Qəbristanda ev olmaz, yumşaq torpaqlı yerdə ov olmaz (DLT,I,490).

Həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində ritmik vasitələrdən biri olan sintaktik paralelizm qədim türkdilli abidələrimizdə, folklor nümunələrində, eyni zamanda klassik və müasir bədii ədəbiyyatda geniş işləkliyə malik olan üslubi fiqurlardan biridir. K.N.Vəliyev bu haqda yazır: "Sintaktik paralelizm mühüm poetik fiqur kimi yalnız türk eposunda və ümumiyyətlə, folklor ənənəsində deyil, həm də Orxon-Yenisey abidələrinin dilində, M.Kaşğarının "Divanı lüğət-it-türk", Y.Balasaqunlunun "Kutadqu bilik" əsərlərində və söz sənətinin digər abidələrində geniş yayılmışdır" (6,119)

M.Kaşğarının "Divan"ında işlənən ədəbi-bədii nümunələrdən aydın olur ki, sintaktik paralelizm həm sadə cümlənin, həm mürəkkəb cümlənin, həm də mətnin tərkibində mövcud ola bilər. "Divan"ındakı mətnlərdə işlənən sintaktik paralelizmi digər abidələrin mətnlərdə olan sintaktik paralelizmlə müqayisə etsək, bu formanın ümumtürk mətnyaratma vasitəsi

olduğunu görürük. Çünki sintaktik paralelizmin araşdırılması türkdilli mətnlərin də strukturunu aydınlaşdırmağa xidmət edir. “*Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas*” (Od tütünsüz olmaz, igid günahsız olmaz) (DLT,II, 23); “*Çaxşak üzə ot bolmas, Çakrak bilə uwut bolmas*”- (Daşlıq yerdə ot olmaz, Dazda isə həyə olmaz) (DLT,I, 456) “*Kuzda kar əksiməs, koyda yağ əksiməs*” (Quzeydən qar əskik olmaz, qoyundan yağ əskik olmaz) (DLT,I,340); “*Alp çerigdə, bilgə terigdə*”(Alp döyüşdə, bilgə məclsidə sınanar) (DLT,I,389); “*Sögüt silinqə, kadınq kasınqə*” (Söyüdə təzəlik, qayın ağacına qətilik, sərtlik (xasdır, yaraşır)) (DLT,II,140); “*Ər sözi bir, ədhər köki üç*” (Kişi sözü bir olar, yəhər bağı üç) (DLT,II,279).

“Divani lüğət-it-türk” əsərindən götürülmüş bəzi poetik nümunələr sintaktik strukturuna görə xüsusi bir qrup təşkil edir. Bu qrupa daxil olan ədəbi mətnlər sintaktik paralelizm əsasında formalaşmışdır. Sintaktik paralelizm “Divan”dan toplanmış poetik nümunələr içərisində daha çox atalar sözləri formasında olan mətnlərdə təsadüf olunur. Atalar sözlərinin böyük əksəriyyəti dil paralelizmi üzərində qurulmuşdur. Belə nümunələr “... kollektiv şüurun məhsulu olan bütün faktlar kimi əvvəlcə bu və ya digər konkret şəxs tərəfindən yaradılır, sonra isə cilalanaraq ümumiləşir və dil faktına çevrilir” (3,99). Belə paralel tərkiblərdə ya iki müstəqil hökm qoyulur, ya da bəzən struktur-semantik paralellik yaradılır. Atalar sözlərinin böyük əksəriyyətinin belə bir sintaktik konstruksiya şəklində olması onların “...müqayisə və qarşılaşdırma” (3,99) məzmunundan irəli gəlir: “*Bar bakır, yok altun*” (Var olan şey misdir, yox olan şey qızıldır) (DLT,I,366); “*Kul yağı, it böri*” (Qul yağdır, it canavardır) (DLT,I, 348); “*Alımçı arslan, berimçi siçğan*” (Alıcı aslan, borcu olan siçandır) (DLT,I,143).

Sintaktik paralelizmin meydana gəlməsi üçün onun tərkibinə daxil olan paralel konstruksiyalar mütləq üç şərtə cavab verməlidir: *üzvlərin sayca bərabərliyi, vahid qrammatik quruluş, söz sırasının eyniliyi* (2, 98).

K.Vəliyev isə sintaktik paralelizm üçün bu şərtləri təqdim etmişdir: *üzvlərin say eyniliyi, əlaqələrin eyniliyi, struktur eyniliyi.* “Əgər sintaktik paralelizm hər üç şərtə cavab verirsə, o, tam kimi, iki, yaxud da bir, lakin vacib şərtə cavab vermirsə, natamam kimi çıxış edir” (6, 245).

2.1. Abidələrdəki mətndə paralelizmin formaları. Paralelizm abidələrin mətnlərdə bir neçə formada özünü göstərir: *tam paralelizm və natamam(yarımçıq) paralelizm.* **Tam paralelizm** yanaşı gələn iki və ya daha artıq cümlənin eyni tipə, eyni söz sırasına malik olması, cümlə üzvlərinin eyni morfoloji-qrammatik formalarla ifadə edilməsi və sintaktik quruluş baxımından eyniliyidir. Belə paralel konstruksiyalar vasitəsilə fikir daha təsirli, emosional şəkildə ifadə olunur. Nəzm əsərlərində isə bu həm də müəyyən ritm, takt və axıcılıq yaradır. Tam paralelizm həm cümlədaxili, həm də mətndaxili ola bilər.

Cümlədaxili tam paralelizmin tərkib hissələrinin, üzvlərinin sayı çox vaxt ikidən artıq olmur. M.Kaşğarının "Divan"ında bağlayıcısız mürəkkəb bütövlərin tam sintaktik paralelizmə aid nümunələrə baxaq: "*Tapuğ taş yarar, taş başuğ yarar*" (Xidmət daşı yarar, daş da qayıdıb başı yarar) (DLT,I:59); "*Tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas*" (Tatsız (ərəmsiz) türk, başsız börk olmaz) (DLT,I: 357); "*Kuruğ yığaç əgilməs, kurmuş kiriş tügülməs*" (Quru ağac əyilməz, qurulu, gərilməmiş kiriş düyülməz) (DLT,II:244); "*Alp çərigdə, bilgə terigdə*" (Alp döyüşdə, bilgə məclisdə sınınar) (DLT,I:389).

Verilən nümunələrdə mürəkkəb konstruksiyanın komponentlərində üzvlərin say eyniliyi, üzvlər arasında eyniləqəllilik, struktur eyniliyi tam paralelizmin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəzərdən keçirilən nümunələr strukturuna görə bağlayıcısız mətn tipləridir. Sadalama əlaqəli bu mürəkkəb konstruksiyalarda hər iki komponentdə xəbərlərin inkarda olmasına baxmayaraq semantik paralellik yaradılıb.

"Divan"da bağlayıcısız mürəkkəb vahidlər kimi fərqləndirilən nümunələrdə sintaktik paralelizmin tam forması əsas struktur əlaqə formasıdır. Məlum nümunələrdə yalnız bir neçə məqamda paralel tərkiblərdə ***natamam (yarımçıq)*** paralelizmə təsadüf olunur: *Ərgə munq təgir, tağ sənqirinqə yel təgir*"-İgidə möhnət gələr, dağ başına yel dəyər. (DLT,II: 313); *"Arpasız at aşumas, arkasız alp çərig sıyumas"*-Arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun basmaz (DLT,III: 183).

Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə ***sintaktik paralelizm*** əsas struktur formadır. Məsələn: *Kadaş temiş kaymaduk, kadhın temiş kaymış* (Qardaş demiş saya salmamış, baxmamış, Qayın demiş baxmış) (DLT,I:401). "Divan"dakı bədii nümunələr içərisində sintaktik paralelizm az da olsa, dördlülklərdə də izlənilir: *Kuş yawuzı sağızğan, Yığaç yawuzı azğan, Yer yawuzı kazğan, Budun yawuzı barsğan* (Quşların ən pisi, ən xeyirsizi sağsağan, Ağacların ən pisi quşburnu, itburnu ağacı, Yerin ən pisi qazğan yer, Xalqın ən pisi barsğanlılardır) (DLT,I: 432-433). Qədim türk hikmətinin fəlsəfi əhatə dairəsini əks etdirən bu şeiərdə insan-təbiət müqayisəsi əks olunmuşdur.

Nəticə. Türk abidələrinin mətnləri sintaktik strukturuna görə xüsusi bir qrup təşkil edir. Bu qrupa daxil olan ədəbi mətnlərin çoxu sintaktik paralelizm əsasında formalaşmışdır. Sintaktik paralelizm orta əsr poetik nümunələr içərisində daha çox atalar sözləri formasında olan mətnlərdə təsadüf olunur. Atalar sözlərinin böyük əksəriyyəti dil paralelizmi üzərində qurulmuşdur

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı 1999.
2. Abdullayev K. və başqaları Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
3. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik paralelizm. - Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1974, N 4
4. Cəlilov F. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlənin müəyyənlişməsində intonasiyanın rolu. Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, ADU-nun nəşri, 1974, N 5.səh.
5. Xəlilov Ə.Ə. Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. - Azərbaycan EA-nm xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, Bakı, 1969, N 1. səh.5-14.
6. Vəliyev K.N. Linqvistik poetikaya giriş. BDU-nun nəşri, Bakı, 1989.
7. Kaşğari M. "Divani-lüğəti-it Türk. I,II,III,IV cildlər Bakı,2006
8. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrdən XIII əsrə qədər) Bakı,2003.
9. Kitabı-Dədə Qorqud toplusu, Bakı, Elm, 1999
10. Məmmədov A.J. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi, Bakı, 2001.
11. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr. mülahizələr, problemlər. Bakı, 2015.
12. Rəcəbli Ə. "Göytürk dilinin sintaksisi" Bakı, 2003
13. Üstünova K. Türkcədə yapı kavramı ve sözdizimi incelemeleri Akçağ yayınlar. Bursa.2002.
14. Зәкиев М.З. Татар синтаксисы. Казан, 2008.

NOVRUZOVA NURIDA SAMED
COMPONENTS LINKING TEXT COMPONENTS IN WRITTEN
TURKISH MONUMENTS

SUMMARY

The article is dedicated linking and the role of text creating in monument in the Turkish language texts. The universal aspects texts of Turkish languages, especially in the old Turkish texts written texts of the main structure and the coordinator of the ancient Turkic similarity gives grounds to say that the language is the same root as extra linguistic impacts might vary, overall, the main partner in the way he is able to maintain. According to the researches in given article we can say that linking tools of

text are characterized by all-Turkish. For all ancient Turkish texts as main ground rhythm and melodious, syntactical and parallelism and its creating factors are same. In the article component linking factors, parallelism of components, syntactical parallelism, intonation, conjunctions, conjunction words are explained and the role of them in linking between components in the text is expressed and is compared in Turkish monument texts as Goyturk, "Divani lugati-it-turk" by M. Kashgari, "Kitabi-Dede-Korkhud". That is shown in the text that of the modern Turkish languages connecting tools are active, while the proportion of them is different from the language of written monuments. Conjunctions are passive, intonation is rhythmical, connecting with syntactical parallelism is more active in written monuments. Most of the texts in written Turkish monuments are based on syntactic parallelism.

**НОВРУЗОВА НУРИДА САМЕД
СРЕДСТВА СВЯЗИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТАМИ ТЕКСТА В
ТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ.**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена средствам связи и их роли в образовании текста в тюркских памятниках письменности. Универсальные свойства текстов в тюркских языках, в особенности, основная структура древнетюркских текстов и сходство связующих средств в древнетюркских письменных текстах позволяет нам отметить, что родственные языки, хотя и могут изменяться под влиянием экстралингвистических факторов, сохраняют единые, общие способы выражения.

В ходе исследования отмечается, что связующие средства текста становятся все более общетюркскими по мере продвижения в историю. Такие свойства, как ритм и мелодичность, синтаксический параллелизм и создающие его средства – являются общими как для древнетюркских поэтических текстов, так и для всех остальных тюркских текстов. Средства связи между компонентами текста – параллелизм компонентов, синтаксический параллелизм, интонация – объясняются на примере древнетюркских памятников таких как «Дивани-люгати-ит тюрк» Махмуда Гашгари и эпоса «Книга Деде Коргуда». В текстах памятников союзы используются редко, а интонация и ритм, синтаксический параллелизм в качестве связующих средств встречаются намного чаще. Большинство текстов тюркских памятников сформированы на основе синтаксического параллелизма.

Rəyçi: prof.İsmayıl Kazımov

**RUS KLASSİK YAZIÇILARINDAN A.S. PUŞKİN VƏ LEV TOLSTOY
İSLAM DİNİ HAQQINDA FİKİR VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ**

Açar sözlər: *rus klassik yazıçıları, rus ədəbiyyatı, islam, müsəlman.*

Ключевые слова: *русские классические писатели, русская литература, ислам*

Key words: *Russian classic writers, russian literature, islam, muslim.*

Lev Nikolaeviç Tolstoy (1828-1910) dahi rus yazıçısı, mütəfəkkir, rus ədəbiyyatında və tarixində önəmli payı olan biridir. Tolstoyun məşhur əsərlərindən “Kreyser Sonatası”, “Ağa və Kölə”, “Qaranlıqların gücü”, “İman nədir”, “İncilər”, “Kilsə və Dövlət”, “Etiraflarım” və s. kimi əsərləri var. O bizə daha çox yazıçı kimi məlumdur. Onun Fəlsəfi görüşləri, Allah, ruh, elm, məhəbbət, həyatın mənası haqqında düşüncələri əks olunan traktatlar bizə çox az məlumdur. Həyatın mənasını, əxlaqi ideali, gizli ümumi varlığın qanunauyğunluğu üçün əzablı axtarışlar, ruhani və sosial kriticizm kimi məsələlər yazıçının bütün yaradıcılığına hopmuşdur. 1870-ci ildən etibarən isə ölüm, günah, tövbə və əxlaqi dirçəliş kimi mövzulara diqqəti xüsusilə artırmışdır.

Onun tamamilə qeyri-adi olan düşüncələri çox vaxt rus cəmiyyəti üçün anlaşılmaz olmuşdur. O, kilsədən qovulmuş və lənətlənmiş, dost-tanışları ondan üz döndərmişlər. Lev Tolstoy 1910-cu ildə, 81 yaşında evdən çıxmış və Astapova stansiyasında vəfat etmişdir. Nə üçün böyük yazıçının həyatının sonu bu qədər qəmli olmuşdur və o evdən çıxaraq hara gedirdi? Ola bilsin ki, bu suallara dahi yazıçının bəzi məktubları aydınlıq gətirər. Kilsə haqqında o belə yazırdı: “Həyatın mənasını anlamaq üçün kilsənin arxasınca getmək....Bu haqqı kilsəyə dünya verib. Və o bu işi “yaxşı” bacarır. Dünya hər şeydə Məsihin təliminə zidd həyat formalaşdırıb. Kilsə isə, insanlar Məsihin qanununa zidd yaşasalar da, onların qanuna uyğun yaşadıklarını iddia etmişdir. Bu isə onunla nəticələndi ki, dünya bütpərəst həyatındanda daha pis bir həyat yaşamağa başladı. Kilsə isə nəyinki buna bəraət qazandırmağa başladı, hətta iddia etdi ki, bunun əsasında Məsihin təlimi dayanır”. Müsəlman E. Vəkilovla ailə qurmuş rus qadını Tolstoya yazmışdiki, onun oğlanları İslam dinini qəbul etmək istəyirlər. Qadın nə etməli olduğunu soruşurdu. Yazıçı bunun cavabında ona təxminən belə cavab vermişdi: “Məhəmmədiliyi provoslavlıqdan üstün tutmaq məsələsində, mən sadəcə belə bir keçidi canı qəlbədən təqdir edə bilərəm. Həqiqi mənasında xristianlıq ideallarını və xristianlıq təlimini yüksək tutan bir insan

olaraq, bu mənim üçün nə qədər qərribə olsada, qətiyyənlə şübhə etməməyə ki, Məhəmmədilik özünün zahiri görkəmi ilə provaslavlıqından müqayisə edilməyəcək dərəcədə yüksəkdə dayanır. Elə isə, əgər bir insan sadəcə iki seçim: Kilsə provaslavlıqından yapışmaq yoxsa Məhəmmədilikdən qarşısındadırsa, istənilən ağıllı adam öz seçimində şübhə etməməlidir və hər kəs qarışıq və anlaşılmaz ilahiyyat-üçlük, günahı təmizləmə (İskupleniya), ayinlər, müqəddəslər və onların təsvirləri və qəliz ibadətlər yerinə tək doqma, tək Allah və onun peyğəmbərini qəbul edərək Məhəmmədiliyi üstün tutmalıdır... "Yazıcının əzablı axtarışlar nəticəsində formalaşan dünya baxışını daha açıq göstərən başqa bir məktubuna nəzər salaq.

"Əgər siz mənimlə bir inancda olsaydınız çox sevinərdim. Siz mənim həyatımı biraz başa düşərdiniz. Həyatın bütün uğurları: var-dövlət, şan-şöhrət bunlar heç biri məndə yoxdur. Dostlarım, hətta ailəvi dostlarımda məndən üz döndərilir. Bəziləri: liberallar və estətlər məni Qoqol kimi dəli və ağıldankəm, digərləri-inqilabçılar və radikalılar isə mistik boşboğaz hesab edirlər. Hakimiyyət nümayəndələri məni zərərli inqilabçı, pravoslavlar isə şeytan kimi görürlər.

Etiraf edirəm ki, bu mənə ağırdır... Və buna görə də, xahiş edirəm, mənə sadəcə xeyirxah bir Məhəmmədi kimi baxın. Onda hər şey gözəl olacaq".

Tolstoyun İslam və İslam mədəniyyəti barədə bilavasitə mülahizələrinə gəldikdə, burada hər şeydən əvvəl onun 1909-cu ildə çap olunmuş, özünün tərtib etdiyi "Məhəmmədin Qurana daxil olmayan kəlamları" na istinad edirik. A. İ. Şifmanın qeyd etdiyi kimi Tolstoy Qurandan humanist ideyaları ifadə edən kəlamları seçir və onları özünün oxu kitablarına daxil edirdi (BAX: "Kruq Çteniya", "Misli Mudrix Lyudey", "Put Jizni" topluları) 1990-cı ildə Moskvada "Zabrtaya Kniqa" ("Unudulmuş kitab") seriyasında Tolstoy 1903-cü ildə işıq üzü görmüş "Misli Mudrix Lyudey" ("Müdrəklərin fikirləri") kitabı təkrar nəşr edildi. Bu nəşrdə Məhəmməd peyğəmbər və Qurana istinad edilmir. Onun oxu kitablarına gəldikdə isə onlarda Quranla bağlı olan ibrətamiz hekayələr yer alıb. Tolstoyun Məhəmməd peyğəmbərə birbaşa müraciəti isə "Məhəmmədin Qurana daxil olmayan kəlamları"dır. Bu kitab 1990-cı ildə Bakıda yenidən nəşr olunub. Müqəddimədə qeyd olunur ki, L.N.Tolstoy 1908-ci ildə Abdullah Əl Suhəvərdinin Hindistanda çap olunmuş "Məhəmmədin kəlamları"nı oxuyub. Bu kəlamlardan kiçik bir parça tərtib olunub və "Posrednik" Nəşriyyatında çap olunub. Kitab 1909-cu ilin oktyabrında "Məhəmmədin Qurana daxil olmayan kəlamları L.N.Tolstoy tərəfindən seçilib." Adı altında çap olunub. Diqqət çəkmək istədiyimiz ikinci məqam yazıçı əməyinin xarakteridir. Yazıcının böyük tekstoloji iş gördüyü təbii ki aydındır. Onun Quranla tanışlığında şübhə doğurmur. Bu barədə onun həyat və yaradıcılığının bütün tədqiqatçıları yazır. Hətta o da məlumdur ki, onunla bir müddət görkəmli Azərbaycanlı Mirzə Kazımbəy məşğul olub. Məhəmməd peyğəmbərin Tolstoy tərəfindən seçilmiş kəlamları arasında xüsusi yeri Allah

haqqında düşüncələr tutur. Onlar hər şeydən əvvəl fəlsəfi cəhətdən maraqlıdirlar. Məsələn, "Allah deyir: "Mən heç kimə məlum olmayan xəzinə idim. Və məlim olmaq istədim. Və insanı yaratdım.""(səh.13) Vasili Şukşindən olan ifadəni necə xatırlamayasan: "İnsan təbiətin özünü dərk etmək üçün elədiyi təsadüfi bir cəhddir." Meyillər təbii ki, başqadır. Lakin mahiyyət ondadır ki, Allah yalnız insan üçündür. Bu fikir insanı olduqca ucaldır. Allahın gözəlliyi, əzəməti yalnız insan üçündür. Yalnız o, bu gözəlliyi qiymətləndirmək qabiliyyətinə malikdir. Məhəmməd dedi: Bu dünya mənim nəyimə lazımdır Axı mən burada ağacın kölgəsi altına girmiş və tezliklə oradan çıxacaq bir səyyaham. (səh. 25)

A.S.PUŞKİNİN İSLAM DİNİ HAQQINDA FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ, FİKİR VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ:

Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin (1799-1838) yaşadığı dövr rus ədəbiyyatının parlaq bir dövrüdür. Şair bir çox əsərində İslam mövzusunda toxunub. Bu əsərlərdə o, özünü "İslam təhsilinin" davamçısı kimi səciyyələndirir və Qurani-Kərimdən məftunluqla bəhs edir:

Biraz cəsarətin olsun, sən yalana nifrət et,
Həqiqət yolunda əmin addımlarla get,
Yetimləri və mənim Quranımı sev
Məxluqatı yaradana ibadət və dua et.

"Yevgeni Onegin" əsərinin əlyazmasında bunlar qeyd olunub: "Quranda bir çox hikmətli kəlam var. Hər gün yatmamışdan əvvəl dua et: "Şeytanın yolundan uzaq dur, Allahı xatırla və cahil insanlarla mübahisə etmə.

! Puşkin Quranı M.Veryokinin rus dilinə edilən və 1795-ci ildə hazırlanmış tərcüməsindən öyrənib. Puşkinin əsərlərində Quranın ehtiva etdiyi aydınlığın böyük gücü, ayrı-ayrı surələrin ecazkarlığı hiss edilir. Çünki şairin də qeyd etdiyi kimi "Quranda bir çox dərin həqiqət qüvvətli və şairanə bir dillə ifadə olunub".

Puşkinin bu mövzuya dair yazdığı doqquz şeiri onun şah əsərləri hesab olunur. Bu şeirlərin hər bir kəlməsi dərin mənə daşıyır, ucsuz-bucaqsız səma kimi aydınlıq ehtiva edir və Peyğəmbərin davranış və hərəkətlərini əks etdirir. Məsələn Quranın bir surəsinə aid yazdığı şeir parçasında şairə sanki coşğun bir ilham gəlir Vaxtilə Puşkinin ildönümündə Feodor Dostoyevski dinləyicilərə belə bir sualla müraciət etmişdir. "Burada onun müsəlman olduğu açıq bir şəkildə görünürmü? Məgər burada Quranın ruhu, mənəvi gücü və şairin böyük yangı ilə imanını sezilmirmi?"

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Əli Əsgər Məmmədov: "Ərəb dili". Zərdabi LTD nəşr. Bakı. 2014 il.
2. J.A.Belyayev. "Müsəlman təriqətləri." Tarixi oçerklər". Bakı. 1958 il.

С.БАГИРОВА

**А.С.ПУШКИН И Л.ТОЛСТОЙ ОБ ИСЛАМСКОЙ ВЕРЫ И
ИСЛАМСКОЙ ЦЕННОСТИ**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются философские мысли и высказывание А.С.Пушкина и Л.Толстого об Исламской вероисповедание и Исламской ценности и его пророка Мухаммеда. Как известно, великие русские писатели А.С.Пушкин и Л.Толстой приняли Исламскую веру и глубоко заинтересовались ею и изучали исламу всесторонно. Лев Толстой и А.С.Пушкин не только изучали Ислам, но были активными защитником и пропагандистом Ислама.

В статье также рассматривается образ мусулманина в русской классической литературе и некоторые великих классиков: Л.Толстой, Ф.С.Пушкин, М.Лермонтов, Ф.Грибоедов, Чагалаева и др. писателей. Как известно, в своих произведениях М.Лермонтова особое место занимает его повесть «Восточные мотивы» и др. новеллы и произведения.

S.BAGUIROVA

**A.S.PUCHKIN AND L.TOLSTOY ABOUT ISLAM RELIGION
AND ISLAM COSTS**

SUMMARY

The article is about the opinion of great Russian writer Lev Tolstoy about the Islam religion and prophet Muhammed. As known great Russian classic writer A.S.Puchkin and L.Tolstoy adopted Islam religion. And he was deeply interested in it and learned Islam widely. A.S.Puchkin and Lev Tolstoy learned not only Islam, also he was an active defender and propagandist of Islam.

The article speaks of the image of a muslim in Russian classic literature and some opinion of great Russian writers as L.Tolstoy, A.S.Puchkin, M.Lermantov, A.Griboedov and other writers. As known the narrative of Lermontov and other short stories and works of M.Lermontov take special place among his productive works.

**Rəyçi: H.Mirzəyev,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

İNGİLİS DİLİNİN BRİTANIYA İLƏ AMERİKA VARIANTI ARASINDA FƏRQLİ VƏ OXŞAR CƏHƏTLƏR

Açar sözlər: *fərq, Britaniya variantı, Amerika variantı, yazılı, tələffüz, heca,*

Key words: *difference, British variant, American variant, spelling, pronunciation, syllable*

Ключевые слова: *различие, Британский вариант, Американский вариант, правописание*

Hazırda bildiyimiz kimi ingilis dili ən geniş yayılmış dillərdən biridir. İngilis dili Hind-Avropa dillərinin german dillərinə aiddir. Dildə qrammatik mənanın analitik yolla ifadə edilməsi üstünlük təşkil edir. İngilis dilinin əlifbası VII əsrə təsadüf edir və latın qrafikasına əsaslanır. Bu dildə ilk dəfə olaraq orta əsrlərin əvvəllərində İngiltərədə danışmağa başlamışlar. İngilis dili leksik tərkibinə görə dünyada ən zəngin dildir. Dilin lüğət tərkibinin demək olar ki, çox hissəsini digər dünya dillərindən alınmış sözlər təşkil edir. Təxminən 370 milyondan çox insan ingilis dilindən ana dili kimi istifadə edir. Bu dil çin və ispan dillərindən sonra üçüncü yeri tutur. İngilis dili bir çox dünya dövlətlərində xarici dil kimi tədris olunmaqdadır. Belə geniş vüsət aldığına görə ingilis dili müasir eranın “dünya dili” (“world language”, “lingua franca”) hesab edilməkdədir. İngilis dilinin bir çox variantları mövcuddur. Bura Briyaniya variantını, Amerika variantını, Kanada variantı, Yeni Zelandiya variantı, Hind variantı, Avstraliya aborijen variantını və s. misal göstərmək olar. Bütün bu variantlar standart ingilis dilinə əsaslanırlar da onlar arasında həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik fərqlər mövcuddur. Bu məqaləmizdə biz ingilis dilinin iki variantı – Britaniya variantı ilə Amerika variantı arasındakı fərqlər haqqında söhbət açacağıq. İngilis dilinin bu iki variantı arasında fərqlilik özünü əsasən aşağıdakı hallarda göstərir:

1. Sözlərin tələffüzü arasındakı fərqlilik – Bu fərqlilik əsasən sait və samit səslərin tələffüzü ilə bağlıdır. Britaniya və Amerika variantlarında bəzi sözlərdə sait və samit səslər fərqli cür tələffüz edilir, bəzi sözlər intonasiya baxımından bir-birindən fərqlənir, bəzi sözlərdə isə vurğu fərqli-fərqli hecalara düşür. Məs.: **schedule** (cədvəl) sözü Britaniya variantında [ʃ] səsi ilə başlayır, lakin Amerika variantında isə bu söz [sk] kimi tələffüz edilir; **ensue** (irəli gəlmək, nəticəsi olmaq) sözü Britaniya variantında [insju:], Amerika variantında isə [insu:] kimi tələffüz edilir; **iron** (dəmir, ütü, ütüləmək) sözü Britaniya variantında [aɪən], Amerika variantında isə [aɪərn], kimi oxunur; **premier** (baş nazir; ilk, əvvəl,

birinci) sözü Britaniya variantında [premiə], Amerika variantında isə [pri:miə] kimi tələffüz olunur. **Toupee** sözündə vurğu Briyaniya variantında birinci hecaya ['tu:peɪ], Amerika variantında isə ikinci hecaya [tu:ˈpeɪ] düşür. **İslam** (islam) sözü Britaniya varinatında [ɪzˈla:m], Amerika variantında isə ['ɪsla:m] kimi tələffüz olunur. Bu zaman biz həm səslər arasındakı fərqi, həm də hecalardakı vurğu fərqlərini aydın görə bilirik. **Fog** (duman) sözünü tələffüz edərkən Britaniya variantında qısa [o] səsi, Amerika variantında isə uzun [o] səsi eşidilir. **Toss** (atmaq, tullamaq) sözünü tələffüz edərkən də eyni fərqlə rastlaşırıq, yəni Britaniya variantında bu söz [tos], Amerika variantında isə [to:s] kimi oxunur. **Cafe** (kafə) sözünü tələffüz edərkən Britaniya variantında vurğu birinci hecya ['kæfeɪ], Amerika variantında isə vurğu ikinci hecaya [kæˈfeɪ] düşür.

Wh+sait (o hərfindən başqa) birləşməsi [w] səsini verir, amma Amerika variantında isə bu birləşmə [hw] kimi tələffüz edilir. Məs.:

Britaniya variant	Amerika variantı
While [waɪl]	[hwaɪl]
Whisper ['wɪspə]	['hwɪspə]
White [waɪt]	[hwaɪt]

2. Söz ehtiyatı arasındakı fərqlilik-İngilis dilinin Britaniya varinatı ilə Amerika varinatı arasında olan fərqlərdən digəri hər iki variantın lüğət tərkibi arasında olan fərqlilikdir. Bu o deməkdir ki, eyni mənaya malik olan bir söz Britaniya varinatında bir cür, Amerika variantında isə tamam başqa bir versiyada öz əksini tapmışdır. Məs.:

Britaniya variant	Amerika variantı
Flat	apartment
Luggage	baggage
Taxi	cab
Company	corporation
Lift	elevator
Autumn	fall
Petrol	gas
Cross-roads	intersection
To book	to reserve
Tin	can və s.

Sözlərin yazılışı arasındakı fərqlilik –İngilis dilinin Britaniya variantı ilə Amerika variantı arasında fərq sözlərin yazılışında özünü büruzə verir. Britaniya ingiliscəsi digər dillərdən, məsələn, latın, yunan, fransız və s. dillərdən aldığı bütün sözləri olduğu kimi saxlayır. Lakin Amerikalılar isə alınma sözlərin hamısını öz dillərinin yazı və tələffüz qaydalarına əsasən dəyişməyə üstünlük verirlər. Ona görə də alınma sözlərin yazılışında bəzi fərqlər meydana çıxır. Ortaya çıxan fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) Britaniya variantında **–re** sonluğu ilə bitən sözlər Amerika varinatında **–er** sonluğu ilə bitir. Məs.:

Britaniya variantı (-re)	Amerika variantı (er)
Centre	center
Theatre	theater
Litre	liter
Metre	meter
Kilometre	kilometer
Lustre	luster
Amphitheatre	amphitheater
Sombre	somber və s.

Yalnız fransız dilindən alınmış sözlər heç bir dəyişikliyə uğramır və hər iki variantda eyni yazılış formasında malikdirlər. Məs.: *acre, massacre, mediocre, ogre, genre, cadre* və s.

- b) Britaniya varinatında **–our** sonluğu ilə bitən sözlər Amerika varinatında **–or** sonluğu ilə yazılır, yəni sonluqdakı **u** hərfi düşür. Məs.:

Britaniya variantı (-our)	Amerika variantı (-or)
Colour	color
Humour	humor
Labour	labor
Neighbour	neighbor
Flavour	flavor
Harbour	harbor

- c) Britaniya ingiliscəsində elə fellər vardır ki, onlar bəzi mənbələrdə **–ize**, bəzi mənbələrdə isə **–ise** sonluğu ilə göstərilir. Bu fellərin iki cür yazılış qaydası var. Amerika ingiliscəsində isə belə sözlər **–ize** sonluğu ilə yazılır. Yalnız yunan dilindən alınma sözlər bu cür dəyişikliyə uğrayır.

Məs.:

Britaniya variantı (-ize or -ise)	Amerika variantı (-ize)
Apologize or apologise	apologigize
Organize or organise	organize
Recognize or recognise	recognize və s.

ƏDƏBİYYAT

1.Nicholson, Margaret; (1957). “A Dictionary of American-English Usage Based on Fowler’s Modern English Usage”. Signet, by arrangement with Oxford University Press.

2.Oxford Learner’s Pocket Dictionary New Edition, Oxford University Press 1999

3. Jespersen, Otto. *Growth and Structure of the English Language*. 10th ed. Oxford: Basil Blackwell, 1982.

R.TEYMUROVA

**THE DIFFERENCE BETWEEN BRITISH ENGLISH
AND AMERICAN ENGLISH**

SUMMARY

The article deals with the differences between British English and American English. There are some well-known spelling, grammatical, phonetic differences between British English and American English. British English has a tendency to keep the spelling of many words of Latin, Greek, French origin, but Americans try to spell words more closely to the way they sound phonetically and they tend to omit some letters. In the article the author tries to show these differences and gives some examples to understand them. The author also mentions that British spelling is closest to the Middle English form of the word, whereas American spelling is closest to its Latin ancestor.

American English has appeared on a number of factors. British English was first determined by a number of immigrants settled from the northern part of the United States.

Р.ТЕЙМУРОВА

**РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ БРИТАНСКИМ И АМЕРИКАНСКИМ
АНГЛИЙСКИМ**

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о различии между британским и американским английским. Разница между британским и американским английским не так и велика. В значительной степени отличия проявляются в орфографии, в лексике и в грамматике. В статье автор рассказывает об этих различиях. В отличие от британцев американцы придерживаются более экономичного и фонетического написания. Непроизносимые буквы пропускаются, а слова пишутся ближе к своему звучанию.

Несмотря на взаимное межкультурное влияние, складывается впечатление, что лексика, орфография и произношение этих двух вариантов языка с каждым годом различаются все сильнее. Американский Английский язык это результат многих факторов. Американский Английский язык был первоначально определен в значительной степени поселением в Америке иммигрантов из Западно-Европейские стран.

RƏYÇİ: Yusif Süleymanov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL QOCAYEVA

ADİU

könül@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA FRAZEOLÖGİZMLƏR ONLARIN SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *frazеologizmlərin əsas mənbəyi, bibleizmlər, İngilis mənşəli frazeologizmlər*

Key words: *main sources of phraseologisms, bibleisms, phraseologisms of Ingilish origin*

Ключевые слова: *основной источник английских фразеологизмов, библеизм.*

İngilis dilinin frazeologizmlərinin əsas mənbəyini Bibliya, bədii ədəbiyyat, miflək rəvayətlər və əfsanələr təşkil edir. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuşdur. İngilis dili Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərlə o qədər zəngindir ki, onları saymaq qeyri-mümkündür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilində geniş yayılmış bibleizmlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

To be of one mind “bir fikirdə qalmaq”; to answer a fool according to his folly “bir kəslə layiq olduğu kimi davranmaq”; at the eleventh hour “son məqamda”; in the twinkling of an eye “bir göz qırpımında”; a wolf in sheep’s clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; to possess one’s soul in patience “səbrini yığmaq”; forbidden fruit “qadağan olunmuş meyvə-haram”; to strengthen somebody’s hand “bir kəsi dəstəkləmək”; to hide one’s light under a bush “istedadını boğmaq”; a drop in the bucket “dənizdə bir damla”; daily bread “gündəlik ruzi”; to heap coals of fire on somebody’s head “bir kəsi utandırmaq”; to cast pearls before swine “xamlamaq”; the promised land “həsrəti çəkilən yer”; the prodigal son “fərsiz oğul”, “ata-anasına ağ olmuş oğul”; can the leopard change his spots “qozbelə qəbr qazar”; to laugh to scorn “istehza ilə gülmək”; Judas’s kiss “riyakarlıq”, “xəyanət”; a dead letter “kağız üzərində qalmaq”, “həyata tətbiq olunmamış”; to worship the golden calf “sərvətə baş əymək”; to beat the air “boş yerə çalışmaq”, “xəlbirlə su daşımaq”; to bend the knee to (smb) “diz çökmək”; built upon sand “davamsız”; to call in question “sual altında qoymaq”; to change one’s skin “tanınmayacaq dərəcədə dəyişmək”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to draw a bow at a venture “bir şeyi düşünmədən etmək”; to fall on stony ground “nəticəsiz olmaq”, “boşa çıxmaq”; to gnash the teeth “dişlərini qıcıratmaq”; to go from strength to strength “qüvvətlənmək”; to gird up one’s loins “gücünü yığmaq”;

“gücünü toplamaq”; to have pity on (smb) “yazığı gəlmək”, “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to fall upon one “bir kəsin davamçısı olmaq”; to lift up one’s voice “səsini ucaltmaq”; to take counsel “məsləhətləşmək”; to wash one’s hands off “məsuliyyəti öz üzərindən atmaq”; by the sweat of one’s brow “öz alın təri ilə”; a labour of love “təmənnəsiz”, “şəxsi mənfəət güdməyən”; the olive branch “zeytun budağı” (sülh simvolu); the law of the Medes and Persians “dəyişməyən qanun”; the mammon of unrighteousness “pul”, “zənginlik”; a little bird (whispered to) me “yerin də qulağı var” (Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь).

Frazeologizmlərin bəziləri dualardan götürülmüşdür. Məsələn: for better, for worse “yaxşı və pis gündə”, “hər nə olursa, olsun”; from the bottom of the heart “səmimi qəlbədən”, “ürəkdən”; lay violent hands on oneself “özünə qəsd etmək”; the world, the flesh and the devil “yanlış həvəs”; like a giant refreshed “yeni qüvvə ilə”, “yeni hisslə” (The Book of Common Prayer).

Bəzi bibleizmlər zaman keçdikcə formaca qismən dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət tərkibinə müasir formada daxil olmuşdur:

The gall and the wormwood “nifrət oyadan bir şey”, “mənfur” frazeologizmin komponentlərindən “the” artıqlı götürülərək onun forması qismən dəyişdirilmişdir. Bu frazeologizmin müasir forması belədir: “wormwood and gall”.

A man soweth, that shall he reap “nə əkərsən, onu da biçərsən” frazeologizmində to sow felinin arxaik forması atılmışdır. Bu frazeologizmin müasir forması isə belədir: “Whatever a man sows, that shall he reap”.

“Hope against hope” “möcüzəyə ümid etmək”, “möcüzələrə inanmaq” frazeologizmi “who against hope be alieved in hope” frazeologizminin müasir formasıdır. A lost sheep “yolunu azmış”, “yolundan çıxmış (adam)” frazeologizmi bibliyada “for I found my sheep which was lost” formasındadır. A drop in the bucket “də-nizdə bir damla”, “çox az” (Bibliyada: as a drop of bucket).

Müasir qloballaşma dövründə dünya xalqları ictimai həyatın bütün sahələrində: elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, siyasət, ədəbiyyat, incəsənət və s., bir-biri ilə qarşılıqlı və sıx əlaqədədirlər. Bu dillərin yaxınlaşması və bir dildən digərinə frazeoloji birləşmənin keçməsi üçün zəmin yaradır. Bir dildən başqa bir dilə keçən, müxtəlif xalqların bir-biri ilə sıx əlaqəsi, əmək fəaliyyəti, elm və incəsənətin inkişafı nəticəsində əmələ gələn frazeologizmlər beynəlxalq frazeologizmlər adlanır. İngilis dili frazeologizmlərinin əksəriyyəti Qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarından götürülmüşdür. Bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The golden age “qızıl əsr” (bu frazeologizm yunan yazıçısı Qesiodun poemasından götürülmüşdür. Bu poemada Saturun əsri təsvir olunmuşdur ki, bu əsrdə insanlar qayğısız, rahat, müharibəsiz həyat keçirmişlər); a labor of Hercules “Herkules əməyi” (həddindən artıq çətin iş); Lares and Penates “larlər və penatlar” (dindar ailə); Achilles’ heel “axilles dabanı” (yeganə ən zəif yer);

Augean stables “avgi tövlələri” (bərbad, çirkin, baxımsız, xaraba qalmış bir yer); a labour of Sisyphus “sizif əməyi” (ağır və faydasız əmək).

Homerin “İlliada” və “Odissea” poemalarından və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlərdən: Homeric laughter “qəhqəhə ilə gülüş”, “qəhqəhə çalib gülmək”; a sardonic laugh “acı gülüş”, “istehzal gülüş”; winged words “qanadlı sözlər”; between Scylla and Charybdis “iki od arasında qalmaq”, “çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq”; on the knees of the Gods “bir Allah bilir”; the trojan horse “troya atı” (gizli təhlükə); like a Trojan “cəsur”, “igid”; on the razor’s edge “təhlükəli vəziyyət”; Penelope’s web “Penelop planı”.

Yunan tarixindən, Ezop və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlər: to blow hot and cold “ikili mövqe tutmaq” (Ezop əfsanələri); the lion’s share “ən yaxşı hissə”, “ən çox hissə”; the last straw “səbr kasası dolmaq”; to nourish a viper in one’s bosom “qoynunda ilan bəsləmək”; to take time by the forelock “fərsətdən istifadə etmək”; to call a spade a spade “necə var, elə demək” (Plutarx); the Gordian knot “dolaşqı iş”, “müşkül məsələ”, “əngəl”; the unwritten law “yazılmamış qanun”; Platonic love “platonik sevgi” (filosof Platonun yaradıcılığından götürülmüş frazeologizm); there’s many a slip ’twixt the cup and the lip “arxı keçməmiş hop demə” (Aristotel); one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz” (Ezop əfsanələrindən götürülmüşdür); the dog in the manger “nə özü yeyir, nə başqasına verir” (Lukian); take the wolf by ears “özünü riskə atmaq”. (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка).

İngilis dilinin frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeologizmlər də daxildir.

İngilis dilindəki bəzi frazeologizmlər latın dilindən fransız dilinə, fransız dilindən də ingilis dilinə keçən frazeologizmlərdir. Məsələn: Homer sometimes nods “hər kəs səhv edə bilər”, “səhsiz insan yoxdur”; at the Greek Calends “heç vaxt”; to pass under the yoke “məğlubiyyətlə barışmaq”; a word is enough to the wise “arifə bir işarə”.

Fransız yazıçılarının əsərlərinin bir çoxu ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Onlara misal olaraq Fransua Rable, Jan Batist Moler, Latonten və başqalarının əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərdəki frazeologizmlərin bir qismi ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Fransız dilindən alınan frazeologizmlər: to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; to cultivate one’s garden “öz işi ilə məşğul olmaq”; to leap to the eye “diqqəti özünə cəlb etmək”; let us return to our muttons “söhbətimizə qayıdaq”; place of arms “müharibə meydanı”, “əməliyyat meydanı”; to pull the devil by the tail “ehtiyac içində olmaq”, “yoxsulluq çəkmək”, “ağır vəziyyətdə olmaq”; pure and simple “ümumiyyətlə”, “şübhəsiz”, “əlbəttə”; castles in Spain “xəm xəyal”. Alman dilindən ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş frazeologizmlər: speech is silver, silence is

golden “danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır”; storm and stress “iztirablı günlər”; between hammer and anvil “od ilə su arasında”; the mailed fist “hərbi güc”; storm and stress “gərginlik”. Müasir ingilis dilində yalnız bir neçə ispan dilindən alınmış frazeologizmlər var. Məsələn: the fifth column “beşinci kolon”, “düşmənin gizli köməkçiləri” (bu frazeologizm İspaniyada vətəndaş müharibəsi dövründə yaranmışdır. Madridi azad edən faşist Mola əhaliyə onun şəhərdə beş kolonunun, yəni beş gizli köməkçi dəstələrinin olduğunu bildirmişdi), war to the knife “yaşamaq üçün deyil, ölüm üçün mübarizə” (bu frazeologizm qubernator Saraqosun fransızların təslim olma tələbinə Palafoksun verdiyi cavab ilə bağlı yaranmışdır) Migel de Servantesin əsərlərindən tərcümə olunmuş bəzi frazeologizmlər də ingilis dilinin frazeologizmlər sırasına daxil olmuşdur. Hollandiya dilindən alınma frazeologizm: Forlorn hope “son ümid”.

Çin dilindən alınma frazeologizm: to lose face “etibarını itirmək”, “nüfuzunu itirmək”.

Ərəb bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlər, əsasən, “Min bir gecə” nağıllarından tərcümə edilmiş frazeologizmlərdir. Məsələn: Alladin’s lamp “Ələddinin sehirli çırağı”. Bu nağıldan rub the lamp “arzularını asanlıqla həyata keçirmək” frazeologizmi ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

İngilis frazeologizmlərinin çoxu İngiltərəyə ABŞ-dan gətirilmişdir. Bunların sırasına aşağıdakı frazeologizmləri aid etmək olar:

Bread-and-butter letter “təşəkkür məktubu”, cut no ice “əhəmiyyəti olmamaq; a hard row to hoe “çətin tapşırıq”, “çətin iş”; in the soup “çətin vəziyyətdə”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; to make the fur fly “səs-küy salmaq”, “dava salmaq”; on the level “vicdanlı”, “namuslu”; spill the beans “ağızdan qaçırtmaq”, “sirri vermək”; strike oil “uğur qazanmaq”; to take back seat “çəkinmək”, “gözdən itmək”; have a good time “yaxşı vaxt keçirmək”; you bet! “əmin olun”; do one’s level best “əлиндən gələni etmək”; fly off the handle “özündən çıxmaq”, “hırslənmək”; paddle one’s own canoe “öz yolu ilə getmək”, “heç kimdən asılı olmamaq”. Amerikan mənşəli frazeologizmlərin müəyyən bir qismini Amerika bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlər təşkil edir. Amerikalı yazıçıların əsərlərdən alınmış frazeologizmlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş və hal-hazırda da ingilislər tərəfindən geniş istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963 səh 8-10.
- 2.Насијева Ə. Н., Насијева А. К. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006.
- 3.Кунин А. В. Английская фразеология. М., 1970. səh 7-12; səh 190-206. Кунин А.В.
- 4.Вəлијева N. Azərbaycanca-ingiliscə- rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006.

K.GODJAEVA

PHRASEOLOGISMS IN BORROWED PHRASEOLOGISMS IN THE ENGLISH LANGUAGE

SUMMARY

According to the article about phraseologisms in “Borrowed Phraseologisms in the English Language” it notes that there are different sources of borrowed phraseologisms. The Bible, fiction, myths and legends arrange the source of the borrowed phraseologisms. Phraseologisms entered the English language especially from the French, German, Chinese, Arab, Spanish, Italian, Holland languages.

The present article is dedicated to the semantico-morphology investigation of the phraseologisms borrowed. Investigation of phraseological borrowed in English, German, and Russian is also observed in this article. Some phraseological borrowed connected with death are shown in this article.

К.ГОДЖАЕВА

ЗАИМСТВОВАННЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье «Заимствованные фразеологизмы в английском языке» говорится о различных источниках заимствования фразеологизмов. Делается вывод о том, что фразеологизмы в большинстве своем заимствуются из Библии, художественной литературы, из мифов и легенд, с помощью примеров обосновывается проникновение в английский язык фразеологизмов через французский, немецкий, китайский, арабский, испанский, итальянский, голландский языки.

Статья посвящена исследованию семантико-морфологических групп заимствованных фразеологизмов. Данная работа также обобщает семантико-морфологическое исследование заимствованных фразеологизмов в Английском, Немецком и Русском языках. Некоторые формы заимствованных фразеологизмов связаны со пословицами и поговорками, приведены с фактами.

RƏYÇİ: Rəfiq Cəfərov

Filologiya elmləri namizədi, dosent

VÜSALƏ CƏFƏRZADƏ

BDU

vusale.n@gmail.com

QÜVVƏTLƏNDİRİCİ ƏDATLAR MƏTNYARADICI FORMAL-QRAMMATİK ELEMENT KİMİ

Açar sözlər: *mətn sintaksisi, mətn komponentləri, mətnin bağlılığı, formal-qrammatik elementlər, aktuallaşma, ədat.*

Ключевые слова: *текстовой синтаксис, текстовые компоненты, текстовая связь, формально-грамматические, элементы, актуализацией, частица.*

Key words: *text syntax, text components, the relation of the text, formal-grammatical elements, actualized, particle.*

Mətni meydana gətirən vahidlər arasında müxtəlif bağlar mövcuddur. Hər hansı bir mətndə cümlələr yalnız yan-yana sıralanmaz. Bir mətndə cümlələr arasındakı əlaqə mətn strukturunda cümlədə istifadə edilən hər hansı bir obyektin daha sonrakı cümlələrdə ya eynilə qarşımıza çıxması, ya da yerini özü semantik və qrammatik oxşarlığa malik başqa bir komponentə ötürməsi baş verir. Bu əlaqələrin mətndəki ifadəsi ard-arda gələn cümlələrdə işlənən vasitələrin təkrarlanması, forma və məzmun baxımından da bu vasitələrin eyni məqsədə xidmət etməsi nəticəsində ortaya çıxır.

Mətn yaradıcılığının əsas şərti onu təşkil edən cümlələrin bir-birilə bağlılığıdır. Bu bağlılıq həm bağlayıcı vasitələrlə, həm də bağlayıcısız işlənən cümlələrin müəyyən qaydada ardıcılığı ilə reallaşır [1, 127-128].

V.Dressler mətnyaradıcı vasitələrdən bəhs edərkən əlaqə vasitələrinin birləşdiricilərini cümlə adlandırır. Buraya anaforik və kataforik substitusiyalar, bağlayıcılar, hissəciklər, xəbərlərin tərz, zaman, modal strukturu, həmçinin söz sırasını daxil edir [2, 11-138].

M.Pfyutsa qrammatik vasitələrin mətnyaradıcı xüsusiyyətlərdən bəhs edərək morfoloji və sintaktik vasitələri ayırır. Morfoloji vasitələrin daha çox olduğunu qeyd edir. Bunu da söz sinifləri və onların kateqoriyaları arasında funksional əlaqələrin həcmnin çox olması ilə əlaqələndirir. Morfoloji vasitələrə feil, say, əvəzlilik, zərf və bağlayıcıları daxil edir. Sintaktik vasitələrdən isə sual cümləsini xüsusi qeyd edir [3, 218-243].

Mətnin bağlılığını şərtləndirən vasitələrdən bəhs edən dilçilərdən N.Novruzova bu vasitələri leksik, morfoloji və sintaktik olaraq üç yerə bölür. Leksik vasitələrdən danışarkən əvəzliliklər haqqında geniş məlumat verir.

Bağlılığı yaradan morfoloji vasitələr olaraq isə bağlayıcı, ədat və modal sözləri qeyd edir. Mətni təşkil edən cümlələrdə sözlərin sırası, cümlələrin düzümü və təkrarları sintaktik vasitələrə aid edir [4, 69-116].

Mətnin yaranmasında formal-qrammatik elementlərin rolu böyükdür. Formal qrammatik elementlər dedikdə mətndə bağlılığın formalaşmasına xidmət edən nitq hissələri nəzərdə tutulur. Mətnin formalaşmasına xidmət edən vasitələr kimi daha çox əvəzliliklər, zərflər, bağlayıcılar, ədatlar və modal sözlər götürülür. Əsasən də, işarə əvəzlilikləri bu baxımdan daha çox aktuallığa malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, cümlələri daha sıx əlaqələndirmədə təkrar və sinonimlərlə müqayisədə əvəzliliklərin rolu daha böyükdür [5, 57].

Cümlə strukturundan bəhs edərkən onun iki struktur xarakterik xüsusiyyəti qeyd edilir. Yəni iki ayrı üzvlənmədən bəhs edilir; biri sintaktik səviyyədə cümlə üzvlərinə görə qrammatik üzvlənmə, digəri isə xüsusi üzvlənmə kimi şərh edilən aktual üzvlənmə. Aktual üzvlənmə cümlənin məntiqi kateqoriyasına yönəlir. Subyekt və predikat sözlərini məntiqi subyekt və məntiqi obyekt ifadələri əvəz edir. Cümlədən böyük vahidlərin, suprasintaksisin təhlili önə çıxarılır. Bu yanaşmadan irəliləyib aktuallaşmanı yaradan vasitələrin təhlilinə keçilir. Aktual üzvlənmə dedikdə cümlənin aktuallaşmış və qeyri-aktual komponentlərinin bir-birinə uyğunluq prinsipi nəzərdə tutulur. Cümlənin hər hansı komponentinin aktuallaşması onun məntiqi-semantik olaraq digər komponentlərindən fərqləndirilməsi deməkdir. Belə ki, mətn kontekstində rema ilə temanın bilavasitə fərqləndirilməsi və həyata keçirilməsinə şərait yaradır, fikir inkişafı cümlələrin birindən o birinə keçir. Bir cümlənin əsas fikir ifadə edən reması bu ardıcılıqla digər cümlənin temasına çevrilir. Remanın xüsusi olaraq seçilməsinə, ayrılmasına aktuallaşma deyilir, aktuallaşmanı yaradan, yəni remanı ayıran qrammatik göstəricilərə isə aktualizator deyilir. Aktuallaşma müxtəlif vasitələrlə həyata keçilir. Həmin vasitələrdən ən işlək olanı isə ədatlardır. Ədatlar mətnlərin formal-semantik əlaqələnməsinə xidmət edir. Ədat kontekst daxilində qüvvətləndirmə xüsusiyyətinə malikdir, mətn daxilində isə qüvvətləndirmə, aktuallaşdırma ilə yanaşı hipertemaya təmas edir, yəni ədatların təsiretmə əhatəsi genişlənir. Aktuallaşma yaradan formal-qrammatik elementlərin işləndiyi mətnin komponentləri daxilində söz sırası artıq əhəmiyyətini itirir, aktuallaşmanı məhz seçilmiş formal-qrammatik elementlər həyata keçirir. Mətnə kommunikativ yanaşmanı əsas götürərək cümlə məfhumu yerinə, mətn sözündən istifadə edilir və ədatların mətn daxilində özünü göstərən xüsusiyyətindən danışılır.

Ədatlar mətnyaratmada aktualizator funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan onların mətnin bağlılığını formalaşdıran vasitə kimi böyük rolu var. Aktuallaşma dedikdə remanın xüsusi olaraq qeyd edilməsi nəzərdə tutulur. Rema cümlədə müəyyən vasitələrlə mənaca fərqləndirilir. Kamal Abdulla aktualizatorlara ədatları, qayıdış əvəzlilikləri ilə ədatların birləşməsinə,

reduplikasiya (cümlə üzvünün cümlə daxilində təkrarı, ağıllı və ağıllı-ağıllı) və başqa vasitələri aid edir. [6, 238].

Ədatlar mətn tərkibində komponentlərinin bağlanmasına xidmət edir və mətnə müxtəlif cəhətdən məna incəlikləri qatır, ifadə olunan fikrə münasibət bildirir, mətnin daha dolğun və məntiqli qurulmasına xidmət edir. Ədatlar işləndiyi cümlədə aktuallaşmanı yaradır, mətni təşkil edən komponentlərin bağlanmasında aktualizator rolunu oynayır.

Ədatların mətnədə aktuallaşma yaratma funksiyasından bəhs edən dilçilərdən K.M.Abdullayev Azərbaycan dilində aktualizator funksiyası daşıyan sözlərdən bəhs edərkən da, də, belə, lap, ancaq və s. ədatlar, özü, özü də qayıdış əvəzliyi, yalnız, fəqət, təkcə köməkçi sözləri, qədər kimi qoşmaları, əlbəttə modal sözünün adını çəkir [7, 82-88].

Ədatlar mətn daxilində müxtəlif mövqelərdə çıxış edir; komponentlər arasında formal-qrammatik element kimi, komponentlərin təsir gücünü artıran vasitə kimi, mətnin mənasını dəqiqləşdirən, məhdudlaşdıran morfoloji element kimi və s. Ədatlar müxtəlif semantik və qrammatik münasibətlərin ifadəçisi kimi çıxış edir, əlaqəli mətnlərin yaranmasında birbaşa iştirak edir. Bu baxımdan ədatların müxtəlif məna növləri var və hər biri tərkibində işləndiyi mətnə özünəməxsus məna çaları verir, ifadənin səlistləşməsinə və fikrin məntiqi qurulmasına xidmət edir. Bu baxımdan, ədatların mətnyaratma funksiyası ayrıca nəzərdən keçiriləcək. Daha aydın və ətraflı şərh etmək üçün isə ədatların məna növünə görə qruplaşdırıb mətnyaratma xüsusiyyətlərinə diqqət yetiriləcək.

Qüvvətləndirici ədatlar (axı, ki, ən, lap, ha, hətta, belə, elə, artıq, daha, bir, bircə, da/də, -ca/-cə) mətnədə ifadə olunan fikri qüvvətləndirir, tərkibində işləndiyi komponenti mətnədəki digər cümlələrdən fərqləndirir, məna qüvvəsini artırır, həmin cümlədə ifadə olunan fikrin daha tez nəzərə çarpmasına gətirib çıxarır. Mətni təşkil edən komponentlərin formal cəhətdən bağlanmasına xidmət edir.

Axı ədatının mətnyaratmada aktualizator rolu danılmaz faktdır. Mətni təşkil edən komponentlərin əlaqələnməsini reallaşdırır, özündən sonra gələn fikrin qüvvətli deyilməsinə xidmət edir. Onun mətnyaratma funksiyası sərbəstdir, sintaktik bütövün istənilən yerində işlənə bilər.

... - *Axı, ay Mədinə, müharibə bizim tərəflərə də gəlib çatıb. Yolumuza bir bomba düşər!..*

- *Qorxma nəynəcan! Elə şey ola bilməz! Dünyanın ən güclü dövlətləri belə razılığa gəliblər ki, müharibə şəraitində də dinc əhali toxunulmazdır. Cenevrə konvensiyası deyirlər bu qanuna. Qorxma, ürəyi Allahnan olana güllə batmaz [Özgə millət, Yusif Həsənbəy, 197]!*

Verilmiş mətn nümunəsində axı ədatı mətnin ilk cümləsində işlənərək məzmunu qüvvətləndirir, ifadə olunan hökmü qətiləşdirir, həmçinin özündən əvvəl işlənən mətnlə əlaqə yaradır.

... Ərkinaz xanım ərinə hirslandı: - Sənin bədniyyətini bilirəm, indiyəcən bu təyyarəni məndən gizlətməyin də əbəs deyilmiş. Sən övlad istəyən ata deyilsən. Dənizə göndərsələr də, suyunu qurudub gələrsən. Ata olan kəs bir demirsən, axı mənim balamdır, həftələrlə dilinə plov dəymir, ev xörəyi görmür... [Mir Cəlal, hekayələr, Plovdan sonra, 134].

Ümumiyyətlə, axı ədatının işlənmə yeri sərbəstdir. Mətnlərin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Həm komponentləri əlaqələndirir, mikro və ya makro mətn yaradır, həmçinin mikromətnlərin də bir-birilə əlaqələnməsinə zəmin yaradır. Verilmiş nümunədə ana övladı üçün atasına qarşı çıxır və bu zaman axı ədatı "mənim balam" ifadəsini qüvvətləndirir.

Elə bil Ərknaz xanımın qabarıq sinəsindən iti bir ox vurdular. Ürəyində professora qarğış tökdü: "Ay səni görüm "onuncu sinif" deyən dilin qurusun!" İçini çəkdi, rəngi dəyişdi, oturduğu yerdən dik qalxdı, hirslandı, bir az, da ucadan dedi: - Bəs geriyə qayıtmaq, ay professor, tələbənin, belə igid bir oğlanın qeyrətinə toxunmazmı! İnsaf harda qaldı? Professor İvanov çiyinlərini çəkdi, bir söz demədi. Qeyrət məsələsindən demək istəyirdi, ancaq demədi. Qarşısındakı qadın olduğu üçün, ana olduğu üçün demədi, o demək istəyirdi ki: "Qeyrəti olan tələbəyə əlbəttə ki, toxunar. Amma qeyrəti olan tələbə heç bu hala düşmür! Burası da var axı, qızım!.." [Mir Cəlal, hekayələr, Plovdan sonra, 138].

Mənşəcə axı ədatı axır ədatından yaranmışdır və ədat mövqeyində işləndikdə axır sözü nəticə bildirir. Tədrisən öz formasını dəyişərək söz sonundakı samitin düşməsi nəticəsində axı formasını alıb. Komponentlərini əlaqələndirdiyi mətnin mənasını qüvvətləndirir, ifadə olunan fikri qətiləşdirir. Axı və ya axır ədatı mətnə nida intonasiası gətirir.

*Ey gözləri cəllad, kirpiyi almas,
Gör nə derəm, bir sözümə qulaq as!*

Axır sənə mən eylərəm iltimas,

Burayətək naz istəməz, bəri bax [M.P.Vaqif. Qoşmalar]!

Lap ədatının mətn komponentlərinin tərkibində işlənmə yeri sərbəstdir. Belə ki, o, sintaktik bütövün tərkibindəki istənilən üzvə aid ola bilər, təsirini qüvvətləndirdiyi sözdən əvvəl işlənir. Aid olduğu üzvün vurğu ilə deyilməsini təmin edir.

- Paho, gör bizə kim gəlib?.. Ay səni xoş gördük! Balam, bizi lap yaddan çıxarmısan ki? Axı, belə iş olmaz! – deyər Elmar əlini dəsmala silib üstümə yüyürdü, bərk-bərk məni qucaqladı, iki dəfə üzümdən, bir dəfə dodaqlarımdan öpdü. Bizdən bir az kənarda əlləri cibində dayanan İslam gülür, kirpilərini tez-tez qırırdı. Hələ də məni buraxmayan Elmarın qolları arasından birtəhər çıxıb İslama tərəf yönəldim, əlini bərk-bərk sıxdım, onu

öpmək üçün özümü qabağa verdim. İslam mənim məqsədimi duyub geri qanrıldı, güldü, sarı dişləri göründü [Y.Səmədoğlu, 220 №-li otaq].

Verilmiş mətn nümunəsində lap ədatı obrazların birinin digərinə olan giley-güzarını qüvvətləndirir. Narazılıq hissənin vurğu ilə deyilməsinə səbəb olur. Həm cümlələrin bağlanmasına xidmət edir, həm komponentlər arasında rabitə yaradır, həm də aktualizator funksiyasını yerinə yetirir, yəni mətnə yeni ifadə olunan fikri aktuallaşdırır.

Mətni təşkil edən komponentlərin tərkibində işlənmə baxımından *ki* ədatı ya cümlənin ortasında, ya da sonunda gəlir. Mətnə ifadə olunan mənanı qüvvətləndirir. Lap ədatı ilə *ki* ədatı eyni məna xüsusiyyətinə malikdir, eyni funksiyanı yerinə yetirir, hər ikisi mətn daxilində aktualizator vəzifəsi daşıyır. Yeganə fərqi lap ədatı aid olduğu sözdən əvvəl, *ki* ədatı isə aid olduğu sözdən sonra işlənir.

Qotazlı dəvə ki karvanın lap başında uzun boynunu şəstlə bir az da uca tutub ayaqlarını ata-ata sarvan Qarasuvarlının atı ilə yanaşı gedirdi, bir addım daha atdı, qabağa keçdi, sağa döndü, elə dönməyilə də birdən-birə daha gözə görünmədi, yox oldu. Sarvan Qarasuvarlı da bununla bərabər yox oldu. Xacə İbrahim ağa ki Qotazlı dəvəni bilərəkdən uzaqdan gözdən qoymurdu, tez atını Karvanbaşının atına yaxınlaşdırdı:

– *Dərdin alım, ora bax, yetişdik, bax, Qotazlı daha görükmədi* [K.Abdulla, *Sehrbazlar dərəsi*, 26-27].

Nümunədə *ki* ədatı hər iki halda ad bildirən sözdən sonra işlənib və özündən əvvəl işlənən sözün vurğu ilə deyilməsinə səbəb olub, komponentləri bu aspektdən əlaqələndirib. Təkcə aid olduğu sözlərə deyil, mətnin məzmununa ehtiva edib. Məlum olduğu kimi *ki* ədatını onunla omonimlik təşkil edən *ki* bağlayıcısından məhz aktuallaşma yaratma funksiyasına görə fərqləndiririk. Bağlayıcını mətn tərkibində durğu işarəsi ilə ayırıq.

Ha ədatı demək olar ki, *ki* ədatı ilə eyni semantik xüsusiyyətə malikdir. Bir çox hallarda onları bir-birilə əvəz etmək mümkün olur və bu mətnin semantik məna tutumuna heç bir xələl gətirmir.

– *Sən də danışdın ha! Ramiz sənə qız uşağı-zad deyil ki, qaxılıb vaqonda otursun, kənara çıxmasın. Yoldur, səyahətdir. Düşəcəkdir, minəcəkdir! Yolda, məsələn, xoşuna gələn bir meyvə oldu, alacaq da.*

Sən niyə indidən uşağı sinsidirsən, yoxsa pulun xəsisliyini eləyirsən?!

Namazovun rəngi dəyişdi. Dediynə peşman oldu. Ramiz də: "Heç nə lazım deyil" - dedi, başını aşağı saldı. Ətrafındakılar güldülər. Ərknaz xanım özü də güldü. İrəli yeriyib, oğlunun kürəyindən bir şapalaq vurdu:

– *Qorxma, oğul, puldan özünə korluq vermə. Anan ölməyib ki!*

Vallah, öz canım üçün düz deyirəm! [Mir Cəlal, *hekayələr*, Plovdan sonra, 128].

Verilmiş nümunədə altından xətt çəkilmiş ilk və son cümlələrdə işlənən ha və ki ədatları eyni məna xüsusiyyəti gətirir mətnə. Ha ədatı mətndə, əsasən, feili xəbərin mənasını qüvvətləndirir.

Həttə köməkçi nitq hissəsi kimi həm bağlayıcı, həm də ədat vəzifəsində işlənir və hər iki işlənmə məqamında aktualizator funksiyasını yerinə yetirir. Aşağıdakı nümunədə həttə mətnin əvvəlində və ortasında ədat məqamında işlənilib, məzmunun açılmasına xidmət edir. Mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayaraq məzmunu əsaslanır, əlaqələndirici tərəf kimi işlənir. Əlaqələndirmə mətn komponentlərinin ifadə etdiyi mənalara əlaqələndirmə funksiyasında çıxış edir.

....

Onlar stadionun yaxınlığında iri üçmərtəbəli imarət tikdirmiş, keçmiş partiya işçisinin şəhərdən kənardakı bağını almış və həttə Moskvada da bir mənzil əldə etmişdilər. Onun keçmiş həyat yoldaşının ailəsi dörd avtomobilə sahib olduğu halda, Müslüm Səfərov yalnız bu yaxınlarda kreditə götürdüyü «Volqa»da gəzirdi. O, bütün bunlara anlaşılmaz bir etinasızlıqla yanaşırdı. Səfərov buradan hələ səksəninci illərdə köçüb getmiş böyük qardaşından ona qalan ikiotaqlı mənzildə yaşayırdı. Böyük qardaşı özüə yaxşı karyera qurmuşdu, Avropa ölkələrinin birində fəvqəladə və səlahiyyətli səfir vəzifəsinə təyin olunmuş və respublika rəhbərliyinin yaxşılar siyahısına düşmüşdü. Bəziləri həttə belə güman edirdilər ki, səfir nə vaxtsa xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsinə təyin olunacaq. Onun qardaşı ilə münasibəti kifayət qədər gərgin idi, böyük qardaş bir neçə dəfə kiçik qardaşının işlərində müəyyən kompromislərə getməyə cəhd edərək, onu ağıllandırmağa çalışsa da, Müslüm öz dəyişməz mövqeyində qalmışdı [Çingiz Abdullayev, Meymun ili, 10-11].

Belə sözü mətnin tərkibində əsas nitq hissəsi kimi əvəzlik, köməkçi nitq hissəsi kimi isə ədat məqamında işlənir. Ədat kimi işləndikdə mətni təşkil edən komponentlərin semantik cəhətdən qüvvətli ifadə edilməsini şərtləndirir. Belə ədatı da, də ədatı ilə eynimənalıdır. Hər ikisi mətn daxilində eyni funksionu yerinə yetirir. Lakin onlar arasında struktur-semantik fərq var. Belə ki, da, də ədatı aktuallaşdırdığı cümlə üzvlərinin sinonimik ardıcılığına imkan yaradır, belə ədatı isə özü ilə birlikdə mətnin komponentlərini yekunlaşdırır, mətnə yeni ifadə olunan fikri bildirən remanın daha çox aktuallaşmasına xidmət edir, daha güclü xüsusişmə yaradır. Bəzən belə ədatı mətnə həttə ədatı ilə birlikdə işlənir. Bu zaman aktuallaşmanın dərəcəsi daha artıq olur.

Aşağıdakı nümunədə isə bir mətnin komponentlərinin tərkibində həm də, həm həttə, həm də belə ədatı işlənilib. Müəllif mətnə haqqında bəhs etdiyi obrazın sosial durumu haqqında məlumat verir və bu zaman bütün açıqlığı ilə onun hazırkı vəziyyətini təsvir edir. Fikrini ədatların köməyi ilə daha açıq və qabarıq ifadə edə bilir.

Üzü adəti üzrə qırılmış, səliqəli görünüşlü və indiyə qədər bircə dəfə da olsun səhər gimnastikasına xor baxmayan, bəzi hallarda isə hətta məşq zalına belə baş çəkən idmançı Səfərov işi hər kəsdən sonda tərksin deyər, ora səhər saat doqquzda gəlirdi. Səksəninci illərin sonlarında o, ailə qursa da, üç ildən sonra boşanmışdı. Hal-hazırda onun qızı artıq tibb universitetinin tələbəsi idi və hərdən atası ilə görüşürdü. Keçmiş həyat yoldaşı isə ikinci dəfə çox müvəffəqiyyətli bir tərzdə neft avadanlıqlarının tədarükü ilə məşğul olan bir iş adamına ərə getmişdi. Tezliklə onların daha iki oğlu dünyaya gəldi. Keçmiş arvadı qızının təminatı üçün ona ilk ərindən çatacaq alimentdən qəzəblə imtina etmişdi. «Onun qəpikquruluşuna qalmamışım», - deyər o, bir neçə dəfə nifrətlə bəyan etmişdi. Səfərov onun haqlı olduğunu anlayırdı. Onun doxsaninci illərdə aldığı əmək haqqının dördə bir hissəsi keçmiş arvadının yaxasındakı bir ciit sancağın dəyərini belə ödəməyə kifayət etməzdi. Yeni əsrin başlanması ilə əlaqədar olaraq, prokurorluqda çalışan əməkdaşların əmək haqqının xeyli artırılmasına baxmayaraq, yenə da onun vəzifəsinə görə aldığı məvacibinin dördə bir hissəsinin keçmiş arvadının gözündə bir qara qəpik qədər da dəyəri yox idi [Çingiz Abdullayev, Meymun ili, 10-11].

K.Abdullayev aktualizatorların Azərbaycan dilində işlənmə məqamlarından bəhs edir. Da, də aktualizatoru cümlə tərkibində uzlaşdığı cümlə üzvünün funksional mənasının şiddətlənməsinə şərait yaradır, belə olarkən həmin cümlə üzvü cümlədəki yerindən asılı olmayaraq aktuallaşır, başqa sözlə desək, cümlənin digər cümlə üzvləri ilə müəyisədə o kommunikativ gərginliyin əsl daşıyıcısına çevrilir və onda çox asanlıqla cümlənin remasını görmək olur [6, 238].

Da, də omonimdir, həm ədat, həm də bağlayıcı kimi işlənir. Ümumiyyətlə, uzun müddət da, də ancaq bağlayıcı kimi götürülüb. Sonralar cümlə daxilində yerinə və semantik mənasına görə ədat və bağlayıcı kimi fərqləndirilməyə başlayıb. Ədat kimi işləndikdə aid olduğu sözdən sonra gəlir və özündən əvvəl gələn sözün və ya ifadənin mənasını qüvvətləndirir. Ədat və bağlayıcı kimi fərqi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı mətn nümunəsini seçdik. Mətnin əvvəlində da iştirak bağlayıcı vəzifəsində işlənilir və həmcins üzvləri bağlayıb. Mətnin sonunda işlənen da isə ədat məqamında işlənilir, aktualizator funksiyasına malikdir.

– Bəs o, kimdir?

– Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsindəndir, - deyər kapitan şəhadət barmağını yuxarı qaldırdı. – Sən heç indi hansı zamanənin olduğunu bilirsən? Bir neçə gündən sonra Olimpiya oyunları başlayacaq. Hər yerdə gücləndirilmiş iş rejiminə keçiblər. Bizim orqanlar da, elə onlar da. O isə DTKnin podpolkovnikidir. Bax belə, oğlan. Bəzən sarsaqların da bəxti gətirir. Sən ola bilsin ki, sarsaq deyilsən, amma onun yaxınlıqda olmasına görə bəxtin gətirib. İndi isə buranı tərksin et.

Bundan sonra da biz sənin barəndə bir kəlmə da olsun eşitməyə. Sən nə vaxt Leninqradı tərk edirsən? [Çingiz Abdullayev, Meymun ili, 69].

Elə və belə sözləri eyni qrammatik mənaya malikdir. Həm əvəzlilik, həm də ədat kimi mətnyaradıcı xüsusiyyət daşıyır. Ədat kimi mətnin komponentlərini əlaqələndirir, özündən sonra gələn sözün təsir gücünü artırır. Cümlələrin kontekst bağlılığı zamanı məntiqi əlaqəni şərtləndirir. Əsasən, lap ədatının sinonimi kimi işlənir. Elə həm qüvvətləndirici, həm dəqiqləşdirici, həm də məhdudlaşdırıcı ədat funksiyası daşıyır.

O zaman Məmmədağa molla Süleymanın çeşməyinin qalın şüşələri altından bəzələndirən gözlərinə baxıb fikirləşmişdi ki, əgər yetmiş iki baş kəsilmə vaxt Kərbəladə olsaydı, adamları darda qoyub elə birinci qaçan molla Süleymanın özü olardı. Məmmədağa bunu axşam evdə də dedi və Səkinə xala əvvəlcə ona açıqlandı ki, bir də məscid tərəfə getməsin, sonra da özünü saxlaya bilməyib gülümsədi:

– Amma sən də az bilmirsən ha! – dedi [Elçin, Bir görüşün tarixçəsi povesti, 12].

Verilmiş mətndə elə qüvvətləndirici ədat kimi çıxış edir, molla Süleyman ifadəsini mətndə ayırır, aktuallaşdırır, xüsusi vurğu ilə deyilməsinə səbəb olur.

Artıq ədatı daha çox ədəbi dil üçün işləkdir. Mətndə təsvir olunmuş hər hansı prosesin bitdiyi və bununla bağlı baş verəcək hadisələrin başladığını bildirir. Əsasən, daha ədatı ilə sinonimlik təşkil edir. Hər ikisi mətndə aktualizator vəzifəsində işlənir.

Onu artıq təkadamlıq kameraya keçirmişdilər. Yerində uzanıb gözlərini rəngsiz tavana zillədi. Əllərini başının arxasında daraqladı. Beləcə səhərdən axşama qədər uzanmaqdan başqa heç nə edə bilmirdi. Bu hal onun ən sevimli halı idi. Yenə də saniyələri ölçüb daha dəqiq vaxtı müəyyənləşdirməyə ərimdi və düşündü ki, hətta bunu etsəm belə, tam dəqiq rəqəmi heç zaman tuta bilməyəcəm, çünki saatları, hətta dəqiqələri fikrində, beyninin içində «həbsxana»ya salıb saxlaya bilərsən, amma saniyələr necə və hardan aradan çıxırsa, sürüşüb çıxır və dəqiqlik heç cür alınmır [Kamal Abdulla, Edam vaxtını dəyişmək olmaz, 12].

Daha ədəbi və canlı danışq dili üçün işlək olan daha ədatı əsasən mətnin əvvəlində işlənir, bəzən də ortasında. Artıq ədatı ilə eyni mənəni ifadə edir, birlikdə işləndiyi sözün emosional təsir gücünü artırmaq baxımından artıq ədatından fərqlənir. Cümlələrin konteks bağlılığı zamanı özündən sonra gələn söz və ya ifadənin mənasını daha qabaraq ifadə edir.

... Daha beynini bundan artıq yormaq istəmədi, Karvanbaşı onun üçün salınmış çadırın içərisinə keçdi. Hardansa, eynən bu qaranlıq yoxluğun içindən idi elə bil, peyda olub Xacə İbrahim ağa özünü onun dalınca çadıra saldı. Bir qırmızısaqqal adam idi bu Xacə. Qırmızıllıq saqqalında elə bil təzə-təzə tük-tük

seçilməyə başlamışdı. “Ay olar yəqin üzünə su dəyməyəli” – Karvanbaşının beynindən keçdi – “bircə tezlik ilə yetişəydik mənzil başına, evimizə, bağça-bağımıza daxil olaydıq, tay bu binəvalar əldən-heydən düşdülər...” – qəmli-qəmli düşündü, bir kiçikdəki şamı əlinə alıb çaxmaqla yandırdı, məcməiyə şamın ucunu bərkitdi [K.Abdulla, *Sehrbazlar dərəsi*, 11-12].

Daha ədatı ən və lap ədatı kimi eyni mənə ifadə edir, sifətin və zərfin qarşısında işləndikdə həmin nitq hissələrinin dərəcəsini artırır.

Küçədən bu dəfə daha hiddətli səslər, daha şiddətli təhdidlər gəlməyə başladı. Böyük küçə darvazasını artıq döymürdülər, buna döymək deməzdilər, buna darvazanı sındırmaq deyərtilər [K.Abdulla, *Sehrbazlar dərəsi*, 207].

-Ca, -cə ədatı artıq dilimizdə öz müstəqilliyini itirib, şəkilçi kimi işlənir. Formaca şəkilçiləşməsi və sözə bitişik yazılması onu digər ədatlardan fərqləndirir. Əsasən, sifət və zərflərə artırılır və sözün təsirini qüvvətləndirir. Verilmiş mətn nümunəsində də -cə sintaktik bütövü təşkil edən komponentin tərkibində işlənən zərfə artırılıb və aktuallaşma yaradıb. Zaman məfhumu ifadə edən sözün təsir gücünü artırır.

- Əyləşin, - dedi və başının hərəkətiylə divar dibindəki, üzliyi dəniz dalğasını xatırladan kreslonu göstərdi. Masanın üstündə rəngbərəng telefonlar, qalın kitablar, yarıaçıq xəritə və ömrümdə heç vaxt görmədiyim qərribə aparatlar da vardı. İndicə bu cihazlar vasitəsilə mənim barəmdə göstəriş veriləcəyini gözləyirdim. Ancaq telefon-filan gərək olmadı. Üzünü yarıaçıq qapıya tutub öz evində olduğu kimi qədim kişilərə məxsus zabitəli səslə:

- Zül-fü-qar, - deyə, bir ağız çağırdı. [Yusif Həsənbəy, *Sualtı döyüşlər*, 9]

Qüvvətləndirici ədatlar mətni təşkil edən komponentlərin daxilindəki söz və ya söz birləşmələrinin, ümumiyyətlə mətn daxilindəki komponentlərin mənasını qüvvətləndirir. Belə ki, ədatlar sözə, söz birləşməsinə, yaxud cümləyə aid olduqda mətn tərkibindəki həmin sözün, ifadənin və ya cümlənin təsir qüvvəsini aid olmadığı söz, ifadə və cümləyə nisbətən qüvvətləndirir, mənanı dəqiqləşdirir, ifadə edilən fikrin digər cümlələrə nisbətən daha emosional ifadəsini tənzimləyir. Tərkibində işləndiyi cümləni digər cümlələrdən fərqləndirir. Ədatlar həm mətnyaradıcı morfoloji element kimi, həm də mətnə məntiqi bağlılığın qabarıq ifadə olunmasına xidmət edən vasitə kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Wintemann G. Nachwichtenm dung als Textlinguistinkgen. München, 1972.
2. W.U.Dressler. Textlinguistik. Darmstadt, 1978.
3. Пфютце М. Грамматика и лингвистика текста . В сб: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII, 1978.
4. N.Novruzova. Mətn sintaksisi. Bakı, 2002.
5. Г.Я.Солганик. Синтаксическая стилистика. Москва, 1991.

6. K.Abdulla, A.Y.Məmmədov, M.M.Musayev, K.Üstünova, N.Novruzova və s. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012
7. Абдуллаев К.М. Актуальное членение предложения в Азербайджанском языке. – “Советская тюркология”, 1983, №1.
8. Y.M.Seyidov. Azərbaycan dili. Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik (Azərbaycan dilində). Bakı, 2014.

В.Н.ДЖАФАР-ЗАДЕ

**УСИЛИТЕЛЬНЫХ ЧАСТИЦЫ В ВИДЕ ОБРАЗУЮЩИХ ТЕКСТ
СРЕДСТВА ФОРМАЛЬНО-ГРАММАТИЧЕСКОГО ЭЛЕМЕНТА**

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о формально-грамматических элементах которые образуют текст. Упоминаются формально-грамматические элементы. Особенно выделяются среди элементов образующих текст частицы. Обращается внимание на его распределение по видам. Предоставляется информация об актуализации и актуальном членении. Из-за роли актуализатора выделяются усилительные частицы. Даются текстовые примеры для каждой усилительной частицы. На фоне этих примеров широко объясняется роль усилительных частиц в создании текста. Выявляется роль частиц в формировании логического соединения текста.

V.N.JAFAR-ZADA

**INTENSIFYING PARTICLES AS A TEXT CREATIVE MEANS
OF FORMAL-GRAMMATICAL ELEMENT**

SUMMARY

In the article is dealt with the text creator formal-grammatical elements. The name of text creative formal-grammatical elements is listed. The features of the creating text of the particles are especially noted. Attention is paid according to their kinds of division. Information is given about becoming actual and urgent number. Intensifying particles are distinguished according to the actualizator role. Becomeing features of the particles are turned to the attention. Text examples about the each of the intensifying particles are given in the article. On the bases of these text examples of Intensifying particles is commented the role in the text creative work widely. Way of the forming of the logical connection of the text is determined.

Rəyçi: fil.ə.d., prof. Sənubər Abdullayeva

TƏRANƏ ƏLİYEVƏ

AAHM

taranə.@.mail.ru.

**GÜRCÜ DİLİ VƏ GÜRCÜ DİLİNİN TARİXİ TƏDQIQATI,
ONUN DÜNYA MİQYASINDA ÖYRƏNİLMƏSİ HAQQINDA
ÜMÜMÜ MƏLUMAT**

Açar sözlər: *Gürcü dili, Gürcüstan, tarixi tədqiqat, dünya miqyası, təhsil, dərslik, lüğət.*

Ключевые слова: Грузинский язык, Грузия, историческое исследование, всемирный масштаб, учеба, учебник, словарь.

Key words: *Georgian language, Georgia, historical investigation, world scale, education, textbook, dictionary.*

Gürcü dili (ქართული ენა *kartuli ena*) - Kartvel dilləri ailəsində dil. Meqrel, laz və svan dilləri ilə bir kökdən olub, onlardan çox əski zamanlarda ayrılmışdır. Buna görə onlar arasında qarşılıqlı anlaşılma yoxdur. Gürcü dilinin Kaxetiyada, Kartlidə, Quriyada, İmeretiyada, Acarıstanda, Türkiyədə, Azərbaycanda və İranda fərqli ləhcələri danışılır. Tərkibində çoxlu türk, ərəb və fars sözləri vardır. Gürcü dili Gürcüstanın rəsmi dövlət dili olmaqla yanaşı Gürcüstanda yaşayan bütün Kartvel (İber) xalqlarının ortaq dilidir. Gürcü dili çox zəngin dildir.

Gürcü dili 1919-cu ildə yaradılmış Bakıdakı Azərbaycan Universitetində tədris edilirdi. 1950-ci illərdə İsveçrədə gürcü dilinin təfəsilatlı dərsliyi işıq üzünə çıxdı. 1970-ci illərdən bəri Almaniyanın Yena Universitetində professor Feynrix "Georgica" jurnalını təsis etmişdir. Jurnal bu günədək çıxmaktadır.

Amerikalı gürcüşünas Aronson 1950-60-ci illərdə gürcü dili üzrə fundamental dərslik və lüğətləri redaktə edib, nəşr etdirmişdir.

Hazırda gürcü dili Almaniya, Fransa, Polşa, İsveç, İngiltərə və ABŞ-ın bir sıra universitetlərində tədris edilir.

Tarixi - Gürcü dilinin yazılı inkişafı aşağıdakı xronoloji dövrlərə ayrılır:

- ☐ qədim dövr, V — XI əsrlərdir
- ☐ orta dövr, XII — XVIII əsrlərdir
- ☐ yeni dövr, XIX əsrdən

Bəzi tədqiqatçılar son iki dövrü bölmürlər, çünki yeni gürcü dili əsasən leksikada fərqlərə malikdir. Qədim gürcü dilinin əsasını kartli nitqi təşkil edir. 1819-cu ildə gürcü dilində ilk daimi nəşri Sakartvelos qazeti fəaliyyətə başladı. Müasir ədəbi gürcü dilinin inkişafında İlya Çavçavadze, Akakiy Çereteli, Vaja Pşavela əhəmiyyətli rol oynadılar. Bilindiyi kimi, dünya dillərində say sistemləri müxtəlifdir. Bəzi dillərdə onluq, iyirmilik, on ikilik, beşlik say

sistemlərindən istifadə olunur. Eyni zamanda, türk dilləri də daxil olmaqla, bir çox dünya dillərdə onluq say sistemi işlədilməkdədir. Gürcü dilində isə say sistemi qarışıqdır. Qismən onluq, qismən təklik və qismən də iyirmilik mövcuddur. Belə ki, gürcü dilində say sistemi 11-dən 19-a qədər onluq, 21-dən 99-a qədər iyirmilikdir.

Sayların gürcü dilində ifadəsi - Ümumi say kategoriyası: რიცხვითი სახელი - ritsxviti saxeli (say adı). Əsl saylar: რაოდენობითი რიცხვითი სახელი - raodenobiti ritsxviti saxeli (miqdar sayı adı). Say sistemi თვლის სისტემა – tvlis sistema (say sistemi)

Gürcü dili Qafqaz dillərinin kvartvel qrupuna daxildir və bu dildə 1979-cu ilin məlumatına görə təqribən 3,5 milyon adam danışır. Gürcü dili əsasən leksik cəhətdən fərqlənən 2 tarixi lövrə bölünür: a) qədim dövr-v-xı əsrlər; b) yeni dövr-12-ci əsrdən başlayaraq olan dövr.

Ədəbi dil Kartli və Kaxeti dialektlərinə əsaslanır və Gürcü dili iltisafı dillər qrupuna aid edilir. Buna baxmayaraq, Gürcü dilində flektiv ünsürlər də mövcuddur. Gürcü dilinin morfoloji sistemi də dolğun və çox zəngindir. Gürcü dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi cins kateqoriyası (əgər bəzi alınma sözləri, xüsusilə də Şərq mənşəli ərəb və fars sözlərini nəzərə almasaq) yoxdur. Şəxs və əşya semantic kateqoriyaları, iki say sistemi gürcü dili üçün səciyyəvidir. İsimlərin təsrif olunma sistemi mürəkkəb və qarışıqdır. Gürcü dilində feillər təsirli, təsirsiz, static və dinamikdir, söz sırası sərbəst buraxılmışdır. Azərbaycan dilində olduğu kimi gürcü dilində də xəbər cümlənin sonunda gəlir. Gürcü dilinin leksikası dolğun və zəngindir.

Gürcüstanın ən qədim yazılı abidələri 5 əsrə aiddir.

GÜRCÜ YAZISI HAQQINDA. Gürcü yazısı müstəqil fonetik yazı sisteminə aiddir. Onun yaranma tarixi qədim gürcü mənbələrində bizim eradan əvvəl 3-cü əsrə aid edilsə də, son tədqiqatlar 5-ci əsrin əvvəllərində şərq arami yazısı əsasında tərtib edildiyini göstərir.

Gürcüce	Oxunuşu	Say olaraq
ერთი	erti	1
ორი	ori	2
სამი	sami	3
ოთხი	otxi	4
ხუთი	xuti	5

ექვსი	ekvsi	6
შვიდი	şvidi	7
რვა	rva	8
ცხრა	tsxra	9
ათი	ati	10
ოცი	otsi	20
ოცდაათი	otsdaati	30
ორმოცი	ormotsi	40
ორმოცდაათი	ormotsdaati	50
ასი	asi	100

Həftənin günləri

Gürcüce	Oxunuşu	Tərcüməsi
ორშაბათი	Orşabati	Bazar ertəsi
სამშაბათი	Samşabati	Çərşənbə axşamı
ოთხშაბათი	Otxşabati	Çərşənbə
ხუთშაბათი	Xutşabati	Cümə axşamı
პარასკევი	B'araskevi	Cümə
შაბათი	Şabati	Şənbə
კვირა	Kvira	Bazar

İSTİNADLAR

1. <http://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/02%20%2811%29.pdf>
2. **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
<http://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/02%20%2811%29.pdf>
3. Sereteli Q. V. Fələstində qədim gürcü yazısı. Tbilisi. 1960 il.
4. Dzıdanquri Ş. V. “Gürcü dili”. Tbilisi. 1968 il.

Т.АЛИЕВА

**ЯЗЫК И ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ГРУЗИНСКОГО
ЯЗЫКА, ИЗУЧЕНИЕ ЕГО В МИРОВОМ МАСШТАБЕ**

РЕЗЮМЕ

Как известно грузинский язык является государственным языком Грузии. Грузинский язык относится к группам картвели. На этом языке говорят 3,5 млн. человек. Лексика и грамматика грузинского языка очень развита и богата. Литературный язык происходит из диалектов картли и кахети. Лексика грузинского языка разделяется на две исторических эпохи: а) древний 5-11 веков и, в) средний и современные эпохи - начиная с 12 веков до сегодняшнего дня. Несмотря на то, что оно относится к другим группам языков, в грузинском языке и имеется в нем и флективные элементы.

В статье также рассматривается категория личности, количества и категория рода. Система склонения сложна и развита. Глаголы грузинского языка развиваются статично и динамично. Грузинский язык изучается в Азербайджане, в России и во всем Западно-Европейских странах.

T.ALIEVA

**THE GEORGIAN LANGUAGE AND THE LEARNING AND
INVESTIGATION OF THE HISTORY OF THE GEORGIAN
LANGUAGE ON THE WORLD WIDE SCALE**

SUMMARY

As known the Georgian language is the state language of Georgia. The Georgian language belongs to the group Kartli 3,5 mn. of people speak in this language. Lexics and grammar of the Georgian language are very rich and developed. The literary language comes out from dialect Kartli and Kakheti. The lexics of the Georgian language is divided into 2 historical epochs: v- sentries and modern epoch beginning from 2 sentries up to today.

Although it belongs to other group of linguists there are flective elements in the Georgian language. The article is also deals with the category of personality, number and gender. The system of declension is compound and developed. The verbs of Georgian are intransitive and dynamic. The Georgian language is learning in Azerbaijan, Russia and all the Western European countries.

RƏYÇİ: Həbib Mirzəyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVDA MAMMADOVA

Université Slave de Bakou

mail : mammadova_88@yahoo.fr

LES DILAECTES DE LA LANGUE FRANÇAISE

Açar sözlər: *dil, dialekt, ünsiyyət, coğrafi mövqe.*

Key words : *language, dialect, sociability, geographical position.*

Ключевые слова: *язык, диалект, коммуникабельность, географическое положение.*

La dialectologie est une branche de la linguistique qui étudie les dialectes et la variation linguistique. Une langue qui est parlée sur un territoire présente des variations importantes d'un point de ce territoire à l'autre. Ces variantes locales sont appelées des dialectes de la langue. Nous pouvons citer les dialectes au sens traditionnel qui s'appellent des variétés géographiques et des dialectes sociaux appelés des variétés sociales. Ces deux types peuvent être liés : par exemple : l'andalou est aujourd'hui un dialecte de l'espagnol qui fonctionne comme tel en Andalousie, mais il fonctionne comme dialecte social dans les provinces du nord de l'Espagne où il est utilisé par un sous-groupe. Nous considérons les deux principales approches du dialecte et des dialectes : la géographie et la sociolinguistique urbaine. Maintenant, citons quelques principaux dialectes de la langue française :

Les dialectes alsaciens → L'Alsace fait partie d'un point de vue géolinguistique, de l'espace dialectal germanophone. Elle y occupe une position particulière en raison de sa situation géographique, où l'allemand n'a aucun statut de langue nationale, même officielle. Selon les critères de classement de la géolinguistique classique, le domaine alsacien présente deux aires dialectales : l'alémanique (l'allemand supérieur) et le francique (l'allemand moyen). A l'intérieur de chacun de ces groupes dialectaux, on peut procéder à une typologie plus fine, on peut distinguer beaucoup d'autres dialectes. Parlons de l'histoire de ce dialecte. Au V siècle, après la prise de l'espace alsacien par les Romains, les Alamans (tribu germanique) s'installent dans cet espace. Ensuite, c'est le Royaume des Francs qui s'y installent. Quand-même, la langue parlée par les Alamans, s'impose rapidement dans ce territoire et devient une langue parlée par les tribus celtique qui existaient dans l'espace alsacien. Au VII siècle, l'espace alsacien est entièrement de langue germanique. Même les partages carolingiens ne changeront pas cette répartition linguistique. Par le traité de Verdun, l'Alsace est attribuée à Lothaire, puis revient encore une fois, fait partie de la France orientale. Lorsque Otto I fonde l'empire germanique, l'Alsace fait partie. Elle restera dans ce cadre politique jusqu'en 1648. Après le rattachement

politique à la France, la langue française commence à s'inscrire dans le domaine linguistique alsacien. Quand-même, l'allemand garde une place importante comme langue de l'écrit, le français est utilisé en tant que langue orale. La pratique des parlers dialectaux commencent à regresser ; à partir des années 1970, le français occupe une place dominante : l'allemand en tant que langue de l'écrit n'est plus utilisé. Le dialecte alsacien, qui a été l'une des langues régionales les plus conservées de France présente actuellement un grand recul. La subdivision de l'espace dialectale repose sur un nombre très limité de faits phonétiques plus particulièrement consonantiques qui sont les manifestations diverses de changements anciens. Au niveau morphologique et morphosyntaxique, l'influence du français est particulièrement manifeste dans l'évolution du genre grammatical et dans le choix des prépositions. (1-23)

Le basque → La langue basque est parlée dans l'ouest des Pyrénées atlantiques depuis plusieurs milliers d'années et représente ce qu'on appelle en linguistique historique classique une langue isolée. La langue basque, dans la plupart des dialectes, a un système vocalique simple, reposant sur les cinq voyelles (a, e, i, o, u). Le système consonantique est également simple. Dans la plupart des dialectes, il n'y a pas d'accent tonique : toutefois, un système d'accentuation tonale est souvent présent. Cette langue possède un nombre assez élevé de cas et une conjugaison verbale pouvant intégrer jusqu'à trois marqueurs personnels et un marqueur de nombre. L'accord du verbe est obligatoire même si la personne est un objet. Quand on s'adresse à un frère ou à une soeur, le verbe tel que « J'ai froid » se conjugue de façon différente : Hotz nauk – J'ai froid, en s'adressant à une personne que l'on tutoie de sexe masculin ; Hotz naun – J'ai froid, en s'adressant à une personne que l'on tutoie de sexe féminin. Du point de vue typologique, on s'accorde à considérer le basque comme une langue SOV, c'est-à-dire, une langue où l'ordre de base de la phrase est sujet, objet, verbe. Histoire de ce dialecte. Les premières phrases dans cette langue datent d'il y a près d'un millier d'années, mais elles sont très peu nombreuses et réduites à trois ou quatre mots. C'est l'Académie de la langue basque qui rassemble des spécialistes des divers dialectes, qui a en charge l'ensemble des questions relatives à la standardisation ou à la fixation des normes linguistiques. En Espagne, l'Académie de la langue basque est une institution royale avec un grand statut. La langue basque est une langue transfrontalière, historiquement parlée de part et d'autre de la frontière franco-espagnole. (2-59)

Le catalan → Ce dialecte est parlé dans l'est des Pyrénées. Bien qu'il présente certains traits hispaniques, les linguistes classent le catalan dans un groupe « galloroman ». Ce groupe comprend également les langues suivantes : l'occitan, le français, le francoprovençal, etc. Le catalan se caractérise notamment par les traits suivants : On ne fait pas la chute des consonnes

finales : llop - [λop] le loup en français ; conservation de [u] de la voyelle latine u : lluna - [λunə] la lune en français ; passage de au à [o] : cosa - [kozə] la chose en français. En ce qui concerne la morphologie, il faut signaler la présence de l'auxiliaire 'anar' (aller). On note l'absence dans le lexique catalan d'un certain nombre de vocables caractéristiques des langues hispanoromanes (espagnol et portugais). On peut diviser ce dialecte en deux familles : le catalan oriental, le catalan occidental. L'influence du français au nord, du castillan au sud et de l'italien à l'Alguer se manifeste par la pénétration du vocabulaire. L'aire linguistique et culturelle catalane couvre les territoires suivants : Espagne-Catalogne, France-ancienne province du Roussillon, Italie-Alguer en Sardaigne et Andorre où le catalan est une seule langue officielle. Histoire de ce dialecte. Le premier catalan vulgaire s'est formé dans les Pyrénées de l'Est, avec des différences entre catalan oriental et occidental. Dès le IX s, les documents rédigés en latin dans les territoires catalans montrent l'existence d'une langue parlée déjà très différente du latin. Au XII s, le vulgaire est entré à l'écrit du catalan et l'usage écrit du catalan se développe dans le champ littéraire, juridique, administratif. Au XIV s, le catalan est langue administrative non seulement en Catalogne, mais aussi dans tous les territoires de la Méditerranée occidentale. Après l'union des royaumes d'Aragon et de Castille au XV s, l'usage administratif et juridique du catalan fait la chute. Le catalan n'est plus utilisé comme langue officielle. Le catalan a le statut d'autonomie au XX s. La Catalogne perd ce statut après la victoire de Franco (Espagne). En 1979, la Catalogne reprend ce statut d'autonomie, quand la Constitution espagnole donne la liberté aux autres langues d'Espagne. En Andorre, état indépendant et souverain, le catalan est la seule langue officielle. En France, le catalan ne bénéficie pas d'une reconnaissance officielle ni d'un statut juridique. Cependant, il bénéficie de dispositions réglementaires qui permettent son enseignement à tous niveaux. A l'université, pour les diplômes d'état, le catalan a un statut de langue vivante étrangère. C'est le seul cas en France parmi les langues territoriales ou régionales. A la demande du Parlement de Catalogne, le Parlement européen a accepté en 1990 que le catalan devienne la 10ème langue officielle de la Communauté européenne. Mais comme l'irlandais, il n'est pas langue de travail, ni de communication interne des institutions européennes. Les traités et les textes légaux sont traduits en catalan et l'Union Européenne utilise cette langue à sa délégation de Barcelone. Lors de l'admission de l'Andorre comme membre de l'ONU, le chef du gouvernement andoran avait prononcé son discours en catalan. (3-79)

Les langues d'oïl → C'est un dialecte du nord de la France, surtout de l'Ile-de-France et de l'Orléans. Langues d'oïl a ses patois. Qu'est-ce que le patois ? C'est un langage corrompu tel qu'il se parle dans toutes les provinces : chacune d'elle a son patois. Aini, on a le patois bourguignon, le patois normand,

provençal, etc. On dit qu'on parle la langue seulement dans la capitale. Histoire de ces langues. Dès le moyen âge, les gens voyaient une grande différence entre la langue d'oïl et la langue d'oc (dialecte parlé au sud de la France). C'est Dante qui a fait pour la première fois, cette distinction. Il a analysé leur façon de dire « oui » : oïl – hoc ille ; d'oc – hoc. Le nord de la Gaule est moins conservateur que le sud : latin – mel, nord – miel, sud – mèl ; disparition de t, d intervocaliques : vita, vie, vida. La langue d'oïl a une particularité spécifique en différence de toutes les autres langues romanes : e et o sont devenus ei, ou. Dans des différents territoires, ei a abouti à oi et ou à eu. Latin : me/nodu, est : moi/noeud, ouest : mé/nou. On voit que le français a pris les formes de l'est. Alors, les langues d'oïl sont les suivantes : le picard, normand, lorrain, poitevin-saintongeais, champenois, gallo. Dans les villes telles que Lille, Caen, les universités offrent un grand choix aux étudiants : ils peuvent facilement aborder leur enseignement dans la spécificité d'oïl. Comme nous le savons bien, ce sont la langue et la culture régionales que l'on enseigne joue un grand rôle. Les étudiants du Français du nord vont être au courant de l'importance de leur patois. Durant des années, la presse parle ce dialecte ; les ouvrages, les oeuvres sont publiés et achetés. La France d'oïl occupe près de la moitié du territoire de la métropole. (4-38)

La langue d'oc → Langue d'oc est parlée au sud de la France. La langue d'oc ou occitan représente une des langues romanes ou néo-latines qui se sont développés à partir du latin dans les anciens territoires de l'empire romain. Il est classé dans un groupe « galloroman » qui comprend le catalan, le francoprovençal, le français, les dialectes d'Italie du Nord. Le groupe galloroman est divisé en trois sous-groupes : le galloroman septentrional (langue d'oïl et francoprovençal), le galloroman meridional (occitan et catalan), le galloroman cisalpin (gallo-italique). Le linguiste J. Ronjat a tenté de caractériser la langue d'oc à l'aide de 19 traits : absence des voyelles fermées [a, o, θ] ainsi que de [oe] ; passage de [u] latin à [y] ; il n'y a pas de nasalité : les voyelles ne sont jamais nasalisées comme en français standard ; maintien de a accentué en latin : cabra – chèvre (fr) ; usage courant du passé simple et de l'imparfait du subjonctif dans la langue parlée ; utilisation du subjonctif pour exprimer une interdiction : parla/parle ! ; il y a moins d'homonymes, donc on a moins besoin du contexte pour comprendre le sens des mots. Histoire de ce dialecte. La langue d'oc est parlée de l'Atlantique et des Pyrénées, les vallées de l'Italie, Méditerranée au sud, etc. La littérature occitane est ancienne et prestigieuse. Parmi les oeuvres majeurs de la littérature occitane médiévale, nous pouvons citer « La Chanson de la croisade » récit en vers de la croisade contre les Albigeois. Les premiers documents en français apparaissent dès le XIV s, dans le nord de l'Auvergne, mais c'est seulement après le XVI s que le français est utilisé comme langue écrite dans toutes les provinces d'oc, car les élites

intellectuelles et sociales ne reconnaissaient pas le français qui était considéré d'abord une langue des techniciens, officiers, royaux, notaires, etc. puis il s'étend dans toutes les couches sociales. L'enseignement occitan existe dans les universités du sud de la France. Plusieurs universités délivrent les diplômes de lettres ou de langues étrangères avec mention occitan. Par exemple : l'université de Toulouse délivre un diplôme universitaire d'études occitanes. (5-173)

Le breton → Le breton est un dialecte parlé dans le nord-ouest de la France, surtout en Bretagne. La Bretagne est séparée en deux par une frontière linguistique. C'est en Basse-Bretagne, à l'ouest qu'on parle le breton, tandis qu'en Haute-Bretagne on parle le gallo et le français. Il existe en breton un singulier et un pluriel. Il existe toujours un infinitif et un participe passé. La particularité du breton est que trois types de conjugaison sont possibles. Les prépositions sont l'une des structures fondamentales de la langue, se combinant à des pronoms personnels ou adjectifs possessifs pour marquer la personne. Quant à la syntaxe, elle se caractérise par une très grande flexibilité de la phrase, ce qui différencie le breton par rapport aux langues romanes ou germaniques. Quant à la littérature bretonne, surtout la vieille est perdue. Histoire de ce dialecte. L'histoire de la langue se divise en 4 périodes : le vieux breton va des origines jusqu'à la fin du XI s. Il figure surtout dans les manuscrits latins de l'époque. Le plus ancien document en vieux breton consiste en fragments d'un traité de médecine du VIII s. La période du moyen breton s'étend du XII au début du XVII s. Le plus ancien dictionnaire breton est le Catholicien breton-latin-français (1464) : c'est aussi le plus ancien dictionnaire français. La parution de la grammaire au XVII s marque la naissance du breton prémoderne. Le breton moderne date de la grammaire du XIX s : il est caractérisé par l'adoption progressive de son orthographe et de son vocabulaire. (6-70)

Le corse → La langue corse appartient au groupe linguistique italo-roman. Les parlers corses dans l'ensemble présentent les traits commun. Un phénomène célèbre du corse est qu'il y a une apocope (retranchement de la dernière syllabe du mot) régulière des infinitifs quel que soit le groupe des verbes de la conjugaison : canta/ chanter, manghja/manger. Participe passé en atu, utu : tumbatu/tué, circatu/cherché, truvatu/trouvé. L'affirmation corse iè (oui) se relie au si italien ou espagnol. Le corse et l'italien ont longtemps été considérés comme deux registres de la même langue, première la langue parlée, deuxième la langue écrite. La langue corse est parlée de manière générale dans l'ensemble de l'île. Les premiers tentatives d'écriture du corse au XIX s, se sont appuyés sur la base italienne. La littérature corse aborde à peu près tous les genres : la poésie, le roman, la nouvelle. Même, la radio et télé corse diffusent les émissions en corse et en français. L'enseignement du corse est répandu en France. Il existe une filière complète de « langue et culture corses » à l'université ; l'organisation de stages réguliers ; installation d'ateliers et de

laboratoires et publication des manuels. Histoire de ce dialecte. Même si l'influence du toscan a été capitale, en particulier dans le nord, il n'est pas inutile de rappeler qu'il y a continuité entre le latin parlé en Corse et la langue corse actuelle. C'est à partir de IX s, que l'influence toscane devient déterminante. Certains linguistes considèrent la Corse comme un conservatoire d'archaïsmes italiens. L'influence du français s'est développée à partir de l'annexion de 1769. A la fin du XVIII s, s'installe en Corse une coofficialité des deux langues, italienne et française. A partir du Second Empire, l'italien cède la place au français comme langue écrite, donc le corse s'éloigne de la langue italienne. (7-95)

BIBLIOGRAPHIE

1. OYHARÇABAL, Bernard, «Alsace et Moselle» dans *Les langues de France*, Paris, PUF, sous la direction de Bernard Cerquiglini, 2003.
2. OYHARÇABAL, Bernard, «Le basque» dans *Les langues de France*, Paris, PUF, sous la direction de Bernard Cerquiglini, 2003.
3. BECAT, Joan. «Le catalan» dans *Les langues de France*, Paris, PUF, sous la direction de Bernard Cerquiglini, 2003.
4. LAFITTE, Jean et Guilhem PÉPIN. «Les domaines d'oc, si et oïl, selon Dante», Québec, août 2008.
5. SIBILLE, Jean. «L'occitan ou langue d'oc» dans *Les langues de France*, Paris, PUF, sous la direction de Bernard Cerquiglini, 2003.
6. BROUDIC, Fanch. «Le breton» dans *Les langues de France*, Paris, PUF, sous la direction de Bernard Cerquiglini, 2003.
7. FUSINA, Jacques. «Le corse» dans *Les langues de France*, Paris, PUF, sous la direction de Bernard Cerquiglini, 2003.
8. CALVET, Louis-Jean. *La guerre des langues et les politiques linguistiques*, Paris, Hachette Littératures, coll. «Pluriel», 1999.
9. CERQUIGLINI, Bernard. *Les langues de la France*, Rapport au ministre de l'Éducation nationale, de la Recherche et de la Technologie, à la ministre de la Culture et de la Communication, Paris, Institut national de la langue française (CNRS), avril 1999.
10. CHAUDENSON, Robert. «Les créoles à base française» dans *Les langues de France*, Paris, PUF, sous la direction de Bernard Cerquiglini, 2003.
11. DEPREZ, Christine, Alexandra FILHON et François HÉRAN. «La dynamique des langues en France au fil du XXe siècle» dans *Population et Sociétés*, Paris, Bulletin mensuel d'information de l'Institut national d'études démographiques (INED), no 376, février 2002.
12. DIECKHOFF, Alain. *La nation dans tous ses États*, Paris, Éditions Flammarion, 2000.

13. ÉLOY, Jean-Michel. «La France et la législation linguistique», dans *Revue d'aménagement linguistique*, Québec, Les Publications du Québec, Office québécois de la langue française, no 105, hiver 2003.
14. LECHERBONNIER, Bernard. *Pourquoi veulent-ils tuer le français?*, Paris, Albin Michel, 2005.
15. MINISTÈRE DE LA CULTURE ET DE LA COMMUNICATION, *Rapport au Parlement sur l'emploi de la langue française*, Paris, Délégation générale à la langue française et aux langues de France, 2003.

SEVDA MAMMADOVA

FRANSIZ DILININ DIALEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Dialektologiya, dilçiliyin bir qolu olub, predmet olaraq dilin dialektlərini öyrənir. Bu elmin əsas vəzifəsi dili fonetik, qrammatik cəhətdən öyrənməklə yanaşı, onu coğrafi və tarixi nöqteyi nəzərindən də araşdırmaqdır. Dialektologiya elmi bəzən eyni dil ailəsinə mənsub olan dillərin dialektlərini bir-birilə müqayisə edir, bu zaman o linqvistik coğrafiya sahəsində əldə olunmuş nəticələrə istinad edir. Dialektologiya dialekt və ya şivəni öyrənən dilçilik sahəsidir. Bir çox şivələrdə elə qədim sözlər qorunub saxlanmışdır ki, vaxtilə ədəbi dildə işlənmiş, lakin indi unudulmuşdur. Bu baxımdan dialektlər dilin tarixini, onun inkişaf mərhələlərini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Elmi məqalənin əsas mövzusu olan fransız dilinin dialektlərinə gəldikdə isə, burada daha çox Elzas bölgəsi, Basklar və Kataloniya, Korsika, Fransanın şimal və cənub bölgələrinin dialektlərinə daha çox yer verilib.

SEVDA MAMMADOVA

DIALECTS OF THE FRENCH LANGUAGE

SUMMARY

Dialectology is the scientific study of linguistic dialect, a sub-field of sociolinguistics. It studies variations in language based primarily on geographic distribution and their associated features. Dialectology treats such topics as divergence of two local dialects from a common ancestor and synchronic variation.

Dialectologists are ultimately concerned with grammatical, lexical and phonological features that correspond to regional areas. Thus they usually deal not only with populations that have lived in certain areas for generations, but also with migrant groups that bring their languages to new areas.

Rəyçi: dos.Tarzumanlı İ.F.

ÇİNARƏ QƏHRƏMƏNOVA

Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti

chinara83@gmail.com

**S.RƏHİMOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ LÜĞƏVİ DIALEKTİZİMLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ**

(Şamo və Saçlı romanları əsasında)

Açar sözlər: *Dialektizm, S Rəhimov, bədii əsər, leksika.*

Key words: *Dialect, S,Ragimov, art work,lexical.*

Ключевые слова: Диалект, С.Рагимов, Лексика, произведение искусства.

Bədii əsərlərin mövzu, ictimai-siyasi tutumu, sosial, mənəvi-əxlaqi problematikası, qəhrəman tipindən asılı olaraq dialektizimlər bu əsərlərdə müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Yazıçı tərəfindən müəyyən dialektizimlərin seçilməsi, məhdud dairədə işlənən bu tip sözlərin nitq fərqliliyindən ədəbi əsərlərdə istifadəsində obrazlar aləmi və zaman mühüm rol oynayır. Başqa sözlə desək, hadisələrin cərəyan etdiyi dövr, eləcə də təqdim olunan surətlərin dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi, əqidəsi, eyni zamanda onların əxlaqi-insani keyfiyyətləri, sosial vəziyyətləri burada başlıca amilə çevrilir. Azərbaycan milli nəsrini mövzu, bədii-estetik dəyəri, kamil poetik siqləti ilə tanıdan nasirlərimiz dialektizimlərdən xarakterlərin açılması, əsərin üslub rəngarəngliyinin formalaşdırılması istiqamətində öz əsərlərində geniş istifadə etmişlər. Dialektizimlərdən istifadə obraz yaradıcılığında poetik imkanların müxtəlif aspektlərini əhatə edən mürəkkəb bir prosesdir. Ədəbi-poetik istiqamətdə dialektizimlər obrazın bədii formada canlandırılmasına xidmət edirsə, milli-ictimai mövqedə ilk növbədə, onun sosial, milli-dini mənsubiyyətini müəyyənləşdirir. Bədii zövqün tələbi, üslub aydınlığı prinsiplərinin gözləməklə dialektizimlərdən yaradıcılığında uğurlu şəkildə istifadə edən nasirlərimizdən biri də Süleyman Rəhimovdur. Çoxcəhətli və zəngin yaradıcılıq irsinə malik S.Rəhimov nəsr, xüsusilə, <<Şamo>> və <<Saçlı>> romanlarında dialektizimlərə bağlı xalq danışığı elementlərinə geniş yer verməklə bu əsərlərin dilini daha da zənginləşdirmişdir.

Ədibin qeyd olunan əsərlərində dialektizimlər, əsasən, 2 başlıca tərkibdə diqqəti cəlb edir:

1. Morfoloji mövqedə seçilən dialektizimlər;
2. Rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlərin dialekt şəkli.

<<Şamo>> və <<Saçlı>> romanlarında dialektizimlərin böyük bir qismi morfoloji üstünlüklə sifətlərə bağlıdır. Bu tip dialektizimlərin zənginliyi hər şeydən əvvəl, sifətin nitq hissəsi olaraq seçilən səciyyəvi xüsusiyyəti – müəyyən

əlamət bildirməsi ilə gerçəkləşir ki, bəddi əsərlərdə də təsvir, təqdim üsulları məhz bu qrammatik əsasda müəyyənləşir. <<Əzinik<< (yorgun), <<qəlbi<< (hündür), <<alagüz<< (söz gəzdirən), <<ağgödək<< (qorxaq), <<çırtqoz<< (özündən çıxan), <<törpüsüz<< (mədəniyyətsiz), <<tumanpaça<< (yarıçılpaq), <<qondarma<< (süni), <<şələkeş<< (qorxaq), <<həlləm-qəlləm<< (qeyri-ciddi adam), <<matah<< (sevimli əziz), <<azanta<<, <<sırtıx<< (üzlü), <<xəşalqarın<< (iri qarınlı), <<girəvəçil<< və s. sifətlər surətlərin nitqində işlədilməklə xüsusi maraq doğurur.

<<...elə bil ki, **zilğa** cücə kimi yun içinə girib, oradan bəriyə nənəsindən ayrı düşmüş bir cücə kimi civ-civ civildəyir<< (2, səh. 172).

<<...özü də bayaqdan bəri **sırtıx** dana kimi içəriyə dartınır<<(2, səh. 83)

<<Bayaqdan Alo əmi də pəhləvan olub, dünyanı parçalayırdı. İndi göz toxumun dərdindən buxarının qırağında necə bir **ları** xoruza dönüb<< (2, səh. 504).

Verilən nümunələrdən aydın olur ki, bu dialektizimlərin əksəriyyəti surətlərin dilində daha çox müqayisə, bənzətməyə uyğun olaraq işlədilir.

Sifətin dərəcələrinin dialektlərdə fərqli ifadələnməsinə isə <<yumuşaqraq<<, <<qət təzə<<, <<qəp-qəşəng<<, <<göp-gözəl<< sözlərində rast gəlinir.

<<...Vəli bizim Kərbəlayinin ürəyi və misli-ləmbəran pılsı, çox yumuşaqraqdır...<< (2. Səh.433)

<<...Xəbər, xəbər qızlar! – deyə əli ilə onları əyləndirdi – Qət təzə xəbər, ay qızlar...<<. (2, səh 422). Heç bir süni ifadəyə yol vermədən hər bir obraz burada peşəsindən, ictimai mövqeyindən asılı olaraq aydın, sadə, canlı danışq dili əsasında danışır. Hər bir obrazın fərdiliyinə uyğun seçilən dialektizimlər, bəzən eyni ictimai təbəqədən olan insanların seçilən xarakteri və nitq portretini tamamlamış olur.

Fellərlə bağlı dialektizimlərin işlənilməsi də S.Rəhimovun nəsrində xüsusi yer tutur. <<Kirimək<< (susumaq), <<qupa getsin<< (başından etmək), <<dalaşmaq<< (yayılmaq), <<tel etmək<< (əlaqə saxlamaq), <<mırt vurmaq<< (söhbət etmək), <<zığıldamaq<< (şikayətlənmək, narazılıq etmək), <<genəşmək<< (yaxınlaşmaq), <<zırın-zırın ağlamaq<< (ürəkdən yanmaq, ağlamaq), <<aranı kökəltmək<< (aranı düzəltmə), <<dıqqışmaq<< (danışmaq), <<qaçalov qatmaq<< (səs-küy salmaq), <<fısı yatmaq<< (hirsli soymaq), <<ilan-qurbağa yazmaq<< (səliqəsiz yazmaq) və s. fellər sürətlərin nitqinin fərdiliyi və zənginliyini əks etdirir. Dialektizimlər olaraq seçilən fellərin əksəriyyəti bu əsərlərdə, əsasən, surətlərin daxili gərginliyi məqamında işlədilən sözlərdir.

<<... **Kükrəmə** bala, - dedi, - heç də xəşil kimi daşıb kükrəmə! Sizin xeyir işinizə gələndə siz şər başa düşürsünüz, kükrəmə (2, səh.442).

<<... Qoy canları çıxınca bu şəhlilər **zəvzəvəsinlər** - dedi, -qoy hey, ağızları desin, qulaqları eşitsin<< (2, səh.340).

<<... Tüfəngə nə çarx? Heç baş tapmıram!? – Bu bir << çarx-marx<< istəməz ki, padronu qoy tüfəngə **gupa getsin** də!.. (2, səh.309).

Fellərlə bağlı dialektizimlər orijinal və kontrastlı ifadə forması ilə surətlərin nitqinə, onların məqsəd və xarakterinə uyğun seçilmişdir.

İsimlərlə bağlı dialektizimlər qeyd olunan əsərlərdə sifətlərə nisbətən az işlədilməsinə baxmayaraq digər şivə xarakterli sözlər kimi orijinal ifadə şəkilləri ilə seçilir; <<zıncırov<< (musiqi), <<xəşə<< (kisə), <<qədəş<< (qardaş), <<soyxa<< (ölü paltarı), <<güzlük<< (payızlıq), <<mansıra<< (dövrə), <<şuğulbaz<< (aravuran şəxs), «təhr» (yön), «mazaraçılıq» və s. Morfoloji baxımından ismə aid bir sıra sözlər vardır ki, onlar konkret regional səciyyə daşıyır, əksər dialekt və şivələrdə eyni ifadə formasında anlaşılır və qəbul olunur:

«..Həqqə **cığallıq** olan yerdə allah bəndəsinin iltiması-duasını əsla eşitməz – deyə Molla Qafar öz «əsrarının» açılmasına qarşı etiraza başlayırdı (2, səh .584).

«Sonra işin içindən bir **qəmbərqulu** da çıxsə onda ölünü qoy dirini ağla» (3 ,II cild, səh. 39).

İsimlərin dialekt variantında araşdırılan əsərlərin dilində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də yer, məkan adlarını bildirən -stan şəkilçisinin ədəbi dildə təsadüf olunmayan «kənd» və «çöl» kimi ifadələrə artırmaqla «kəndistan», «çölüstən» şəklində obrazların dilində yer almasıdır.

«...Adəti üzrə yenə Sübhanverdzadə yan-yörəsinə baxaraq – öz aramızda.. – dedi, –bura çölüstəndir...»(3,II c., s'h.109).

«-Nənəqız dayanıb Sitarə ilə Mehparəyə göz gəzdirdi,balaca Aslanın başını tumarladı.- Yaz ki,uşaqların dərdi olmasaydı,səni əsla kəndistana tək buraxmazdım»(3,I c., səh.484).

Say və əvəzliliklərin bu və ya digər növlərinin şivə variantlılığına da «Saçlı» və «Şamo» qəhrəmanlarının dilində rast gəlinir.

Sayın mənaca növlərindən olan sıra saylarının həm «m», həm də «n» səslərinin birləşməsi ilə əmələ gələn,daha çox Bakı və Şamaxı şivələri üçün xarakterik olan «ikiminci», «biriminci» şəklinə «Şamo» romanında təsadüf olunur.

Dialektizm mövqeyində əvəzliliklərin bədii obrazın dilində fərqli şəkillərdə işlədilməsi də bu əsərlərdə diqqəti cəlb edir.Sual əvəzliliklərindən «niyə?», «nə?», «nəş?», işarə əvəzliliklərindən «elə»,«belə»,«elənecik»,«beləncik»,«öz» qayıdış əvəzliyi «özciyəzim» şəklində işlənməklə surətlərin nitq portretinin fərdiliyini reallaşdırır:

«...Dedim yoox!**Nöş** mürəbbəsini ona verir,maşını olanda nə olar ki,vişnə sizdə,mürəbbə bizdə...»(3,IIc,səh.16).

«...-Bu qədər də yox a,mənim **beləncik-beləncik** şeylərlə elə də aram yoxdur!»(3.I c,səh.358).

Ədəbi dilə nisbətən dialekt və şivələrdə çoxluq təşkil edən zərflərə S.Rəhimovun qeyd olunan əsərlərində geniş təsadüf olunmur.«Sifdədən» (əvvəldən), « hillədib getdi»,«hıqqana-hıqqana»,«ağarışa-ağarışa»,«nüfərək çıxdı»,«xeylax» və s. zərflərə «Saçlı» romanın qəhramanlarının dilində rast gəlinir.

Qeyd olunan nitq hissələrinin şivə xüsusiyyəti ədəbi dillə müqayisədə tam fərqli ifadələrlə seçilir ki,burada bilavasitə konkret leksik-dialektizmlərdən danışmaq mümkündür.Lakin bu əsərlərdə fonetik norma göstəricisindən seçilən ayrı-ayrı sözlərin ifadələnməsi də xüsusi yer tutur.Daha çox səs əvəzlənmələri şəklində təsadüf olunan belə ifadələr bu əsərlərdə geniş işləkliyə malik deyildir: «ucğar»(uçqar),«zabita»(zabitə),«suvay»(savayı),«baxt»(bəxt),«qədəğan» (qadağan),«kafir»(kafir),«amanat kassası»(əmanət kassası) və s.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbi dildə olduğu kimi Azərbaycan dialekt və şivələrinin də lüğət tərkibi rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olan Avropa sözləri ilə zənginləşir. Bu sözlərin Sovet hakimiyyətindən əvvəl və sonra dialekt və şivələrdə geniş işləklilik qazanması birinci halda əhalinin savadsızlığının nəticəsi olaraq qəbul edilirdisə, ikinci bir tərəfdən, yəni Sovet hakimiyyətindən sonra təsərrüfat, elm, texnikanın inkişafı səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilirdi(4, səh.350). Bu baxımdan, S.Rəhimovun qeyd olunan əsərlərində sözlərin böyük bir qismi rus dilində olduğu kimi düzgün tələffüz formasında işlədildiyi halda (məsələn, «yurist», «liniya», «knopka», «trupka», «çelsovet», «propaqandist», «aformut» və s.) , digər bir hissəsi dialekt deyimində müəyyən təhrif olunmuş şəkillərdə verilir: «quburnat» (qubernat), «bamoşnik» (pomoşnik), «hopşım» (obşim), «üştel» (uçitel), «qəmədiyə» (komediya), «poşt» (poçt) , «Fitelbörk» (Peterburq), «qəməndir» (komandır), «qandidat» (kandidat), «Uriset» (Rusiya) və s.

Bu sözlərin əksəriyyəti əsrlərdə, əsasən, sadə məişət adamlarının nitqində verilir:

«- Bax, bu azan-təzən osmanlı əfəndiləri barəsində - deyə Alo kişi söyləndi: - ... İndi işlərin hamısı bax belə başı aşağı, qılçası yuxarı bir qəmədiyə olubdur, bax, bu barədə!...» (2,səh.307)

«... Mən burada sənə post-zad oturmamışam, ay rəhmətliyin çoxğundan çıxmış nəvəsi»(2,səh.379).

Verilən nümunələrin birincisi Alo kişi, ikincisi ilə qoca dəyirmançının niqtindən götürülmüşdür.

Bütün hallarda dövrün elmi-texniki inkişaf göstəricisi sayıla biləcək bu sözlər obrazların dünyagörüşü, səviyyəsinə müvafiq olaraq onların dilində öz əksini tapır.

Rus və Avropa dillərindən alınmış sözlərin təhrif olunmuş şəkildə işlədilməsində (eyni mühitin insanları arasında) variantlılıq da müşahidə edilir:

«... Mən ölüm, **əyriblan** nədən ötrü gəlir, Kosa!. » (3, I c, səh.172). «... Bəs bu **ayroplan** indi gəlsə hara düşəcək? » (3, I c, səh.173).

Qeyd olunan dialektizmlərin – təhrif olunmuş alınma sözlərin bu şəkildə ifadələnməsi onunla əlaqədardır ki, « rus sözləri bir qayda olaraq ana dilinin fonetik prinsipləri əsasında (üzərində müəyyən əməliyyat aparmağa meyl olmaqla) qəbul edilir» (1, səh.64).

S.Rəhimovun yaradıcılığında bədii obrazın nitq portretinin əsasında dayanan bu dialektizmlərin zənginliyi müəllifin Azərbaycan xalqının çoxəsrlik etnik tarixi, adət-ənənəsi və əsasən, şifahi dilinin incəliklərinə yaxından bələd olduğunu göstərir. Görkəmli ədib mühüm ədəbi ənənə kimi dialektlərdən öz nəsrində epik növün roman janrına əsas prinsiplərinə uyğun, eləcə də yaradıcılıq metoduna müvafiq şəkildə istifadə edərək əsərlərinin dil əlvanlığı, aydınlığı, xəlqiliyinə müvəffəq olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Cəfərov. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, Bakı, 1995.
2. Süleyman Rəhimov. «Şamo». Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1964.
3. Süleyman Rəhimov. Seçilmiş əsərləri. On cildə, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. I c., Bakı, 1968, II c., Bakı, 1968, III c., Bakı, 1970.
4. Məmmədəli Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.

ЧИНАРА ГАХРАМАНОВА

ДИАЛЕКТИЗМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ С.РАГИМОВА (НА ОСНОВЕ РОМАНОВ «ШАМО» И «САЧЛЫ»)

Р Е З Ю М Е

В статье рассматривается вопрос использования диалектизмов в романах «Шамо» и «Сачлы». Слова и выражения этого типа, формируя основную суть словесного портрета образа, привлекают внимание фонетическими, морфологическими, лексическими отличиями.

Автор считает, что лексические выражения имеют более богатую ёмкость значения, что является отличительной характерной особенностью диалектизмов западной группы.

Результатом можно показать, что описанный период в общем, характеризуют индивидуальный метод С.Рагимова о диалектизмах, использованных в связи с бытом и языком жителей областей, где происходят данные условия и события, а также с индивидуальным методом профессионала и другими.

CHINARA KHAHRAMANOVA

**THE DIALCCTICISMS IN THE S.RAKHIMOV' S LITCRARY
CREATION (ON THE BASE OF THE POVELS «SHAMO»
AND «SACHLY»)**

S U M M A R Y

The research of the dialccticisms in the novels «Shamo» and «Sachly» shows that this type word and ekpressions which arrange the general essens of the characters' speech portrct are drawing attention with their phonctical? Morphological, lckical differenees. The ekpressions what select with their phonetical differences in these literary works haven't large use than the lckical ekpressions, their orjinal meaning spacc what are rich and select as the typical property of the west group dialccticisms/

As a result, we can state that the described period, in general, characterizes the individual method of S. Rahimov on the dialecticisms used in connection with the everyday life and language of people in the regions where the conditions and events happen, as well as with the individual method of a professional and others.

Rəyçi: dos.Qədimaliyeva Aynur

ХУДИЕВА АРАСТА

АУЯ

Кафедра Иностранных Языков

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ КАК ОБЪЕКТ ИЗУЧЕНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ

Ключевые слова: *Пословица, язык, народ, лингвистика, статья*

Key words: *Proverb, language, people, linguistics, article*

Açar sozlər: *atalar sozu, dil, millət, lingvistika, məqalə*

Человек способен понимать мир и самого себя благодаря языку, в котором закрепляется общественно - исторический опыт - как общечеловеческий, так и национальный. Интерес современного человека к своему прошлому, истокам своей культуры заставляет его внимательно всмотреться в язык. Отзвуки давно минувших лет сохраняются сегодня в пословицах, поговорках, фразеологизмах. Это - своеобразные микромиры, содержащие в себе «и нравственный закон и здравый смысл, выраженные в кратком изречении, которые завещали предки в руководство потомкам» (Ф. Буслаев) . Именно поэтому пословицы и поговорки занимают особое положение в языке, а их изучение как объекта лингвистического исследования является актуальным.

Изучению пословиц и поговорок посвящено большое количество исследований таких ученых как А.Н. Афанасьев, А.А. Потебня, Ф.И. Буслаев, К.И. Григас, Г.Л. Пермяков, А. Дандис, Х. Касарес, В.В. Гвоздев, Ю.И. Левин, В.П. Жуков и мн. др.

Пословицы и поговорки - достояние народа, «кладезь народной мудрости». Как полагает Т.Г. Бочина: «Не только по использованию, но и по своему возникновению пословица представляет собой диалогический процесс. За пословицей стоит многовековая история народа, она является «для прошлого результатом, а для будущего - возможным действием».

Пословицы и поговорки существуют у каждого народа, при этом «пословичные когнитивные структуры разных языков имеют черты сходства и различия, что делает возможным их сопоставительный анализ, а сопоставление пословичного фонда разных языков способно открыть широкие перспективы для межязыковых (межэтнических, межкультурных исследований ментальности разных этносов».

Как известно, до настоящего времени однозначно не определено содержание терминов «пословица» и «поговорка». Ключевой вопрос о статусе паремий остается все еще дискуссионным и важным в плане

культурологического изучения языка. Попытки определения статуса пословиц и поговорок предпринимаются с помощью их разграничения по существенным признакам, сопоставления различных позиций ученых по данному вопросу.

Из пословиц и поговорок во многом складывается языковая картина мира, определяющая восприятие мира носителями языка. В лингвистике существуют разные определения языковой картины мира. В данной статье мы принимаем следующее определение: «Языковая картина мира - это выработанное многовековым опытом народа, осуществляемое средствами языковых номинаций изображение всего существующего как целостного и многоступенчатого мира в своем строении и в осмысляемых языком связях своих частей, представляющего, во -первых человека, его материальную и духовную жизнедеятельности и, во - вторых, все то, что его окружает: пространство и время, живую и неживую природу, область созданных человеком мифов и социум».

Таким образом, можно сделать вывод, что комплексное изучение пословиц и поговорок как объекта лингвистического исследования является актуальным. В языковом сознании носителей языка пословицы и поговорки играют большую роль, так как позволяют проникнуть в национально - культурные особенности языковой картины мира нации. Именно всестороннее изучение паремии даст возможность понимания специфики русской ментальности и культуры. Подводя итоги всему вышеизложенному, можно отметить, что богатство паремиологического фонда открывает широкие перспективы для дальнейшего изучения пословиц и поговорок. В заключении, хотелось бы привести высказывание Сабитовой З.К., которое, на наш взгляд, точно раскрывает широту и всеохватность пословиц и поговорок: «Мир слов -многообразен, интересен, увлекателен и еще до конца неразгадан: он так же неисчерпаем как космос, вселенная. Неоднократно подчеркивалось, глубина, всеохватность, емкость, объемность, максимальная наполненность смыслом, одухотворенность, насыщенность идеей, созидательная, животворящая сила, огромная сила его воздействия на человека».

Национальная культура через призму пословиц

Национальная культура наиболее полно и ярко проявляется в таких единицах языка, как слова, фразеологизмы и языковые афоризмы, включающие в себя пословицы, поговорки и крылатые выражения. Именно этот пласт языка непосредственно отражает внеязыковую действительность, называет предметы и явления окружающего нас мира, фиксирует содержание, восходящее к условиям жизни народа — носителя того или иного языка, являясь зеркалом и хранителем национальной культуры.

Однако, обращаясь к пословицам и поговоркам, вряд ли можно обойтись без толкования данного языкового явления великим ценителем и собирателем русского слова В.И.Далем, определения которого являются наиболее полными, точными и выразительными. «При таком понятии о пословице мы должны согласиться, что она не сочиняется, а вынуждается силою обстоятельств, как крик или возглас, невольно сорвавшийся с души; это целые изречения, сбитые в один ком, в одно междометье. Сборник же пословиц - свод народной опытной премудрости и суемудрия, это стоны и вздохи, плач и рыдания, радость и веселие, горе и утешение в лицах; это цвет народного ума, самобытной стати; это житейская народная правда, своего рода судебник, никем не судимый. "Что не болит, то и не плачет"; что не дошло до народа, не касалось житья-бытья его, то не шевелило ни ума, ни сердца его и того в пословицах нет; что впуталось, добром либо лихом, в быт его, то найдете и в пословице... Кто ее сочинил - не ведомо никому; но все ее знают и ей покоряются. Это сочинение и достояние общее, как и самая радость и горе, как выстраданная целым поколением опытная мудрость, высказавшаяся таким приговором. Сочиненная же тогда только становится пословицею, когда пошла в ход, принята и усвоена всеми».

Пословицы и поговорки – широко распространенный жанр устного народного творчества. Они сопровождают людей с давних времен. Такие выразительные средства, как точная рифма, простая форма, краткость, сделали пословицы и поговорки стойкими, запоминаемыми и необходимыми в речи.

Пословицы и поговорки – древний жанр народного творчества. Они возникли в далекое время, и уходят своими корнями вглубь веков. Многие из них появились еще тогда, когда не было письменности. Поэтому вопрос о первоисточниках стоит еще открытым. Можно выделить такие основные источники возникновения английских пословиц и поговорок: народное, литературное, библейское происхождение, заимствование и использование цитат Шекспира в качестве пословиц и поговорок.

Пословицы следует отличать от поговорок. Главной особенностью пословицы является ее законченность и дидактическое содержание. Поговорка отличается незавершенностью умозаключения, отсутствием поучительного характера. Обычно в качестве поговорок приводятся такие выражения, как:

When pigs can fly. (русское «когда рак на горе свиснет»)

When two Sundays come together. («когда луна с солнцем встретится»)

Иногда очень трудно отличить пословицу от поговорки или провести четкую грань между этими жанрами. Поговорка граничит с

пословицей, и в случае присоединения к ней одного слова или изменения порядка слов поговорка становится пословицей. В устной речи поговорки часто становятся пословицами, а пословицы – поговорками

Заслуживают внимания те выразительные средства, с помощью которых достигается стойкость или запоминаемость пословиц и поговорок. Одно из таких средств – это точная или ассонансная рифма:

Little strokes fell great oaks

A stitch in time saves nine.

Краткость является существенным аспектом запоминаемых высказываний. Лишь очень немногие пословицы и поговорки многословны, большинство из них содержит не более пяти слов:

Boys will be boys.

Dead men tell no tales.

Источники возникновения пословиц и поговорок самые разнообразные. Чтобы стать пословицей, высказывание должно быть воспринято и усвоено простыми людьми. При этом первоисточник высказывания часто забывается.

Превратившись в пословицу, оно становится частью общественного сознания; произносящему пословицу неважно, кто ее придумал. Можно безошибочно предположить, что любая пословица была создана определенным человеком в определенных обстоятельствах, однако для очень многих старых пословиц источник их происхождения полностью утрачен. Поэтому правильнее будет сказать, что пословицы и поговорки имеют народное происхождение, что их первоисточник находится в коллективном разуме народа. Во множестве высказываний, суммирующих повседневный опыт, значение слов, по-видимому, перерастало в форму пословицы постепенно, без какого-либо явного объявления. Фраза "Make hay while the sun shines", берущая свое происхождение из практики полевых работ, является примером такой пословицы. Любой фермер ощущает правоту этой мысли, не обязательно выражаемой именно этими словами. Но после того как многие сотни людей выражали эту мысль многими различными способами, после многих проб и ошибок эта мысль приобрела, наконец, свою запоминаемую форму и начала свою жизнь в качестве пословицы. Подобным образом, высказывание "Don't put all your eggs in one basket" возникло в результате практического опыта торговых взаимоотношений.

Другой важный источник английских пословиц – это пословицы и поговорки на других языках. Здесь опять же трудно быть уверенным в первоисточнике. Если пословица прежде, чем стать английской, существовала на латинском, французском или испанском языке, то нет уверенности, что она до этого не была заимствована из какого-либо

другого языка. Вполне возможно, что она вначале была английской, но не была записана. Некоторые из наших заимствованных пословиц полностью ассимилировались в Англии, но многие из них не сумели этого сделать. Нам не нужно много думать над тем, какая латинская пословица легла в основу нашей "He gives twice who gives quickly", однако пословица "Through hardship to the stars" звучит как-то чужеродно и в меньшей степени похожа на пословицу, чем латинское "Per aspera ad astra". Большое число заимствованных пословиц осталось в оригинале. Среди них:

Noblesse oblige.

In vino veritas.

Пословицы и поговорки, являясь неотъемлемым атрибутом народного фольклора, и в свою очередь, атрибутом культуры данного народа, несут в себе отражение жизни той нации, к которой они принадлежат, это образ мыслей и характер народа.

Сравнение пословиц и поговорок разных народов показывает, как много общего имеют эти народы, что, в свою очередь, способствует их лучшему взаимопониманию и сближению. Необходимо отметить, что многие английские и русские пословицы и поговорки многозначны, что делает их трудными для толкования и сравнения. При отборе русских соответствий английской пословицы обязательным критерием было совпадение одного из значений (как правило, главного). Тем не менее, важно помнить, что, складываясь в различных исторических условиях, английские и русские поговорки и пословицы для выражения одной и той же или сходной мысли часто использовали различные образы, которые, в свою очередь, отражают различный социальный уклад и быт двух народов и часто не являются абсолютными эквивалентами.

Например, пословица: The glass is always greener on the other side of the fence. Дословный перевод этой пословицы звучит так: Трава всегда зеленее по ту сторону забора. Но в русском языке такой пословицы нет, зато есть другая пословица: Хорошо там, где нас нет.

В принципе, эти две пословицы эквиваленты по смыслу. Но дословный перевод русской пословицы будет звучать так: Life is better, where we are not present.

Выявление таких особенностей национальной истории и быта, наблюдений и обобщений, сделанных разными народами и запечатленных в языке в форме пословиц и поговорок, и является предметом исследования, проводимого посредством сопоставительного анализа казахских, русских и английских пословиц и поговорок с применением лингвострановедческого комментария.

Лингвострановедческий комментарий раскрывает национальные особенности восприятия внеязыкового факта, восполняет недостающие фоновые знания, необходимые для понимания незнакомых реалий, а также выявляет специфически национальные, культурно-бытовые или иные коннотации.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. -М: Наследие, 1997. - 206
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001.-208 с.
3. Мезенцева Е.С. Пословичный фонд языка как фрагмент языкового сознания этноса // Вестник КазНУ. -№2. 2005. - с. 23-26.
4. Снегирев И.М. Русские в своих пословицах. - Новгород. 1997.
5. Шведова И.Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским систематическим словарем» //Русский язык. -№1. 1999. _с . 3-16.
6. Колесов В.В. Афористика Древней Руси // Мудрое слово Древней Руси. - М., 1989
7. Бочина Т.Г. Русская пословица как диалог времен Русское слово в мировой культуре: Русский текст и дискурс сегодня. - СПб.: Политехника, 2003. -с. 46-53.
8. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологические аспекты. - М., 1996.-с. 241
9. Гаевая А.И. Структурно - семантическая характеристика пословиц качественной оценки лица современного русского языка/ Автореф. ... кандидата филологич. наук. - Москва, 1990 г.
10. Жуков В.П. Словарь русских пословиц поговорок. - М., 1990. - с.
11. Р.Д. Тажибаева. Сходства и различия пословиц и поговорок // Вестник КазНУ. - №2. 2006. - с. 144-147
12. Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое т

XUDIYEVA ARƏSTƏ

PROVERBS AND SAYINGS AS OBJECT OF STUDYING IN LINGUISTICS

SUMMARY

The national culture is most fully and brightly shown in such units of language as the words, phraseological units and language aphorisms including proverbs, sayings and popular expressions. This layer of language directly reflects extra language reality, calls objects and the phenomena of the world

surrounding us, fixes the contents which is going back to people living conditions — the native speaker of this or that language, being a mirror and the keeper of national culture.

Proverbs and sayings – an ancient genre of folk art. They have arisen in ancient times, and trace the roots back deep into of centuries. Many of them appeared when there was no writing. Therefore the question of primary sources are still open. It is possible to underline such main sources of emergence of the English proverbs and sayings: national, literary, bible origin, adoption and use of quotes of Shakespeare as proverbs and sayings.

ARƏSTƏ XİDİYEVA

ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏRİN LİNGVİSTİKADA ÖYRƏNİLMƏSİ

XÜLASƏ

Milli mədəniyyət söz, frazeoloji birləşmələr, aforizimlərə yanaşı atalar sözü, məsəllər, gənəclik sözləri kimi dil səviyyələrini özündə əks etdirir. Məhz dilin bu səviyyəsi dil daxili əlaqələri bir başa aydınlaşdırır, bizi əhatə edən aləmi və əşyaları adlandırır, həyatda mövcud olan ifadələri möhkəmləndirir. Məhz bu dil daşıyıcılarla milli mədəniyyətinin güzgüsü və qoruyucusudur.

Atalar sözləri və deyimlər xalq yaradıcılığının qədim janrlarındandır. Onlardan bəziləri yazıdan əvvəl yaranıb. Ona görə də bir çox aforsitik ifadələrdə mənbə bəlli deyil. İngilis atalar sözlərinin və deyimlərinin meydana gəlməsinin mənbələri isə bunlardır; folklor nümunələri, ədəbi və dini mətnlər. Eyni zamanda görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərindəki ibrətamiz, lakonik, məntiqi ifadələr.

Rəyçi: f.ü.f.d. Könül Abdurəhmanova

YEGANƏ QURBANOVA,
ŞƏFƏQ MƏHƏRRƏMOBA
AzTU
yeganə, şəfəq.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ BƏDİİ MƏTNİN TEMPORAL QURULUŞU VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI

Açar cözlər: *bədii mətn, ingilis dili, temporal terminologiya, azərbaycan dili*

Ключевы еслова: *худож. текст, англ. язык, темпоральная терминология, азерб. язык*

Key words: *literary text, English language, temporal terminology, Azerbaijani language*

Bədii mətnin temporal quruluşu təkcə ona xas olan sitemdə deyil, həm də zaman münasibətlərini ifadə edə bilən okkazonal vasitələrlə də əks oluna bilər. Bəzən okkazonal vasitələr mətnə daha güclü funksional yük verə bilər.

Bəzən temporallıq anlayışını verən müəllif keçmiş və indiki zaman formalarını bir-birilə qarışdırıb özünəməxsus bir vasitə yaradır. Buna misal olaraq A. Kriitinin "The A.B.C. Murders" zamanından bir parçaya müraciət edək.

- Do you care to say where you were yesterday wening, Ascher?

- Yes, yes- I tell you everything, I did not go near Aloce. I am with friends-good friends. We are at the Seven Stars and then we are at the Red Dog.

He hurried on, his words stumbling over each other.

Dick Williows-he was with me-and old Curdie-and George-and Platt and lots of the boys. I will you I do not go near Alice.

Burada keçmiş və indiki zaman formalarının bir-birinə qarışdırılması təkcə həyəcədən irəli gələn bir xüsusiyyət deyil, həm də eyni zamanda istinraqın reallığını əks etdirməyə xidmət edir. Beləliklə, bədii zaman kateqoriyası vədii mətnin oxucu tərəfindən daha asan qavranılmasına şərait yaradır.

Müşahidə göstərir ki, Past Continuous zaman forması ilə indiki zamanı əks etdirmək mümkündür.

Sintaktik əlaqə üsulları tərkib hissələrinin struktur-semantik əlaqəsini nəzərdə tutur. Bu planda mətnə yardımcı amil kimi ilk növbədə təkrarları göstərmək lazımdır.

Mətndəki təkrarlar özünəməxsus bir sistem yarada bilərlər. Belə ki, burada təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək olur. Təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlü yükə xidmət edən bir üsul kimi üzə çıxır.

I take my recreation on Saturday mornings. If it is not Saturday I wonder up and down the substantial lanes of Woolworths as I did when I was Young and visible.

There is pleasurable spread of objects on the counters which I now perceive and exploit with a certain detachment, since it suits with my condition of life.

Sometimes as occasion arises on a Saturday morning my friend Kathleen, who is a Catholic, has a Mass said for my soul, and then I am in attendance as it were at the church. But most Saturdays I take my delight among the solemn crowds with their aimless... who push past the counters and stalls, who handle, buy, steal, touch, desire and ogle the merchandise. I hear the tinkling tills, I hear the jangle of loose change and tongues and children wanting to hold and have.

Bu formalar kompozisiya, əsas fikrə, mistika və reallığın toqquşmasına, kontaktlıq və distantlığa, “indi” və “onda” anlayışlarına xidmət edir, onların dildə əks etdirilməsini təmin edir.

Müxtəlif fokusların ümumiliyi uzaq təkrarlar vasitəsilə həyata keçirilir.

We look lovely (uşaqlıq şəklində, fotosunda görünüş-A.B.) and it was a great day at the time but I would not care for it all over again.

I don't think we were any of us so lovely as we look in it....each reflecting, fearlessly in the face of Georges camera the glory of the world, as if it would never pass.

Təkrar iki zaman planının sintezini həyata keçirir, həm də zaman dağıdıcı bir qüvvə kimi təsvir edilir. Ancaq fikirlər, gizli ehtiraslar aşkarlanır.

T.Deşeriyeva zaman kateqoriyasının fiziki, fəlsəfi və lingvistik mahiyyətinə həsr etdiyi məqaləsində “zaman kateqoriyasının lingvistik aspekti”, “lingvistik zaman”, “dil zamanı formaları” terminlərindən istifadə edir. “Лингвистический аспект категории” və “лингвистическое время” terminlərini sinonim kimi işlədən müəllif yazır: “Zaman kateqoriyasının lingvistik aspekti və ya lingvistik zaman dedikdə biz həmin kateqoriyanın fiziki və fəlsəfi aspektlərinin mahiyyətinin dil vasitələri ilə ifadə üsullarının bütün məcmusunu nəzərdə tuturuq”. Müəllif “языковые временные формы” dedikdə zaman münasibətinin dildə müxtəlif ifadə üsullarını(morfoloji, sintaktik, leksik, kontekstual) nəzərdə tutur.

“Lingvistik zaman” anlayış-terminin tamamilə başqa mənada işlədən M.Makovski onu dildəki dəyişmələrin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlayaraq, sinxron və diaxron planda dil sisteminin xassələri ilə əlaqələndirir. M.Makovski lingvistik zamana müraciət edərkən iki cəhəti fərqləndirməyi tövsiyə edir:

1) dilin dəyişməsi və mövcudluğunun hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi lingvistik zamanın öyrənilməsi

2)dildə zamanın ifadəsinin(məsələn, qrammatik formalar, leksik mənalər, söz birləşmələrinin köməyilə) tədqiqat edilməsi(ayırma mənimdir – T.İ.). Məqalədə “lingvistik zamana” belə bir tərif verilir: temporallıq leksik-semantic sahəsinə həsr etdiyi tədqiqatında D.Q.İşık “temporallıq, bir tərəfdən, obyektiv(real) zamanla, digər tərəfdən, gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanların şüurunda əks olunması, inikası ilə, yeni konseptual və preceptual zamanla əlaqəli olan obyektiv-subyektiv kateqoriyadır”.

Temporallığa eyni baxış bucağından yanaşmanı E.V.Tarasovanın araşdırmalarında müşahidə edirik. “Dil zamanı” anlayışını bütövlükdə “temporallıq” olaraq qəbul edən tədqiqatçı həmin terminin məna tutumunu bir qədər genişləndirir.

Felin zaman formalarını dəqiqləşdirən və ya müşaiət edən, bu formaların qrammatik mənaləri ilə oxşar mənalər ifadə edən leksik zaman göstəriciləri, yaxud zamanın leksik göstəriciləri anlayışı XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında etibarən dilçilik ədəbiyyatında istifadə edilməyə başlanır. Həmin anlayışın meydana çıxması A.V. Bondarokonun funksional-semantik kateqoriyalar və E.V.Qulıqa və E.İ.Şendelsin leksik-qrammatik, yaxud qrammatik-leksik sahələr haqqında nəzəriyyələrinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, belə sahələrin strukturu nüvə və ya mərkəzdən, üstəgəl onunla qarşılıqlı əlaqədə olan periferiyadan ibarət olur. Sahənin strukturundan nüvə və ya mərkəz funksiyasını qrammatik kateqoriyalar, periferiya funksiyasını leksik.

Çox vaxt leksik və leksik-qrammatik vasitələri bir-birindən fərqləndirmədən ümumi şəkildə leksik vasitələr adı altında təqdim etmişlər. Leksik vasitələrə adətən zaman zərfləri, temporal isimlərin sözünü+ hal şəkilçiləri

Qərbi Avropa dillərinə həsr olunmuş bir çox tədqiqat əsərlərində “lingvistik zaman” anlayışı “qrammatik zaman” məfhumu ilə eyniləşir. “Linqvistik zaman” termini altında felin tərz-zaman sistemi çərçivəsində zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi başa düşülür.

“Qrammatik zaman” terminin məna yükünü, fikrimizcə, ənənəvi nöqtəyi-nəzər təşkil edir. Bu terminlə obyektiv real zamanın dildəki ifadəsi nəzərdə tutulur, obyektiv real zaman və qrammatik zaman qarşılaşdırılır. Bu daonunla izah edilməlidir ki, “qrammatika” zaman termini əvvəllər bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunu, yəni sözlərin dəyişmə və birləşməsinin qanunauyğun şəkildə mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini ifadə etmişdir. “Bu mənada qrammatika tamamilə obyektiv səciyyə daşıyır, yəni o, dilin özünəməxsus mexanizmini əks etdirir”. Digər tərəfdən, dilçiliyə dair qədim nəzəriyyələrdən yaxşı məlumdur ki, yunan dilinin qrammatikasının müəllifi olan Frakiyalı Dionisiyə görə, “qrammatika” dil haqqında biliklərin məcmusu, yəni, ümumiyyətlə, dil haqqında elm demək idi. Başqa spzlər desək, qrammatika müasir anlamdakı linqvistika anlayışının sinonimi olaraq işlənirdi. Təsədüfi

deyildir ki, iki müxtəlif elm sahəsinə aid edilən məntiqi və qrammatik kateqoriyası nəzərdə tutulur. “Qrammatik zaman” terminin ilkin mənə tutumunda, əgər belə demək mümkünsə, daralma baş vermişdir.

XX əsrin sonlarında meydana gələn temporallıq temninə latın dilindəki tempus “zaman” sözündəndir. Əldə olan dilçilik terminləri lüğətlərinin heç birində “temporallıq” termininə təsadüf edilmir. Rus dilçiliyində sözü gedən problemlə əlaqədar ədəbiyyatın araşdırılmasından belə qənaətə gəlmək olur: temporallıq elə bir konseptual kateqoriyadır ki, onun əsasında iş, hal və hərəkətin zaman səciyyəsi dayanır. Tədqiqatlardan o da aydın olur ki, “temporallıq” termininin özünün ehtiva etdiyi mənə yükündə də müxtəliflik nəzərə çarpır. Rus və slavyan dillərinin materialları əsasında temporallıq leksik-semantic sahəsinə həsr etdiyi tədqiqatında D.Q.İşık “temporallıq, bir tərəfdən, obyektiv(real) zamanla, digər tərəfdən, gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanların çüüründə əks olunması inikası ilə yeni konseptual və perceptual zamanla əlaqəli olan subyektiv kateqoriyadır.

“Linqvistik zaman” anlayış-termininin tamamilə başqa mənada işlədən M.Makovski onu dildəki dəyişmələrin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlayaraq, sinxron və diaxron planda dil sisteminin xassələri ilə əlaqələndirir. M.Makovski linqvistik zamana müraciət edərkən iki cəhəti fərqləndirməyi tövsiyə edir:

1) dilin dəyişməsi və mövcudluğunun hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi linqvistik zamanın öyrənilməsi

2) dildə zamanın ifadəsinin(məsələn, qrammatik formalar, leksik mənalar, söz birləşmələrinin köməyiylə) tədqiqat edilməsi(ayırma mənimdir-T.İ.). Məqalədə “lingvistik zamana” belə bir tərif verilir: “Linqvistik zaman dil strukturlarının təbii yüksələn xətlə inkişafının mövcudluq forması olub, öz-özünə dildəki dəyişmələrin bilavasitə səbəbi ola bilmir, dil kontiniumlarında onların struktur xüsusiyyətlərindən və onlara təsir göstərən dildaxili, dilxarici və sosial amillərdən asılı olaraq, həmin prosesləri sürətləndirməklə və ya ləngitməklə, yaxud onlar tərəfindən neytrallaşdırmaqla, qeyri-bərabər şəkildə təzahür edir”. Göründüyü kimi, müəllif linqvistik zamana dil vahidlərinin diaxron planda öyrənilməsi baxımından yanaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Всеволодова М.В. Выражения временных отношений в русском языке. М. 1975
2. Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı “Elm” 1984
3. Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı “Nurlan” 2007

Е.КУРБАНОВА, Ш.МАГЕРРАМОВА

ТЕМПОРАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается темпоральная структура художественного текста в английском языке и его выражение на азербайджанском языке. В статье также анализируются некоторые проблемы категории времени на английском грамматике и синтетический связь с другими частями речи английского языка, Механизм перевода от точного и корректного употребление терминологии в простых и сложных предложениях. Термональная структура художественного текста в английском языке и его адекватность в азербайджанском языке широко изучается и исследуется местными и зарубежными учёными и лингвистами ассматривается темпоральная структура художественного текста в английском языке и его адекватность в азербайджанском языке широко исследуется местными и зарубежными учёными и лингвистами.

E.KURBANOVA, SH.MAGERRAMOVA

TEMPORARY STRUCTURE OF THE LITERARY TEXTS IN ENGLISH

SUMMARY

The article speaks about the cathegory of tenses of the literary texts in English and Azerbaijani their trainings and methodies at the high courses of the ligh education scools.

1) The article deals with the temporary structure of the literary text in English and its expression in Azerbaijani.

2) The article also analyses some problems of the category of time in the English grammar and syntactical relation with the other parts of speech in English.

3) Temporary structure of literary text in English and its identity in Azerbaijani are spreadly learned and investigated by the local and foreign scentist linguistse.

The article deals with the connection and essence of the cathegory of tense in the English and their equivalents in Azerbaijani are analised.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜASİR İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA OMONİMLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *dilin semantik sistemi, semasiologiya, omonimlər, omofonlar, omograflar və paronimlər*

Ключевы слова: *Семантическая система языка, семасиология, омонимы, омофоны, омографы и паронимы*

Keys words: *semantical system of language semasiology, ononyms, omophons, omographs and paronyms*

Nəzəri dilçiliyin əsrlər boyu inkişafı əsasında onun bir sıra şöbələri yaranıb müəyyənləşmişdir. Belə müstəqil şöbələrindən biri də semasiologiyadır.

Semasiologiya - dilin semantik sistemi haqqında linqvistik təlimdir. Bu termin yunan mənşəli olub, "semasion"-məna, fikir, "loqos" isə təlim anlayışını bildirir.

Semasiologiyanın kökü söz və ifadənin mənşəcə öyrənilməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, sözün mənşəyi haqqında düşüncələr hələ eramızdan çox-çox əvvəl qədim və antik nelmədə təşəkkül tapmışdır. Bu məsələlərlə bağlı semantik hadisələrin şərhində də yer verilmişdir. Məsələn müasir semasiologiyanın ən vacib problemlərindən biri çəxmənəlilik problemi öz başlanğıcını yunan mütəfəkkiri Aristoteldən götürmüşdür. Dildə söz və ifadənin mənası mənanın dəyişməsi mənanın genişlənməsi daralması sözün məcazi məna bildirməsi çoxmənalılıq omonimlik antonimlik və sair kimi semasioloji məsələləri tədqiqi semasiologiya şöbəsinin mövzusunı təşkil edir.

Semasiologiya tərkib hissəsi olan dünya dillərində geniş yayılmışdır. Formaca eyni mənaca müxtəlif olan leksik vahidlər omonim sözlər adlanır.

Məsələn: İngilis dilində "light" sözünün bir neçə mənası vardır. Məsələn

This box is very light? My room is very light

Birinci cümlədəki "light"sözü "yüngül" mənasında verilmişdir. İkinci cümlədəki "light" sözü isə "ışıqlı" mənasını daşıyır. Run fast (quickly) and stand fast (firmly) ifadələri arasındakı fərq onların mənələrindədir. "A clean fast is better than a dirty breakfast: Who feasts till he is sick must fast till he is well." Nümunədə omonim kimi verilmiş "fast"sözü istifadə şərtlərindən asılı olaraq müxtəlif məna dəyəri qazanır. Hər bir omonimik cütlük omonim lüğətlərində sadalanır. Omonimlik çoxlu dildə mövcuddur ancaq ingilis dilində birhecalı sözlər arasında xüsusilə tez-tez rast gəlinir. "Oksford ingilis dili

lüğəti"də omonim siyahısında verilən 2540 omonimlərdən 89% i birhecalı sözlərin payına düşür.və yalnız 9.1% iki hecalı sözlərdir.Onların morfoloji quruluşlarının nöqteyi-nəzərindən onlar əsasən təkmorfem sözlərdir.Omonimlər öz zahiri cəhətinə görə çoxmənalı sözlərə oxşayır.Çünki çoxmənalı sözlər də formaca eyni mənaca müxtəlifdir.Lakin daşdığı mənaya görə omonimlər çoxmənalı sözlərdən fərqlənir.Çoxmənalı sözlərdə mənalardan biri əsas digərləri isə ondan törəmə olur.Yəni çoxmənalılıq sözün əsas mənasını məcazlaşması yolu ilə yaranır.Məsələn:

Fire n:1.Flame,2.An instance of destructive burning:a forest fire,3.Burning material in a stove fireplace:There is a fire in the next room.A camp fire.4.The shooting of guns:to open (cease)fire

5.Strong feeling,passion,and enthusiasm:a speed lacking fire.Omonimlərdə isə sözün mənaları arasında heç bir bağlılıq yoxdur onlar ayrı-ayrı leksik vahidlərdir.Məsboard n - a long and thin piece of timber,board n -daily meals esp as provided for pay e.g room and board

board n -an official group of persons who direct or supervise some activity e.g board of directors

Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqlərini qısaca olaraq aşağıdakı kimi qeyd etmək olar.

- 1.Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər ayrı-ayrı mənaları bildirir.
2. Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər yalnız həqiqi mənada olur.
3. Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər həm eyni həmdə ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olur.

Söz yaradıcılığında omonimlər müxtəlif üsullarla yaranır.Bu üsullardan biri fonetik dəyişiklikdir.Söz tarixi inkişafda dəyişikliyə məruz qalır.Belə dəyişiklərin nəticəsində sözlər əvvəllər fərqli şəkildə tələffüz edilsələr də tarixi inkişaf prosesində sözlərin eyni səslənməsi formalaşır.

Məsələn müasir ingilis dilində omonim cütüyü olan "Night" and "knight"sözləri qədim ingilis dilində omonim deyildilər çünki ikinci sözdəki "k"samiti tələffüz edilirdi.

Başqa bir misalda "to write" feili ilə "right" ышаәем omonimdir,amma "to write" felinin qədim ingilis dilində olan variantı "to writan" ilə " right" sifətinin qədim variantı " reht" yaxud " riht" sözləri arasında fərq böyükdür.Eləcə də sea(dəniz)isimi qədim ingilis dilində sea kimi to see(görmək)feili isə seon kimi yazılır.Belə fərqi work(iş)ismi ilə to work (işləmək)feili arasında da görmək olar bu sözlərin qədim ingilis dilindəki qarşılıqları wyrkean və weork-dir.

Omonimlərin yaranma üsullarından biri də alınma sözlərdir.Alınma sözlər fonetik uyğulaşmanın son mərhələsində dildə olan doğma sözlərlə uyğulaşır."rite to write-right"omonimik qrupda olan sözlərdən ikinci və üçüncü söz ingilis dilinin öz mənşəyinə aiddir,amma"rite"sözüLatınməşəlidir(Latın"ritus").

İngilis dilində bir çox dillərində alınmış sözlər vardır. Bu sözlər zaman keçdikcə dildə formalaşaraq dildə əvvəldən mövcud olmuş sözlərlə omonimlik yaradır. Məsələn üçün fransız dilində alınmış race(reis)-(running) və müasir ingilis dilində mövcud olan race (reis) (a distinct ethnical stock) sözləri tarixi dəyişikliklər nəticəsində omonim cütlüyünə çevrilmişdir...

Söz yaradıcılığının bir növü olan çevirmə (conversion) də omonimliyin inkişafına xeyli töhfə vermişdir. Buna misal olaraq "comb" n-"comb" v, "pale" adj "pale" v, "make" v -"make" n omonim cütlüklərini göstərə bilərik. Bu tip omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olur və leksiko-qrammatik omonimlər adlanır. Söz yaradıcılığının başqa bir növü olan qısaltmalar (shortening) da ingilis dilində omonimlərin sayını artıran amillərdən biridir. Məsələn "fan" sözü "fanatic" (fənaetik) sözünün qısa formasıdır. Bu sözün ontonim qarşılığı Latin dilində alınmış "fan" (an element for waving and produce some cool wind) sözüdür. "rep" sözü 4 omonimə malikdir.

Dildə omonimlərin yaranmasının digər bir növü də abbreviaturalardır. Müəsisə təşkilat və ya ölkə adının baş hərflərlə qısaltılması ingilis dilinin lüğət tərkibindən artıq mövcud olan hər hansısa bir sözü uyğun gələ bilər. Məsələn Amerika Birləşmiş Ştatları (United States of America) qısaca olaraq US yazılır. Bu da tələffüzü zamanı us əvəzliyinə uyğundur. Səs yamsılama ilə düzələn sözlər həmçinin başqa sözlər ilə omonim cütlərini formalaşdırı bilər: bang (n, a loud, sudden, explosive noise) - bang (n, a fringe of hair combed over the forehead). Həmçinin mew (n, the sound the cat makes) - mew (n, a sea gull) - mew (n, a pen in which poultry is fattened) mews (small terraced houses in Central London)

Məlumdur ki dildə ayrı-ayrı kök sözlərin omonim olması ilə yanaşı bəzən nitq prosesində müxtəlif mənalı sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi də baş verir. Bu da omonimlik hesab olunur. Dilçilikdə omonimlərin fonetik omonimlər omofonlar və morfoloji omonimlər- omoqraflar tipi şərh olunur.

İngilis dilində fərqli quruluşla malik olan sözlərin eyni səslənməsinin şahidi olur. Məsələn

1. sea (si) - dəniz see (si) - görmək
2. buy (bai) - almaq by (bai) - yanında
3. know (nau) - bilmək now (nau) indi
4. I (ai) mən cye (ai) göz
5. for (fo) - üçün four (fo) - dörd
6. knight (nait) - cəngavər night (nait) - gecə
7. not (not) - xeyr knot (not) - düyün
8. or (o) yaxud oar (o) - avar

Bu sözlərin hərflər tərkibi fərqli olsa da səslənməsi eynidir. Belə sözlər omofonlar adlanır.

The play-wright on my right thinks that some conventional rite should symbolize the right of every man to write as he pleases - cümləsində istifadə olunan wright, right, rite, right və write sözləri fərqli hərflər tərkibinə malik olsalar

da səslənməsi eynidir. Verilmiş nümunədəki omofonlar eyni zamanda fərqli nitq hissələrinə də aiddir. Bu cümlədə (rait)səs kompleksi həm isim həm sifət həm zərf həm də feil kimi verilmişdir və dörd fərqli hərflərin tərkibinə altı fərqli mənaya malikdir.

Omofonlar eyni zamanda böyük hərflərdən istifadə etməklə də yaranır. "How much is my milk bill?"

"Excuse me, Madam, but my name is John, not Bill. Nümunənin birinci cümləsində istifadə olunmuş bill sözü hesab mənasında ikinci cümlədə işlədilmiş Bill sözü isə ad mənasında verilmişdir.

Digər tərəfdən bütöv cümlə omofonik ola bilər: *The sons raise meat The sun's rays meet*-cümlələrin təşkil edən sözlərin hərflərinin tərkibi fərqlidir. Amma buna baxmayaraq, hər iki cümlə eyni səs tərkibi ilə tələffüz edilir. Omofonlar isə yazılışı eyni, tələffüz fərqli olan sözlərdir. Omofonlar cümlədə iki grammatik funksiyaya nəticəsində yaranır. Məsələn When I graduate (graedjueit) the University, I, I become a graduate (groedjuet) Don't desert (di zə:t) me here in the desert (dezət). Verilən misallardan göründüyü kimi, omofon cümlələrinin biri isim, biri isə feil kimi işlənmişdir. Aşağıdakı omofon cümlələrə nəzər salaq: bow (bou) -bow (bau): lead (li:d) lead (led): row (rou) -row (rau) sewer (sou) sewer (sjue): tear (tie) tear (te e): wind (wind) wind (waind) Verilmiş bu nümunələrdə tələffüz fərqi olduğu kimi, məna fərqi də vardır. Əksər hallarda omofonların tələffüzlərindəki fərq ya onların vurğularında, ya da xüsusi nəzərə çəpdirilmələrində olur.

ƏDƏBİYYAT

1. A.M. Qurbanov "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" Bakı 1985
2. Hacıyeva A.H. "English Lexicology", Bakı 2011.
3. Hacıyeva A.H. "Contrastive Lexicology", Bakı 2010.

T. ISMAILOVA

PLACE OF HOMONYMS IN WORD FORMATION

SUMMARY

The article deals with homonyms and their classifications. In the lexical system of the English language there are the words that sound the same, but have different meaning. These words called lexical homonyms. Homonyms are words identical in pronunciation and spelling. English vocabulary is rich with homonyms and word group. The most widely accepted classification in that recognizing homonyms, homophones and homographs. When different words are spelled the same way but pronounced differently, they belong to the category of homographs. By contrast, when different words are pronounced the same way but spelled differently, we may properly call them homophones.

Т. ИСМИАИЛОВА

**МЕСТО ОМОНИМОВ В СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В
СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

РЕЗЮМЕ

Омонимы-это слова одной части речи,различные по звучанию и написанию,имеющие прямо противоположные лексические значения. Лексические единицы словарного состава языка оказываются тесно связанными не только на основании их ассоциативной связи по сходству или смежности как лексико-семантические варианты многозначного слова. Большинство слов языка не содержит признака,способного к противопоставлению, однако, в переносном значении они могут обрести омоним.

В статье также рассматривается употребление омонимов в составе словарном составе Английского и Азербайджанского языков.Изучается категория омонимов как отдельный часть лексикологии и фразеологии-ческих систем Английского и Азербайджанского языков.В данной статье также анализируется разные виды омонимные слова и сопоставляется в Английском и Азербайджанском языках.

Rəyçi: Adilə Zeynalova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GRAMMATİK ZAMAN XARAKTERLİ PREFİKSLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏ RİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: *İngilis və Azərbaycan dillərində zaman bildirən sözönlərinin semantikasi; əsas mənə daşıyan sözönləri; hadisə və faktla bağlı sözönləri.*

Key words: The essence of prepositions, prepositions carrying essential meaning; prepositions attached with events and facts.

Ключевые слова: *семантика предлогов в английском и азербайджанском языках; предлоги, имеющие основное значение; предлоги, отображающие факты и события.*

Flektiv dil olan ingilis dilində sözönləri heç bir morfoloji dəyişikliyə uğramır. Azərbaycan dilində isə bəzən qoşma və köməkçi sözlər cəm şəkilçisi qəbul edir. İngilis dilində zaman bildirən sözönləri çox vaxt aid olduqları sözlərdən əvvəl, bəzən isə cümlənin sonunda gəlir. İngilis dilində zaman anlayışı bildirən sözönləri üçün sözünü+isim komponenti səciyyəvidirsə, Azərbaycan dili üçün ad+qoşma tipli birləşmələr daha səciyyəvidir. Bundan əlavə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində cüt işlənən zaman sözönləri (from...to//till). Azərbaycan dilinə çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlə -can -cən -dək qoşması olan sözün birləşməsi vasitəsilə tərcümə olunur. Bunları nəzərə alaraq sözönlərinin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrinin olduqca müxtəlif və bu fəsilə onları bu xüsusiyyətlərini ayrı-ayrı nəzərdən keçirəcəyik. Bu qrupa on, in, under, within, for, during, over, through, about, around, throughout, in the course of və outside sözönləri daxildir.

In sözünü müasir ingilis dilində ən çox işlənən sözönlərindən biridir. In sözünü fəsillərin adları qarşısında işlənir və Azərbaycan dilində yerlik halla ifadə olunur. Məsələn, He is some brainless, beautiful creature, who should be always here in winter when we have no flowers to look at, and always here in summer when we want something to chill our intelligence. Baxmağa güllər olmadığı qış fəslində həmişə burada olan və sərinləşməyə nə isə axtardığımız yay fəslində o, axmaq və gözəl yaraşlıq həmişə burda idi. In sözünü ay adları ilə işləndikdə ayların qarşısında artikl işlənir. Məsələn: Now early in December before her death, Dorothy had written me about a man she had met in her English class. qabaq, dekabrın pillərində Doroti mənə yazmışdı ki, ingilis dili dərslərində bir oğlanla tanış olub. In sözünü illərin də qarşısında işlənir və ondan sonra heç bir artikl yazılmır. Məsələn: He remembered hearing that he had bought a seat in 1920 for a hundred and twenty-five thousand of borrowed money, and

just before the break sold it for more than half a million.

O, 1920-ci ildə borca götürdüyü yüz iyirmi beş minə birja əməliyyatları aparmaq hüququ əldə etmişdi və tənəzzüldən bir az əvvəl onu yarım milyondan baha satdı. In sözünü hər hansı bir hərəkət və hadisənin baş verdiyi zamanı göstərmək üçün əsas məna daşıyan morning, afternoon, evening və night sözləri ilə işlədilir. Bu zaman the artiklı istifadə olunur. Məsələn, No one naturally be quite so cheery so early in the morning. Hec kim səhər tezdən belə gəlməyə ola bilməz. It was five in the morning and there was liquor in the air as they argued and Sergeant Gaspar took them around to the station house. Onlar mübahisə edəndə səhər saat beş idi, hava nəm idi və Serjant Qaspar onları polis idarəsinə apardı. Nümunələrdən göründüyü kimi, in sözünü Azərbaycan dilində leksik cəhətdən təcrid olunmuş zərflə ifadə olunur. Müxtəlif zaman məzmunu bildirən isimlərlə işlədilən in sözünü, mövcud sərhəd fərqi və zamanın keçən dövrünü ifadə etmək üçün də işlədilir. Gələcək zamanla əlaqədar olaraq in sözünü minimum vaxt bölgüsünü göstərir və minutes, moments, days, years sözlərindən əvvəl işlədilir. Məsələn, In a day or two he was up again, but rough weather holding, he stayed in. Bir-iki gündən sonra o yenidən qalxdı, lakin pis hava olduğundan o evdə qaldı.

In a minute it would be fitting for me to take my leave. Bir dəqiqədən sonra mənim məzuniyyət götürməyim üçün uyğun vaxt olardı.

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi in sözünü Azərbaycan dilində sonra qoşması ilə ifadə olunur. Bu halda in sözünü after sözünü ilə əvəz oluna bilər. Məsələn, After a minute I went for Bill, who was standing in the stag line, searching anxiously about for her, and told him she wanted to go home. Bir dəqiqədən sonra mən, gənc insanların arasında dayanıb narahat şəkildə onu axtaran Bilin dalınca getdim və onun evə getmək istədiyini dedim. Bəzən in sözünü Azərbaycan dilində içində, ərzində köməkçi sözlər ilə ifadə olunur. Məsələn, There was not any dancing in those days and there was nowhere we could go. O, günlər ərzində orada heç bir rəqs klubu yox idi və getməyə heç bir yer yox idi. At sözü qədim zamanlardan bəri zaman məzmunu bildirən isimlərlə istifadə edilən sözlərdən biridir. Bu sözün qədim ingilis dilində forması at olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, in sözünü at sözünü ilə sinonim ola bilər, lakin bunlar arasında fərq var. Bu sözləri bir-birini əvəz edə bilməz, çünki, bu sözlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu da onları bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir. At sözünü cümlədə işlədilən zaman dərhal baş verən hərəkəti bildirir. Məsələn, He'd been in the National Guard division that preceded us in camp; at the last moment he had transferred to aviation and had been left behind. O, bizi düşərgəyə gətirib çıxaran Milli Qvardiyanın bölməsində idi; son anda o, aviasiya bölməsində keçirildi və arxada qaldı. Dəqiq yaş göstərildikdə də at sözündən istifadə olunur. Məsələn,

At twenty-three there is no such thing as a preempted beauty; though, had Bill asked me, I would doubtless have sworn in all sincerity to care for her like a sister. İyirmi üç yaşında gözəllik itmir; Bilin soruşmasına baxmayaraq, mən tərbiyəviyyətlə deyə bilərəm ki, mən bacım kimi onun qayğısına qalırdım. During sözü müəyyən bir zamanda və ya zaman içərisində baş verən hadisəni ifadə etmək üçün işlədilir. Bu sözünün yaratdığı məna Azərbaycan dilində ancaq zaman anlayışını ifadə edərək dövründə, ərzində, müddət və içində sözləri ilə ifadə olunur. Məsələn, I promised to dine at Feme Court next day and meanwhile to write Gown what I cold remember of the two pereiods during which I had been in the habit of seeeng Edward Driffild. Mən niyyəti gən Feme Kortda nahar etməyə və Edvard Driffildi görməyə adət etdiyim zamanda yadda qalan xatirələri yazmağa söz vermişdim. Gördüyümüz kimi, during sözünün Azərbaycan dilindəki başlıca ifadə vasitəsi təyini söz birləşməsi tərkibində işlənən zaman, vaxt sözləridir. Bu sözlər Azərbaycan dilində hərəkətin və ya hadisənin həddü məlum olmayan zamanda icrasını və yaxud meydana çıxmasını bildirən zaman anlayışı yaradır və cümlədə aid olduğu sözlə birlikdə zaman zərfləri olur.

During və for sözləri mənəca bir-birinə yaxındır. Lakin onların işlənməsində, şübhəsiz ki, müəyyən üslubi fərq vardır. Bunlar bir-birilə sinonimlik təşkil edir. Bunları bir-birinə bağlayan ümumi cəhət hər ikisinin zaman anlayışı ifadə edə bilməsidir. Bu sözlərinin sinonim olmasına baxmayaraq, bunlar bir birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. During ancaq zaman anlayışı ifadə etdiyi halda, for başqa mənada da işləyə bilər. During sözü çox vaxt kitab dilində, for ilə işlənən konstruksiyalar isə daha çox danışdıqda işlənir. For sözü ilə isim arasında vaxtı daha dəqiq təyin etmək üçün zərflə işləyə bilər. Məsələn, I am always shy of seeing again people I have not seen for a long time. Mən həmişə uzun müddət görmədiyim insanları yenidən görəndə utanıram. For sözü Azərbaycan dilində bəzən adlıq halda olan sözlərlə də işləyə bilər. Məsələn, I don't see how you can deny that there must be something in a man who's able to cany on for sixty years, writing book, and who's able to hold an everincreasing public. Mən başa düşürəm ki, siz altmış il kitabı kitab dalınca yazan və inkişaf edən publikanı əlində saxlaya bilən insanı necə inkar edə bilərsiniz. On sözü zaman mənasında işləndikdə, tam vaxtı müəyyən etmək üçün işlədilir və hadisənin baş verdiyi tarixi və günü göstərir. On sözü Azərbaycan dilində ismin yerlik və adlıq halı ilə ifadə olunur. Məsələn,

I knew very well that they had not been there on my last visit and in a casual way. I took one of them out and ran my fingers along the top to see whether there was dust on it. Mən çox yaxşı bilirəm ki, onlar mənim sonuncu səfərimdə orada yox idilər və qəflətən mən onlardan birini çıxartdım və üzərində tozun olub-olmamasını bilmək barmaqlarımı üzərinə sürtdüm. On

önsözü həmçinin həftənin günləri ilə də istifadə olunur. Məsələn, On Wednesday he received another polite note from McGregor, James and Hay. Çərşənbə günü o MakQreqor, Ceyms və Heydən digər bir nəzakətli məkyub aldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Aş Ümumi dilçilik. Bakı, 1988.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1988.
3. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 2003.

N.RZAEVA

ENGLISH AND IN AZERBAIJAN LANGUAGE INFORM TMS GRAMMATICIEN PREPOSITIONS THE LEXICAL – SEMANTIC ANALYSIS.

SUMMARY

This article is devoted to the essence of prepositions and prepositions carrying essential meaning. The article touches prepositions attached with events and facts as well.

The article analyses the morphological transformation in the process of translation of article and parts of speech, also investigation, the category of quantity in the English and Azerbaijan language. The article analyses mutual words of English origin, words used in the vocabulary of Azerbaijan also some grammatical peculiarities of English terms in Azerbaijan, also their etymology and use in Azerbaijani, and meanings in simple

The article deals with the various kinds of connections in English and Azerbaijani, their use in the simple and complex sentences also stressed connection in the both language are analysed.

Н.РЗАЕВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕДЛОГОВ И СУФФИКСОВ ГРАММАТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена сущности предлогов и предлогам, имеющим основное значение. Статья затрагивает предлоги, отображающие факты и события.

В статье также рассматриваются служебные слова английского происхождения, их этимологии и употребление в Азербайджанском языке, а также их роль и значение в простых и сложных предложениях.

В статье также анализируются суффиксы и предлоги английского языка и их эквиваленты в Азербайджанском языке. В статье также рассматривается трансформация предлогов и суффиксов английского языка на русский и Азербайджанский языки.

В данной статье также рассматриваются различные виды префиксов в Английском и Азербайджанском языках и их употребление в простых и сложных предложениях, анализируется также усилительные союзы в обоих языках.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İRADƏ CƏFƏROVA

ADİU

Iradə.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ KOMPÜTER TEXNİKASINDAN VƏ İNTERNET ŞƏBƏKƏSİNDƏN İSTİFADƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: *informasiya kommunikasiya texnologiyaları, qloballaşma, pedaqoji, ingilis dili.*

Key words: *information and communication technologies, globalization, English lang.*

Ключевы слова: *информационные технология, глобализация, Английский язык*

XX əsrin sonlarında informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində baş vermiş müsbət dəyişikliklər sayəsində dünya yeni qlobal mərhələnin astanasına qədəm qoydu. Bu mərhələ, heç şübhəsiz ki, “sənaye əsrindən” “biliklər əsrinə” keçid əsri kimi müəyyən olunub. Artıq XXI əsrin əvvəlindən sonunadək biliklər əsri olacağına, yəqin ki, az adam şübhə etmiş olar. Biliklər əsrində yaşayan hər bir insan əsas kompüter bacarıqlarından xəbərdar olacaq, eləcə də, gündəlik həyatda həmin bacarıqlardan istifadə edərək öz həyat tərzini asanlaşdıracaq. Bununla kifayətlənməyərək, insanlar yüksək kompüter bacarıqlarına yiyələnməyə də can atacaqlar. Beləliklə, təbii ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, kompüter və İnternet şəbəkəsindən daha məharətlə istifadə edə bilənlər biliklər əsrində istər təhsil, istərsə də əmək fəaliyyəti sahəsində daha böyük uğur qazanacaq. Bu gerçəkliklə ayaqlaşma bilməyənlər isə olduqca böyük çətinliklərlə üzləşəcəklər. Məlumdur ki, yaşadığımız dövrdə sənaye əsri informasiya əsri ilə əvəz olunmuş, eləcə də, informasiya əsri vaxt və məsafə məfhumunu sıxışdıraraq aradan çıxmışdır. Bu isə dünya iqtisadiyyatının sənaye hasilatından informasiya əsaslı məhsul istehsalı və xidmət sferasına transformasiyası ilə nəticələnmişdir. Heç bir coğrafi sərhəd tanımayan informasiya inqilabı mövcud dünyəvi dəyərləri yenidən formalaşmaqdadır. Qlobal səviyyədə baş verən informasiya emalı dünyamızı kompüter və İnternet əsrinə qovuşdurmuşdur. Kompüter vasitəsilə ünsiyyət yazılı və şifahi ingilis dili arasında mövcud olan boşluğu doldurmuşdur və bu proses indi də davam edir. Bu proses daha sadə və qeyri-rəsmi danışmaq dilinin, eləcə də, müxtəlif və fərdi kommunikasiya üsullarına təpərlənti münasibətin təşəkkül

tapmasına rəvac vermiş, müxtəlif dil təzadlarının dominantlığına son qoyan İnternet ingilis dili ("İnternet English") deyilən yeni istiqamətin meydana çıxması ilə nəticələnmişdir.

Hal-hazırda qloballaşma dövrünün tələblərinə cavab verən və tədris müəssisələrinin təhsil xidmətləri bazarındakı mövqeyini möhkəmlədə biləcək professional-texniki təhsil modelinin işlənilməsinə dərin ehtiyac duyulur. Bu, heç şübhəsiz ki, xarici dillərin tədrisi işinə də şamil edilməlidir. Yəni, ingilis dilini mükəmməl bilən şəxs zəruri kompüter bacarıqlarına malik deyilsə, gələcəkdə həmin şəxsin professional fəaliyyət göstərməsi sadəcə mümkün olmayacaq. İstənilən ölkənin, o cümlədən, Azərbaycan Respublikası- sının iqtisadi inkişafı birbaşa olaraq əmək bazasında işçi qüvvəsinin ixtisaslaşdırılmasından asılı olacaq. Beləliklə, təhsilin inkişaf etdirilməsində prioritet vəzifə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sayəsində təlim-təربiyə prosesini təkmilləşdirmək, təhsilin əlçatan və səmərəliliyini təmin etmək, gənc nəslin informasiya cəmiyyətinə hazırlamaqdan ibarətdir. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, demokratikləşmə və "İnternetləşmə" prosesləri təhsil məqsədləri-nin dar mənaada nizamintizam anlayışından həmin məqsədlərin milli və global anlayışa keçidinə rəvac verməlidir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və onların təlim-təربiyə işinə tətbiqi təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin ən səmərəli üsullarından biridir. Bu baxımdan, qlobal İnternet şəbəkəsinin sürətlə inkişafı biliklərin mənimsənilməsi və şagird və tələbələrin özünüifadə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Əgər ilkin inkişaf mərhələsində İnternet şəbəkəsi əsasən "informasiya istehlak", və ya "vahid şəbəkə daxilində iştirak" funksiyasını daşıyırdısa, hal – hazırda İnternet təkcə hipermətnlərin arxivini kimi yox, qarşılıqlı interaktiv fəaliyyət, informasiya- lı təhsil məkanında ünsiyyət portalı kimi çıxış edir. İnternet istifadəçiyə yeni-likləri qavramaq, öz potensial imkanlarını realizə etmək üçün şərait yaradır. Bilikləri əldə etmə yollarının informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sayəsində təkmilləşdirilməsi müəllimin də rolunun köklü surətdə dəyişikliyə uğraması ilə müşayiət olunur. Bu halda, müəllimin əsas rolu da dəyişərək " mərkəzi fiqur" dan məsləhətçi, naviqator roluna çevrilir. Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, informasiya-kommunikasiya texnologiya- larından istifadə hallarının kəskin şəkildə artması dünyada "sənaye cəmiyyətindən" "biliklər cəmiyyətinə" keçidin əsasını qoymuşdur. Belə ki, əgər sənaye cəmiyyətdə bütün cəhdlər məhsul istehsalı və istehlakına yönəldilir- disə, biliklər cəmiyyətində intellekt və biliklərin istehsalı və istehlakı əsas istiqamət kimi çıxış edir. Bu baxımdan, təhsil sisteminə də yanaşma tərzinin informasiyılı təhsil mühitinin

formalaşdırılması fundamental əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Təsadüfi deyil ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə təhsil sisteminin informasiya – kommunikasiya texnologiyaları əsasında intensiv inkişafı ən vacib milli prioritet səviyyəsinə qaldırılmışdır. Unutmaq olmaz ki, qloballaşma prosesləri bütün sahələrdə, o cümlədən də, təhsil sahəsində kardinal dəyişiklərin həyata keçirilməsini zəruri edir

Bu baxımdan ingilis dilinin tədrisi sahəsinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə inteqrasiyası təhsil sistemimiz qarşısında duranbbən vacib amillərdən biridir. Bu problemin həllində iki yol mümkündür. Birinci yol ondan ibarətdir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdən istifadə etməklə tamamilə yeni metodoloji və texnoloji əsaslar üzərində yeni təhsil texnologiyası işlənib hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir. Lakin, əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, informasiya - kommunikasiya texnologiyaları yaradılarkən sırf təhsil üçün nəzərdə tutulmdı- ğından və pedaqoji problemləri nəzərə almadığından, bu yolun səmərəliliyi və praktik cəhətdən əlverişliliyi bir çox pedaqoqlar, xüsusilə, Rusiyalı alimlər tərəfindən şübhə altına alınmaqdadır. İkinci yol isə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə artıq mövcud olan təhsil texnologiyalarına zəruri dəyişikliklər etməyi nəzərdə tutur. Bu yol bir çoxları tərəfindən daha cəlbedici görünür. Bunun da bir sıra səbəbləri vardır.

1. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından fərqli olaraq pedaqoji texnologiyalar təhsil problemlərini həll etmək məqsədilə yaradılmışdır.

2. Mövcud pedaqoji texnologiyaların əksəriyyətinin səmərəliliyi təhsil prosesini fərdiləşdirməyə, tədris prosesini interaktiv rejimdə həyata keçir- məyə imkan verməyən texniki tədris vasitələri ilə nəzərə cərpacaq dərəcədə azalmışdır.

3. İnnovasiyalı pedaqoji texnologiya anlayışı get-gedə özünə daha çox yer etməkdədir. Bu səbəbdən də, informasiya- kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından mükəmməl şəkildə istifadəyə əsaslanan təlim-tərbiyə texnologiyalarının mənimsənilməsi zamanı müəllimlər psixoloji bayerlə daha az üzləşmiş olacaqlar. Birinci yolda isə bu risk daha yüksəkdir.

Hal-hazırda külli miqdarda tədris resurslarına malik yeni texniki vasitələr mövcuddur ki, onların köməyi ilə tədris prosesinin təşkilinə prinsipal şəkildə təsir etmək olar. Yeni texniki, informasiya, poliqrafiya, audiovizual vasitələr innovasiyalı təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilməkdədir. Bu faktor informasiya – kommunikasiya texnologiyalarından

istifadəyə əsaslanan yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinin səmərəliliyini şərtləndirir.

İnnovasiyalı pedaqoji texnologiyalara, ilk növbədə, müasir tədris texnologiyalarının kompleks şəkildə tətbiqinə əsaslanan kompüter texnologiyası və multimedia vasitələrindən, o cümlədən, personal kompüterlər, video, audio-vizual vasitələrindən istifadəyə söykənən pedaqoji texnologiyalar şamil edilir. Kompüter və multimedia vasitələrindən istifadə tədris prosesinin qeyri-ənənəvi informasiya mənbələri, o cümlədən, audio-video kasetlər, CD-lər, DVD-lər, onlayn verilənlər bazası və veb saytlardan istifadə üzərində qurulmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, müasir anlamda pedaqoji texnologiyalar dedikdə kommunikasiya sahəsində baş vermiş inqilabi dəyişikliklər nəticəsində yaranmış audiovizual vasitələrindən, televiziya, DVD Pleyer, kompüter, müxtəlif disklər və digər texniki vasitələrindən pedaqoji məqsədlərlə istifadə etmək nəzərdə tutulur.

İnformasiya-kommunikasiya vasitələrə ona görə interaktiv adlanır ki, onlar şagird və müəllimlərin fəaliyyətinə "reaksiya" verir, onlarla "dialoga" girirlər ki, bu da, kompüter təhsil metodikasının əsas müsbət xüsusiyyətidir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının innovasiyalı məşğələlərin layihələndirilməsində, şagirdlərin və tələbələrin idrak maraqlarının qaldırılması baxımından didaktik imkanları olduqca böyükdür və məsələnin hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyac var. İnformasiya-kommunikasiya vasitələrinin xarici dillərin tədrisi prosesinə tətbiqi müxtəlif formada həyata keçirilə bilər. Buraya, ilk növbədə, dərs materiallarının möhkəmləndirilməsi üçün trening proqramları, ev tapşırığı və əlavə tapşırıqların slayd şou şəklində təqdimatı, xarici dilə maraq oynatmaq məqsədilə pedaqoji oyunların kompüter vasitəsilə oynanılması, internet şəbəkəsi vasitəsilə xarici dildə ünsiyyət yaradılması və s. şamil edilə bilər. Bundan başqa, xarici dillərin tədrisi zamanı şəbəkə vasitəsilə dil daşıyıcıları və ya xarici dil öyrənciləri ilə əlaqə yaratmaq elektron tədris vəsaitlərindən, İnternet və İtranet kimi köməkçi vasitələrindən istifadə oluna bilər.

Bunun üçün isə, ilk növbədə, xarici dilləri tədris edən müəllimlərimiz informasiya-kommunikasiya vasitələrinə dair zəruri biliklərə yiyələnməlidirlər. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, əksər müəllimlər, xüsusilə, yaşlı nəslin nümayəndələri informasiya-kommunikasiya vasitələrini öyrənməyə nəinki həvəs göstərmir, hətta bunu lazımsız hesab edirlər. Bu isə, heç şübhəsiz ki, təqdirəlayiq hal deyil. Hələ V.A. Suxomlinskiy qeyd edirdi ki, "həyat həmişə biliklərin durmadan yenilənməsini tələb edir." Bütün sahələrdə olduğu kimi, xarici dili tədris edən müəllimlərimiz də "Lifelong Education", yəni ömürlük təhsil prinsipinə riayət etməlidirlər.

Beləliklə, informasiya-kommunikasiya vasitələri ingilis dilinin tədrisi prosesində səmərəliliyin artırılması üçün böyük rol oynaya bilər. Bu səbəbdən, informasiya vasitələrinin ingilis dilinin tədrisi ilə əlaqələndirilməsi istiqamətində çox işlər görülməlidir. Hesab edirik ki, multimedia vasitələr (misal üçün, video treninq, video süjetlərin baxılaraq müzakirəsi və s.) xarici dillərin tədrisinə real səmərə verir və tələbələrin dilə münasibətində, kompüter animasiyası kimi ən mühüm amil olan rəğbətləndirmə baxımından olduqca qiymətlidir. Belə ki, real və modelləşdirilmiş video süjetlərə baxdıq-dan sonra şagird və ya tələbələr müzakirə-diskussiya yolu ilə qoyulan problemin ümumi həllini tapırlar. Bu isə, onlarda təkcə dil vərdislərinin formalaşmasına təkan vermir, bu cür diskussiyalar həm də gənc nəslin qlobal təfəkkür tərzinin, ideya irəli sürə bilmək qabiliyyətinin inkişafına zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Селевко Г. К. Педагогические технологии я. М.НИИ школьных технологий, 2005 стр.
2. Buell J. Computers and transformation of learning .CALL Journal, 1996-1997, N 7, p.51
3. Chambers A., Davies G. ICT and language Learning : a European Perspective . Lisse: 54

И.ДЖАФАРОВА

ИНФОРМАЦИОННО ТЕХНОЛОГИЯ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Информационно- коммуникационные технологии может сыграть большую роль для повышения эффективности в процессе преподавания английского языка . По этой причине , с целью координации информа- ционно – коммуникационных технологий с обучением ангийскому языку многое предстит сделать. Мы считаем , что мультимедийный компьютер являестя самым важным фактором с точки зрения поощрение.

В статье также анализируется эффективность обучение Английского языка в процессе изучения информационно-коммуникационные технологии при использование в разработке для ИТК а также применение

информационно-технические средства при обучении иностранного языка для студентов младших и старших курсов.

I.DJAFAROVA

**INFORMATION-INTRODUCTION IKT INTO THE PROCESS
OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE**

SUMMARY

The information and communication technologies can play a big role for increase of efficiency in the English language teaching. For this reason, for the purpose of coordinantion of information and communication technologies with English language teaching a lot of things should be made. We consider that the multimedia computer is the most important factor from the point of view encouragement.

Information technolojies allow changing student organization process fundamentally. Introduction IKT into the process of taching subject can the form of minimum or maximum changes of course outline. Using information technologies et the English lesson is effective factor for improving student is motivation.

Rəyçi: Həbib Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

SİYASİ DİSKURS VƏ ONUN TƏZAHÜR FORMALARI

Açar sözlər: *siyasi diskurs, siyasi diskursun koqnitiv xəritəsi, siyasi diskurs növü.*

Key words: *political discourse, cognitive map of political discourse, political discourse type*

Ключевые слова: *политический дискурс, когнитивная карта политического дискурса, тип политического дискурса.*

Siyasət elminin başlıca kateqoriyaları olan müxalifət və hakimiyyət münasibətləri bu gün dünyada baş verən genişmiqyaslı proseslərin və vacib siyasi problemlərin fonunda əsas yerlərdən birini tutur. Qərbdə və postsovet ölkələrində sosial-siyasi elmlərin paradiqmaları sırasında siyasi reallığı sadəcə kommunikasiya iştirakçılarının deyil, eyni zamanda, onların daxil olduğu sosial kontekstin səciyyəsi ibarət olan mürəkkəb kommunikativ hal kimi nəzərdən keçirən siyasi diskurs nəzəriyyəsinin populyarlığa malik olması təsadüfi deyil. Politoloji nöqteyi-nəzərdən siyasi diskurs hakimiyyət və müxalifət münasibətlərinə yeni rəqəsdən – ilk növbədə, öz formasına görə ictimai, çoxtərəfli və münaqişəli səciyyə daşıyan siyasi diskursda subyektlərarası münasibət kimi nəzər salmağa imkan verir.

Diskurs nəzəriyyəsi XX əsrin 70-cu illərində Qərbdə “Qırmızı May” hadisələrinə intellektual cavab olaraq yaranıb. 1968-ci il May hadisələri zamanı (fransızca “le Mai 1968”) – nümayiş, kütləvi iğtişas və ümumi tətil ilə nəticələnən Fransa sosial böhranı hakimiyyətin dəyişməsinə və prezident Şarl de Qollun istefasına, daha geniş mənada, fransa cəmiyyətində böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. 1968-ci il Avropada, mədəniyyət və cəmiyyətin strukturalist və poststrukturalist konsepsiyalarının tənqidi təhlil dövrü kimi dəyərləndirilir. Siyasi diskurs nəzəriyyəsinin təşəkkül tapmasında siyasi kommunikasiya, hermenevtika (təfsir elmi), sosiologiya, semiotika sahəsində alimlərin əsərləri, əslində isə siyasi diskussiyalar böyük rol oynadı. T.Van Dayk, D.Hovard, P.Burdye, Q.Lassuell, M.Fuko, F.Uebster, M.Maklyuen, Y.Habermas və başqalarının bu qisim əsərləri sosial-siyasi münasibətləri siyasi dialoq nöqteyi-nəzərindən təhlil edir. (1)

Bu məqamda siyasi diskurs anlayışının daha geniş təfsirinə lüzum olduğunu nəzərə alaraq aşağıdakıları qeyd etmək istərdik.

Hazırda elmi biliklərin artması ayrı-ayrı elmlərin sərhədlərinin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Politoloqlar, dilçilər, psixoloqlar, filosoflar, sosioloqlar, iqtisadçılar, kommunikasiya nəzəriyyəsi üzrə mütəxəssislər siyasi

diskursun tədqiqi ilə məşğul olur. Siyasi təfəkkür, siyasi fəaliyyəti və dil formasının bir-biri ilə sıx vəhdətdə olduğunu hesab edən bir çox tədqiqatçılar etiraf edir ki, siyasi diskurs fənlərarası tədqiqat obyektidir. Siyasi diskursun tədqiqinə marağın artması yeni bir istiqamət olan *siyasi dilçiliyin* yaranmasına səbəb oldu. İctimai kommunikasiyanın ən vacib vasitələrindən biri şəxsiyyətlərarası nitq ünsiyyətinin həm şifahi, həm də yazılı səviyyələrində gerçəkləşən dil kommunikasiyasıdır. Dil kommunikasiyasının şifahi və yazılı formaları öz növbəsində, nitqin mənalı vahidi vasitəsi ilə - yəni, diskursda ifadə edilir. Siyasi funksiya praktik olaraq bütün ictimai söyləmlərə xasdır. Beləliklə, siyasi diskurs - sosial-siyasi, daha geniş şəkildə isə, ictimai ünsiyyət sferasında dildən aktual istifadədir.

Mətnin siyasi mətnlər sırasına mənsub olması onun tematikası vasitəsi ilə olduğu kimi, siyasi kommunikasiya sistemində yeri ilə də müəyyən edilir. Siyasi dilin ictimai sferada işlənən bir dil olaraq geniş şəkildə qəbul edilməsi KİV-in artan hakimiyyətini, yeni-yeni kommunikasiya texnologiyalarının inkişafını, qloballaşma proseslərinin genişləndirilməsi və siyasi kommunikasiyanın kommersiyalaşdırılması prosesini nəzərə alır.

Alman filosofu və sosioloqu Y.Habermasın "Kommunikativ rasionallıq nəzəriyyəsi"ndə diskurs xüsusi kommunikasiya növü kimi təyin edilir. Burada məqsəd reallığın qərəzsiz təhlili və kommunikasiya iştirakçılarının nöqtəyindən nəzər və fəaliyyətlərinin tənqidi müşahidəsindən ibarətdir. Habermasın konsepsiyasında diskurs eyni zamanda, həqiqi elmi biliklərin mənimsənilməsi və qarşılıqlı razılaşmanın əldə edilməsi üçün argument vasitəsi, "mənalı" dilə, kommunikativ fəaliyyət kimi təqdim edilir.(2)

Siyasi diskursa daha dar tərif verən holland dilçisi T.V.Dayk hesab edir ki, siyasi diskurs sosial mühit, yəni məhz siyasi mühit vasitəsi ilə əhatələnmiş janrlar sinfidir. Hakimiyyət müzakirələri, parlament debatları, partiya proqramları, siyasətçilərin nitqi – siyasət sferasına aid olan janrlardır. Siyasi diskurs – siyasətçilərin diskursudur. Siyasi diskursu professional çərçivələr daxilində və siyasətçilərin fəaliyyəti ilə məhdudlaşdıran alim qeyd edir ki, siyasi diskurs eyni zamanda, institusional diskurs formasıdır. Bunu belə anlamaq olar ki, siyasətçilərin diskursu məhz hakimiyyət iclası, parlament sessiyası, siyasi partiya qurultayı kimi institusional şəraitdə gerçəkləşən diskurslar hesab edilməlidir. Nitq ixtisaslı siyasətçi rolunu ifa edən danışan tərəfindən, yəni, institusional mühitdə gerçəkləşməlidir. Beləliklə, diskurs yalnız siyasi şəraitdə müəyyən siyasi aktı müşayiət edən siyasi kommunikasiya prosesində siyasi adlana bilər. (3)

Diskurs kommunikasiya kimi universal "ümumiləşdirici"dir. Bu səbəbdən mövzuya ümumi yanaşmaq əvəzinə aydın bir şəkildə bir çox parametrlər üzrə qarşılıqlı təsirə məruz qalmalarına baxmayaraq, diskursun kommunikasiyadan daha geniş bir anlayış olduğunu göstərməyə çalışacağıq.

Diskurs ünsiyyət aktının həyata keçirilməsi zamanı insanı əhatə edən situasiyanın məzmununu ehtiva etməyə meyllidir. Bu məqamda xüsusilə vacib olan nüans dinamik tamlığın qorunub saxlanmasıdır. Kommunikasiya bu xüsusiyyətlərə malik olsa da, daha çox ünsiyyət prosesinin analitik məzmununa – koda, iştirakçı və ya aktantlara, üsullara, məqsədlərə və s. diqqət verir.

Diskurs şərh edən tərəfin nöqteyi-nəzəri qarşısında mətnin formalaşmasıdır. O, cümlələrdən və ya cümlə fraqmentlərindən ibarətdir, onun məzmunu isə bütün hallarda olmasa belə, bir çox hallarda “diskurs mövzusu” adlanan müəyyən “dayaq” konseptinin ətrafında cəmlənir. Diskurs gerçək ünsiyyətdir. (4) Ayrı-ayrı cümlələrin – diskurs komponentlərinin məntiqi məzmunu propozisiya adlanır və onlar arasında məntiqi əlaqə mövcuddur. Diskursu anlayan şərhçi növbəti şərh edilən cümlədəki yeni informasiyanı yerləşdirir – ünsür propozisiyaları ümumi mənaya əlavə edir. Şərhçinin diskursu formalaşdırdığı, real və xəyali olanların, qeyri-real hadisələrin təsvir edildiyi xəyali dünya bu cür şərhin inkişafında yaranır. Bu dünyada biz fəaliyyət göstərən insanların, obyektlərin, zamanın, şəraitin, hadisələrin (xüsusilə, fəaliyyət göstərənlərin hərəkətləri) səciyyəsi ilə rastlaşırıq. Bu xəyali dünya həmçinin şərhçinin təkrarolunmaz həyat təcrübəsi əsasında ehtimal etdiyi detalları və qiymətləndirməni ehtiva edir. Siyasi diskurs müəllifi məhz bu şəraitdən yararlanaraq öz mövqeyini adresata bildirir. Siyasi diskursu anlamağa çalışarkən şərhçi bir anlıq belə olsa başqasının xəyali dünyasına “səyahət” edir. Dilin yaygın semantikasi başqa birisinin şüuruna asanlıqla təsir etməyə səbəb olur: şərhçinin nöqteyi-nəzərlərindən ibarət sistemin davamlı təsiri nəticəsində yeni mövqe modifikasiya olunur, eyni zamanda, bu sistemi dəyişir. Bu hadisə özünəməxsus mühitə uyğunlaşma xassəsidir – mimikriyadır. (5)

Siyasi diskursun ictimai təyinatı adresatlara (vətəndaşlara) “siyasi baxımdan düzgün olan” fəaliyyətin və / və ya dəyərlərin zəruriliyini aşılamaqdan ibarətdir. Başqa sözlə, siyasi diskursun vəzifəsi təsvir deyil inandırmaqdır - adresatda inandırılmaq üçün niyyətli zəmin yaratmaqdan ibarətdir. (6) Məhz bu baxımdan, siyasi diskursun effektivliyini bu məqsədə əsasən müəyyənləşdirmək olar. Siyasətçinin nitqi (bəzi istisnalar xaric) rəmzlərdən ibarətdir, onun nitqinin uğuru isə bu rəmzlərin kütləvi şüurla nə dərəcədə həmahəng olasından asılıdır. Siyasətçi bu şüurda lazım olan nöqtəyə toxunmağı bacarmalıdır, onun nitqi adresatların – siyasi diskurs “istehlakçıları”nın “ümumbəşəri” mövqe və dəyərlərinə (yəni bütün daxili aləmlərin vahid birliyinə) sığmalıdır. (7) Şəxsiyyət haqqında deyil, yanlış, “qeyri-elmi” və ya əsassız mövqelərdən söz salarkən, ən yaxşı halda rəqib oyundan xaric edilir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, siyasət insanların kollektiv və ya fərdi tələbatları vasitəsi ilə idarə olunan bir-biri ilə və qrupları ilə münasibətləri üzərində qurulub.

Siyasi dilçiliyin predmeti siyasi diskurs iştirakçılarını səciyyələndirən diskursiv təcrübələr məcmusu və ya siyasi kommunikasiyanın konkret tematikasını formalaşdıran siyasi diskursdan ibarətdir. Politoloji nöqteyi-nəzərdən diskursiv təcrübələr politoloji subyektin variativ şərh zamanı yararlanıldığı və ya mövzunun müzakirəsi üçün tələb olunan sabit dil vasitələri toplusu vasitəsi ilə müəyyənləşir. Bu mənada, siyasi dilçilikdə “siyasi liderin diskursu”, “təhlükəsizlik diskursu”, “avtoritar diskurs”, “totalitar diskurs”, “demokratiya diskursu”, “parlament diskursu” və s. mövzulardan bəhs etmək olar. Başqa sözlə, siyasi liderin diskursu onun siyasi çıxışlar, müsahibələr, nəşrlər zamanı təzahür edən diskursiv təcrübələrinin məcmusudur. Totalitar diskurs – totalitar cəmiyyətin siyasi dili üçün səciyyəvi olan diskursiv təcrübələr məcmusudur. Təhlükəsizlik diskursu isə - dövlətin təhlükəsizliyi ilə bağlı diskussiyalar zamanı təsadüf olunan və bütövlükdə siyasi diskursun tərkib hissəsini təşkil edən bu diskussiyaları formalaşdıran diskursiv təcrübələr məcmusudur. Siyasi dilçiliyin inkişafına təkan verən daha tanınmış siyasi diskurs nümunələri kimi Fransız inqilabını, “Üçüncü Reyx”, Sovet epoxasının siyasi dilini (Lingua Sovietica) göstərmək olar. Siyasi dilin tədqiqi sırf politoloji problemlərin - siyasi diskurs və təfəkkürün araşdırılması, siyasi diskursun siyasi davranışla əlaqəsi, politologiyada gələcəkdən xəbər verən modellərin yaradılması zərurəti və ictimai şüurda müxtəlif ənənələrin monitorinqini aparmaq üçün siyasi və kütləvi informasiya mətnlərinin təhlili metodlarının işlənilib hazırlanması istiqamətində həyata keçirilir.

Əlavələr sahəsində təsir nəzəriyyəsi və siyasi dilçilik arasındakı fərqlər daha əhəmiyyətli dərəcədə nəzərə çarpır. Politologiyada siyasi dilçiliyin əsas əlavələr sahəsi siyasi təfəkkürün dil hadisələri əsasında tədqiqi ilə əlaqədardır. Bununla bərabər, kütləvi informasiya vasitələri mətnləri əsasında da ictimai təfəkkürün “yenidənqurulması” və monitorinqi həyata keçirilir. Bu fenomenlərlə iş aparmaq üçün xüsusi vasitələr işlənilib hazırlanmışdır ki, onların arasında daha çox təsadüf olunanları kontent (məhiyyət) təhlil, koqnitiv xəritə, ideoloji təhlil, təsviri və s. metodlardır.

Politologiyada kontent-təhlildən adətən mətn müəllifinin koqnitiv mexanizminin – onun bu və ya digər hadisə, anlayış, dəyərli kateqoriyalara və s. münasibətinin öyrənilməsi məqsədi ilə istifadə edilir. ABŞ-da istər respublikaçılar, istərsə də demokratların proqramlarının təhlili zamanı “özüm – özgəsi” konseptinə olan münasibət dinamikası buna tipik nümunədir. “Özgə”nin “özüm” üzərində üstünlük təşkil etməsi siyasi diskursun böyük ixtilaf səciyyəsi daşmasının, partiyalararası münasibətlərdə ciddi problemlərin mövcudluğunun göstəricisidir.

Cəmiyyətdə - siyasi dairələrdə çoxlu sayda müxtəlifplanlı sənədlər yaranır.

Buraya deputatlığa namizədlərin seçkiqabağı proqramları, müxtəlif

partiya və birliklərin nümayəndələrinin qurultay və mitinqlərdə çıxışları, KİV materialları və s. aid edilə bilər. Bütün bunlar bir politoloq üçün hakimiyyət uğrunda mürəkkəb mübarizə proseslərini və ümumiyyətlə, siyasi fəaliyyət manevrlərini əks etdirən əvəzsiz materialdır. Bu səbəbdən kontent-təhlil metodu bu və ya digər mətnin məzmununun spesifik və formal təhlili olmaqla bərabər, siyasi qərar və proqnozların hazırlanması və reallaşdırılması üçün istifadə olunan vacib yardımçı metodlardan biridir. Əsas üstünlük isə ondan ibarətdir ki, sənədlərin kontent-təhlili eyni zamanda tədqiqat obyektinə (siyasi partiya, siyasi lider) hər hansı bir təsir göstərmir – burada bütün əlaqələr bilvasitə səciyyə daşıyır. Ümumiyyətlə, müasir siyasi prosesin politoloji təchizatını monitorinqsiz və kontent-təhlilsiz təsəvvür etmək çətinidir. Mahiyyət etibarilə yardımçı, tətbiqi politoloji texnologiya olmaqla bərabər, onlar cəmiyyətin siyasi dairəsindən süzüb keçən prosesləri daha qabaqcadan proqnoz edilə bilən və idarəolunan etməyə yardım edir.

Siyasi diskursun koqnitiv xəritəsinə gəldikdə isə o, böhran siyasi situasiyanın təhlili zamanı siyasi mətnin kauzal (səbəbiyyət) strukturunu aşkar etməyə, eləcə də, siyasətçinin siyasi təfəkkürünün modelləşdirilməsinə imkan verir. Faktiki olaraq, koqnitiv xəritə siyasətçilərin qərar qəbul etməzdən öncə nəzərə aldıkları faktorların müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Siyasi təfəkkürün mümkün tipologiyası faktorların seçimi strategiyasını mümkün edir.

Koqnitiv xəritə - təfəkkür strukturlarının konkret problemə yönəlmiş və fəaliyyətin götür-qoy edilməsi zamanı siyasətçinin təfəkkür prosesini modelləşdirməyə imkan verən, gələcək hadisələrin tanınmasına səbəb olan ifadə vasitəsidir. Koqnitiv xəritə kəsişmə nöqtəsində bir neçə mühüm hadisə və situasiya təsvir edilmiş qrafalardan ibarətdir. Kəsişmə nöqtələrini birləşdirən münasibətlər (oxlar və qövsələr) isə hadisələr arasındakı səbəbiyyət əlaqələrini və onların bir-birinə təsirini əks etdirir. Bu təsir həm müsbət (hadisə digər bir hadisəni doğurur), və həm də mənfi (hadisələr bir-birini əngəlləyir) olduğu üçün oxlar +/- işarələri ilə müşayiət edilir. Belə bir hal da mümkündür ki, mətndə hadisələrin qarşılıqlı təsiri qeyd edilir, ancaq təsirin xüsusiyyəti müəyyən deyil və heç bir işarə ilə qeyd edilmir və ya 0 işarəsi ilə qeyd edilir.

Koqnitiv xəritənin mətni “şəkil”lər formasında təsvir etməsinə baxmayaraq, bunun vasitəsi ilə mümkün mətn makrostrukturı – kauzal mühakimə strukturı əks olunur. Hadisənin əhəmiyyət dərəcəsi ya ekspertlər tərəfindən mətnin məzmunundan hasil edilir, ya da xəritənin ekspert-tərtibatçısının təsəvvürlərinin bir hissəsini əks etdirir.

Koqnitiv xəritənin sərhədləri daxilində təfərrüat meyarına (kəsişmə nöqtələrinə daxil olan və oradan çıxan oxların sayı) əsasən təyin olunan mərkəzi səbəbiyyət zənciri anlayışı mövcuddur. Bunu bilmək vacibdir. Belə ki, insan qərar qəbul edərkən bazis (əsas) qismində ən “mərkəzi” zənciri seçir. Koqnitiv xəritənin bütövlükdə subyektiv səciyyə daşmasına baxmayaraq, etibar

meyarına əsasən nəticə göstəriciləri kafidir. Eyni mətn üzrə müxtəlif ekspertlər struktur baxımından tamamilə yaxın koqnitiv xəritə yaradırlar. Əsas məsələ – xəritənin yaradılmasının mürəkkəbliyi və ağır zəhmət tələb etməsindən, yüksək ixtisaslı ekspertlərin cəlb edilməsi zərurətindən ibarətdir. (8) Bütövlükdə, liderlərin verbal səciyyəsinin onların koqnitiv modelinə giriş vasitəsi olduğunun şahidi oluruq. Məhz bu model onların gələcək davranışları haqqında qabaqcadan verilən proqnozların nə dərəcədə həqiqətə uyğun olmasının əsasını təkil edir. Bütün qeyd edilənlərə baxmayaraq, koqnitiv metodlar sadəcə eksperimental fizikada ölçü cihazına bənzəyən alətdir. Koqnitiv təhlil materialın ilkin emalıdır, onun nizamlanmasıdır və məzmun təhlili üçün tamamilə yeni səviyyəyə hazırlanmasıdır.

Siyasi diskursun əsas təhlil metodlarından biri adətən fərqli ideologiyalara təsir etmək gücünə malik fərdi diskurs materialı əsasında həyata keçirilən ideoloji təhlildir. Tədqiqatçının vəzifəsi siyasətçinin özünü hansı ideologiyalarla eyniləşdirməsini (məs., mühafizəkarlar partiyasının üzvü kimi, antifeminist və ya irq tərəfdarı kimi) aşkar etməkdən və bu ideologiyanın siyasətçinin diskursunda eksplisit şəkildə necə formalaşmasını və ya implisit şəkildə necə ifadə olunmasını aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi diskurslar intertekstuallığı nümayiş etdirdiyi kimi interideoloji (qarşılıqlı ideologiya) səciyyəyə də malikdir. Müəyyən siyasətçinin diskursunun və ya, bütövlükdə siyasi diskursun yaranmasında fərqli ideologiyanın qarşılıqlı təsirinə səbəb olan unikal üsulları şərh etmək vacibdir. Van Dayk parlament debatlarını siyasi partiya üzvlərinin sosial təfəkkürünün ifadə vasitəsi olduğu üçün siyasi diskursun ideoloji təhlili üçün daha maraqlı material hesab edir.

Təsviri metodun sərhədləri daxilində siyasi diskursun tədqiqinə daha aydın və tam ritorik yanaşma əks olunur. Yəqin ki, bunu siyasi mətnin əsas funksiyası ilə - nitqə təsiretmə ilə izah etmək olar. Tədqiqatçıları müəllif tərəfindən bu və ya digər siyasi təsəvvürlərin adlandırılması üçün hansı dil vasitələrindən istifadə olunması maraqlandırır. Həmsöhbətin şüuruna nəzarəti həyata keçirməkdə faydalı ola biləcək dil vasitələri onların tədqiqat predmetinə çevrilir. Bu metodun politoloji orientasiyasının genişmiqyaslı olması, böyük ehtimalla, obyektiv gerçəklikdə alternativ təsəvvürlərin rəngarəng dil vasitələri ilə ifadəsi ilə bağlıdır.

Siyasi liderlərin çıxışlarını lingvo-politoloji baxımdan təhlil edərkən alimlər onların nitq davranışlarını təsvir edir, siyasi fəaliyyət zamanı istifadə etdikləri ritorik strategiyaları araşdırır və siyasətçinin dil şəxsiyyətini yenidən qurur.

Siyasi diskurs siyasi proseslərdə, xüsusilə də, bu proseslərdə iştirak etməkdə olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məqamda siyasi proses iştirakçılarının siyasi mövqeyinin dəqiqləşdirilməsi, siyasi və sosial

problemlərlə bağlı razılaşmaya nail olmaq üçün azad və sərbəst fikir, mövqe, niyyət mübadiləsi nəzərdə tutulur. Belə məqamlarda siyasi fəaliyyətə münasifə və həmrəylik diskursu mövqeyindən yanaşmaq lazımdır. Xoşməramlı olmayan siyasi fəaliyyət m n aqif  diskursunun, xoşməramlı siyasi fəaliyyət isə həmrəylik diskursunun yaranmasına səbəb ola bilər. Birinci halda fəaliyyət m n aqif  diskursunu situasiyasının yaranmasını; ikinci halda isə həmrəylik diskursunu nəzərdə tutur. O da qeyd olunmalıdır ki, m n aqif  diskursunun aradan qaldırılması yalnız həmrəylik diskursunun yardımı ilə mümkündür. Buradan belə bir nəticə hasil etmək olar ki, xoşməramlı olmayan siyasi fəaliyyət probleminin yeganə ağıllı, müsbət həlli həmrəylik diskursudur.

Müasir politologiyada siyasi rejim nöqteyi-nəzərindən    əsas siyasi diskurs n v  fərqləndirilir: totalitarizm, avtoritarizm v  demokratiya diskursu.

Totalitarizmin informasiya-kommunikativ münasibətlərinin əsas səciyyəvi cəhəti əhalini ideoloji təsir altında saxlamaq və kütləvi şüurun manipulyasiyasından ibarətdir. İnsanların dəyərləndirmə meylləri hakimiyyətin informasiya monopoliyası v  K V üzərində tam nəzarəti vasitəsi ilə proqramlaşdırılır. Totalitarizm siyasi diskursu tam institusionallıęı ilə fərqlənir v  resipientin informasiya tələbatına əhəmiyyət verməyərək diskursun təşkilində, xüsusilə, qeyri-kommersiya vasitələrindən faydalanır. Bu növ diskurs hədəf modelə malikdir və monoloji – birtərəfli səciyyə daşıyır.

Avtoritarizm totalitar rejimdən demokratiya v  totalitarizm arasındakı mövqeyinin asılı olduęu sositumda özünütəşkil və inkişaf intensivliyi mexanizminin m vcudluęu ilə fərqlənir. Siyasi diskursda mühafizəkar avtoritar plüralizmin m vcudluęu, bir qayda olaraq, illüziya xarakterlidir - total nəzarətdən imtina əsasən qeyri-siyasi mühitlə baęlıdır. Nəticə etibarilə, bu növ diskursun ideoloji səciyyə kəsb etməsi totalitarizmd  olduęu kimi, hakimiyyət institutlarının səlahiyyətləri daxilindədir. Avtoritar islahatçı diskursu diskursun təşkilinin qeyri-kommersiya vasitələri ilə kommersiya vasitələrini  z nd  birləşdirir.

Siyasi demokratiya diskursu qeyri-klassik paradigmada qarşılıqlı kommunikativ-informasiya  laql rin  əsaslanır. Bu  laql rin xarakterini fəal, könüllü v  b r b rh quqlu siyasi mülahizələrə v  təxmin edilən/əldə edilən nəticələrin müqayisəsinə əsaslanan razılaşdırılmış subyekt-subyekt və obyekt-subyekt münasibətləri kimi müəyyənləşdirmək olar. Siyasi diskursun birtərəfli səciyyə daşıdıęı totalitar v  avtoritar rejiml rd n fərqli olaraq, demokratik ölkələrdə siyasi diskurs kommunikasiya “triada”sına - hakimiyyət, müxalifət , vətəndaş cəmiyyətinə əsaslanır. Demokratiya siyasi diskursunun səciyyəvi cəhəti siyasi kommunikasiyanın inkişafı prosesində sosial-siyasi prosesə güclü təsir göstərən sabit ictimai-siyasi diskursdur.

Seçkilər zamanı informasiyanın yayılması, siyasi proseslərin ictimaiyyətə açıqlanması, ictimai-siyasi diskussiyalar elektoratın davranışına

təsir göstərən, özünəməxsus təzahür formalarına və xassələrinə malik siyasi diskursu formalaşdırır. İctimai-siyasi diskussiyaların çoxsəviyyəli olmasından və informasiya məkanının miqyasından asılı olaraq siyasi diskurs nə qədər çox ictimailəşsə elektoratın siyasi fəallığı bir o qədər irimiqyaslı olar və ya əksinə.

Qeyd etmək lazımdır ki, faktiki olaraq, demokratik cəmiyyətlərdə, eləcə də, demokratikləşmə prosesini keçən dövlətlərdə siyasi diskursun siyasi proseslərə təsiri böyükdür. Bununla bərabər, bu proseslərin yaranması və inkişafı zamanı siyasi diskurs siyasi fəaliyyət növlərinin, xüsusilə, demokratik ölkələrdə vətəndaş cəmiyyətinin ayrılmaz hissəsi olan seçki fəaliyyətinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Hal-hazırda hakimiyyət və müxalifət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin siyasi diskurs təhlilinə əsasən araşdırılması müxtəlif məqamlarda aktualıq kəsb edir. Bəzən isə siyasi diskursun siyasi proseslərə və ictimai şüura əhəmiyyətli təsiri nəticəsində zərurətə çevrilir.

Siyasi hakimiyyət siyasi diskursun yardımı ilə siyasi qüvvələr tərəfindən irəli sürülmüş ideyalar nəticəsində yaranan cəmiyyətin siyasi seçimidir. Demokratik hakimiyyət, ilk növbədə, müxalifət və hakimiyyət arasındakı dialoqa böyük əhəmiyyət verir. Avtoritar hakimiyyət inandırma və manipulyasiyaya əsaslanan təqlidi dialoqa üstünlük verir. Totalitar hakimiyyət isə monoloq və kommunikativ zorakılığa üstünlük verir.

Hakimiyyətə kommunikativ yanaşma baxımından proseslərin, danışıqların, ikitərəfli siyasi əlaqələrin və siyasi diskursun uzlaşdırılması nəticəsində müxalifət hakimiyyət münasibətlərinə qoşulur. Bu şəraitdə müxalifət, eyni zamanda, hakimiyyətdə baş verən siyasi proseslərə görə məsuliyyət daşıyır. Bu cür müxalifət “konstruktiv” adlanır. Kommunikativ yanaşma baxımından siyasi müxalifət hal-hazırda azlıqların maraqlarını təmsil edən alternativ orqan qismində fəaliyyət göstərir.

İki formadan – münaqişə diskursu (arqument, tənqid, günahlandırma) və həmrəylik diskursundan (danışıqlar, mübahisələr, ittifaqlar) ibarət olan siyasi diskurs siyasi münasibətlər kontekstində ən vacib faktorlardan biridir. Münaqişə diskursu tərəflərin şüurunu məhdudlaşdırır. O, mövqelərdə fərqlərin aşkar edilməsinə və fikir ayrılıqlarının, maraqların meydana çıxmasına yönləndirilmişdir. Həmrəylik diskursu ümumi maraqların tapılmasına və mövqelərin yaxınlaşmasına yönəldilmiş tərəflərin şüurunu daha da genişləndirir. Münaqişə diskursu olmadan həmrəylik diskursu mövcud ola bilməz, bu iki forma bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayır.

Beləliklə, qeyd olunanlar bir daha təsdiqləyir ki, siyasi diskurs öz səciyyəvi cəhətləri və təzahür formaları ilə siyasət elminin vacib elmi kateqoriyaları arasında stabil yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ван Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989; Howarth D. Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance, G.B. 2005; Bourdieu P. Language and Symbolic Power, Cambridge, 1991; Lasswell H. The Structure and Function of Communication in Society // The Communication of Ideas. N.Y. 1948; Маклюэн М. Понимание Медия: Внешние расширения человека. М., 2003 Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. М., 2003.; Уэбстер Ф. Теории информационного общества М., 2004; Фуко М. Интеллектуалы и власть/, Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / СПб., 1994; Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия. т.1. Рациональность действия и общественная рационализация / М., 1981.
2. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия. т.1. Рациональность действия и общественная рационализация / М., 1981.
3. Ван Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989.
4. <http://tpl1999.narod.ru/WebLSE2001/MazSar.htm>. Мазиев Ю.М., Сарафанникова Е.В. Мифология политического дискурса в современном информационном пространстве.
5. Badaloni N. 1984. Politica, persuasione, decisione // Linguaggio ed. Linguaggio, persuasione, verità. - Padova: Cedam (Milani), 1984. 3-18.
6. Baylay P. Live oratory in the TV age. The language of formal speeches, 1985, p.104.
7. Rathmayr R. Language of dictatorship, 1995, p. 211.
8. Гаврилова М.В. Политический дискурс как объект лингвистического анализа. Полис, 2004, с. 127-139.
9. Ван Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989.

ALLAHVERDIYEVA AYTAN

POLITICAL DISCOURSE AND ITS MANIFESTATION FORMS

SUMMARY

The paper deals with one of the most popular discourse types – political discourse, its types, and methods of political discourse analysis. It redefines the concepts “discourse”, “political discourse”, “political linguistics” from the view-point of modern linguistics. It represents discourse as a concept larger than communication irrespective of the impact they are both subject according to a few parameters. The paper also suggests that political discourse theory is a complex communicative phenomenon which considers political reality not only according to its participants but also to the social context they are related to.

Like some political discourse investigators, the author suggests that political thinking, political occupation and form of language are in close unity which lie at the bottom of the interdisciplinary political discourse. The paper concludes that investigation of political language needs to be carried out in the light of such politological problems as: exploration of political discourse and political thinking, relationship between political discourse and political behaviour, emergency of creating predictive politological models, preparation of the methods to analyse political and mass media texts in order to monitor the political traditions in public consciousness.

ЛЛАХВЕРДИЕВА АЙТАН

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС И ЕГО ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию одного из самых распространенных жанров дискурса - политического дискурса, его видов и методов анализа. С точки зрения современной лингвистики, она предлагает новые определения понятия - «дискурс», «политический дискурс», «политическая лингвистика». В ней дискурс излагается как более широкий концепт, чем коммуникация независимо от влияния в соответствии с некоторыми параметрами, которыми они обладают. Предполагается, что теория политического дискурса представляет собой сложный коммуникативный феномен, который рассматривает политическую реальность не только в соответствии с его участниками, но и в социальном контексте, к которому они относятся.

Подобно некоторым исследователям политического дискурса, автор считает, что политическое мышление, политическая деятельность и языковая форма взаимосвязаны, что лежит в основе междисциплинарного политического дискурса. Таким образом, автор приходит к заключению, что исследование политического языка должно проводиться по направлению к таким политологическим проблемам, как исследование политического дискурса и политического мышления, взаимоотношения между политическим дискурсом и политическим поведением, крайности создания предсказывающих политологических моделей, подготовки методов анализа политических текстов и медиа-текстов с целью проверки политических традиций общественного сознания.

Rəyçi: dosent, f.ü.f.d. Cəfərova Səfurə

XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ QRAMMATİKANIN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *grammatika, xarici dilin öyrənilməsi, yazılı nitq vərdişləri*

Ключевые слова: *грамматика, изучение иностранного языка, письменные навыки*

Key words: *grammar, learning foreign language, writing skills*

Bəzi insanların fikrincə qrammatikanın öyrənilməsi yalnız müəllimlər üçün zəruridir və bunun real həyatda heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əlbəttə ki bu fikir tamamilə yanlışdır. Hər hansı bir ölkənin dili və qrammatikası həmin ölkənin kommunikasiyanın bünövrəsidir. Əlaqə yaratmaqdan ötəri yeni dil öyrənmənin xarici dilin qrammatikasını öyrənməsi vacib amillərdən biridir.

İnsanların qədim zamanlardan xarici dilləri öyrənməyə can atması sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Xüsusilə son dövrlərdə bu məsələ daha çox aktualdır. Qloballaşan dünyada sərhədlərin açıldığı, hər bir sahədə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına geniş imkanların yarandığı müasir dövrdə bu artıq bir zərurətə çevrilib.

“İnsanların birgə yaşayışı, birgə fəaliyyəti prosesi daima ünsiyyətlə müşayiət olunur. Başqa sözlə ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Bu prosesdə insanlar öz fikir və arzularını bir-birlərinə çatdırır, bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərir, bir-birlərini qavrayır və anlaşırlar.” (4. s.330)

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra xarici ölkələrlə birbaşa münasibətlər və əlaqələrimiz yaranıb. Bunun nəticəsində həmin ölkələrin təhsil sistemi ilə yaxından tanış olmaq, qabaqcıl iş təcrübələrini öyrənərək tədris prosesində tətbiq etmək imkanı qazanmışıq.

İngilis dilinin tədrisi dilin bir aspektinin digərini tamamlaması ilə mükəmməl şəkil alır. “Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası” kitabında deyildiyi kimi: “Tələffüz” bölməsi fonetik materialın düzgün oxunuşunu nəzərdə tutursa, “leksika” bölməsi oxunan sözləri nəzərdə tutur. “Grammatika” bölməsi isə bunların hər ikisinin köməyi ilə cümlə düzəldib ünsiyyət yaratmağı nəzərdə tutur.” (2, s.102) Qrammatika vasitəsi ilə ayrı-ayrı kərpiclərdən—sözlərdən nəhəng bir bina tikilmiş—bütün xalqın dili yaranmışdır.

Hər hansı bir dilin qrammatikasını öyrənməkdə başlıca məqsəd bu dilə əməli yiyələnməkdən ibarətdir. Bu isə öz növbəsində dərslərdə verilmiş qrammatik qaydaları kor-koranə əzbərləmək yox, həmin qaydaları şifahi nitq

vərdişlərinin inkişafına yönəldilmiş çalışmalar vasitəsilə möhkəmləndirilməsi məsələsini önə çəkir.

Qrammatika—sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmusudur. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunlarını öyrədir. Qrammatikanı bilmədən düzgün söz sırasına malik olan cümlələr qurmaq, təbii ki, mümkün deyil. Bir sözlə, qrammatika dilin quruluşu haqqında elmdir.

Xarici dil öyrənmək istəyən şagirdə 4 əsas cəhət - dinləyib anlamaq, danışmaq, oxumaq və yazmaq vərdişləri aşılmalıdır.

Qrammatikanın tədrisi kommunikasiya məqsədlərinə xidmət etməlidir. Bunun üçün də onun kontekstdə (kontekstdən ayrılmış şəkildə yox) öyrədilməsi yaxşı olardı. Qrammatikanın təsviri-nəzəri tədrisi, qrammatik qaydaların və terminlərin əzbər öyrədilməsi tövsiyyə olunmur. Öyrəncidyə müşahidə etmək, təyin etmək, dərk etmək imkanı verilməlidir ki, qrammatik xüsusiyyətləri və konstruksiyaları kontekstdə istifadə etsin. “Hər bir dilin elmi cəhətdən tədqiq olunmasının və praktik şəkildə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti var.” (3, s.3)

Ərəb dilində sərf və nəhv olaraq tanınan bu elm, qərb dillərində qrammatika adlandırılır. Qrammatika, digər bir çox qaydanın əksinə müəyyən bir qrup tərəfindən hazırlanmayıb, o dili istifadə edən insanların zaman keçdikcə lazımlı qaydaları yaratmalarından və ya mövcud olan qaydaları dilin inkişafına dəyişdirmələrindən meydana gəlib.

Ümumiyyətlə dil öyrənmədə qrammatikanın rolu nədən ibarətdir? Ümumiyyətlə, qrammatika anlayışı nədir və onun öyrənilməsi nə üçün lazımdır?

“Hər hansı bir dildə rəvan nitqə malik olmaq üçün həmin dilin lüğət tərkibi ilə yanaşı, grammatikasının da öyrənilməsinin vacib olduğu məlumdur.” (1, s. 557)

Qrammatikanın köməyi olmadan sözlərin ardıcılıqla düzülüşü heç bir fikir—cümlə ifadə etmir. Qrammatik qayda-qanunların köməyi ilə biz bu sözləri elə dəyişdirir və onları bir-biri ilə elə əlaqələndirir və yazırıq ki, düzgün, bitmiş bir fikir, ifadə və ya cümlə alınır. Qrammatika sayəsində dillərin doğru oxunub yazılması reallaşmışdır.

Qrammatika—sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmusudur. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunlarını öyrədir.

Qrammatika *morfologiya* və *sintaksis* bölmələrinə ayrılır. Ənənəvi bölgüdə bəzən *fonologiya* da qrammatikanın bir bölməsi kimi təqdim olunurdu. Lakin müasir dilçilikdə *fonologiya* qrammatikanın tərkibindən çıxarılmışdır.

Dil haqqındakı elmin bölmələrindən biri olan qrammatikada sözlərin dəyişməsi və cümlədə birləşməsi qaydaları öyrənilir. Qrammatika iki hissədən ibarətdir: morfologiya və sintaksis. Morfologiya yunanca «morfos» (forma) və «loqos» (bəhs) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib «sözün formaları haqqında bəhs» mənasını bildirir. Morfologiyada nitq hissələri, onların quruluşu və dəyişmə xüsusiyyətləri öyrənilir. Sintaksis də mənşəcə yunan sözüdür, «tərtib» mənasını bildirir. Sintaksis söz birləşmələri, cümlə və onun tərkibini öyrənir.

Dilin lüğət tərkibi nə qədər zəngin və rəngarəng olsa da, qrammatika olmasaydı, lüğətlərdəki sözlər bir yığın olaraq qalardı.

M. V. Lomonosovun dili ilə desək: “Bütün elmlərin qrammatikaya ehtiyacı vardır, qrammatikasız natiqlik kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix anlaşılmazdır”.

Təbii ki, qrammatik qayda-qanunların nəzəriyyə kimi əzbər öyrənilməsi düzgün deyil. Kompleks yanaşmanın tələblərinə uyğun olaraq dərslikdəki materiallar da kompleks şəkildə tədris olunur.

Öyrənilmiş qrammatik qaydaların dərk edilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün həmin qaydaların misallar vasitəsilə əyani şəkildə göstərilməsi, cümlələrin qurulması dilöyrənmənin vacib mərhələsidir.

Müasir dərs bu gün müəllimdən fəal təlim mühiti yaratmağı, şagirdlərə bilikləri müstəqil şəkildə əldə etməyi, ünsiyyət qurmaq, əməkdaşlıq etmək, problemli situasiyalardan çıxış yolu tapmaq kimi bacarıqlar formalaşdırmağı tələb edir. Ənənəvi dərsdən fərqli olaraq müasir dərsin tələbləri şagirdlərin idrak fəaliyyətinin formalaşmasına yönəldilir.

Digər bir amil xarici dillərin tədrisi zamanı öyrəncilərin şifahi nitq qabiliyyətlərinin inkişafına daha çox diqqətin yetirilməsidir. Dilə mükəmməl yiyələnmək üçün həm şifahi, həm də yazılı nitq vərdisləri aşılmalıdır. Lakin ünsiyyət daha çox şifahi nitq vasitəsilə olduğundan şagirdlərdə bu vərdislər daha dərindən aşılmalıdır. Xarici dilin praktik mənimsənilməsini təmin etmək üçün tədrisin ilk günlərindən müəllimlər öyrənilən dildə ünsiyyət qurmağa çalışmalıdırlar. Ünsiyyət qurmağın, öyrətməyin səmərəli üsullarından biri də rollu oyunlardır. Bu üsul xarici dil dərslərində ən səmərəli üsuldur. Rollu oyunlar nitq fəaliyyətini yaxşılaşdırır, ünsiyyət vərdislərini inkişaf etdirir və təlimin praktik yönümünü təmin edir. İş cütlüklərlə aparılır. Rollu oyunlar tətbiq olunan dərslər canlı və emosional olur və öyrəncilərin yüksək fəallığı ilə müşahidə olunur.

Filologiya elmləri doktoru, professor Dünyamin Yunusovun vurğuladığı kimi: “Mən bir mütəxəssis kimi kommunikativliyi ən vacib amil hesab edirəm.

Kommunikativlik dünya təcrübəsində də önə çəkilir". Buna görə də qrammatikanın öyrənilməsi nitq vərdişlərinin inkişafına yönəldilməlidir.

Hər bir dilin öyrənilməsi üçün motiv olmalıdır. Müəllim müxtəlif üsul və priyomlardan istifadə etməklə tədris etdiyi dilə şagirdlərdə maraq oyatmalıdır. Bu isə motivasiya adlanır. Motivasiya hər dəfə elə rəngarəng qurulmalıdır ki, öyrəncidə keçilən mövzunu öyrənməyə stimül yaratsın. Müxtəlif şəkillərlə motivasiyanın qoyulması sinifdə canlanma yaradır, öyrənciləri fəallaşdırır və öyrəniləcək mövzuya qarşı marağı daha da artıraraq fikirləri bu istiqamətə yönəldir.

Grammatika həyatın hər bir aspektində- təsildən liderlyə sosial həyatdan işləmə imkanlarına kimi çox vacibdir. Qrammatika hətta evdə -harada ki uşaqlar öz valideynlərindən ilkin qrammatik vərdişlər öyrənirlər-vacibdir.

Həyatın bir çox sahələrində düzgün qrammatika çox dəyərli bir vasitədir. Bu vasitə fərq yaratmaq üçün deyil daha aydın eşidilmə və anlaşılma vasitəsidir.

Gündəlik həyatda qaydaların vacib olduğu kimi qrammatik qaydalar da mənə və niyətin aydınlığı üçün çox vacibdir. Grammatika istər yazılı istərsə də şifahi nitqi daha oxuna bilən başa düşünlə bilən və maraqlı edir

İstənilən xarici dildə öz fikrini düzgün ifadə etmək üçün qrammatikaya dair keçilmiş mövzuların ətraflı mənimsənilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abuzərli S. *Qrammatikanın tədrisindən kommunikativliyə gedən yol*. Qafqaz Universiteti. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin andan olmasının 87-ci il dönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı, 06-07 may, 2008
2. Tahirov A., Salayeva A. *Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası*. Bakı, Maarif, 1978
3. Qurbanov A. M. *Müasir Azərbaycan ədəbi dili*. Bakı, Maarif, 1985
4. Əmiraslanova S. *Ünsiyyətdə maneələr və onların qarşısını almaq yolları haqqında*. Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər. Bakı, 2003
5. Musayev O. *İngilis dilinin qrammatikası*. Bakı, Maarif, 1986
6. Abdullayev A. *Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası*. Bakı, Maarif, 1968
7. <http://www.dailygrammar.com/archive.html>
8. www.johnson.edu
9. [Pitjournal.unc.edu](http://pitjournal.unc.edu)

БАШИРОВА АИДА

**ВАЖНОСТЬ И РОЛЬ ГРАММАТИКИ В ИЗУЧЕНИЕ
ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ**

РЕЗЮМЕ

Грамматические способности важные во всех аспектах жизни. Они в то же время важные дома, где дети изучают грамматические выражение из родителей и семьи. Если эти грамматические выражение не правильно изучают это ставляет следующие поколения под угрозой.

Правильная грамматика это ценный средство в многих сферах жизни. Это не употребляются для творение разрыва в социальном жизни. Это не средство для сегрегации. Это средство для открытие двери быть ясно слышимый и быть ясно понятным.

Студентам изучающим иностранные языки необходимо обучить четырем навыкам – аудированию, чтению, письменным и разговорным навыкам. В то же самое время, грамматика также является важным аспектом языка, который необходим при его преподавании.

BASHIROVA AIDA

**THE IMPORTANCE AND ROLE OF GRAMMAR IN LEARNING
FOREIGN LANGUAGE**

SUMMARY

Grammar skills are important every aspect of life. They are equally important at home where children learn their grammatical patterns from their parents and family. This puts the next generation at an immediate disadvantage if learning incorrectly.

Correct grammar is a valuable tool for success in many areas of life. It is not used to create a gap in social life. It is not a tool for segregation. It is a tool to opening doors by being heard and understood clearly.

Students learning foreign languages should be taught the four skills - listening, reading, written and spoken skills. At the same time, the grammar is also an important aspect of the language which is required in teaching.

Rəyçi: Lalə Məsimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZAHİRƏ KAZIMOVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ VURĞUSU

Açar sözlər: *dil, vurğu, söz, heca, nitq, güclü, zəif, cümlə, funksiya, əsas vurğu*

Key words: *language, stress, word, syllable, speech, strong, weak, sentence, function, primary stress*

Ключевые слова: *язык, ударение, слов, слог, речь, сильный, слабый, предложения, функция, основной ударение*

Any word spoken in isolation has at least one prominent syllable. We perceive it as stressed. Stress in the isolated word is termed word stress, stress in connected speech is termed sentence stress. Stress is indicated by placing a stress mark before the stressed syllable.

Word stress is not used in all languages. Some languages, Japanese or French for example, pronounce each syllable with equal emphasis. Other languages, English for example, use word stress.

Word stress is your **magic key** to understanding spoken English. Native speakers of English use word stress naturally. Word stress is so natural for them that they don't even know they use it. Non-native speakers who speak English to native speakers without using word stress, encounter two problems:

1. They find it difficult to understand native speakers, especially those speaking fast.

2. The native speakers may find it difficult to understand them.

So, in this article we will focus our attention on the accentual patterns of English words. The sequence of syllables in the word is not pronounced identically. The syllable or syllables which are uttered with more prominence than the other syllables of the word are said to be stressed or accented. The correlation of varying prominences of syllables in a word is understood as the accentual structure of the word or its stress pattern.

In the English language every word consisting of two or more syllables has word stress. The stressed syllable seems to stand out more prominent than the others. This greater prominence may be achieved by different physical means: first of all by a greater force of articulation of the stressed syllable which is achieved by the greater muscular tension of the articulating organs. This kind of stress is characterized as dynamic stress. English stress is mainly dynamic. Vowels and voiced consonants in stressed

syllables are louder, longer and clearer in their quality than when they are in the same sequences, but in unstressed position.

Since phonemes in stressed position are louder and more distinct in their quality than the unstressed ones we say that the English stress is also qualitative. Generally qualitative stress is a component of the dynamic stress and does not occur by itself. English vowels in unstressed position may keep their main characteristics.

English vowels may be long and short regardless of stress, so the quantitative component of the English word stress is of no great importance.

There are certain categories of English words stressing of which is determined the semantic factor, e.g. compound words and words with the so-called separable prefix. The majority of such words have two equally strong stresses, both stressed parts considered to be of equal semantic importance, with the semantic factor thus canceling rhythmic tendency in word stressing, e.g.

- compound adjectives: hard-working, blue-eyed,
- verbs with post positions sit down, take off
- numerals from 13 to 19: fourteen, sixteen.

It should be noted that the rhythmic tendency becomes operative when such words occur in sentences and the first stress of a double-stressed English word disappears in an immediately or closely preceding word requires stress: a 'very good-looking 'girl.

In longer words with many syllables, there can be a **primary stress** and a **secondary stress**. So the primary stress would be the highest in pitch and perhaps the longest, but there might also be another syllable that is important. So there it is the last two syllables that are not stressed. And it is the second syllable that is stressed. But the first syllable is also somewhat important and higher in pitch than the last two. So, the first syllable there has a secondary stress, and the second syllable has the primary stress. The last two syllables are unstressed.

English words have certain patterns of stress which you should observe strictly if you want to be understood. The best way to learn English stress is to listen to audio materials and to repeat them after the speaker. The links on the entrance pages of the sections Phonetics, Phrases, and Vocabulary lead to the sites that offer useful listening materials, including sounds, syllables, words, sentences, and conversations. An overview of typical English patterns of word stress in this material will help you to recognize and understand word stress when you work with listening materials. It will also be helpful to listen to examples of word stress in Listening for Word Stress in the section Phonetics. Main stressed syllable in the word is indicated by capital letters in this material, for example,

lemon. in words with two stresses, capital letters with a stress mark before them show the syllable with primary stress, and small letters with a stress mark before them show the syllable with secondary stress, for example, 'eco'nomics. generally, common english nouns, adjectives, and adverbs are more often stressed on the first syllable than on any other syllable. verbs with prefixes are usually stressed on the second syllable, i.e., on the first syllable of the root after the prefix. english words can't have two unstressed syllables at the beginning of the word; one of these syllables will be stressed. if a word has four or more syllables, there are usually two stresses in it: primary stress (strong stress) and secondary stress (weak stress). also, secondary stress may be present (in addition to primary stress) in shorter words in the syllable in which the vowel remains long and strong. prefixes are often stressed in nouns and less often in verbs. suffixes at the end of the word are rarely stressed, except for a few noun, adjective, and verb suffixes that are usually stressed: roomette, 'ciga'rette/ 'ciga'rette, chi'nese, 'signi'fy, 'orga'nize, 'deco'rate. in longer derivative words, stress may fall on a suffix or prefix according to typical patterns of word stress. endings are not stressed. stress in a derivative may remain the same as in the word from which it was derived, or it may change in a certain way. When nouns are formed from verbs, or verbs are formed from nouns, the following patterns of stress often occur.

The same stress:

deny (verb) – denial (noun)

offend (verb) – offence (noun)

review (noun) – review (verb)

preview (noun) – preview (verb)

hospital (noun) – hospitalize (verb)

Shift of stress:

present (verb) – present (noun)

refer (verb) – reference (noun)

extract (verb) – extract (noun)

increase (verb) – increase (noun)

object (noun) – object (verb)

Other parts of speech derived from nouns and verbs have the following typical patterns of stress. Adjectives are usually stressed on the first syllable or repeat the stress of the nouns from which they were derived: fate (noun) – fatal (adj.); color (noun) – colorful (adj.). but stress may change in longer derivative adjectives: metal (noun) – metallic (adj.); athlete (noun) – athletic (adj.); geology (noun) – 'geo'logical (adj.); argument (noun) –

'argu'mentative (adj.). adverbs are usually stressed on the first syllable or repeat the stress of the adjectives from which they were derived: angry – angrily; wonderful – wonderfully; foolish – foolishly; athletic – athletically. gerunds and participles repeat the stress of the verbs from which they were formed: forget – forgetting – forgotten; cancel – canceling – canceled; 'orga'nize – 'orga'nizing – organized. one-syllable nouns, verbs, adjectives, and adverbs are stressed on the vowel sound in the word. Note that a diphthong is one complex vowel sound that forms only one syllable. A diphthong is stressed on its first main component.

book, cat, rain, boat, crow, chair

read, burn, touch, choose, laugh, hear

new, bright, large, short, clear, loud

Late, fast, soon, now

Two-syllable nouns

Two-syllable nouns are usually stressed on the first syllable.

teacher, student, carpet, lesson

region, illness, statement, city

convict, increase, instinct, object

permit, present, project, symbol

Two-syllable adjectives

Two-syllable adjectives are usually stressed on the first syllable.

funny, local, useful

foolish, native, careless

some adjectives are stressed on the last syllable if there is a long vowel or a diphthong i

absurd, complete, extreme, morose

if there is a prefix in an adjective, stress often falls on the first syllable of the root after t

unwell, unknown

Two-syllable verbs

Two-syllable verbs are usually stressed on the second syllable, especially if the first syl
prefix.

admit, apply, begin, believe

combine, confirm, deny, deserve

dislike, misplace, explain

forbid, forget, ignore, invite

obey, occur, permit, prepare

propose, pursue, receive, reply

supply, surprise, undo, unlock

But there are many verbs that are stressed on the first syllable.

happen, cancel, practice

answer, offer, mention

follow, borrow, punish

three-syllable words

three-syllable nouns

three-syllable nouns are usually stressed on the first syllable.

politics, government, general

interest, graduate, confidence

But many nouns, especially those derived from verbs with prefixes, have stress on the second syllable.

approval, confusion, consumer

correctness, election, director

some nouns have primary stress on the last syllable if there is a long vowel or a diphthong

'engi'neer, 'refu'gee

three-syllable adjectives

three-syllable adjectives are usually stressed on the first syllable.

general, delicate, excellent

wonderful, favorite, curious

some adjectives have one more stress on the last syllable if there is a long vowel or a diphthong

'obso'lete / 'obso'lete

'vietna'mese, 'portu'guese

But many verbs, especially those with prefixes, have stress on the second syllable.

continue, consider, remember

if the prefix consists of two syllables, its first syllable usually gets secondary stress.

'under'stand, 'decom'pose

'contra'dict, 'corre'spond

Word stress in a language performs three functions.

1. Word stress constitutes a word, it organizes the syllables of a word into a language unit having a definite accentual structure, that is a pattern of relationship among the syllables; a word does not exist without the word stress. Thus the word stress performs the constitutive function. Sound continuum becomes a phrase when it is divided into units organized by word stress into words.

2. Word stress enables a person to identify a succession of syllables as a definite accentual pattern of a word. This function of word stress is known as identification (у него так в лекции) (or recognitive). Correct accentuation helps the listener to make the process of communication easier,

whereas the distorted accentual pattern of words, misplaced word stresses prevent normal understanding.

3. Word stress alone is capable of differentiating the meaning of words or their forms, thus performing its distinctive function. The accentual patterns of words or the degrees of word stress and their positions form oppositions, e.g. *'import* — *im'port*, *'billow* — *below*.

The accentual structure of English words is liable to instability due to the different origin of several layers in the Modern English word-stock. In Germanic languages the word stress originally fell on the initial syllable or the second syllable, the root syllable in the English words with prefixes. This tendency was called recessive. Most English words of Anglo-Saxon origin as well as the French borrowings (dated back to the 15th century) are subjected to this recessive tendency. Unrestricted recessive tendency is observed in the native English words having no prefix, e.g. *mother*, *daughter*, *brother*, *swallow*, in assimilated French borrowings, e.g. *reason*, *colour*, *restaurant*. Restricted recessive tendency marks English words with prefixes, e.g. *foresee*, *begin*, *withdraw*, *apart*. A great number of words of Anglo-Saxon origin are monosyllabic or disyllabic, both notional words and form words. They tend to alternate in the flow of speech, e.g. *'don't be'lieve he's 'right*.

The rhythm of alternating stressed and unstressed syllables gave birth to the rhythmical tendency in the present-day English which caused the appearance of the secondary stress in the multisyllabic French borrowings, e.g. *revolution*, *organi'sation*, *assimilation*, etc. It also explains the placement of primary stress on the third syllable from the end in three- and four-syllable words, e.g. *'cinema*, *'situate*, *ar'ticulate*. The interrelation of both the recessive and the rhythmical tendencies is traced in the process of accentual assimilation of the French-borrowed word *personal* on the diachronic level, e.g. *perso'nal* — *'perso'nal* — *'personal*.

LITERATURE

1. Васильев В.А. Фонетика английского языка. Нормативный курс: Учебник для институтов и фак. иностр. языков. – 2-е изд., перераб. – М: Высш. школа, 1980. - 256с.
2. С.Ф.Леонтева. Теоретическая фонетика английского языка. Москва. 1988.
3. Shakhbagova D.A. Varieties of English Pronunciation. M. 1982.
4. Chitoran, Dumitru. English Phonetics and Phonology.
5. S.Babayev. English phonetics.

Z.K.KAZIMOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ VURĞUSU

SUMMARY

Məqalə ingilis dilində söz vurğusundan bəhs edir.

İstənilən sözdə ən azı bir əsas hecadan ibarət olur. Bu da vurğu kimi tanınır. Vurğu sözdə bir hecanın digər heca və hecalara nisbətən vurğulu deyilməsidir. Vurğu vurğulu hecadan əvvəl hecanın üzərinə vurğu işarəsi qoyulmaqla göstərilir. Söz vurğusu bütün dillərdə istifadə olunmur. Söz vurğusu danışq dilinin başa düşülməsində əsas vasitədir. İngilis dili əsas dili olanlar o dildə danışarkən vurğunu təbii olaraq işlədirlər. Lakin ingilis dili qeyri ana dili olanlar bu dildə danışarkən bəzi çətinliklərlə rastlaşırlar.

Məqalə ingilis dilində söz vurğusunu dərinlən öyrənmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər.

З.К.КАЗЫМОВА

СЛОВЕСНОЕ УДАРЕНИЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Любое слово, сказанное в изоляции, имеет по крайней мере один основной слог. Мы воспринимаем это как ударение. Ударение в изолированном слове называется словесное ударение, стресс в связной речи называется ударение. Ударение указывается путем размещения знака напряжения перед ударным слогом. Словесное ударение не используется на всех языках. Словесное ударение ваш волшебный ключ к пониманию разговорного английского языка. Носители английского языка используют словесное ударение естественно. Словесное ударение настолько естественно для них, что они даже не знают, что они используют его. Последовательность слогов в мире не произносится одинаково.

Rəyçi: f.e.n. Əliyeva S.Q.

PRACTICE ACTIVITIES AND TASKS FOR LANGUAGE DEVELOPMENT

Açar sözlər: *dil, bacarıq, vərdiş, fəaliyyət, tapşırıq, oxu, yazı, dinləmə, danışmaq, struktur*

Key words: *language, skill, habit, activity, task, reading, writing, listening, speaking, structure*

Ключевые слова: *язык, навык, умение, деятельность, задач, чтения, письмо, прослушивание, разговорная речь, структура*

A language is a certain system of habits and skills; to know a language is to have mastered these skills. Knowledge of language is acquired by such mechanisms as conditioning, association, practice in exercising skills, etc. Use of language is exercise of the skills that have been mastered. Within psychology, the dominant assumptions were structuralist. As a theoretical discipline, linguistics was devoted to devising principles of analysis that could be used to provide an organized and systematic account of the elements of a language, their relations, the orders in which they appear, the way they are grouped into larger elements, and so on.

As we know language are taught and learned based on four skills. They are: reading, writing, listening and speaking. If one of these skills isn't taken into account, we can't speak about effective language. Besides these skills are based on different activities.

There are activities and tasks designed to give learners opportunities to practise and extend their use of language, such as new vocabulary, functional exponents or grammatical structures, or of the subskills of reading, listening, speaking or writing.

There are different tasks or activities used to practice the language. However, these activities can be categorized into three parts according to how much control the teacher gives to each activity. Firstly, controlled activities which are based on accuracy or can help learners to focus on form of the language using repeated activities such as copying sentences, transformation, substitution, individual and chorus drills. Secondly, free activities are focused on fluency. Therefore, when teachers give free activities to his/her students they cannot predict what language learners are using which means that these type of tasks could not be used with specific language. For example, discussions, sharing and comparing ideas, rank ordering and prioritizing. Finally, freer activities which are in the middle of controlled and free activities giving us the idea that is a bit of both; These activities encourage students to integrate the language they have with the new one to make more challenging their learning process even though these activities give less guidance and support. Examples of this activity are role- plays, sentence completion, surveys, etc.

Teachers can vary these tasks depending on learners' needs and what the teacher intend to develop in the class. Meanwhile, there are some teachers who mix tasks depending on the lesson goals. If the teacher wants to develop fluency he/she would use free activities which use the language to interact and communicate by a class discussion. On

the other side, if the teacher wants to focus on form in the class controlled activities will be the best choice because learners can copy some sentences in their notebook to emphasize on form.

Let's acquaint with some of these activities.

Controlled activities

give students repeated practice in accuracy and the form of language, and allow them to make few mistakes:

- copying words or sentences
- jazz chants
- drills

Free activities

allow students to use whatever language they wish in order to complete a task:

- activities focus on fluency
- giving students practice in recalling and joining together the language they know
- giving them opportunities to try to interact and communicate
- e.g. discussions, problem-solving activities, sharing or comparing ideas

freer activities

teacher can predict to some extent what language the student will need to use e.g. role-plays, information-gap activities, sentence completion, gap-fills, surveys.

Brainstorming

- Listing or shouting out ideas or language quickly
- Sentence completion
- Supplying words to finish a sentence

Extension tasks

Activities usually done at the end of the lesson to give further practice in target language or to consolidate language from a text.

- Making mind/word maps
- Making or completing diagrams showing relationships between words

Surveys

Finding out what others think about a topic, often by completing a questionnaire.

Visualization

Imagining what something is like / building up a picture of something in your head prompted by another person (usually the teacher).

Categorization

Putting words into groups according to a feature they have in common.

Problem solving

Tasks which involve discussing and/or getting information in order to solve a problem.

Mingling

Moving round the class to discuss or find out something from one classmate after the other.

Each category of activity has a different focus and purpose and uses different activity types.

Controlled activities give students repeated practice in accuracy and the form of language, and allow them to make few mistakes. They are mostly used to guide students in using the form of target language. Some examples of controlled activities are

copying words or sentences, jazz chants and drills. In drills students can either repeat some model language as a class, replace a key word in given sentences or use new words to create sentences with a different structure.

Controlled practice is a stage in a lesson where learners practice new language in a limited form. It can be compared to free practice, which involves learners producing language using the target content freely.

Example:

The teacher has shown the learners the form and use of the past passive form. They now practice using the structure by completing sentences using cues, e.g.

My car (stolen) _____ last week.

In the classroom

Controlled practice can still be meaningful despite its limitations. For example, we could ask the learners to complete the following based on their experiences:

(What?) was stolen (when?).

This is even more controlled in terms of the target language but allows the learners to personalize the activity.

In activities which are controlled, the teacher knows the answer, question, or language which the students will produce. There is only one correct response. For example, if the teacher were to use flashcards as a prompt for vocabulary, there is only one correct answer for each flashcard. The same holds true if students worked in pairs to complete a gap fill worksheet, crossword, or even a sentence unscramble.

When a teacher makes use of activities that have been specially designed to incorporate several language skills simultaneously (such as reading, writing, listening, and writing), they provide their students with situations that allow for well-rounded development and progress in all areas of language learning.

Through daily activities, teachers provide learners with opportunities to develop each skill: students *listen* (to the teacher use the target language, to a song, to one another in a pair activity), *speak* (pronunciation practice, greetings, dialogue creation or recitation, songs, substitution drills, oral speed reading, role play), *read* (instructions, written grammar drills, cards for playing games, flashcards) and *write* (fill-in-the-blank sheets, sentences that describe a feeling, sight or experience, a dialogue script, a journal entry).

This approach, however, does not combine the four skills so that they can be used together to reach the same end (i.e. language development that is well-rounded).

The four skills work in tandem when the activities that require their use are designed to support learners in the *process* of learning, creating and producing a specific product. Four approaches in particular are structured so that the four skills can be used simultaneously. These approaches are: the focal skill

approach, content-based instruction, task-based instruction and the project-based approach.

The Focal Skill Approach

The goal of the focal skill approach is studying in the SL in order to acquire it. This second language curriculum stresses the balanced development of listening, speaking, reading and writing by measuring competency in each skill and then focusing on the development of the weakest skill. Resources like those developed by the International Center for Focal Skills (ICFS) use placement tests to identify weak skill areas.

Content-based Instruction(CBI)

In the adjunct form of CBI, language and content courses are taught separately but are carefully coordinated so that literacy, oral language development and thinking skills are positively enhanced. In this approach, the content teacher presents content to students while the language teacher brings vocabulary, grammar and subskill development to students' attention through typical exercises, all of which focus on the lexicon of the content.

Task-based Instruction(TBI)

Task-based instruction (TBI) uses tasks or stand-alone activities which require comprehending, producing, manipulating or interacting in the target language. The amount of listening, speaking, reading and writing involved to complete the problem posed by the task is dictated by the task itself; however, most complex (multi step) real-life tasks that take learners into the world outside the classroom will utilize all four skills. TBI helps learners explore the multitude of communication opportunities provided in their surroundings. The tasks themselves are scaffolded according to the cognitive demand required to complete them and can be carried out individually, in pairs or in small cooperative groups.

Self-introduction takes the answers to a series of personal questions (name, age, grade level, where you live, members of your family, favourite sports, animals, colours, subjects, etc.) and sequences them into a self-introduction. Students are given large visuals to trigger each component of the self-introduction. The teacher can point to each picture while modeling a self-introduction (students are *listening*) and then invite learners to introduce themselves (*speaking*) to one or two of their peers. Some of the visuals can then be changed and the students can be invited to introduce themselves to others in the class to whom they have never spoken. This activity can be adapted to become a regular (daily, weekly) warm-up activity to get learners talking in the target language. Having covered *listening* and *speaking* in the oral self-introduction, a scenario can then be created wherein learners must *write* a self-introduction to a potential homestay host. The same picture cues can be used,

reconfigured to show a salutation, closing and signature. The picture cues provide learners with support without giving them a text to memorize.

In multilevel SL classes, graded readers can be excellent springboards for another activity that integrates the four skills- a **reading and retell**. First, learners select a book or story at their own level and *read* it. Learners are then given a template to follow to summarize their thoughts about the story (*writing*). The summary is designed to help learners gauge the amount of detail required in a retell. After additional practice *reading* the summary silently and aloud several times, learners are asked to select two or three illustrations from the book to help them tell the story. They then practice telling the story by using the pictures and remembering what they wrote in the template. Students find a partner who has not read the same story and retell (*speaking*) their story to one another using the selected illustrations. Partners not only listen to the retell but also complete a feedback checklist (*writing*) about the retell. After *reading* the feedback, partners switch roles.

Four skills activities in the language classroom serve many valuable purposes: they give learners scaffolded support, opportunities to create, contexts in which to use the language for exchanges of real information, evidence of their own ability (proof of learning) and, most important, confidence.

Language instructors are often frustrated by the fact that students do not automatically transfer the strategies they use when reading in their native language to reading in a language they are learning. Instead, they seem to think reading means starting at the beginning and going word by word, stopping to look up every unknown vocabulary item, until they reach the end. When they do this, students are relying exclusively on their linguistic knowledge, a bottom-up strategy. One of the most important functions of the language instructor, then, is to help students move past this idea and use top-down strategies as they do in their native language.

Effective language instructors show students how they can adjust their reading behavior to deal with a variety of situations, types of input, and reading purposes. They help students develop a set of reading strategies and match appropriate strategies to each reading situation.

Strategies that can help students read more quickly and effectively include

- ☐ Previewing: reviewing titles, section headings, and photo captions to get a sense of the structure and content of a reading selection
- ☐ Predicting: using knowledge of the subject matter to make predictions about content and vocabulary and check comprehension; using knowledge of the text type and purpose to make predictions about discourse structure; using knowledge about the author to make predictions about writing style, vocabulary, and content
- ☐ Skimming and scanning: using a quick survey of the text to get the main idea, identify text structure, confirm or question predictions

- Guessing from context: using prior knowledge of the subject and the ideas in the text as clues to the meanings of unknown words, instead of stopping to look them up
- Paraphrasing: stopping at the end of a section to check comprehension by restating the information and ideas in the text.

Literature

1. The TKT course. Module 1. Second edition. 2013.
2. Jakobovits, L. A. 1970. Foreign Language Learning: A Psycholinguistic Analysis of the Issues.
3. Zimmerman, C. B. 1997. Historical trends in second language vocabulary instruction. Cambridge University Press.

TƏRANƏ SÜLEYMANOVA

**DİLİN İNKİŞAFI ÜÇÜN PRAKTİKİ FƏALİYYƏT VƏ TAPŞIRIQLAR
T.A.SÜLEYMANOVA**

SUMMARY

Dil vərdis və bacarıqların müəyyən bir sistemidir; dili bilmək bu bacarıqlara yiyələnmək deməkdir. Dil biliyi bir sıra mexanizmlər vasitəsilə əldə edilir.

Bildiyimiz kimi dil dörd bacarıq əsasında öyrədilir və öyrənilir. Onlar: oxu, yazı, dinləmə və danışmaq. Dilin tədrisində və öyrənilməsində bu bacarıqlardan biri nəzərə alınmazsa, o zaman effektiv dildən söhbət gedə bilməz. Bu bacarıqlar da müxtəlif məşqlər və tapşırıqlara əsaslanır.

Bu məşqlər və tapşırıqlar öyrənciyə lüğət, qrammatik quruluş və yaxud dil bacarıqlarının inkişafında çox kömək edir.

С.Т.СУЛЕЙМАНОВА

ПРАКТИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ЗАДАЧИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВ

РЕЗЮМЕ

Язык является определенной системой навыков и умений; знать язык, чтобы освоили эти навыки. Знание языка приобретает такие механизмы, как кондиционер, ассоциации, практики в осуществлении навыков и т.д. Использование языка является осуществление тех навыков, которые были освоены.

Как мы знаем язык преподаются и изучаются на основе четырех навыков. К ним относятся: чтение, письмо, аудирование и разговорная речь. Если один из этих навыков не учитывается, мы не можем говорить об эффективном языке. К тому же эти навыки основаны на различных мероприятиях.

Rəyçi: dosent G.B.Əhmədova

ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

İNGİLİS DİLİ İSİMLƏRİNİN YARANMA VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *leksik, morfoloji, təsnifat, suffiks, məhsuldar, qeyri-məhsuldar, yaranma, üsul, isim*

Key words: *lexical, morphological, classification, suffix, productive, unproductive, formation, method, noun*

Ключевые слова: *лексические, морфологические, классификация, суффикс, производительный, не производительный*

Dilçilik ədəbiyyatı göstərir ki, dillərdə mövcud olan isim məsələsi hələ qədim zamanlardan, hətta eramızdan əvvəlki dövrlərdə dilçilərin diqqətini özünə cəlb edən dilçilik problemlərdən biri olmuşdur. Dilçilik elminin banilərindən biri hesab edilən böyük hind dilçisi Panini hələ eramızdan əvvəl V əsrdə özünün səkkiz fəsildən ibarət “Astadhyayi (və ya “Astaka”) adlı traktatında isimlərdən bəhs etmiş və onları təsvir etməyə çalışmışdır. Internet vasitəsilə ilə panini haqqında əldə etdiyimiz məlumatda bu barədə belə deyilir: “İsimlərin müəyyən quruluş əsasında fəaliyyət göstərməsi Panini tərəfindən müasir nəzəriyyəyə uyğun olaraq izah edilir”.

Sonralar bu məsələ ilə ingilis dilçiliyində ingilis dilinin elmi qrammatikasının banisi hesab edilən H.Suit, ingilis dilinin məşhur tədqiqatçılarından O.Jespersen, O.Poutsma və başqaları, rus dilçilərindən A.İ.Smirnitski, O.S.Axmanova, S.S.Xidekel və başqaları, Azərbaycan dilçiliyində isə M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, M.Adilov və başqaları məşğul olmuşlar.

Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin nitq hissələrinə görə təsnifinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən bütün sözdüzəldici şəkilçilərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları nitq hissələrinə görə belə qruplaşdırmaq olar.

İsim düzəldən şəkilçilər, fel düzəldən şəkilçilər, sifət düzəldən şəkilçilər, zərf düzəldən şəkilçilər. Burada bizim məqsədimiz adlardan ad düzəldən şəkilçiləri, yəni morfoloji yolla yaranan isimləri təsnif etməkdir. Ona görə də bu şəkilçilər – suffikslər haqqında danışmağı lazım bilmişik. İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində suffikslər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə bölünürlər. Məhsuldar suffikslər o şəkilçilərdir ki, onlar bir-birinin ardınca saysız-hesabsız yeni sözlər yaradır. Məsələn, bəzi şəkilçilər müxtəlif isimlərə artırılaraq az miqdarda sözlər əmələ gətirir ki, bunlara da məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər deyilir.

Morfoloji üsulla isimlərin yaradılması müasir ingilis və Azərbaycan dillərində söz yaradıcılığı prinsiplərinə əsaslanır və bütövlükdə dilin leksik qatını zənginləşdirir. Morfoloji yolla, yeni çeşidli sözdüzəldici suffikslərin - şəkilçilərin

söz kökünə əlavəsi ilə yaranan belə sözlər – isimlər müxtəlif anlayışlarla bağlı əşya, hadisə və proses bildirir. Dediymiz kimi, düzəltmə quruluşlu isimlərdən heç də hamısı fəal iştirak etmir.

İngilis dilində işlənən suffiksli isimlərin yaranmasında fəal iştirak edən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-er şəkilçisi: bu isimlərin əksəriyyəti ixtisas adları bildirir. Məsələn, *teacher*(müəllim), *doctor*(həkim), *oiler* (neftçi), *fighter* (döyüşçü), *jumper* (idm. tullanan), *farmer* (fermer), *invader* (ixtiraçı), *carpenter* (dülqər), *joiner* (xarrat), *jeweller* (zərgər), *hunter* (ovçu), *builder* (bənna), *driver* (sürücü), *swimmer* (üzgüçü), *gardener* (bağban), *painter/artist* (rəssam), *manager* (müdir), *driller* (qazmaçı) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *-er* şəkilçisi çox məhsuldar olub saysız-hesabsız ixtisas adları düzəltməkdə mahirdir. Bədii ədəbiyyatlardan götürülmüş misallara nəzər salaq:

The defender began organizing the ground in depth and digging in (Шерук, с, 125). Müdafiəçi şəkilçi torpağı dərininə qazmaq işini təşkil etməyə başladı.

-or şəkilçisi: bu şəkilçi də əsasən ixtisas, sənət-peşə adları bildirərək *-er* suffiksi ilə allomorfluq təşkil edir. Məsələn *navigator* (gəmiçi), *sailor* (dənizçi), *doctor* (həkim), *actor* (aktyor), *incisor* (inkasator), *corrector* (korrektor), *lector* (lektor/mühazirəçi), *executor* (məhkəmə), *ambassador* (səfir), *aircraft* (aviator) və s. Məsələn.

-er/-or allomorfları bir morfem kimi qəbul olunur, lakin onların fərqli və oxşar cəhətləri vardır. Oxşar cəhətləri odur ki, hər iki morfemin tələffüzü [ə]-dir və hər ikisinin yaradıcılıq qabiliyyətləri eynidir. Belə ki, hər ikisi də isim düzəltmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Fərqli cəhətləri isə onların müxtəlif qrafikə malik olmasıdır (*-er*, *-or*), *-or* şəkilçisi *-er* şəkilçisinə nisbətən az məhsuldardır və qismən az ixtisas adları düzəldir: *-er* şəkilçisi isim və felin sonuna artırılaraq ixtisas adları düzəldir, *-or* şəkilçisi isə ancaq felin sonuna artırılıb ixtisas adı düzəldir. Məsələn aşağıdakı modellərə nəzər salaq:

V+ er= N worker, fighter, invader, joiner və s

N+ er =N oiler, jeweler, gardener, boxer, milker və s

V+ or=N sailor, actor, translator, director, interrogator və s

-eer suffiksi. Bu morfem də *-er* morfemi kimi məhsuldar deyil. *-eer* morfemi ilə düzələn isimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *mountaineer* “alpinist”, *ballader* “ballada oxuyan”, *auctioneer* “auksionu idarə edən”, *musketeer* “muşketor, Fransada kralın qvardiya süvarisində xidmət etmiş zadəgan”, *puppeteer* “kukla teatrının aktyoru”, *pamphleteer* “pamfletçi, pamflet” həcv yazan”, *marketer* “kommersant, satıcı”, *buccaneer* “pirate”, *racketeer* “raket texnikası ilə məşğul olan mütəxəssis” və s.

-an, -ian suffiksi. Alınma şəkilçilər olan *-an*, *-ian* isim düzəldən suffikslərin fəallığı ilə seçilən morfemlər sırasındadırlar. Məsələn, *musician* “musiqiçi”, *historian* “tarixçi”, *phonetician* “fonetist”, *technician* “texnik” və s.

-ist suffiksi. Bu morfem Azərbaycan dilində fəal olduğu kimi, ingilis də fəaldır. Məsələn, *communist* “kommunist”, *typist* “naşir”, *receptionist* “resepsionist”, *dramatist* “dramma ilə məşğul olan şəxs, dramaturq”, *botanist* “botanik”, *chemist* “kimyaçı”, *anecdotalist* “anikdot yazan”, *artist* “incəsənət adamı”, *tourist* “səyahətçi, turist”, *violinist* “skripkaçı”, *paleontologist* “paleontoloq”, *logist* “məntiqçi”, *physicist* “fizikaçı”, *motorist* “sürücü”, *dentist* “diş həkimi”, *novelist* “hekayə yazan”, *socialist* “sosioloq”, *machinist* “maşinist, maşınqayırma mütəxəssisi” və s.

-ant/ent suffiksi. İngilis dilində **-ant/-ent** suffiksləri ilə yaranan isimlər, əsasən şəxs, sənət-peşə və bəzi ixtisas adları yaradır. Məsələn, *servant* “qulluqçu”, *merchant* “tacir”, *accountant* “mühasib”, *student* “tələbə”, *defendant* “müdafiəçi” və s.

-ing suffiksi. Bu morfem vasitəsilə də yaranan isimlər aşağıdakılardır: *meeting* “iclas”, *building* “bina”, *driving* “sürücülük”, *gardening* “bağçılıq”, *accounting* “mühasibat, hesabdar işi”, *babysitting* “dayəlik”, *computer programming* “kompüter programçılığı”, *drawing* “rəssamlıq”, *painting* “rəssamlıq”, *engineering* “mühəndislik”, *wrestling* “güləş”, *fishing* “balıqçılıq” və s.

-ster suffiksi. Bu suffiks ilə yaranan isimlər: məsələn, *punster* “kalamburçu”, *songster* “xanəndə” və s.

-ier suffiksi. İngilis dilində çox da məhsuldar olmayan isimlər yaradır. Məsələn, *financier* “iqtisadçı”, *warrior* “döyüşçü” və s.

-ate suffiksi ilə yaranan isimlər az da olsa, ingilis dilində mövcuddur. Məsələn: *advocate* “vəkil” və s.

-ary suffiksi ilə yaranan isimlər. Məsələn, *missionary* “missioner”, *secretary* “katibə”, *registrator* “qeydçi” və s.

-ness suffiksi ilə yaranan isimlər: Məsələn, *brightness* (parlaqlıq, şəffaflıq), *kindness* (mərhəmətlilik) və s.

-ee şəkilçisi: *weapeneer* (silah üzrə mütəxəssis), *engineer* (mühəndis), *pistoleer* (tapança düzəldən), *carbineer//carabineer* (karabin düzəldən şəxs), *mountaineer* (alpinist), *racketeer* (raket üzrə mütəxəssis) və s.

-ee şəkilçisi: *holdee* (əsgər), *artificiee* (çilingər), *mercee* (ipək, məxmər alveri edən tacir), *consignee* (yükqəbul edən fəhlə) və s.

-ant şəkilçisi: *accountant* (mühasib), *fabricant* (inşaatçı), *servant* (qulluqçu), *assistant* (köməkçi), *attendant* (xidmətçi), *celebrant* (keşiş), *commandant* (komendant), *lieutenant* (leytenant), *merchant* (tacir), *sergeant* (serjant) və s.

-ees şəkilçisi: *poetress* (şairə), *instructress* (müəllimə// təlimçi), *actress* (aktrisa), *waitress* (xidmətçi qadın), *directoress* (müdirə), *songstress* (müğənni qadın) və s.

-ian şəkilçisi: *musician* (musiqiçi), *acedemician* (akademik), *diagnostician* (diaqnoz qoyan həkim), *physician* (həkim) və s.

-ic şəkilçisi: *critic* (tənqidçi).

Bir sıra arxik suffikslər də vardır ki, artıq onlar şəkilçi funksiyasını itirib adi isim kimi işlənilir. Bu şəkilçilərdən *-berry* (strawberry), *-hood* (childhood), *-t* (fight), *-le* (bundle), *-ock* (hillock) və s.

Daxili imkanların və aləmlərin köməyi ilə zənginləşən ingilis və Azərbaycan dillərinin (müxtəlif sistemli olmalarına baxmayaraq) lüğət tərkibi, hər şeydən əvvəl cəmiyyətin bütün obyektiv-inkişaf qanun və normalarını özündə əks etdirir. Belə isimlər bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə bəzi isimlərdən fərqlənir. Bu fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) ümumi isimlər, adətən konkret və mücərrəd olur. Göstərilən isim düzəldən suffikslərlə yaranan sözlər isə şəxslə bağlı olduğu üçün ancaq konkret olur. Məsələn, *doctor* (həkim), *teacher* (müəllim), *tractor driver* (traktorçu), *shepherd* (çoban), *surgeon* (cərrah), *poet* (şair), *barber* (bərbər) və s.
- 2) Bütün ümumi və xüsusi isimlər kim?, nə? suallarından birinə cavab verir, göstərilən şəkilçilərin isə əksəriyyəti ixtisas adları bildirdiyinə görə və şəxslə əlaqədar olduğu üçün ayrılıqda ancaq kim? sualına cavab verir. Məsələn, *painter* (rəssam/rəngsaz), *carpenter* (çilingər), *engineer* (mühəndis), *postman* (poçtalyon), *chemist* (kimyaçı) və s.

Digər ümumi isimlər kimi suffiksli ixtisas bildirən isimlər də cümlədə müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində işləyə bilər. Bu zaman onlar hansı cümlə üzvü funksiyasında işləyərsə, onun da sualına cavab verir. Məsələn,

The carpenter made a beautiful table – Dəlgər gözəl bir stol düzəltdi. (Kim?); *Shepherd*. Azad thought about going out of the bad weather – Çoban Azad pis hava şəraitində bayıra çıxmaq haqqında düşünürdü (hansı Azad?); *The pupils congratulated the blacksmith* – Şagirdlər dəmirçini təbrik etdilər (kimi?).

Amma sənət sahələrinin yaranmasında iştirak edən suffiksli isimlər nə? Sualına cavab verir. Sənət sahələrinin adlarını bildirən isimlər də müxtəlif funksiyalarda işləyə bilər. Bu zaman onlar hansı cümlə üzvü vəzifəsində işləyirsə, onun da sualına cavab verir.

- 3) İsimlər ümumi və xüsusi olurlar.
- 4) İsimlər insan, coğrafi ərazi, inqilabi və tarixi gün, bayram, təbiət hadisələri, heyvan, quş, bitki və s. adlarını bildirir və özlərinə uyğun suffikslər də qəbul edirlər.

Məlumdur ki, isimlər canlı və cansız olur. Yuxarıda göstərdiyimiz ixtisas adları ilə bağlı suffikslər isə şəxslə əlaqədar olduğu üçün, ancaq canlı isimlərə məxsusdur. Maraqlıdır ki, *-er*, *-or*, *-ist* və s. şəkilçilərlə morfoloji yolla yaranan ixtisas adlarının xeyli hissəsi elə həmin şəkilçilərlə birlikdə ya birbaşa, ya da dolayısı yolla (rus dili vasitəsilə) Azərbaycan dilinə keçmiş və uzun müddət işlənmişdir. Elə bu gün də ya həmin mənada işlənir, ya da anlaşıqlıdır, bizim sözlərlə müvazi işlənir. Məsələn, *driller* – dirəlçi/qazmaçı (kök indi də işlənir), *boxer* – boksyor// boksçu, *watcher* – vaxtyor// gözətçi, *naigator* – naviqator//nəqliyyatçı, *lector* – lektor// mühazirəçi, *economist*– ekonomist// iqtisadçı, *journalist*– jurnalist//müxbir, *footballer* – futbolçu, *ex-president* – eksprezident və s.

Azərbaycan dilində olan bir sıra isimlər, xüsusilə də ixtisas adları bildirən isimlər, ingilis dilindəki *-er/-or* şəkilçisinə uyğun gəlir və lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, *-çı, -çi, -çu, -cü* şəkilçiləri. Bu şəkilçilər türk dillərinin, demək olar ki, hamısında insan fəaliyyəti ilə əlaqədar sənətkarı, hər hansı bir işlə məşğul olan adamı bildirən söz yaradır. Bu şəkilçilərin işlənmə dairəsi genişdir. Belə ki, onlar dilimizdə əsasən, isimdən isim düzəldir. Nadir hallarda fel köklərinə qoşularaq isim yaradır (dilən – dilənçi). Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi digər ixtisas adları düzəldən şəkilçilərə nisbətən çox geniş yayılmışdır və aşağıdakı funksiyalarda çıxış edir:

-bu şəkilçilər Azərbaycan dilinə məxsus isimlərə artırılaraq ümumi isimlər düzəldir və bu isimlər, əsasən sənətkarın istifadə etdiyi alət və onun fəaliyyət obyektini ilə əlaqədar olur: dəmirçi, balçı, başmaqçı, bələdçi, buzovçu, musiqiçi, kömürçü, dəzgahçı, kababçı, dilçi, məşqçi, gözətçi, üzümçü və s.

-sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə mənə və formada fellər düzəldən feli isimlərə artırılaraq bir çox yeni sözlər yaradır. Belə isimlər əsasən, hərəkət və fəaliyyət adı ilə bağlı olur. Məsələn, açarçı, basmaçı, bəzəkçi, neftçi, qazmaçı, buruqçu, qaynaqçı, tikişçi və s.

-ıcı, -ici, -ucu, -ücü şəkilçiləri: Bu şəkilçilər fellərdən isim düzəltməklə həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Bu şəkilçilər sadə (at-ıcı, yağ-ıcı, bax-ıcı), düzəltmə (qızdır-ıcı, quraşdır-ıcı, hopdu-ucu və s.) və mürəkkəb (qəbulə-ici, nəqlə-ici və s.) fellərlə birləşərək şəxsin hər hansı bir sahədə ixtisas və məşğuliyyətini ifadə edən isimlər düzəldir. Belə ixtisas adları əlamət, keyfiyyət və vəziyyət məfhumları da ifadə edir: qurucu, boyayıcı, kəsici, satıcı, yağlayıcı və s. –

-luq, -lik, -luk, -lük şəkilçiləri: Bu şəkilçilər Azərbaycan dilində ən məhsuldar şəkilçilərdəndir. Onlar müxtəlif mənəli sözlər yaradır. Bu şəkilçilər sadə (dərzi, mühəndis, cərrah və s.) və düzəltmə (pambıqçı, torpaqşünas, toxucu və s.) isimlərə qoşularaq geniş mənada müəyyən fəaliyyət sahəsini, prosesi ifadə edən isim düzəldir. Məsələn, pambıqçılıq, tütünçülük, üzümçülük, taxılçılıq, toxuculuq və s.

-ci şəkilçisi fars dilindən alınmış sözlərə də artırılır və yenidən *-luq* şəkilçisi artırılaraq sənət sahəsini ifadə edir: kitabxanaçılıq, pinəçilik və s. Bu şəkilçi Qərbi Avropa dillərinə məxsus sözlərə də artırılır: betonçuluq, qarmonçuluq və s.

-dar şəkilçisi: bu şəkilçidən sonra *-luq* şəkilçisi olan sözlərə artırılır: hesabdarlıq, maldarlıq və s.

-şünas şəkilçisi: hüquqşünas, mətnşünas, kinoşünas, sənətşünas, ədəbiyyatşünas, musiqişünas və s.

-gər şəkilçisi: kimyagər, dülgər, misgər, zərgər, çilingər və s.

-kar şəkilçisi: peşəkar, səbəbkar, boyakar, sənətkar, və s.

-saz şəkilçisi: aynasaz, rəngsaz, saatsaz, sandıqsaz və s.

-ist şəkilçisi: bu şəkilçi latın dilindən keçmiş şəkilçidir. Məsələn, vokalist, məşinist, proqramist, jurnalist, radiometrist və s.

İngilis dilində fel əsaslarına qoşulan “man” və “woman” elementli düzəltmə isimlərə də çox təsadüf olunur ki, onları da bəzi dilçilər mürəkkəb söz kimi qəbul edirlər. Lakin aparılan tədqiqatlar bunun əksini qəbul edərək, bu elementlərin

vurğusuz olan fellərə və isimlərə qoşularaq ismin sözdüzəldici şəkilçilərdən biri kimi qəbul edib, onları yarımşəkilçilər qrupuna daxil edir və -er/-or suffiksində uyğun olduğunu göstərir (Arnold İ.V., Meşkov O.D.). Bunun əsas səbəblərindən biri də məhsuldar şəkilçilərdən biri olan və “man” elementinə sinonim olan –er şəkilçisinin fellərlə daha çox işlənmək qabiliyyətinə malik olmasıdır. Bəzən –er və -man elementləri ilə düzələn ixtisas adları eyni əsasdan düzəlsələr də, onların mənalari müxtəlif olur. Məsələn, shipman (dənizçi), - shipper (yükgöndərən), shopman (satıcı) – shopper (alıcı), trainman (konduktor) – trainer (məşqçi) və s.

“man” və “woman” elementləri ixtisas adlarının yazılışı müxtəlif cür olur. Onlardan çoxu bitişik, bəziləri tire ilə, bəziləri isə -s infiksi ilə yazılır. Məsələn,

Fonetik cəhətdən tam formalaşmış, bir vurğu ilə deyilib, bitişik yazılanlar: drayman (arabaçı), fogleman (natiq), expressman (nəqliyyat agentı), signalman (siqnalçı), highwayman (soyğunçu) və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ.A. Müasir Azərbaycan dilində isim, Bakı, 1957
2. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət, O.İ. Musayevin redaktəsi ilə, Bakı, 1998
3. Arnold İ.V. The English Word, M. 1986
4. Marchand H. The categories and Types of Present-day English Word Formation, Munchen, 1969
5. Hacıyeva A.H. Contrastive Lexicology, B, 2010.
6. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка, М. 1986.

АФАНДИЕВА З.А.

ФОРМИРОВАНИЕ АНГЛИЙСКИХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

РЕЗЮМЕ

Как в английском, так и в Азербайджанском языке чтобы быть производительным и не производительным суффиксы делятся на две части. Производительные суффиксы являются те суффиксы, которые образуют новые слова. Например, некоторые суффиксы добавляются в конце существительных и образуют мало слов и их называют не производительными суффиксами. Формирование существительных по морфологическим методом основано на словообразовательных принципов в английском и в азербайджанском языке и полностью обогащают лексический уровень языка. Такого рода слова, образованные морфологическим методом означают вещи, действия и процессы, связанные с различными концепциями.

FORMATION OF ENGLISH NOUNS

SUMMARY

Both in the English and Azerbaijan languages being productive and unproductive suffixes are divided into two parts. Productive suffixes are those suffixes that a numerous new words are formed one after another by these suffixes. For example, some suffixes are added to the end of nouns and form few words and they are called unproductive suffixes. Formation of nouns by morphological method is based on word-building principles in the English and Azerbaijan languages and wholly enriches the lexical level of the language. Such kind of words formed by morphological method mean things, actions and process related to different concepts.

Rəyçi: dosent R.X.Şamiyeva

SOME CRITERIA OF BEING A FOREIGN LANGUAGE TEACHER

Açar sözlər: *tədris, kriteriya, xarici dil, bilik, inkişaf etdirmək, mədəniyyət, tələbə, təmin etmək, müəllim*

Key words: *teaching, criteria, foreign language, knowledge, to develop, culture, student, to provide, teacher*

Ключевые слова: *обучение, критерии, иностранный язык, знания, развивать, культуры, студент, обеспечить, учитель*

If you become a language teacher, you must be fluent in both foreign language and your target language. In addition, you will be required to teach your students about the culture and history of the countries where the language is spoken.

As a language teacher, you may travel from classroom to classroom, or you may have your own room, depending on your school or district size. A growing trend in public and private education today is language immersion schools, where students attend all or some core classes such as math, social studies and language arts in another language all year long.

If you've ever wondered how to become a language teacher, you'll first need at least a bachelor's degree. And proving fluency in the language you teach usually means you will need a bachelor's or master's degree in your chosen language. As a language major, your coursework will include extensive language education as well as classes in your chosen country's literature, history and culture. With an advanced language degree, you can teach language at a community college or university.

Since teaching in primary and secondary schools requires completion of a teacher-education program as well, you may choose to double major in education to complete teaching certification requirements at the same time. Otherwise, you may need to focus on either education or your language while completing separate degrees.

If you wish to become a foreign language teacher at an elementary, middle or high school, you will be required to complete teacher certification requirements, which typically include completion of an accredited degree program, classroom experience and an examination, depending on the state in which you work.

In today's society, knowing a foreign language is not only an advantage in education, but also is beneficial within the work force. From medical

professionals to social workers to corporate executives, there is an increasing demand to hire people who speak a language outside of English. As a result, teaching positions related to the field are increasing at all levels of education.

The path to becoming a foreign language teacher, whether one is teaching English, other German shares a great deal in common with other subject specializations with one notable exception. In order to teach a foreign language, an educator is typically expected to be fluent in English, and have native or near-native fluency in another language, which often requires additional education and immersion in the language and culture he or she wishes to teach.

At one time, many middle school classrooms only offered students a choice between taking only one or two languages to fulfill a foreign language requirement. Nowadays, options have expanded to include German, Chinese, Japanese, Russian, and other dialects which are often dependent upon school districts, budgets and other factors, such as local statistics and community trends.

Language in elementary classroom

There are three different teaching styles associated with exposing middle school students to a foreign language – exploratory, language focus and immersion:

□ **Exploratory:** As one of the most commonly offered programs at the entry level, students receive a basic introduction to a foreign language.

□ **Language Focus:** Teachers guide students, as they listen to and learn how to speak, read and write in a foreign language.

□ **Immersion:** Students often reach high levels of proficiency during these types of classes, which are typically offered once or twice a week, and also provide core courses in a foreign language.

In most cases, middle school foreign language teachers have completed a bachelor's degree in the foreign language they are teaching, and are certified to work as a teacher in their state. Native speakers of a foreign language who hold a bachelor's degree in another subject and also possess teacher certification may also work as a foreign language teacher in their native language.

In addition to introducing and cultivating a student's knowledge and ability to understand, speak and read a foreign language, teachers must also teach about the history and culture of the countries in which the language is prevalent.

Outside immersion schools, high school foreign language teachers either continue the education of students who have taken language classes in middle school, or introduce students to their first experience with a foreign language. In most cases, teachers possess a bachelor's degree in the foreign language they are teaching and are certified to teach in their state of residence. In some cases,

native speakers of a foreign language who hold a bachelor's degree in a different discipline that become certified to teach might be hired to teach a foreign language. Since fluency is expected, many high school foreign language teachers who aren't teaching their native language have spent a summer or longer period of time immersing themselves in the language and culture they expect to teach, often through study abroad programs.

At the university level, foreign language professors are expected to meet the same criteria as most English literature professors. This means that they are not only fluent in a foreign language but have also proved themselves as an expert on a particular aspect related to a foreign language's literature or culture. As a foreign language professor at the university level, one may be grouped under a specific department related to Foreign Languages or Modern Languages; or belong to a sub-category of departments.

EFL teachers use a range of course books and materials, plus a variety of audio-visual aids. A strong emphasis is placed on dialogue and role-playing, but more formal exercises, language games and literature are also used.

The content of lessons varies depending on the reason why the students are learning English, e.g. whether it's for business use for adults, school work for children and so on. The aim of each lesson is to encourage the students to communicate with each other using the structures and vocabulary they've learnt and to improve the four basic language skills of listening, speaking, reading and writing.

Typical tasks that may be carried out include:

- ☐ classroom management;
- ☐ planning, preparing and delivering lessons to a range of classes;
- ☐ preparing and setting tests, examination papers and exercises;
- ☐ marking and providing appropriate feedback on oral and written work;
- ☐ devising, writing and producing new materials, including audio and visual resources;
- ☐ freelance teaching on a one-to-one basis;
- ☐ basic administration, such as keeping student registers and attendance records.

Teachers and researchers come up with new methods of foreign language teaching all the time. Finding a method—old or new—that works for your students will be your biggest challenge as a teacher. You'll have to constantly assess what you're doing, what's working, and what you should change.

Language teachers aren't just teaching a new way of saying things. They're changing how their students see the world.

The role of a language teacher is to teach courses in a specific language, which in modern curriculums often includes instruction in literature and cross-cultural studies. Language teachers are masters of their language, demonstrating

a high proficiency in reading, writing, and speaking the language they are teaching. With these skills, instructors create an environment for students to learn effectively. Language teachers usually teach several levels concurrently, from beginning speakers of foreign languages to students who are approaching fluency. Instruction in English language includes vocabulary, grammar, and accent as well as spelling and other mechanics of language.

Foreign language teachers aid students in learning a foreign language from the conversational level through fluency. To be successful, a teacher of foreign languages must be fluent in the language(s) to be taught.

In conclusion, teaching a foreign language plays a significant role in preparing students for an increasingly diverse workforce and world, in addition to opening minds to different cultures and ways of thinking. Those who learn a foreign language increase their overall employment opportunities in all career fields, from law to business to the military. Job openings for foreign language teachers require a fluency in a specific language, as well as holding at least a bachelor's degree and possessing state-mandated credentials to teach, which varies according to school districts, colleges or universities.

REFERENCE

1. US Bureau of Labor Statistics Occupational Outlook Handbook, Middle School Teachers: <https://education-training-and-library/middle-school-teachers>.
2. US Bureau of Labor Statistics Occupational Outlook Handbook, High School Teachers: <https://education-training-and-library/high-school-teachers>.

N.Ə.QULİYEVA

XARİCİ DİL MÜƏLLİMİ OLMAĞIN BƏZİ KRİTERİYALARI

XÜLASƏ

Məqalə xarici dil müəllimi olmağın bəzi kriteriyaları bəhs edir. Xarici dil müəllimi olmağın insan həyatında böyük rolu var. Belə ki, xarici dil öyrətməklə onlar tələbələrin dünyaya baxışını dəyişdirmək, tələbələri tədris etdiyi dilin danışıldığı ölkə, onun coğrafiyası, mədəniyyəti, xalqı haqqında məlumatlandırmaq, tələbələrə xaricdə təhsilini davam etdirmək imkanını əldə etməyə kömək etmək, onlara karyeralarında uğurlar qazanmağa istiqamətləndirmək və s. kimi faydalı işlər icra edə bilərsiniz.

Xarici dillərin öyrətməyin bir neçə faydalı səbəbləri var ki, bu barədə məqalədə geniş məlumat verilib.

Məqalə xarici dil müəllimi olmağın bəzi kriteriyaları barədə geniş məlumat əldə etmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər.

**SOME CRITERIA OF BEING A FOREIGN
LANGUAGE TEACHER**

SUMMARY

The paper deals with some criteria of being a foreign language teacher. Teaching foreign languages is of great importance in people's life. Thus, teaching foreign languages, you can fulfill some useful problems as: to change students' outlook, provide students with materials about the country, its geography, people and culture of the language taught by a teacher, to help students to continue their education abroad, help them to get success in their career, and so on.

There are some useful reasons to teach foreign languages and detailed information about this is given in the paper.

The paper can be useful for those who want to get detailed information about some criteria of being a foreign language teacher.

Rəyçi: f.e.n. S.Q.Əliyeva

RƏNA ŞAMİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

THE IMPORTANCE OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Açar sözlər: *dil, ünsiyyət, öyrənmə, dünyagörüşü, bilgi, xarici, inkişaf etdirmək, təhsil, mədəniyyət*

Key words: *language, communication, learning, outlook, knowledge, foreign, to develop, education, culture*

Ключевые слова: *язык, коммуникация, обучение, мировоззрение, знания, иностранные, развивать, образование, культура*

Learning a foreign language is both time consuming and troublesome. Today, with the world's borders more porous than ever, I believe foreign language training needs to be an important part of any serious student's academic curriculum. Learning a foreign language isn't an easy thing. Nowadays it's especially important to know foreign languages. Some people learn languages because they need them for their work, others travel abroad, for the third studying foreign languages is a hobby. Everyone, who knows foreign languages can speak to people from other countries, read foreign authors in the original, which makes your outlook wider. Learning a foreign language is a long and slow process that takes a lot of time and efforts. People from different countries and nations have to get along well with the progress in the world trade and technology as well as with each other. So it is very useful to learn foreign languages. The great German poet Goethe once said, "He, who knows no foreign language, doesn't know his own one". That's why in order to understand oneself and environment one has to learn foreign languages. Speaking a foreign language, you can read papers, magazines and original books by great writers, watch satellite TV programs. If you like traveling you can go anywhere without being afraid that other people will not understand you. Knowledge of foreign languages helps us to develop friendship and understanding among people.

Recent scientific research on the brain suggests that learning foreign languages makes students smarter overall. Among the many benefits, it increases students' mental focus, reading and writing abilities, and even improves mathematical skills. Through language learning, a person is exposed to a different set of aesthetics, cuisines, philosophies, politics, histories and traditions. All this classroom learning naturally becomes the catalyst for a person to travel and study abroad to further enhance his/her international education through seeing and experiencing foreign cultures.

One of the most rewarding parts of learning foreign languages is that it helps us to make connections with people overseas. With people, information and capital flowing more freely than ever, the ability to think critically across different societies, to communicate in different languages and to form connections with a variety of people internationally is becoming more important than ever. In short, if we are serious about educating global leaders for tomorrow, we need to have students who can engage many different societies and be able to build cooperation between them. Foreign language must be an important part of this endeavor. The pursuit of foreign language education should not be considered a luxury to be sought by a few. Rather, foreign language instruction should be a core element to our education and taught as early as possible.

While some analysts say that English is becoming the international language of business and society, there's never been a better time to learn a foreign language such as German, French or Japanese. Though such languages may not be quite as widespread as English, they offer rich sets of linguistics and innuendos not found in any dialect of English. The reasons for learning a new language are varied, but the importance of learning foreign languages is universal: it will always benefit you in one way or another.

First and foremost, one of the most important reasons to learn a foreign language is the stimulation it offers your mind. Like a young child grappling with language for the very first time, you find yourself lusting for knowledge and oozing curiosity at every turn. The familiar becomes fascinating, and your mind is opened to new ways of approaching even the simplest areas of life. According to three studies by Bruck, Lambert, Tucker (1974), Hakuta (1986) and Weatherford (1986), children enrolled in foreign language courses demonstrate stronger cognitive skills, particularly in the area of creativity. An added bonus: those with competency (not necessarily fluency) in more than one language tend to have higher intelligence scores on standardized tests.

Foreign languages are also important to those working in business, communications and nearly every other career track. Even if your potential clientele speaks English, there isn't a better way to understand their needs and cultural desires than to learn their language. It helps make a great first impression, and it shows that you are willing to go above and beyond to maintain the relationship. In many cultures, attempting to speak the language is viewed as a sign of respect and has the potential to open doors in the future.

Of course, there are also the aesthetic reasons for learning a new language. It is fun to pronounce words with nasal resonances and tongue rolling, features not present in most English conversations. Some languages have certain social connotations that invoke feelings when heard or spoken. When sampling

a particular culture—it helps to understand how to pronounce words when ordering a warm streusel or asking for the way to the autobahn.

Regardless of the reasons why you would like to learn a new language, you should always allow yourself to explore new linguistic territories. Learning multiple languages will always serve to enhance your quality of life, and even if you never use that language in practical circumstances, you almost certainly will enjoy the time spent educating yourself. Language learning is unique in that you rarely have to spend much money to find a passionate instructor or fellow learner, and the adventure of understanding a new tongue is one experience you will not soon forget.

Some reasons why you should learn a foreign language

1. Impress people around you.

Talking with the locals in their native tongue, learning a foreign language is bound to impress more than a few people around you. You will likely get plenty of compliments on your unique skill, and a few curious glances from passersby here and then.

2. Develop confidence.

Learning a foreign language is an incredibly rewarding experience and a serious confidence booster. You'll get to overcome some of your fears and doubts, learn more about yourself, meet new people, and perhaps travel to places you would've never dared to visit before. Plus, the constant positive feedback from native speakers and their encouragement is always a motivation and ego booster.

3. Improve your decision making skills.

A study from the University of Chicago found that when people speak in a language other than their native tongue, it helps eliminate their tendency toward so-called loss aversion—that is, getting too caught up in the “here and now” to make choices that could profit us further down the road. Bilinguals are more confident with their choices after thinking it over in the second language and seeing whether their initial conclusions still stand up. This means that if you learn a second language, this might well improve your ability to make wiser financial choices, for example.

4. Increase your brain power.

Students who study foreign languages tend to score better on standardized tests than their monolingual peers, particularly in the categories of math, reading, grammar, and vocabulary.

5. Improve your employability.

We live in an increasingly globalized world and companies are constantly expanding overseas and dealing with clients from all over the world. Between two candidates with the exact same skill set and experience, the person who is bilingual is arguably much more likely to get the job.

6. Become more open-minded

Learning a foreign language and getting soaked into an entirely new culture and world view is the surest way to become an open-minded, understanding individual, and that is absolutely priceless.

7. Meet new people and develop life-long friendships

Finally, and perhaps most importantly, meeting new and interesting people and developing life-long friendships are certainly objectives well worth aspiring for, and learning another language is a sure way to expedite that process.

Everybody has different reasons for learning a language. This paper will manage to convince at least some of you of the amazing rewards that learning another language can bring. Of course, it's not an easy process, and it does take time and effort. But the investment is well worth it.

Besides, there are three point of the reasons: learning languages is essential and invaluable.

1. Languages are a passport to another world.
2. It's a sign of respect and creates instant connections.
3. A lot of things are "lost in translation".

REFERENCE

1. Ott-Holland, C. J.; Huang, J. L.; Ryan, A. M.; Elizondo, F.; Wadlington, P. L. (October 2013). Journal of Counseling Psychology. Retrieved 31 January 2014.
2. Bruck, Lambert, Tucker. Learning Foreign Languages (1974).
3. Hakuta. The importance of Learning Foreign Languages (1986).
4. Weatherford. Learning Foreign Languages (1986).

R.X.ŞAMİYEV

XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

Məqalə xarici dillərin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edir. Xarici dillərin öyrənilməsinin insan həyatında böyük rolu var. Belə ki, xarici dil öyrənməklə sən dünyaya baxışını genişləndirmək, müxtəlif ölkələrdən olan insanlarla ünsiyyət qurmaq, xaricdə təhsil əldə etmək, karyeranda uğurlar qazanmaq, dünya mədəniyyəti haqqında daha geniş bilgiler əldə etmək imkanını qazanırsan. Xarici dillərin öyrənməyin əhəmiyyətini anlamaq üçün bir neçə səbəblər var ki, bu barədə məqalədə geniş məlumat verilib. Bu səbəblərə: ətrafındakı insanları cəlb etmək, öz güvənliyi artırmaq, ünsiyyətə sərbəst

girmək, əqli qabiliyyətini gücləndirmək, işlə təmin olunmaq imkanını əldə etmək və s. daxildir.

Məqalə xarici dillərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti və səbəbləri barədə geniş məlumat əldə etmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər.

R.KH.SHAMIYEVA

THE IMPORTANCE OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES

SUMMARY

The paper deals with the importance of learning foreign languages. Learning foreign languages is of great importance in people's life. Thus, learning foreign languages, you can get some opportunities to expand your outlook, to communicate with people freely, to get education abroad, to get success in your career, to get more knowledge about the world's culture. There are some reasons to learn foreign languages and detailed information about this is given in the paper. These reasons include: to impress the people around you, develop self-confidence, communicate freely, increase your brain power, be employed and so on.

The paper can be useful for those who want to get detailed information about learning foreign languages.

Rəyçi: dos. X.B.Əhmədova

FƏRİDƏ HÜSEYNOVA

“Xarici Dillər I” kafedrası”nin müdiri

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNIVERSİTETİNİN
“XARİCİ DİLLƏR” KAFEDRASININ TARİXİNDƏN
(XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ)**

Açar sözlər: *nəşr, kafedra, tədris, dərs, program, mətn, məqsəd tərcümə.*

Ключевые слова: *издание, кафедра, обучение, урок, программа, текст, цель перевод*

Key words: *issue, department, lesson, program, text, aim, translation.*

Azərbaycanda təhsilə həmişə böyük önəm verilmiş, sonradan Neft Sənayesi, Akademiyası adlanan Politeknik İnstitutunun yaradılmasının ilk dövrlərindən başlayaraq (16 noyabr 1920-ci ildə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin "Bakıda politeknik institutunun yaradılması haqqında" dekreti elan edilmişdir) bu iş müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmişdir, lakin təəssüf ki, bütün dünyanı öz nefti ilə çəlb edən Azərbaycan kimi bir ölkədə milli kadrların çatışmamazlığı həmişə birinci yerdə olmuşdur. Politeknik institutunun yaradılmasının ilk günlərindən ali məktəblərimizə RSFSR və digər yerlərdən mütəxəssislər dəvət olunurdu. Onlar isə ali məktəblərimizdə kadrların hazırlanması vəzifəsini həll etməli idilər.

1930-cu ildə Bakıdakı Politeknik İnstitutunun adı dəyişilərək artıq M.Kirov adına Ümumittifaq Neft Sənayesi Akademiyası adlanırdı.

Həmin dövrdə Neft Sənayesi, Akademiyasının artıq “Xarici dillər” kafedrası artıq təşkil edilmiş və bu kafedranın xarici dillərin mükəmməl tədris edilməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Kafedrada çalışan xarici dil müəllimləri yerli şəraitin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tədris planının seçilməsi, xarici dil fənninin ideya səviyyəsinin yüksəldilməsi, dərs və dərsdən kənar işlərin təşkili və s. sahələr üzrə geniş iş aparmış, dilin tədrisi məsələlərinə xüsusi fikir vermişlər. Bu da xarici dillərin tədrisi işinin yaxşılaşdırılmasına xeyli kömək etmişdir. Kafedra ilk dəfə öz işinə “bir başa metod” ilə başlamışdır. Lakin bu metod o dövrlük auditoriyada özünü doğrulda bilməmiş və müəllimlər tezliklə ondan imtina etmişlər. O dövrdə artıq kafedrada dərsliklər yazılmağa başlanmışdır. Məsələn, T.M.Qilyarovskayanın “Neft sənayesi üçün dərsliyi” (Bakı, 1930), N. Rax “Deutschen Sprache” (Baku, 1933) hazırlanmış və onlardan dil tədrisində geniş istifadə edilmişdir. Dərsliyin ən əsas xüsusiyyətindən biri müəllifin bibi-heybət mədənlərində tez-tez mədənlər fəhlələri ilə söhbət etməsi

və onların işini müşayiət etməklə nitqdə tez-tez işlədilməsi ehtimal olunan terminlər seçilib dərsləyə salınması idi.

1931-ci ildə xarici dil fənninin tədrisi qarşısında yeni vəzifələr dururdu. Bu vaxt xarici dilə 206 dərslə saatı ayrılmış və qarşıya texniki ədəbiyyatı oxuyub tərcümə etmək məqsədi qoyulmuşdu. Akademiyanın xarici dillər kafedrası Mərkəzi Komitənin qərar və göstərişlərini rəhbər tutaraq öz işini o dövrün tələblərinə cavab verən səviyyədə qurmağa çalışırdı. Və həmin illərdə Akademiyanın xarici dillər üzrə proqramı hazırlandı, proqramda hazırlanmış lazımsız materiallar çıxarılıb ora yeni materiallar daxil edildi¹. Akademiyanın xarici dillər kafedrası Mərkəzi Komitənin qərar və göstərişlərini rəhbər tutaraq öz işini o dövrün tələblərinə cavab verən səviyyədə qurmağa çalışırdılar. YİK (b)P MK-nın 1932-ci il avqustun 25-də məktub haqqın-dakı tarixi qərarı akademiya da təlim-tərbiyyə işlərini yeni istiqamətdə qurmağı tələb etdi. Qərarla əlaqədar akademiyanın dillər kafedrası öz işini aşağıdakı istiqamətə yönəltməyi lazım bildi;

1. Təlim-tərbiyyə işlərini düzgün qurmaq, yeni proqramlar hazırlamaq, tədris prosesini səmərəli təşkil etmək; 2. Elmi tədqiqat işləri yazmaq; 3. Nəşr işlərinə xüsusi fikir vermək; 4. Kafedrada ictimai işlərin yerinə yetirilməsinə diqqət artırmaq.

Kafedranın üzvləri bütün qüvvələrini təlim-tərbiyyə işlərinin müvəffəqiyyətlə həllinə yönəldərək Akademiyanın xarici dillər üzrə proqramını hazırlamış, lazımsız materiallar çıxarılıb proqrama yeni materiallar daxil edilmişdi¹.

Belə ki, xarici dillərdə müstəsnalıq təşkil edən dil qayda-qanunları və praktik cəhətdən az əhəmiyyəti olan qrammatik hal və vəziyyətlərin öyrənilməsinə son qoymuşdu. Tədris məqsədi ilə dil materiallarının seçilməsində mətnlərin məzmununa diqqət artırılmışdı. Həmin dövrdə aspirantlar üçün də tələblər müəyyənləşdirilmişdi, oxu və tərcümə üçün təklif olunacaq material kafedra iclasında müzakirə edilib, təsdiq olunmalı idi. Belə hal aspirantlar xaricdə nəşr olunmuş təsadüfi kitabları oxumaqdan uzaqlaşdırdı. Deməli, aspirant öz ixtisasına aid ədəbiyyatı müəllimin rəhbərliyi altında seçməli və kafedrada təsdiq olunduqdan sonra kitab üzərində işə başlamalı idi.

1933/34-cü tədris ilində akademiyanın xarici dillər üzrə proqramı daha da dəqiqləşdi. Proqramda əsas aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində dururdu;

1. Elmi və siyasi ədəbiyyatı lüğət vasitəsilə oxuyub tərcümə etmək; 2. Xarici dildə dərc olunan qəzet və jurnalı oxuyub başa düşmək; 3. Xarici dildə sadə formada öz fikrini şifahi olaraq ifadə etmək

Bu məqsədə çatmaq üçün ilk mərhələdə dərslərdən ingilis dili üzrə İ.Vaysblitin dərslərindən istifadə edilirdi. Dərslər mətnlərini keçərkən əlavə oxu üçün siyasi, iqtisadi və tarixi məqalələrin oxunması da tələb olunurdu. Eyni zamanda, müəllimlərin əsas vəzifəsi vaxt itkisinə yol verməmək və az vaxt içərisində xarici dillərin öyrənilməsinə nail olmaq idi. İngilis alman və fransız dilləri üzrə proqramlar dillərin praktik məqsədlə öyrənilməsinə əsas götürür dil materialı üzrə lüzumsuz biliklərə yol verilməməsi və qeyri- fəal iş növlərinin aradan qaldırılması yollarını tələb edirdi³.

Az sonra kafedranın müəllimləri belə hesab etdilər ki, alimə xarici dil yalnız oxu vasitəsilə elmi ədəbiyyatdan məlumat almaq bacarığı kifayət deyil. O(alim) eyni zamanda dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi və beynəlxalq konfranslarda öz ölkəsinin elminin təbliğatçısı kimi çıxış etməyi də bacarmalıdır. Göründüyü kimi xarici dillərin öyrənilməsində şifahi nitq bacarığına mükəmməl yiyələnmək lazım idi. Bu tələb 250-260 dərslər saatı ərzində həll olunurdu.

Xarici dildə şifahi nitq bacarığını inkişaf etdirmək üçün coğrafi xəritələrdən istifadə edilirdi. Ölkəşünaslıqla əlaqədar olan tədbirlər içərisində dili öyrənilən xalqın tarixi ilə yanaşı, Azərbaycan SSR və SSR xalqları haqqında da məlumatlar verilir. Beləki, aspirant Bakı, Bakı neft sənayesi, Bakı neftinin ixracı və.s. mövzularda danışarkən onların tarixi haqqında da məlumat verməyi bacarmalı idilər. Bu məqsədlə də müəllimlər neft mədənlərində tez-tez işlədilməsi ehtimal olunan sözləri seçib onların dərslərdə öyrənilməsinə təşkil etməli idilər. Gələcək alimlərin ixtisası neft sənayesi ilə əlaqədar olduğu üçün tədris prosesində həmin sahə üzrə elmi mövzular əsas yerlərdən birini tuturdu.

Kafedranın iclasında belə hal dilin praktik öyrənilməsindən uzaqlaşma kimi qiymətləndirilmiş və ciddi tənqid edilmişdir. Bununla əlaqədar kafedra 1933 –cü ildə aşağıdakı qərarı qəbul etmişdir. “Digər müəllimlərə də xəbərdarlıq edilməlidir ki, dinləyicilərlə aparılan məşğələlərdə ədəbi tələffüzə aludə olub ona çox vaxt itirməsinlər. İngilis dilində türk(Azərbaycan Ə.Q) və ya rus dili ləhcəsində danışmaq kifayət edər.” Qeyd olunmalıdır ki, alman və fransız dilləri üzrə də oxşar tələblər qoyulmuşdu.

Bizcə bu göstəriş bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Düzgün tələffüz vərdişinə yiyələnib düzgün cümlə qurmaq bacarığı olmadıqda və ya lüğət ehtiyatı zəif olduqda dil ünsiyyət vasitəsi ola bilmir. Buna görə də nitqi inkişaf etdirmək əvəzinə, səslərin düzgün tələffüzünə artıq vaxt sərf olunması düşünülürdü.

Nitq fəaliyyətinin digər növləri üzrə aparılacaq iş hesabına tələffüz vərdişinin aşılmasına aludə olan müəllimlərin dərsləri müzakirə edilmiş, onlara müvafiq göstəriş və tapşırıqlar verilmişdir.

Kafedranın tarixində xarici dillərin öyrədilməsində ana dilinə istinad etmə halı diqqətə layiq idi. Proqram və kalendar proqramlarında ingilis, alman və fransız dillərinin azərbaycan və rus dilləri əsasında öyrənilməsi aydın şəkildə əks olunmuşdu.

Cümlədə söz sırasının müqayisə və tutuşdurulması bütün kalendar planlarda verilmişdi. Bu fakt ona dəlalət edir ki, həmin illərdə cümlə qurma bacarığı ön plana çəkilməmiş. Deməli qrammatik material dilin praktik məqsədlə öyrənilməsi nöqteyi nəzərindən seçilmiş və ana dili ilə müqayisə edilərək tədris edilirdi. Lügət minimumu üzrə aparılan iş də çox cəhətli idi. İxtisasçıya məlum olan minlərcə söz lügət minimumuna salınmırdı. Müəllimlərin dediyinə görə həmin terminləri ixtisasçılar xarici dil müəllimlərindən yaxşı bilirdilər.

Həmin dövrdə tədqiqatçılar həmin fərziyyəni elmi dəlillərlə də sübut etmişlər. Elmi texniki ədəbiyyatda da alınma və beynəlmiləl sözlərin sayı müxtəlif olmasına baxmayaraq mütəxəssislər onları tərcüməsiz də başa düşürlər. E.D.Konovalov² metal üzrə terminologiyasının ingilis və rus dillərində 40,7 %-nin başa düşüldüyünü, Q.A.Kosterin³- riyaziyyat üzrə həmin dillərdə olan terminologiyasının 20% -nin eyni olduğunu göstərmişlər. Tibb,biologiya və başqa elmlər üzrə belə terminlərin daha çox olduğu eksperiment yolu ilə təsdiq edilmişdir.

Kafedranın müəllimləri terminologiya üzrə lügət minimumu məsələsini həll edərkən bu cəhəti qeyd etməklə yanaşı, həmin terminlərin şifahi nitqdə törətdiyi çətinlikləri də göstərmiş-dilər. Bəzi beynəlmiləl sözlərin şifahi formada anlaşılması çətinlik törətdiyinə görə də kafedra-nın müəllimləri beynəlmiləl sözlər üzrə çalışma sistemi hazırlamaq haqqında məlumat vermişlər.

Kafedranın protokollarına əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, müəllimlər daim axtarış-da olaraq həm tələbələrin xarici dillərin tədrisi zamanı bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək üçün ortaya çıxan çatışmazlıqları daim müzakirə etmiş tədrisdə yeni yollar və metodlara üz tutmuşlar. Müəllimlər öz işlərini həmin çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində qururdular.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSR MDOİ Arxivi, fond 1658, siyahı 2, iş 1169, vər.17
2. Azərbaycan SSR MDOİ Arxivi, fond 1658, siyahı 2, iş 1147, vər.2
3. Azərbaycan SSR MDOİ arxivi, fond 1658, siyahı 2, iş 1132, vər.4.
4. Azərbaycan SSR MDOİ Arxivi, fond 1968, siyahı 2, iş 1132, vər.4 (1931-ci il)

F.A.HUSEYNOVA

**THE HISTORY OF “FOREIGN LANGUAGES” DEPARTMENT
OF AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRY UNIVERSITY
(IN 20-30 YEARS OF XX CENTURY)**

SUMMARY

Education is always highly valued in Azerbaijan. In November 16, 1920, Azerbaijan Revolution Committee issued the decree of “The foundation of Polytechnical University” in Baku. Beginning from the first period of the foundation of Polytechnical University this mission was fulfilled successfully. But the shortage of national specialists was always on the first place and preparation of new specialists for the country at that period was necessary.

The department of “Foreign Languages” was founded in the Oil Industry University at that period and it had a great role in teaching foreign languages. Taking into consideration the specific characteristics of the local conditions of the time the teachers working in the department carried out much work in spheres like choosing curriculums, enhancing level of the foreign language knowledge.

Ф.А.ГУСЕЙНОВА

**ИСТОРИЯ КАФЕДРЫ «ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ»
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА НЕФТИ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ
(В 20-30 ГОДАХ XX ВЕКА)**

РЕЗЮМЕ

Образование всегда высоко ценилось в Азербайджане, 16 ноября 1920 года в Азербайджане Комитет революции издал указ “ об образовании Политехнического университета” в Баку. Начиная с первого периода основания политехнического университета, эта миссия была успешно выполнена. Но нехватка национальных специалистов была всегда на первом месте, и подготовка новых специалистов для страны в этот период была необходима. Кафедра “Иностранных Языков” была основана в университете “Нефтяной Промышленности”, и в этот период это сыграло большую роль в обучении иностранным языкам в Азербайджане. Принимая во внимание специфические особенности местных условий того времени, учителя, работающие на кафедре “Иностранных Языков” проводили большую работу в таких сферах, как выбор учебных программ, повышение уровня знаний иностранного языка.

Rəyçi: dosent Əhmədova X.B.

**SOME THOUGHTS ON THE FACTORS DEALING
WITH THE STUDENTS SPEAKING
(ON THE BASIS OF ENGLISH MATERIALS)**

Açar sözlər: *fidbək ,şifahi nitq,kontekst.*

Key words: *feedback,oral speech,context.*

Ключевые слова: *ответ,устный речь,контекст*

Teaching speaking is a very important part of second language learning. The ability to communicate in a second language clearly and efficiently contributes to the success of the learner in school and success later in every phase of life. Therefore, it is essential that language teachers pay great attention to teaching speaking. Rather than leading students to pure memorization, providing a rich environment where meaningful communication takes place is desired. With this aim, various speaking activities such as those listed above can contribute a great deal to students in developing basic interactive skills necessary for life. These activities make students more active in the learning process and at the same time make their learning more meaningful and fun for them. So, as different kinds of investigations are increasing in linguistics, new materials of this field of science appear in the light of new innovations and it gives the basis of approaching problems and by virtue of it more logical results are gained. It is clear that the most changeable part of the language is its word stock, words, which are closely linked with the objective world. But it is difficult to say it about the syntactic structure of the language especially its sentence structure. Without going into details it should be mentioned that it is closely connected with the stable character of the syntactic structure.. Though there are a lot of investigations of kindred and non-kindred languages. Students should learn the language and its similar and distinct features comparatively. We propose to look at some of the factors to take into consideration when dealing with students speaking work as well as describing a number of different techniques for giving useful and effective feedback. Students make mistakes, even during carefully planned lessons using well-designed instructional materials. They answer incorrectly, give incomplete answers, or do not respond at all. The importance of providing feedback when students make errors is well documented (e.g., Brophy, 1986; Christenson, Ysseldyke, & Thurlow, 1989). Nevertheless, relatively little experimental research on error correction exists, and what does exist is inconclusive. Teachers are left knowing the importance of correcting student errors but receiving little empirically

supported guidance for how to do so. Students learn by doing, but if errors are repeated, they may be learning how to perform skills incorrectly. Students learn better by “doing with feedback.” The biggest problem with delayed feedback is that it allows students to practice errors (Van Houten, 1984). Practicing errors also wastes valuable instructional time because of the reteaching and relearning that eventually must take place. Most errors are made during the acquisition stage of learning, when the student is learning how to perform a new skill or to remember and use new knowledge correctly. It is important that feedback be provided before the student is required to use the skill/knowledge again. Teachers can ensure that students receive feedback after each response by using instructional strategies such as these:

- **Collaborative learning.** Use a peer tutoring system or small-group activities in which peers provide feedback to one another after each response (Miller, Barbetta, & Heron, 1994).

- **Learning centers.** Use instructional materials and computer software that provide feedback after each response.

- **Self-correction.** Teach students to self-score their work and self-correct any errors before proceeding to the next problem or item (Goddard & Heron, 1998; Morten, Heward, & Alber, 1998).

- **Homework.** Avoid assigning homework or independent seatwork activities that do not contain selfscoring and self-correcting components until the student can perform the target skill with some accuracy. When handled properly, errors can provide good opportunities for teaching and learning. But too often error correction is carried out ineffectively (the student is still wrong the next time) and inefficiently (it is time-consuming and reduces the total number of learning trials that can be conducted during the lesson). Although much remains to be learned about how teachers should respond when students make mistakes during instruction, the combined results of several experimental studies provide some guidance. As with any instructional technique, teachers should evaluate their error correction procedures. First, what is the procedure’s effectiveness in helping students respond correctly in the future? This can be directly and simply determined by observing how the student responds to the same item or task the next time it is presented. Second, how efficient are the error correction procedures? A complex, time-consuming procedure may be effective (the student responds correctly in the future) but inefficient because it limits the total number of learning trials during the lesson. Like most questions concerning effective instructional practices, the question of how error correction should be conducted is an empirical one. Its answer lies in student performance. Performance assessment is one alternative to traditional methods of testing student achievement. While traditional testing requires students to answer questions correctly (often on a multiple-choice test), performance

assessment requires students to demonstrate knowledge and skills, including the process by which they solve problems. Performance assessments measure skills such as the ability to integrate knowledge across disciplines, contribute to the work of a group, and develop a plan of action when confronted with a new situation. Performance assessments are also appropriate for determining if students are achieving the higher standards set by states for all students. Ungraded trial tests can be useful tools both to alert the instructor as to the students' abilities and to provide the students with an understanding of the assessment method. There are many methods of grading. Numeric methods are not necessarily more "objective" than those that rely on written comments or holistic approaches. It is important for instructors to think through their grading philosophy and purposes before deciding on a grading scheme. Before selecting a grading method, it is also advisable to check relevant course or departmental policies. Most students use grading criteria to determine what they should concentrate on learning in a course. By making your grading policies clear, you can focus students' attention on what is most important for them to learn and retain.

Suggestions For Teachers in Teaching Speaking: Here are some suggestions for English language teachers while teaching oral language:

- Provide maximum opportunity to students to speak the target language by providing a rich environment that contains collaborative work, authentic materials and tasks, and shared knowledge.
- Try to involve each student in every speaking activity; for this aim, practice different ways of student participation.
- Reduce teacher speaking time in class while increasing student speaking time. Step back and observe students.
- Indicate positive signs when commenting on a student's response.
- Ask eliciting questions such as "What do you mean? How did you reach that conclusion?" in order to prompt students to speak more.
- Provide written feedback like "Your presentation was really great. It was a good job. I really appreciated your efforts in preparing the materials and efficient use of your voice..."
- Do not correct students' pronunciation mistakes very often while they are speaking. Correction should not distract student from his or her speech.
- Involve speaking activities not only in class but also out of class; contact parents and other people who can help.
- Circulate around classroom to ensure that students are on the right track and see whether they need your help while they work in groups or pairs.
- Provide the vocabulary beforehand that students need in speaking activities.

□ Diagnose problems faced by students who have difficulty in expressing themselves in the target language and provide more opportunities to practice the spoken language.

LIST OF USED LITERATURE

1. Bley-Vroman R. Hypothesis testing in second language acquisition theory. *Language Learning*. 1986, NNº36,3, p.353-76
2. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранным языке. Баку: 2001
3. Dunkell, P.A. Developing Listening Fluency in: Theoretical Principles and Pedagogical Consideration. "The Modern Language Journal" 70/2: 1986. 99-106
4. Field, S. The changing face of listening. *English Teaching Professional* 1998
5. Nunan D. *Language teaching methodology*. New York: Prentice Hall International, 1991, 264 p.
6. Harmer Jeremy. 2007. *The Practice of English Language Teaching*. London, Longman.
7. Susan M. Brookhart. How to Give Effective Feedback to Your Students
www.developingteachers.com
www.school-portal.co.uk
wps.prenhall.com

ГАСАНОВА ГЮЛАР

НЕКОТОРЫЕ ОТМЕТКИ О ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена рассмотрению устной речи у студентов, изучающих английский язык в профессиональных целях. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе аудирования является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. Особое внимание должно быть уделено отбору текстовых материалов, а также заданий по "speaking". Также следует отметить, что

тексты не должны быть слишком сложными для восприятия. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения диалогической речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса.

HƏSƏNOVA GÜLƏR

**TƏLƏBƏLƏRƏ DANIŞIQ VƏRDİŞLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ
DAİR BƏZİ TÖVSIYYƏLƏR (İNGİLİS DİLİ MATERIALLARI
ƏSASINDA)**

XÜLASƏ

Bu məqalə ingilis dilini profesional məqsədlərlə öyrənən tələbələrin danışiq məsələlərinə həsr olunmuşdur. Qlobalizasiya şəraitində xarici dillərin öyrədilməsində əsas məqsəd dil öyrənənlərə dili kommunikasiya məqsədlərilə istifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Eşidib-anlama prosesində informasiyanın adekvat şəkildə qəbulu dili bu və ya digər məqsədlərə görə öyrənənlər üçün ən vacib və təxirə salınmaz amil hesab olunur. Dilöyrənmənin ən vacib məqsədlərindən biri öyrənilən dildə effektiv ünsiyyətə nail olmaqdır. Əsas diqqət müqayisəli mətn materiallarına, habelə “kommunikativ” tapşırıqlara yönəlməlidir. Bundan əlavə, mətnlər başa düşülmək üçün həddən artıq mürəkkəb olmamalıdır. Xarici dillərin tədrisində şifahi nitqin öyrədilməsində radikal dəyişikliklərin olmasına böyük ehtiyac vardır.

Bu prosesdə dialoji nitqin öyrədilməsi məqsədyönlü, sistemli xarakter daşmalıdır.

Rəyçi: fil. f.d. Nuriyyə Əliyeva

GÜNEL QASIMOVA
ADU

DİGƏR DİLLƏRİN ALMAN DİLİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *anqlisizmlər, mədəni irs, mədəniyyətlər, əcnəbi sözlər*

Key words: *anglicisms, foreign words, culture heritage*

Ключевые слова: *англицизмы, иностранные слова*

Digər dillərin alman dilinə təsiri həmişə qaçılmaz olub. Hətta əvvəllər latın və fransız dillərindən alman dilinə keçmə sözlər çox idi. Bu gün isə ingilis dilinin təsiri çox böyükdür.

Digər mədəniyyətlə hər bir əlaqə dilə böyük təsir edərək öz izlərini qoyur. Bu alınmalar

müharibələr, tarixi hadisələr, ideologiyalar, dəb nümayişləri, mədəniyyətlər mübadiləsi, iqtisadi və texniki inkişafda özünü əks etdirir. Daha dəqiq desək, əcnəbi sözlər dil münasibətləri (əlaqəsi), mədəni və iqtisadi əlaqələrlə digər dilə daxil olur. Məs: mətbəx sahəsində Hamburger, Fast Food, Cheeseburger və s. sözləri alman dilinə keçmişdir.

Bəzən hətta elə olur ki, dilin hər hansı bir sahəsində söz qıtlığına rast gəlinir. Bu halda bu boşluğu əcnəbi sözlər doldurur.

Dünyada 100 milliondan artıq insan ingilis dilində danışır. Alman dili dünyanın ən vacib dillərindən hesab edilir. İngilis dili isə iqtisadiyyat və ticarət dili hesab edilir.

İngilis dili german dil qrupuna aiddir. Təqribən 340 million insan üçün ingilis dili ana dilidir, 510 million insan ingilis dilində danışır.

İngilis dili dünya miqyasında ən çox işlənən əcnəbi dil olduğundan, alman dilinə keçən sözlərin əksəriyyəti ingilis sözləridir. Bu sözlər – ingilis mənşəli sözlər, anqlisizmlər adlandırılır. Beynəlxalq səviyyədə işlənən sözlər isə internationalizmlər adlanır. Aids, Computer, Pizza və s.

Hal hazırda alman dilində alman dil lüğətinin kifayət qədər böyük hissəsini əcnəbi sözlər tutur. Latın və ingilis sözləri ilk pilləni paylaşırlar. Alman dilində əcnəbi sözlərin sayı təqribi 25 faizdir. Bunların da əksəriyyəti isimlərdir.

20-ci əsrin əvvəllərində alman dilinin “təmizlənməsinə” cəhd edildi. Buna baxmayaraq 20-ci əsrin ikinci yarısında mətbuatda, siyasətdə artıq yenidən əcnəbi sözlər işlənirdi. (2, 72)

Danışıqda əcnəbi sözlər yazıya nisbətən daha çox istifadə olunur.

Artıq 18-ci əsdə alman dilinə çox sayda ingilis sözləri və söz birləşmələri keçmişdir. (alman ədəbiyyatının tərcüməsi, ingilis siyasətinin təsiri ilə)

Artıq 19 əsrdə bu təsir daha da böyüdü. Buna səbəb ikinci dünya müharibəsindən sonra Birləşmiş Ştatların vəziyyəti idi. İngilis sözləri bütün sahələrə öz təsirini göstərirdi. Məs: musiqidə - breackdance, gündəlik həyatımızda – Piercing, Smoking, Klub və s. (1, 267)

Müxtəlif sahələrdə anqlisizmlərin işlənməsi məs:

psixologiya və sosiologiyada Sensivity-Training, İtem, İn-Group

Siyasətdə - Vietnam-Killer, Luft-gangster, Kongress-Lobby, Meeting və

s.

Anqlisizmlər şifahi və yazılı dillərin böyük əksəriyyətini əhatə edir. Onların istifadəsində qəzet və jurnallar böyük rol oynayır.

Bəzən hətta ingilis dilinin qrammatikası da alman dilinə təsir edir. Bu əksər hallarda ingilis və amerikan filmlərinin qeyri-peşəkar tərcüməsi zamanı baş verir. (3,223) məs:

You must not – du musst nicht (statt:du darfst nicht)

İ find you a – ich finde dich einen (statt:ich halte dich für einen)

to realize – realisieren (statt:registrieren)

Anqlisizmlərin alman dilinə keçməsinin mədəniyyət sahəsində bariz nümunə Valentinstag yaxud Halloween-in keçirilməsidir.

Anqlisizmlərə dair çox sayda tənqidlərə rast gəlmək mümkündür. Tənqidçilər anqlisizmlərin istifadəsinin alman dilinin mədəni irsini təhlükəyə atdığını deyirlər. “Anqlisizmlərin istifadəsi alman mədəniyyətinin süqutu deməkdir – bu yaşlı əhalinin, yaşlı nəslin diskriminasiyasıdır” – deyənlər də az deyil.

1997-ci ildə Dortmund şəhərində Alman dili Birliyi (Vds) yaradılmışdır. Birliyin vəzifəsi ictimaiyyətdə anqlisizmlərin istifadəsinin aradan qaldırılması idi. Bunun üçün onlar vətəndaşlarla söhbətlər aparır və bu barədə əhalini maarifləndirməyə çalışırlar.

Anqlisizmlərin daha qısa və dilə daha yatımlı olmasını anqlisizmlərin alman dilinə keçmə səbəbi hesab edilir .məs:

Drink – Getränk

Hit-Schlager

Job-arbeit

Meeting-Zusammenkunft usw.

İngilis sözlərinin və yaxud da başqa dillərdən keçən sözlər ölkəyə yeni gətirilmiş əşyalarla, yeniliklərlə də bağlı olur. Və bu əşyaları, yenilikləri adlandırmaq üçün dildə lazımı söz olmadığı halda bunu ifadə etmək, anlatmaq üçün bəzən bir cümlədən istifadə edilir.məs: Manager sözünü alman dilində yalnız belə ifadə etmək olar mit weitgehender Verfügungsgewalt und Entscheidungsbefugnis ausgestattete leitende Persönlichkeit eines Grossunternehmens. bu vəziyyətdə əlbəttə ki, anqlisizmin işlədilməsinə üstünlük verilir. beləcə əcnəbi söz dilə daxil olub hamı tərəfindən işlədilməyə

başlanır və dilin bir hissəsinə çevrilir. Bəzən hətta elə olur ki, sözün alman dilində ekvivalenti olmur, bu halda bu sözü sadəcə olaraq izah edirik. (3, 223)

Teodor Adorno yazırdı: “Əcnəbi sözü hərfi tərcümənin işlədilməsi mümkün olmadığı halda işlətmək daha yaxşı olardı.” (Theodor W. Adorno, Wörter aus Fremde- Fremdwortdiskussion, München)

İndi isə müxtəlif sahələrdə daha çox işlənən anqlisizmlərin qısa xülasəsini nəzərinizə çatdırmaq istərdim.

İqtisadiyyat:

Das Business – das Geschäft

Der Check - die Kontrolle

Der Container-der Behälter

Die Checkliste- die Prüfliste

Der- das Center- das Zentrum

Der Recycling- die Neuverwertung

Der Sponsor- der geldgeber

Das Marketing- die Öffentlichkeitsarbeit

Dəb:

Der, das Cotton-die Baumwolle

Die Fashion-die Mode

Das Image-das Ansehen. das Erscheinungsbild

Das Make-up- die Aufmachung

Das Peeling-eine Prozedur (die Hautschälung)

Das Piercing-die Körperverschönerung mit metallenen ringen

Der Spraz-das Sprühwasser

Der, das Tattoo-die Körperverschönerung

Die Pants-die Unterhose

Stylen-aufmachen

Oversized-zu gross

Stretch-elastisch

Mədəniyyət:

Die Band-die Gruppe

Live-aktiv_ lebendig

Die Night-die Nacht

Die Performance-die Vorstellung

Die News-die Nachrichten

Das Play- das Spiel. Spielen

Das Remix-wiedergebrauchter Musikstoff

Talk-reden

İngilislərdən gəlmə müxtəlif musiqi janrları var ki, onların alman dilinə heç bir ekvivalenti yoxdur. Və bunlar internationalizmlər adlandırılır.məs:Hip-Hop, Jazz, Pop, Rap, Rock və s.

Texnika:

Die Box-der Kasten

Die CD-Compact-das Laufwerk

Die E-Mail- die elektronische Post

Das Tax-der Telebrief

Der,das File- der Ordner

dieHight-tech-Hochleistungstechnik

der Link-das Verbindungslied

idman və Fitness:

das Bike-das Fahrrad

das Baby-der Säugling

der Dream-der Traum

die Lady-die Dame

das After-Shave-das rasierwasser

Ex-ab

Mega-gross usw.

Bu siyahını kifayət qədər usatmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Clement, D. Linguistische Grundwissen: Eine Einführung für zukünftige Deutschlehrer. 2. Auflage. Wiesbaden Westdeutscher Verlag, 2000
2. Götze, L. Grammatik der deutschen Sprache: Sprachsystem und Sprachgebrauch. Ernest W.B.Hess-Lütich, bertelsmann Lexikon verlag, 1999
3. Stedje, A. Deutsche Sprache gestern und heute: Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde. 4. Auflage. München: Wilhelm Fink Verlag, 1999
4. Gesellschaft für deutsche Sprache. Wörter, die Geschichte machen. München: Bertelsmann Lexikon verlag, 2001

ВЛИЯНИЕ ДРУГИХ ЯЗЫКОВ НА НЕМЕЦКИЙ ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

Влияние других языков на немецкий язык – это неизбежный фактор. Когда в языке встречается нехватка слов, этот пробел заполняется иностранными словами. Эти слова в языковедении называются англицизмом. В немецком языке англицизм можно встретить в повседневной жизни и в научных областях достаточно часто. Несмотря на попытки исключения англицизма из немецкого языка, во 2 половине 20 века и в прессе и в политике опять употреблялись иностранные слова. Англицизм занимает большую часть и в устном, и в письменном языке. В использовании англицизма большую роль играют газеты и журналы. Критики считают, что англицизм – это прямая угроза для немецкого языка. Причиной перехода к англицизму обоснуется тем, что он коротко и легко ложится на язык. В этой статье перечислены те англицизмы, которые часто употребляются в немецком языке.

GUNEL GASIMOVA

THE INFLUENCE OF OTHER LANGUAGES ON GERMAN LANGUAGE

SUMMARY

The influence of other languages on german language is an inevitable factor. If there is a lack of the words in the language then this gap is being filled with foreign words. In linguistics such kind of words are called anglicisms. In german language anglicism can be used both in everyday life and scientific field. Although there were some attempts to discard anglicisms from the german language, in the second half of the 20th century foreign words were used in politics and mass media again. Anglicism also takes place in oral and written language. Newspapers and magazines play huge role in using anglicism. Critics reckon that the anglicism is a direct threat for the german language. The main reason of using anglicism is that they are short and easy to understand. This article lists anglicism that are commonly used in german language.

Rəyçi: f.f.d. Yusifov E.

ANAR HACIYEV

*Azərbaycan Dillər Universitetinin
Fransız dili kafedrasının baş müəllimi*

LES PARTICULARITES DU FRANÇAIS QUEBÉCOIS

Açar sözlər: *Suffiksləşmə, bilingvizm, leksik xüsusiyyətlər, Kvebek dialekti, arxaizmlər*

Ключевые слова: *Суффиксация, билингвизм, лексические особенности, квебекский диалект, архаизмы*

Key words: *Suffixation, bilinguisme, particularités lexiques, dialecte québécois, archaïsmes*

C'est une réalité évidente que la langue française est parlée non seulement en France, mais au-delà de ses frontières. Elle est la langue d'Etat dans plusieurs pays du monde. Avec cela, le français de chaque pays a ses particularités formées au cours de son évolution historique et sous l'influence des langues des pays limitrophes et de la langue autochtone. Cet article est consacré à l'étude des particularités du français au Canada, notamment du français québécois.

Du premier regard c'est le même français qu'en France, mais en l'examinant de plus près on peut révéler un grand nombre de traits distinctifs propres seulement au français canadien. Notre but est d'étudier l'état actuel du français canadien, ses particularités et ses origines.

Commençons par les origines du français au Québec. À partir de XVIe siècle les colonisateurs français commencent à arriver et ils composent la majorité parmi les colons. Comme nous savons bien qu'à partir de 1663 cette province appartenait officiellement à la couronne française.

Au XVIIes. la collision des intérêts français et anglais provoque une lutte acharnée non seulement au Canada mais en toute Amérique du Nord. En 1763, après une longue lutte, le Canada est devenu anglais. Les colons français et leurs descendants ont composé le noyau de la population francophone du Canada.

Le 1er juillet 1867 le Canada est la première colonie française à accéder à un statut de dominion et cette année-là la première constitution du pays a été adoptée. Celle-ci détermine le statut du français et de l'anglais en les reconnaissant tous les deux comme langues officielles. Au Québec toutes les deux langues ont des statuts égaux, tandis que dans les provinces anglophones le français occupe une place de second rang. Dans les institutions fédérales on utilise de préférence l'anglais comme une langue de communication, bien que tous les documents soient traduits en français.

Le bilinguisme des Canadiens est unilatéral. La plupart des Canadiens parlent anglais. Pour une partie des Canadiens l'anglais est une langue maternelle, pour une autre langue seconde. Les canadiens dont la langue maternelle est le français et qui vivent dans les villes parlent plus ou moins bien l'anglais tandis que les anglophones à leur tour n'éprouvent presque aucun besoin d'apprendre le français.

Au Canada, la langue française se divise en deux grands groupes : la langue acadienne et la langue franco-canadienne. À cela, on peut ajouter le michif, langue des Métis, qui est un croisement du français et du cri. Cet article est consacré à la langue franco-canadienne.

Pour plusieurs colons, la langue française était la deuxième langue. À l'époque, chaque région de la France avait son propre dialecte ou son patois. Il ne faut pas oublier non plus que le breton, l'allemand, l'italien, le basque, le catalan et l'occitan sont des langues minoritaires en France. Ainsi, beaucoup de colons ne comprenaient pas leurs voisins. Compte tenu de la grande diversité linguistique des colons de la Nouvelle-France, il a fallu qu'une langue plus homogène se développe en ce pays. Par nécessité, le français est devenu la *lingua franca* des gens. Alors, même s'ils utilisaient un dialecte ou une autre langue à la maison, ils se servaient du français en affaires. D'ailleurs, les gens instruits parlaient déjà le français : le clergé, les hauts fonctionnaires, et la petite bourgeoisie. Pour la première génération née au Canada, c'était le français langue maternelle et le patois comme deuxième langue. Le petit nombre de colons a aussi rendu la normalisation de la langue plus facile avec les écoles des religieux. Les Français de passage au Canada ont souvent commenté la qualité du français de ce pays. À preuve, en 1894 Gailly de Taurines disait:

«La distance, le temps ont bien amené, entre le langage des Français et celui des Canadiens, quelques petites différences de prononciation ou d'expressions, mais elles ne vont pas au-delà de celles que nous pouvons constater en France entre nos différentes régions. D'une façon générale, la langue populaire des Canadiens est infiniment meilleure et plus correcte que la langue populaire en France...»

«Pour un grand nombre des inventions faites dans notre siècle : les machines à vapeur, les chemins de fers, nous avons emprunté des termes aux Anglais, et avons adopté leurs mots tels quels, sans même changer leur orthographe, bizarre à nos yeux, nous contentant de les prononcer d'une façon incorrecte. Plus puristes et plus patriotes, les Canadiens ont voulu avoir leur mot propre, à eux appartenant, et ils ont traduit ce que nous avons adopté sans modification. Nous avons accepté rail et wagon, ils ont traduit lisse et char, et tandis que nous montons en chemin de fer, expression des plus bizarres quand on l'examine de près, eux, prennent les chars, ce qui est beaucoup plus logique.»

En 1722, le père de Charlevoix, jésuite parisien, écrivait:
«Nulle part ailleurs (qu'au Canada) on ne parle plus purement notre langue. On ne remarque ici aucun accent.»

LES PARTICULARITÉS LEXICALES DU FRANÇAIS AU CANADA

Les particularités du français canadien sont le conservatisme et l'archaïsme par rapport à la langue parlée en France et l'existence des traits distinctifs découlant des contacts avec l'anglais. Jusqu'à la fin de XVIIIe siècle le français du Canada ne se distinguait guère de celui de France. Les fonctionnaires ainsi que la noblesse parlaient le français littéraire tandis que les paysans, les artisans ou bien les soldats se servaient de préférence leurs dialectes ou leurs patois. Avec le passage de la Belle Province sous la domination des Anglais et l'exode d'une partie de la population le français littéraire commence peu à peu à disparaître. Les paysans et les artisans restés au pays commencent à apporter des changements provenant de la langue populaire dans l'enseignement du français. Peu à peu la langue forme sa propre voie de développement. Les caractéristiques qui ne sont pas propres à la langue de la France commencent à apparaître et à s'approfondir. En même temps les particularités développées au Canada, telles que l'archaïsme et la présence des formes dialectales, se forment ; les particularités découlant des contacts avec l'anglais apparaissent.

Si on jette un coup d'œil sur la formation des mots dans le français canadien on peut remarquer toute une série de particularités n'étant pas propres à la langue parlée en France. Toute une série de mots est munie par les franco-canadiens par d'autres suffixes que ceux qui leur sont propres dans le français parlé en France. A partir de la même racine à l'aide des suffixes différents peuvent se former des noms différents ayant le même sens. Bref la situation avec la formation des mots rappelle celle qui avait lieu dans le français moyen.

Dans nombre de cas les franco-canadiens conservent la dérivation suffixale de cette époque, dans d'autres forment de nouveau les mots à partir des racines existant en recourant aux moyens étant en leur disposition.

Ne sont pas rares des cas où la forme franco-canadienne représente une des anciennes variantes des formations des mots. Le suffixe **-ure** est un des suffixes les plus répandus. Au lieu de *"tissu"* on dit *"tissure"*, au lieu de *"froid froidure"* et au lieu de *"épaisseur"* *"épaisure"*. Une telle passion pour le suffixe **-ure** n'est pas le trait qui est spécifique pour le français du Canada, ce suffixe était très répandu dans les temps anciens. On peut également écrire la même chose à propos du suffixe **-eux**, rencontré plus souvent au Québec qu'en France et qui apporte souvent un certain sens péjoratif : *téter* → *téteux* ; *niaiser* → *niaiseux* ; *obstiner* → *obstineux* ; *pot* → *poteux*.

Le suffixe **–age** est également très répandu. Dans certains cas c'est la conservation de la forme qui existait dans le français, dans d'autres ce sont de nouvelles formations : *amarinage*– marinade, *bénissage*– action de bénir. Nombreux sont les néologismes formés à partir des mêmes racines et qui doublonnent les formes du français de France mais à l'aide des suffixes différents. Par exemple *doutable* au lieu de douteux, *meublerie* au lieu d'ameublement, *francheté* et *franchitude* au lieu de franchise.

Pour former les noms on conserve non seulement certaines formes suffixales qui ne sont plus propres au français littéraire depuis longtemps ou utilisent de nouvelles formations suffixales, mais on recourt souvent au phénomène contraire. Au lieu des formes suffixales on emploie des mots qui n'en comportent pas, par exemple : *sifflement*– siffle, *respiration* – respir.

Le suffixe **–able** est particulièrement répandu et on s'en sert beaucoup pour former les adjectifs : *regardable*, *vivable*, *disable*.

Les Franco-canadiens utilisent beaucoup les adverbes se terminant par **–ment** et peuvent former des adverbes qui n'existent pas dans le français littéraires : *mauvaisement*, *raidement*, *presque*.

Dans le français du Canada il y a beaucoup de mots archaïques et dialectaux. L'étude des archaïsmes dans la langue des descendants des colons français est inséparable de celle des dialectismes, car la plupart des mots conservés jusqu'à présent dans leur discours ayant disparu du français littéraire continuent à être employés dans ses dialectes modernes. On ne peut pas oublier le fait que la grande partie de colons était composée de gens connaissant peu le français littéraire de cette époque et aurait apporté au Canada des mots introuvables dans les œuvres littéraires de cette époque.

L'origine et la nature des archaïsmes dans le français canadien sont différentes.

Premièrement, ils peuvent représenter des mots appartenant autrefois au français littéraire. Par exemple au lieu de moitié et milieu les franco-canadiens emploient *mitan*. On peut rencontrer ce mot en France mais pas dans le milieu urbain ou dans la littérature, il est vivace dans les dialectes du Centre, de l'ouest et du nord. Au moyen âge ce mot était employé par les meilleurs auteurs, de nos jours les écrivains s'en servent afin de nuancer le discours local des personnages.

Deuxièmement, ce sont des mots appartenant aux différents dialectes, de manière générale à ceux du centre et du nord-ouest de France car la grande partie des colons était originaire de ces régions. Ainsi le verbe rester dans le sens de "demeurer", "vivre", "habiter" a été employé et continue à être employé seulement dans les dialectes.

Troisièmement, ce sont des archaïsmes sémantiques, c'est-à-dire les mots ayant conservé le sens qui ne leur est plus propre dans le français moderne.

Tel est le cas du verbe "espérer" qui il y a 300-400 ans était employé dans le sens de "attendre ou espérer".

Il convient de souligner les néologismes dont s'est enrichi le français québécois. Arrivés au Canada les colons ont rencontré ici des plantes, des animaux et des phénomènes de la nature jamais vus ailleurs. Les conditions de vie fort différentes de celles de France ont beaucoup contribué à la création des mots nouveaux soit empruntés soit formés de nouveau. A côté de cela les Franco-canadiens utilisaient les mots existant dans le français pour nommer les choses ou phénomènes nouveaux. Même si la langue ne s'enrichissait pas de mots nouveaux, les mots existants prenaient des sens nouveaux.

L'influence des langues indiennes se fait sentir au niveau du lexique. Parmi ces mots il y a des termes toponymiques : Québec, Ontario, Ottawa.

L'impact de la langue anglaise sur le français du Canada est énorme. Malgré l'isolement relatif des franco-canadiens, surtout de la population rurale, ils se rencontrent toujours avec l'anglais.

Au Canada le français est en rapport étroit avec l'anglais et subit son influence depuis des siècles. A partir de la fin du XVIIIe siècle l'anglais est devenu la langue dominante, langue de la politique, de l'économie tandis que le français restait dans son ombre. Ce n'est qu'aux années 60-70 que le français a obtenu le statut officiel. La politique linguistique du Canada francophone vise la protection du français contre l'emploi excessif des anglicismes et la sauvegarde de son authenticité. Actuellement, les anglicismes existants sont remplacés par les néologismes. L'anglais et les anglicismes sont perçus par les franco-canadiens comme une menace.

A côté de cela, prend de l'ampleur un nouveau courant qui ne veut plus que le français littéraire (le français de France) serve de référence. Ils ne veulent plus le reconnaître comme la norme, mais le nomme de français international.

BIBLIOGRAPHIE

1. Scheunemann. Le québécois de poche. Assimil 1998.
2. Célestin T. L'emprunt et intervention linguistique officielle. Contacts de langues et identités culturelles. Perspectives lexicographiques. – Québec: Naman, 2000.
3. Le Petit Robert Paris, Paris 2016
4. Le québécois de poche, Assimil, Paris 1998
5. De la norme grammaticale du français parlé au Québec par Davy Bigot, in *Arborescences, revue d'études françaises* (2011)
6. www.dictionnaire-quebecois.com
7. www.granddictionnaire.com

ОСОБЕННОСТИ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА В КВЕБЕКЕ

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена изучению особенностей французского языка Канады, а именно французского языка Квебека. В статье рассматривается история этого языка в Канаде и его путь развития. Автор делает попытку изучить феномен билингвизма населения Канады. Лексические различия французского языка в Канаде выводятся на первый план. Автор приходит к такому выводу, что в канадском варианте французского языка используется большое количество устаревших и вышедших из обихода слов. Некоторые слова имеют другое значение, нежели во Франции. Также рассматриваются и диалектизмы, широко используемые в канадском варианте французского языка. Автор не обошел стороной и вопрос влияния английского языка на французский. Процесс словообразования с помощью суффиксации находится в центре внимания данной статьи.

Также говорится о статусе французского и о влиянии на него английского языка в условиях билингвизма.

ANAR HACIYEV

KVEBEKDƏ FRANSIZ DILININ XÜSUSIYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalə Kanada fransız dilinin xüsusiyyətlərinə, daha dəqiq Kvebek bölgəsində istifadə edilən variantının tədqiqatına həsr olunub. Məqalədə bu dilin tarixi və onun inkişaf yolları araşdırılır. Məqalənin müəllifi Kanada əhalisinin bilingvizm hadisəsini araşdırmağa çalışır. Kanada fransız dilinin leksik fərqliliyi ön plana çıxarılır. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, fransız dilinin Kanada variantında çoxlu sayda köhnəlmiş və istifadədən çıxmış sözlər geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Bəzi sözlər Fransada istifadə olunan fransız dilindən fərqli məna daşıyır. Eyni zamanda Kanada fransız dilində geniş istifadə olunan dialektizmlərdən söz açılır. Suffikslərin köməyi ilə düzələn sözlər də məqalənin diqqət mərkəzindədir.

Bununla bərabər məqalədə fransız dilinin statusu və bilingvizm şəraitində ingilis dilinin ona təsiri haqqında söz açılır.

Rəyçi: Ülfət İbrahim

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYNUR BƏŞİROVA
Gəncə Dövlət Universiteti
beshirova@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN OXŞAR STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *tabeli mürəkkəb cümlə, qarşılıqlı əlaqə, cümlə üzvü, budaq cümlə*

Ключевые слова: *сложноподчиненное предложение, взаимоотношение, члены предложения, придаточное предложение*

Key words: *the complex sentence, mutual connection, part of the sentence, subordinate clause*

Müxtəlif sistemli dillər arasındakı oxşar faktlar, əsasən, leksik vahidləri əhatə edir və qarşılıqlı təsir nəticəsində dillərin birindən digərinə keçir. Bunların sırasında, az da olsa, qrammatik quruluşa aid oxşar xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Oxşarlıqların bəziləri müxtəlif sistemli dillərin bəzi morfoloji, yaxud sintaktik quruluş xüsusiyyətlərinin ümumiliyindən irəli gəlir. Elə faktlar da vardır ki, dilxarici mühitdən daxil olur. Məsələn, rus dilinə məxsus bəzi mürəkkəb adlarda, toponimlərdə sözlərin rus dilinə aid sıralanma ardıcılığının pozulması (reka Moskva “Moskva çayı” əvəzinə Moskva reka), rus dilinin yazılı abidələrində müşahidə olunan bəzi sintaktik vahidlər (“İqor polku dastanı”nda knyaz İqor yerinə İqor knyaz birləşməsi) türk dilinin sintaktik quruluşunu əks etdirir.

Sintaktik quruluş oxşarlıqları sintaktik vahidlərin strukturunda, onları təşkil edən komponentlərin sayında, sıralanmasında, məna əlaqələrində, əlaqələnmə üsullarında və digər xüsusiyyətlərdə təzahür edir.

Məlumdur ki, sadə cümləni mürəkkəb cümlədən fərqləndirən yalnız quruluş müxtəlifliyidir. Adətən mürəkkəb cümlə barəsində sadə cümlələrdən təşkil olunan və struktur baxımdan sadə cümləyə qarşı dayanan sintaktik vahid kimi bəhs edirlər. İngilis dilini araşdıran tədqiqatçılara görə, mürəkkəb cümləni təşkil edənlərin ənənəyə görə, cümlə adlandırılması terminoloji yanlışlıqdır. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan budaq cümlə cümlə deyil. Çünki o, müstəqil kommunikativlikdən məhrumdur və nitq, ünsiyyət (kommunikasiya) prosesində yalnız böyük sintaktik vahidin tərkib hissəsi şəklində çıxış edir (5, c. 232).

İngilis dilində: When I entered the room, the boy was reading (6, c. 139; Tərcüməsi: Mən otağa girəndə oğlan oxuyurdu).

He was the only boy on the island, whose hair never seemed to grow (5, s. 234; O, adada yeganə oğlan idi ki, saçları heç vaxt uzanmazdı).

Oxşar fikir Azərbaycan dilçiliyində də mövcuddur. Prof. Ə.Abdullayev yazır ki, ayrıca işlənən sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsində iştirak

edən “sadə cümlə”dən fərqlənir. Ayrı işlənən sadə cümlənin özünəməxsus cümlə intonasiyası (bitmə intonasiyası) olduğu halda, mürəkkəb cümləni təşkil edən ayrı-ayrı “sadə cümlə”nin hər birinin xüsusi bitmə intonasiyası olmur. Onların əmələ gətirdikləri mürəkkəb cümlənin bir ümumi bitmə intonasiyası (cümlə intonasiyası) olur (1, s. 298).

Azərbaycan dilində: Məlum oldu ki, tələbələr imtahana ciddi hazırlaşmışlar (1, s. 299).

İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində tabeli mürəkkəb cümlə ilə cümlə üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. İngilis dilində budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində bu və ya digər cümlə üzvü funksiyasını daşıyır. İngilis dilində: I suddenly remembered that I should offer my hand (4, s. 275; Mən qəflətən xatırladım ki, köməyimi təklif etsəm, yaxşı olar). Burada budaq cümlə komponenti tamamlıq vəzifəsini daşıyır. Azərbaycan dilində budaq cümlə, əsasən (baş cümlədə ya olmayan, ya da əvəzliklə ifadə olunan), cümlə üzvünün məzmununu budaq cümlə şəklində ifadə edir. Azərbaycan dilində: Dədəm deyir ki, paltarı tər çürüdər, ürəyi söz (1, s. 330). Budaq cümlə komponenti tamamlığın məzmununu ifadə edir.

Hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlənin növünə görə təsnifinin əsasında da bu xüsusiyyət dayanır. Müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin iki cür təsnifi mövcuddur:

a) cümlə üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan bölgü. Bu bölgüyə görə, mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik və təyin budaq cümlələri fərqləndirilir;

b) nitq hissələri ilə qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan bölgü. Bu bölgüyə substantiv (əvvəlki təsnifə görə mübtəda, xəbər, tamamlıq), zərf (əvvəlki bölgüdə zərflik) və adyektiv (təyin) budaq cümlələri daxildir (5, s. 237).

Azərbaycan dilində isə budaq cümlə növləri həm cümlə üzvlərinin sayı ilə üst-üstə düşür (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik budaq cümlələri), həm də cümlə üzvlərinin sayı ilə məhdudlaşmır (nəticə, dərəcə, şərt, qarşılaşdırma, qoşulma budaq cümlələri).

Y. Levitskiy qeyd edir ki, amerikan dilçiliyində “cümlə üzvü” anlayışı olmadığından budaq cümlə komponenti baş cümlədə əvəz etdiyi sözə görə qruplaşdırılır: ad, adyektiv və adverbial budaq cümlələr (6, s. 146).

İngilis dilində elə tabeli mürəkkəb cümlələr var ki, komponentləri yerdəyişməyə məruz qalır və komponentlərin sıralanmasında yerdəyişmələr tabeli mürəkkəb cümlənin məzmununa təsir göstərməyə bilər. Baş və budaq cümlələrin yerdəyişməsi tabeli mürəkkəb cümlənin deformasiyası ilə nəticələnəcək forma dəyişikliyi də yaratmır.

İngilis dilində:

If he comes I shall see him – I shall see him if he comes (4, s. 276).

Əgər o gəlsə, mən onu görəcəyəm – Mən onu görəcəyəm, əgər o gəlsə.

As it was cold I put on my coat – I put on my coat as it was cold (4, s. 276). Elə ki hava soyudu, mən paltonu geyindim – Mən paltonu geyindim, elə ki, hava soyudu (sətri tərcümə).

İngilis dilində sıralanmanın asanlıqla yerdəyişməsi Azərbaycan dilindəki eyni zamanlı sadalama əlaqəsinə malik tabesiz mürəkkəb cümlələri xatırladır. Belə cümlələrdə komponentlərin yerlərinin dəyişdirilməsi ümumi məzmunu təsir etmir. Kənd itləri səs-səsə verib hürüşür, at kişnəməsi və mal-qara səsi ətrafa yayılırdı (1, s. 311). At kişnəməsi və mal-qara səsi ətrafa yayılır, kənd itləri səs-səsə verib hürüşürdü. Yeganə dəyişiklik sona keçən komponentlə birlikdə idi hissəciyinin ixtisar formasının (-di) da cümlənin sonuna doğru yerdəyişməsidir.

Y. Levitskiy yazır ki, ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə bağlayıcı ilə birlikdə yerdəyişməyə məruz qalır, ancaq tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin yerdəyişməsi bağlayıcıya heç bir təsir göstərmir (6, s. 144).

Tabeli mürəkkəb cümlə:

Peter will ring you up when he comes – When he comes, Peter will ring you up

Piter zəng vuracaq, nə vaxt o gəlsə - Nə vaxt o gəlsə, Piter zəng vuracaq (sətri tərcümə).

Tabesiz mürəkkəb cümlə:

Peter read and Mary wrote – Mary wrote and Peter read (6, s. 144)

Piter oxudu və Meri yazdı – Meri yazdı və Piter oxudu

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə daxilində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl, yaxud sonra işlənə bilər, lakin ingilis dilindən fərqli olaraq, belə yerdəyişmələr tabeli mürəkkəb cümlə növünün iki fərqli tipinin yaradılması ilə nəticələnir. Hər iki tipdə komponentlərin əlaqələnmə üsulu və bağlayıcı vasitələr müxtəlif olur. Məsələn: I tip mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə (budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir) – Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına. II tip mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə (baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir) – Düşündükcə mənə bəlli oldu ki, xəstəliyin əlamətləri məndə lap 12-13 yaşlarından varmış (1, s. 337, 339).

Hər iki dildə ənənəvi tabeli mürəkkəb cümlə quruluşundan kənara çıxan oxşar konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlə vahidləri müşahidə edilir. Bu hal ingilis dilində normativ qrammatik (və sintaktik) fakt şəklində təzahür edir. Azərbaycan dilində isə bədii üslubda işlənməklə, üslubi fakt kimi özünü göstərir. O.Musayev yazır: Müasir ingilis dilində budaq cümlə bəzən hətta baş cümlənin ortasında, yəni onun üzvlərinin arasında da dura bilər. Bu halda budaq cümlə baş cümlədən, adətən, vergüllə ayrılır. Məsələn: His voice, when he spoke to his client, was dry but not unsympathetic (4, s. 272; sətri tərcümə: Onun səsi – nə vaxt o, müştəri ilə danışdı, – quru idi, lakin antisimpatik

deyildi). Budaq cümlə komponentinin baş cümlə içərisində yerləşməsinə Y.Levitskiy baş cümləyə münasibətdə budaq cümlənin interpozisiyası (yəni aralıq mövqeyi) hesab edir və belə bir nümunə gətirir (6, s. 144):

Peter, when he comes, will ring you up

Piter – nə vaxt o gəlsə, - sizə zəng vuracaq (sətri tərcümə; /Piter gələndə sizə zəng vuracaq).

Azərbaycan dilində oxşar cümlə modeli, ancaq, yazılı abidələrin dilində müşahidə edilir; ingilis dilində olduğu kimi, budaq cümlə baş cümlənin içərisində yerləşir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Dədə Qorqud “var, oğul, kəndüni suya ur” – dedi (ənənəvi quruluşa transformasiyası: Dədə Qorqud dedi: var, oğul, kəndüni suya ur). Burada tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin içərisindəki mübtəda ilə xəbər arasında yerləşir. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də budaq cümlənin baş cümlə içərisində yerləşdiyi bu cür tabeli mürəkkəb cümlə (əsasən tamamlıq budaq cümləsi) nümunələri vardır. Tonyukuk şərəfinə abidədə: Ol sabıǵ esidip “kaǵanım, bən ebgərü tüşəyin” – tidi (Tonyukuk abidəsi 30-cu xətt, O sözü eşidib “xaqanım, mən evə düşüm”, - dedi; 2, s. 35).

Tabeli mürəkkəb cümlənin təşkili, ilk növbədə onun tərkibinə daxil olan predikativ konstruksiyaların əlaqələnməsini tələb edir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində komponentlərin əlaqələnməsi iki yolla gerçəkləşir: bağlayıcı vasitələr olmadan və bağlayıcı vasitələrin iştirakı ilə. İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlə struktur-semantik baxımdan elə təşkil olunmuşdur ki, bağlayıcı vasitə həm cümlə quruluşunun, həm də ümumi məzmun tutumunun tərkib hissəsi kimi sintaktik vahidə daxil olur. I don't know what she will say to me (4, s. 275; Mən bilmirəm, o mənə nə söyləyəcək) cümləsində what əvəzliyi bağlayıcı vasitə olmaqla yanaşı, həm də cümlə üzvü (tamamlıq) funksiyasını daşıyır. Kim buna inanmırsa, sıradan çıxsın (1, s. 337) cümləsində də kim sual vəziliyi bağlayıcı vasitə olmaqla yanaşı, tabeli mürəkkəb cümlənin I tərkib hissəsinin mübtədası olur.

Y.Levitskiy yazır ki, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqənin ilk və əsas göstəricisi bağlayıcıdır. Bağlayıcı mürəkkəb cümlədə qrammatik predikativliyin göstəricisi kimi çıxış edir (6, s. 139). Qrammatik predikativlik termini mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı əlaqəni, əlaqənin xarakterini nəzərdə tutur. Hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlə komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitələr içərisində bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər mühüm yer tutur. İngilis dilində tabelilik bağlayıcıları baş və budaq cümlələrdə ifadə olunan hadisələr arasındakı əlaqənin xarakterinə uyğun şəkildə seçilir. Odur ki, bu dildə tabelilik bağlayıcılarının məna növü ilə tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə komponentindəki məna xüsusiyyətləri üst-üstə düşür. İngilis dilinə aid qrammatika kitablarında tabelilik bağlayıcılarının aşağıdakı məna növlərinin daha çox işləndiyi qeyd edilir:

aydınlaşdırma bağlayıcıları – that (ki), if (əgər), whether (ya);
şərt bağlayıcıları – if (əgər), in case (haldə/bir haldə), unless (əgər);
güzəşt bağlayıcıları – though (hərçənd), although (baxmayaraq ki);
səbəb bağlayıcıları – because (çünki), so...that (belə ki; 5, s. 96).

Tabelilik bağlayıcılarının Azərbaycan dilində işlənən məna növləri ingilis dilindəki tabelilik bağlayıcılarından ciddi şəkildə fərqlənir:

aydınlaşdırma bildirənlər – ki, belə ki;

səbəb bildirənlər – çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, ona görə də, o səbəbə, odur ki;

şərt bildirənlər – əgər, hərgah, indi ki, madam, madam ki;

güzəşt və qarşılaşdırma bildirənlər – hərçənd, hərçənd ki;

müqayisə və bəzətmə bildirənlər – necə, nə ki, nə cür, nə cür ki (3, s. 240-244).

Bağlayıcı sözlər Azərbaycan və ingilis dillərində əsas nitq hissəsi funksiyasını qoruyub saxlayır. Müasir ingilis dilində, bir qayda olaraq, əvəzliliklər və zərflər bu vəzifəni yerinə yetirir. Which (hansı), who (kim), what (nə) əvəzlilikləri və how (necə), when (nə vaxt), where (hara/harada), why (nə üçün) zərfləri asılı budaq cümləni tabe edən baş cümlə ilə bağlayır. She knew what he was thinking (4, s. 275; əvəzlilik bağlayıcı sözdür. Tərcüməsi: Onun nə düşündüyünü o bildi). She had forgotten where she was (4, s. 275; zərf bağlayıcı söz funksiyasını yerinə yetirir. Tərcüməsi: onun harada olduğunu o bilirdi). Azərbaycan dilində bağlayıcı söz funksiyasını sual əvəzlilikləri yerinə yetirir. Komponentlərin bir-birinə bağlanması kim, nə, hər kim, hər kəs, hər nə, necə, nə cür, haçan, hara, nə qədər, hansı sual əvəzlilikləri daha çox iştirak edir. Kim buna inanmırsa, sıradan çıxsın (1, s. 337; kim bağlayıcı sözü tərəfləri bir-biri ilə bağlayır).

Bağlayıcı və bağlayıcı sözün fərqli xüsusiyyətlərini araşdıran Y.Levitskiy qeyd edir ki, bağlayıcı budaq cümlənin sintaktik strukturuna daxil olmadığı halda, bağlayıcı söz sintaktik funksiya yerinə yetirir. Bağlayıcı sözdən fərqli olaraq, bağlayıcının tabeli mürəkkəb cümlədə iştirak etməməsi cümlənin qrammatik formasını dəyişə bilmir (6, s. 143).

Azərbaycan və ingilis dillərində bağlayıcı və bağlayıcı söz baş və budaq cümlə komponentlərində tutduğu mövqeyə görə bir-birindən fərqlənirlər. Müasir ingilis dilində hər iki bağlayıcı vasitə ancaq budaq cümlədə işlənir.

I don't know why Captain Nichols first left England (4, s. 275; why bağlayıcı sözü tamamlıq budaq cümləsində işlənmişdir. Tərcüməsi: Mən bilmirəm, nə üçün kapitan Nikols İngiltərəni birinci tərk etmişdir).

I knew that Peggotty would come to me in my room (4, s. 275; that bağlayıcısı tamamlıq budaq cümləsində işlənmişdir. Tərcüməsi: Mən bilirdim ki, Peqotti mənim otağıma gəlmək istəyəcək).

Azərbaycan dilində isə bağlayıcı ilə bağlayıcı söz tabeli mürəkkəb cümlənin fərqli komponentlərində yerləşir. Baş cümlənin sonra işləndiyi II tip budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə vahidində bağlayıcı baş cümlənin həddlərində, budaq cümlənin sonra işləndiyi I tip budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə bağlayıcı söz, bir qayda olaraq, budaq cümlənin içərisində yerləşir.

Kim Simanın başını kəsib gətirsə, ona bir qatır yükü qızıl verəcəyəm (1, s. 346; kim bağlayıcı sözü budaq cümlədə işlənir).

Bəs eşitməmişən ki, xan ilə bostan əkənin tağı çiynində bitər (1, s. 347; ki bağlayıcısı baş cümlədə işlənir).

İngilis dilində bəzən tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı vasitə olmadan bağlana bilər. Bu halda budaq cümlə komponentində nə bağlayıcı, nə də bağlayıcı söz işlənir.

I think we called each other friends (4, s. 271; Mən düşünürəm, biz hər bir dostumuzu çağırırdıq).

I think you will find everything all right in the flat (4, s.271; Mən düşünürəm, sən mənzildə hər şeyi qaydasında tapacaqsan).

Azərbaycan dilində bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox danışq dilində, yazılı abidələrin dilində müşahidə olunur. Elə adam var, gündə beş kişinin işini görür (danışqda; təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir). Görərmisiz, aqam Qazan baş kəsdi, qan dökdü ("Kitabi-Dədə Qorqud"; tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir). Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlə quruluşu ona görə formalaşa bilər ki, bağlayıcının cümlə vahidində iştirak edib-etməməsi onda formal-qrammatik dəyişikliklər əmələ gətirmir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: "Maarif", 1985
2. Əliyev Y. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində mürəkkəb cümlə. Bakı: "Nurlan", 2004
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007
4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: "Maarif", 1979

Rus dilində

5. Иванова И.П., Бурлакова Б.Б., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва: «Высшая школа», 1981
6. Левицкий Ю.А. Теоретическая грамматика современного английского языка. Пермь: изд. Пермского университета, 2004

BASHIROVA AYNUR

**SIMILAR STRUCTURAL- SEMANTIC PROPERTIES OF THE
COMPLEX SENTENCES IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH
LANGUAGES**

SUMMARY

There is a mutual connection between the complex sentence and the parts of the sentence not only in Azerbaijani but also in English. The subordinate clause in English performs this or another function of the part of the sentence in the complex sentence construction. In English: I suddenly remembered that I should offer my hand. Here the subordinate clause performs the function of object. In Azerbaijani the subordinate clause (either asyndetically or expressed by the pronouns in the principal clause) mainly expresses the content of the part of the sentence as a subordinate clause. In Azerbaijani : Dədəm deyir ki, paltarı tər çürüdər, ürəyi söz. (My father says that the sweat rots the cloth, the word rots the heart.) The component of the subordinate clause expresses the content of the object.

In both languages the classification of the complex sentence according to the type of the subordinate clause is based on this property. In modern English there are two types of classification of the complex sentence:

a) the classification based on the mutual connection with the parts of the sentence. According to this classification subject, object, predicative, adverbial and attributive subordinate clauses are differentiated;

b) the classification based on the mutual connection with the parts of speech. Here includes substantive (according to the previous classification subject, predicative, object), adverb (in the previous classification adverbial) and adjective (attributive) subordinate clauses.

In Azerbaijani the types of the subordinate clause both coincide with the number of the parts of the sentence (subject, predicative, object, adverbial and attributive subordinate clauses) , and don't get limited with the number of the parts of the sentence (subordinate clauses of result, degree, condition, contrasting, connection).

БАШИРОВА АЙНУР

**СХОЖИЕ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

Как в Азербайджанском так и в английском языках существуют взаимоотношения между сложноподчиненными предложениями и членами предложения. На английском языке подчиненное предложение в составе сложноподчиненного предложения несет функцию того или иного члена предложения. На английском: I suddenly remembered that I should offer my hand (Я внезапно вспомнил, что хорошо будет, если Я предложу свою помощь). Здесь компонент подчиненного предложения выполняет роль дополнения. В азербайджанском языке придаточное предложение, главным образом, выражает содержание части предложения в качестве придаточного предложения. В Азербайджанском языке: Dədəm deyir ki, paltarı tər çürüdər, ürəyi söz (Отец говорит, что одежду портит пот, а сердце слово). Компонент подчиненного предложения выражает содержание дополнения. В обоих языках на основе классификации сложноподчиненных предложений стоит эта особенность.

В современном английском языке существует два вида классификации сложноподчиненных предложений:

а) деление на основе взаимосвязи между членами предложения. На основе этого деления различают следующие виды подчинительных предложений: подлежащные, сказуемые, дополнения, наречные и определительные.

б) деление на основе взаимосвязи между частями речи. В это деление входят субстантивные (по предыдущему делению подлежащные, сказуемые, дополнения), наречие (по предыдущему делению наречные) и адъективные (определительные) подчинительные предложения.

В Азербайджанском языке виды придаточных предложений совпадают по количеству с членами предложения. (подлежащные, сказуемые, дополнения, наречные и определительные подчинительные предложения) и не ограничиваются количеством членов предложения (результативные, степенные, условные, противительные подчинительные предложения).

Rəyçi Yadigar Əliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru

NƏRGİZ FƏRRUXBƏYLİ

Qafqaz Universiteti.

nergiz9470@gmail.com

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DİLİN BƏZİ TERMINOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *qloballaşma, terminologiya, tərcümə, reklam, kompyuter texnikası, integrasiya, elmi-texniki tərəqqi, alınma söz, ekvivalentlik.*

Key words: *globalization, terminology, translation, advertisement, computer technique, integration, scientific and technical progress, loanwords, equivalence.*

Ключевые слова: *глобализация, терминология, перевод, реклама, компьютерная техника, эквивалентность, заимствованные слова, научно-технический прогресс.*

Dünyada gedən qloballaşma prosesi təkcə iqtisadiyyata deyil, həm də ictimai, siyasi və mədəni sahələrə ciddi təsir göstərməkdədir. Bu baxımdan, qloballaşma prosesi dünyadakı dillərə də təsirsiz qalmır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində, yəni TV, internet, radio və digər vasitələrin köməyiylə dillər konkret lokal dairədə məhdudlaşıb qalmır, daha geniş arealda yayılır. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri onun leksik səviyyəsi ilə bağlıdır. Leksikanın əsas və ən fəal bölmələrindən biri olan terminologiya da bu baxımdan daim dəyişir, yeniləşir. Hal-hazırda qlobal informasiya axını nəticəsində dillər bu və ya digər şəkildə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Buraya biz media vasitələrini, sosial şəbəkələrdən mütəmadi istifadə nəticəsində ünsiyyəti, tərcümə əsərlərinin bir dildən digərinə tərcümə olunmasını aid edə bilərik. Son illər dilin alınma sözlərlə zənginləşməsi təbii prosesdir. “Alınma geniş anlayış olub, başqa dillərdən keçmiş bütün vahidləri və formaları özündə birləşdirir. Ən sadə halda biz alınmaları 3 növə ayıra bilərik: fonetik, qrammatik, leksik. [7, sh.25]. Dünyada elə bir dil mövcud deyildir ki, onun lüğət tərkibi alınma sözlərlə zənginləşməsin. Bu prosesin qarşısına sədd çəkmək əslində inkişafdan geri qalmaq deməkdir. Amma dilin alınma sözlərlə lüzumsuz yüklənməsinə də yol vermək olmaz. Alınma sözlər də dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşmaqla bərabər, anlayışı dəqiq ifadə etməlidir. Terminologiyada baş verən yenilikləri diqqətlə izləmək və onun inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yeni terminlərin yaranmasında ana dilinin həlledici rolu mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu təbii ki, dilə daxil olan alınma söz və terminlərin hər birində mümkün olmur. Bəs nə zaman başqa

dildən gələn alınma sözün dildə ekvivalent qarşılığı olmur? Alınma prosesi zamanı dilə daxil olan hər hansı bir cihaz və ya avadanlıq adı bildirən sözü əvəz etmək əksər hallarda mümkündür. Məsələn, xolodilnik-soyuducu, stiralnaya maşına-paltaryuyan maşın və s. Bəzi hallarda isə bu mümkünsüzdür. Məsələn, kompyuter, telefon, televizor, skaner, printer və s. sözləri misal göstərə bilərik. Fikrimizcə, alınma leksik vahidlərin əvəzedilmə prosesi zamanı çətinlik yaranan amil həmin anlayışın proses, hadisə mənasını ifadə etməsidir. Bu halda həmin anlayışı ifadə edən sözə dildə əvəzedici söz tapmaq əksər hallarda qeyri-mümkündür. Məsələn, prosessualıq, interfeys, praqnoz və s.

Azərbaycan dilində terminologiyanın yaradılması və zənginləşməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Bu baxımdan dilimizin terminoloji sisteminin zənginləşməsində dildaxili imkanlar leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan terminlər hər zaman üstünlük təşkil edir. Termin yaradılması istiqamətində Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları var. Hazırda dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər ümumişlək sözlərə əlavə məna verməklə dialekt və şivə sözlərindən istifadə etməklə, köhnəlmiş sözlərin dilə qaytarılması, milli və alınma sözlərə şəkilçi artırılması, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir. Bu terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə, tez yadda qalmasına, termin yaradıcılıq prosesinə müsbət təsir edir. "Faktlar göstərir ki, dialekt sözləri də müxtəlif sahələrdə termin kimi işləyə bilər. Lakin qeyd edək ki, ayrıca götürülmüş kiçik bir məhəllədə işləyən söz termin ola bilməz. İşlənmə dairəsi geniş olan, əksər əhali tərəfindən başa düşülən sözü termin kimi qəbul etmək lazımdır". [4, sh.125]. Dialekt söz olub terminləşən sözlərə misal olaraq göstərə bilərik : bağır (ürək), axmaz (gölməçə), marxal (qar uçqunu), çər (çarx), ağlay (çox davamlı daş), gecəquşu (yarası) və s. Elmlərin integrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asan yayılması üçün anlayışı dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilməlidir. Ona görə də dilin daxilində işlənərək hər hansı bir ümumişlək anlayışı bildirən leksemin termin səciyyəsi qazanması üçün ümumilik çərçivəsindən çıxmalı, müəyyən elmi anlayışı dəqiq, konkret və birmənalı ifadə etməlidir. Dilin daxili imkanları əsasında bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən terminin hazır şəkildə alınıb işlənməsi zərurətə çevrilir. Terminologiyaya alınma terminlərin daxil olma prosesi davam etməkdədir. Belə ki, terminologiyada alınmalar dilin kasadlığına dəlalət etmir, əksinə, onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır. Bu proses uzun illər davam edib. Bu cür alınmaların sayı son illərdə çoxalıb, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində istifadə dairəsi genişləniib. Xüsusilə, informatika ilə bağlı sayt, disk, fayl, elektrofaks, monitor, maus, prosessor, printer, skaner kimi terminlər artıq ümumişləklik

qazanıb. Bu informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və geniş istifadə olunması ilə bağlıdır.

Alınma leksik vahidlərin, terminlərin dilə daxil olmasında tərcümənin xüsusi yeri vardır. Tərcümə dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirən mühüm mənbələrdən biridir. Tərcümə dilində işlədilən bir çox leksik vahidlər lüğət tərkibinin bir elementi olsa da çox zaman ümumişlək səciyyə daşımır. Xüsusilə, müasir dövrdə ingilis və rus dilindəki elmi-kütləvi ədəbiyyatın təsiri altında müxtəlif materialların Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar dilimizə bir çox söz və terminlər keçmişdir. Tərcümə prosesində leksik vahidlərin yaradılmasında ən geniş istifadə edilən üsul kalka üsuludur. “Kalka” sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir. Bu yolla termin yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz, termin həmin dilə eyni mənanı verən sözlərlə, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunmalıdır. Elmin inkişafı ilə bağlı müvafiq söz və terminlər, ifadələr yarandıqca, Azərbaycana dilində, eləcə də digər dillərdə onların kalkaları formalaşır. Bu üsulla yarannan sözlərə misal olaraq göstərə bilərik: *predvıbornıy-seçkiqabağı*, *podvodnıy-sualtı*, *ultrazvuk-ultrasəs*, *podqruppa-altqrup* və s.

Hazırda kompyuter texnikasının inkişafı ilə bağlı tərcümə prosesində dilimizdə *displey*, *konvektor*, *kompilyator*, *drayver*, *digitayzer*, *interfeys*, *terminal* və s. yüklərlə söz daxil olmuşdur. Belə deyə bilərik ki, bu kimi terminlər cəmiyyət arasında dövrü mətbuat dili vasitəsilə yayılır. Müasir mediada müşahidə olunan əsas inkişaf tendensiyalarından biri də qloballaşmadır. Bunun ən sadə və real nümunəsini dünyanın demək olar ki, bütün nəhəng informasiya agentliklərinin iştirak etdiyi qarşılıqlı məlumat mübadiləsindən aydın görmək olar. Məzmunundan asılı olaraq bir çox məlumatlar təkcə lokal və regionl yox, həm də qlobal xarakter daşıyır. Beləliklə, informasiya xalqlar və dövlətlər arasında sərhədləri aradan qaldırır. Bugün müasir kommunikasiya, o cümlədən internet vasitəsilə insanlar çox uzaq sərhədləri aşan məsafələrlə əlaqə yarada bilir. Məhz milli mətbuat da internet vasitəsilə öz yaradıcılıq məhsulunu təkcə yerli auditoriyaya yox, həm də beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edir. Həmçinin qlobal məkandan daxil olan informasiyanı öz oxucusuna çatdırır. Bütün bu proseslər zamanı ana dil yeni-yeni sözlərlə zənginləşmə imkanı əldə edir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində həm Şərq, həm də Qərb dillərinə məxsus bir sıra alınma terminlər işlənir. Bunların arasında digər dillərə nisbətdə ingilis mənşəli terminlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis mənşəli sözlər dilimizin qrammatik quruluşuna uyğun şəkildə işlədilir. Bildiyimiz kimi ingilis dilindən bir çox dünya dillərinə sözlər daxil olmuşdur. Texnikaya və dəqiq elmlərə aid olan terminlər humanitar sahələrdə işlənən terminlərdən fərqli olaraq dillərə eyni vaxtda daxil olur. Qlobal dünyanın artan tələblərinə bağlı olaraq,

texniki və dəqiq elmlərə aid olan terminlərin yayılma tezliyi daha yüksəkdir. Məsələn, internet, kompyuter kimi beynəlmiləl termin sözlər bütün dillərə eyni vaxtda keçərək eyni bir anlayışı ifadə edərək işlədilir. Bu sözlərin sayını artırmaq mümkündür. Məs; adapter, klaviatura, maus, monitor və s. Bu və bu kimi termin sözlər müxtəlif dillərdə yalnız bu və ya digər orfoqrafik, orfoepik dəyişikliklə işlədilir. Yalnız “internet” sözü heç bir qrammatik dəyişikliyə uğramadan bütün dillərdə eyni şəkildə işlənir.

Xarici dillərdən alınmaların Azərbaycan dilinin müxtəlif sferalarına təsiri müxtəlifdir. Son dövrlər nəşr olunmuş müxtəlif tipli lüğətlər, dövrü mətbuat da sübut edir ki, xarici dillərdən alınma leksik vahidlər xeyli artmışdır. Bunun əsas səbəbi diplomatik əlaqələr və informatika texnologiyalarının yüksək səviyyədə inkişaf etməsidir. Dövrü mətbuatda nəşr olunan, efir və ekranlarda nümayiş etdirilən reklam və elanların nümayişini də əsas amillərdən hesab etmək olar. Məsələn, reklamların dilində kifayət qədər yad mənşəli sözlərə rastlamaq mümkündür. “Reklamların gətirdiyi bir çox yeniliklər axını müasir dilimizdə müxtəlif cəhətlərdən öz təsirini göstərir. Amma təəssüflə qeyd edirik ki, dil səviyyəsində artıq mövcud normalara, qəbul edilmiş orfoqrafik və orfoepik qaydalara riayət etməməklə, reklamlar bir çox hallarda onları kobud şəkildə pozur və bununla, yazı mədəniyyətinə eyni vaxtda bir neçə istiqamətdə təsir göstərir.” [8, sh. 146]. Bu fikirlə razılaşaraq onu da qeyd edək ki, reklamlar dildə bəzi lüzumsuz alınma sözləri də gətirir. Bu ən çox ingilis mənşəli sözlərdə üstünlük təşkil edir. Məs; flower, moon, moonlight, sun, steak house, theatre lounge, siesta və s. Sadaladığımız bu adlar müxtəlif məkan və obyektlərə verilən adlardır. Ofiqrafik qaydalara zidd olan marka adlarının mənbə dildə olduğu kimi dilə gətirilməsi də qəbul olunmaz haldır. Məsələn, SONY, SAMSUNG, BEKO, RodiMood, PULL&BEAR, LC WAIKIKI və s. Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydalarında sözün bütün hərflərinin böyüklə yazılması yanlışdır. Bu hal yalnız abreviaturalarda özünü göstərir. Məs; ADPU, AMEA, DİN, TGT və s.

Dilimizdə gedən proseslər, eləcə də terminologiyada yaranan yeni sözlərin işləklilik qazanması bilavasitə dil daşıyıcılarından asılıdır. Qloballaşmanın dilə təsirini nəzərə alaraq, belə demək mümkündür ki, müasir dillərin ədəbi dil normalarında yazı normaları ilə şifahi dil arasında xüsusi bir baryerin olması yolverilməzdir. Məlumdur ki, qloballaşmanın dilə təsiri özünü ilk növbədə şifahi dildə göstərir. Bu dəyişiklik yazı dilinə sonrakı mərhələdə keçdiyinə görə şifahi dillə yazılı dil arasında fərq yaranır. Məsələn, məişətimizə, gündəlik həyatımıza daxil olan kompyuterdən istifadə zamanı şifahi nitqdə işlətdiyimiz yad mənşəli sözləri Azərbaycan dilində ifadə etməkdə çətinlik çəkirik. “Maus” sözünü “siçan” la əvəz edə bildiyimiz halda, enter, browser, edit, shift, recycle bin və s. kimi terminlərin dildə qarşılığını tapa bilmirik. Halbuki bu ifadələr dil norması kimi qəbul edilməyib. Sadəcə olaraq, şifahi

dildə yaşamaq hüququnu əldə edib. Qloballaşma təkcə Azərbaycan dilinin müxtəlif dil səviyyələrinə təsir etmir. Bu baxımdan ən çox dəyişikliyə, müxtəlif səviyyəli ixtiralar, kontraksiyaya qloballaşma dili olan ingilis dili uğrayıb. Bunun başlıca səbəbi linqvopolitoloji amildir. Belə ki, iqtisadi və siyasi nüfuzla bağlı olaraq, getdikcə Amerika ləhcəsindəki şifahi nitq normaları ədəbi dilin İngiltərə versiyasındakı yazı normalarına qarşı çıxaraq onu üstələmişdir. İkinci bir səbəb isə dilin sadələşdirilməsi istiqamətində aparılan işin nəticəsidir. Məsələn, buna misal olaraq göstərə bilərik: let us go = let's go , I have bought a bag = I've bought a bag , I will come = I'll come və s.

Göründüyü kimi, qloballaşma dilin leksik səviyyəsində, ən əsas da onun terminoloji qatında öz təsirini göstərir. Bu proses dünya dillərinin bir çoxunda baş verir. Ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi, siyasi, mədəni, diplomatik əlaqələr inkişaf etdikcə bu davam edəcəkdir. Bunun nəticəsində yaranan yeni söz və terminlərin alınmasında ana dilinin daxili imkanları, onun həlledici rolu nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev A. "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli alınmalar".
2. Mustafayeva Ş. "Müasir Azərbaycan dilində ingilis dilindən alınma texniki terminlər". Diss.
3. Bayramova A. "Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu".
4. Quliyev T. "Azərbaycan dilində terminoloji yeniləşmə prosesi. Diss.
5. Əliyev A. "Bakı Xəbər" qəzeti. 6 mart 2013 N:42. "Qloballaşma və milli mətbuat".
6. Mehdiyeva S. www.elmqazeti.com. "Qloballaşma və Azərbaycan dili tarixi".
7. Xəlilova S. N. "İnternasional terminlər".
8. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. "Tədqiqatlar" 1-ci cild. Bakı-2008.

НАРГИЗ ФАРРУХБЕЙЛИ

В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЯЗЫКА, НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТЕРМИНОЛОГИИ

РЕЗЮМЕ

В статье были затронуты некоторые факторы относящиеся процессу глобализации языка. Входлиные в родной язык заимственньи слова за счет внутренних возможностей замены были выдвинуты на

первый план. А также, пресс языка, перевода, компьютерной техники, уделялось большое внимание с влиянием языка новых слова с помощью рекламы. Обогащение языка является естественным процессом приобретения. Научно-технический прогресс связанный с иностранными словами ускорился. В этом направлении как отрицательно, так и положительные черты были ошмежены.

NARGIZ FARRUKHBAYLI

**SOME TERMINOLOGICAL ISSUES OF LANGUAGE IN
GLOBALIZATION CONDITION**

SUMMARY

In the article some factors in the process of globalization that affected language were mentioned. The matter of replacing loanwords enriched by internal resources of mother tongue was highlighted the influence of press language, translation, computer techniques and advertisement enriching the language was considered. The language riching process with loanwords is natural. The process of taken words into language is speeded up through scientific technological improvement. Both positive and negative factors in this process are mentioned.

Rəyçi: dos.İslam Hüseynov

LATIFA AKHMEDOVA

*Aghjabadi Branchs of the Azerbaijan
State Pedagogical University
ehmedovaletife64@gmail.com*

GENERAL CHARACTERISTICS OF GRAMMATICAL PHRASES

Açar sözlər: *grammatika, söz, leksika, köməkçi, fel, zaman, modal, xəbər, sintaktik vahid, bağlayıcı*

Ключевые слова: *грамматика, слово, лексика, вспомогательный глагол, время, модальный, синтаксическая единица, союз*

Keywords: *grammar, vocabulary, vocabulary, auxiliary, verb, time, modal, syntactic unit, connectors*

The general characterization of the grammatical means of linguistic expression presupposes, first of all, their differentiation from other linguistic devices. The differentiation must be based not only on the differences in the linguistic status of the devices but also on their differences in functional design. Lexical means are functionally designed to render cognitive information. They are contentive units which possess the denotative ability. Some grammatical devices have reference to conceptual reality but their functional design of signifiers is different from that of denotative units. Following logical tradition we can characterize signifiers as “**operators**”, i.e. elements which indicate or mark logical categories.

In modern linguistics the term “operator” is widely used and rather in a general sense. The term is sometimes extended to the signifiers of any kind not only logical. Moreover, linguistic operators are nowadays “defined as “forming-up” elements and subclassified in accordance with their forming-up function, their signification function being primary.

Auxiliaries for words. Such grammatical words are designed to help the main parts of speech to derive their paradigmatic forms, which are analytical ones, and to form up the words grammatically by signifying categorial grammatical meanings (1, 49). Auxiliary grammatical elements are of derivational or of operational value. Some of them are used to derive analytical units and analytical forms of linguistic units. From this point of view some post-positions must be characterized as word-building auxiliaries because with their help analytical lexemes are derived: *in give up, lo give in, to bring up*, etc. In such cases post-positions resemble derivational affixes, they carry word-derivational meaning and make the word composite.

The paradigm of English nouns is synthetical in nature, there are no

analytical forms of nouns. But the question arises concerning the status of the so-called grammatical prepositions. Such prepositions as *of*, *to*, *with*, *by* are sometimes included into the system of grammatical devices expressing "case-meanings". Correspondingly, the combination "prep + N" is treated as an "analytical" case. The grammatical preposition in the given combination is devoid of any lexical meaning and it helps the N-constituent to form up its relations with the other constituent of a word-group. It is functionally synonymous with the case- inflection but there are no sufficient grounds to recognize it as case- auxiliary of the noun. There are auxiliaries which occur in the sphere of adjectives but the auxiliary character of the elements "*more*", "*most*", "*less*", "*least*" is not unanimously recognized by linguists (2, 72).

Auxiliaries of the verb. The largest group of English auxiliaries are pure grammatical words, if not semi-words, which have no lexical meaning. They are used as **form-auxiliaries**, i.e. elements of form-derivational value, because they serve, in combination with a particular form of a nominative unit, to derive analytical grammatical markers as binary formations in the structure of which the auxiliary is the grammatical constituent.

It forms up the word grammatically and renders categorial grammatical meanings. It is a formator and operator at the same time. The verbs *to be* and *to have* are identified as form-auxiliaries when they are used to derive the Continuous, Perfect and Passive Voice forms. The form-derivational value of the Vbe and Vhave auxiliaries is well- revealed by their role in the derivation of the contaminated and very complex paradigmatic forms of the verb, i. e. of the Perfect Continuous and the Perfect Passive forms (2, 73). In contrast, the grammatical devices, grammatical words included, which form up the verb in its syntactical function of the grammatical predicate are likely to be defined as **operational auxiliaries**. This function is characteristic of the finite forms of the verb to which Finiteness is attributed, that is the ability to have Tense and Mood.

Tense-auxiliaries are the grammatical words which are designed to signify tense distinctions of the finite verb-forms. They render temporal meanings and form up the predicate. It is important that tense- auxiliaries occur only in the sphere of the Indicative. There are no special Indicative markers. This mood is expressed syncretically together with tenses by the Present, Past and Future tense-markers. The Indicative opposite in the categorial opposition of moods in English is the unmarked member of the opposition having the zero mood-marker.

Among the tense-forms of the English verb the Present tense is also unmarked. There are no Present-tense markers, as they are. The form appears basic and its basic meaning signals actual time. The Past tense-forms of English verbs are marked synthetically by inflectional devices. Thus, there are only two

tense-auxiliaries in English — *shall* and *will* which are the later developments of the corresponding Old English modal verbs *sculan* and *willan*. These were apt to grammaticalization due to their modal meanings. The process of their desemantization went on through centuries and seems to be not completed as yet (3, 194).

Modal and aspective auxiliaries. Modality is a logical category which is represented by different modes such as: the alethiological modes or modes of truth; the epistemic modes or modes of knowing, the deontic modes or modes of obligation; the existential modes or modes of existence. The consideration of logical modalities themselves lies beyond our competence. There are certain regularities in the specialization of mood-auxiliaries and different modal-auxiliaries on rendering definite aspects of logical modality. To find out these regularities linguists resort to scaling modalities.

The **mood-auxiliaries** are formatory elements which render modality syncretically with other grammatical meanings of the finite verb-forms. As mentioned, the Subjunctive mood opposite is the only really marked mood-form of the English verb and it has the positive analytical marker derived with the help of the mood-auxiliaries "*should*" and "*would*". The content opposition of the categorial mood-forms is Irreality/Reality which present the two aspects of what is called "objective modality". Thus, both tense and mood auxiliaries are the developments of the modal verbs and can retain their etymological modal meanings which are layering over the regular paradigmatic meanings the given elements have at present. As a result, the elements "*shall*" "*will*", "*should*", "*would*" signify modality in its different aspects, it is not easy, for instance, to identify the element "*would*" as either mood-auxiliary or modal verb because its original meanings are sometimes very strong. It is clear that English modal auxiliaries can be functionally oriented on rendering modal meanings of pragmatic and epistemic types within the definite modal scales, mainly those of "necessity — obligation" (*must, should, need, ought to, need, etc.*) and "possibility — probability" (*Can, may, must, would, etc.*).

Auxiliaries for syntactic units. Syntactic units, word-groups and sentences are composite units in which the constituting parts are structured and related. Special devices are used in languages to derive the construction forms of syntactic units, to compensate their structural uniformity by substituting for the constituent positions, to relate the constituting parts of the unit and, lastly, to form up the unit grammatically in different parameters of its grammaticality.

Structural auxiliaries. Structural auxiliaries in English are widely employed because of its analytical structure. The decay of morphology resulted in the standardization of syntactical positions of syntactical construction-patterns. The elements which are employed for the purpose make up a group of really form-auxiliaries (formals) which are devoid of any semantic

characteristics, nominative or significative, and occur as formal compensators of the structure of a syntactical construction-type. They manifest absolutely formal substitution in comparison with the cases of meaningful structural substitution where the replacers are meaningful syntactically:

1. The formal substitution is characteristic of the structure-word *it* in the pattern of the impersonal sentence-type. This element is not a pronoun, it has no pronominal features because it does not replace anything. It occupies the initial position in the impersonal sentence-pattern and compensates its structural uniformity (1, 107).

The formal substitutes "*there*" and "*here*" of the existential-locative sentences: "*there is N*" and "*here is N*" are characterized traditionally as "formal subjects" but the arguments posed seem unconvincing.

2. The meaningful structural substitution is observed at the sentence and the phrase levels. It is important that in such cases the formal auxiliaries take upon themselves the syntactic significance of the standard positions they substitute for and the meanings of the elements they are supposed to replace.

Connective auxiliaries. Syntactic units are composite formations of related elements. They are constructive relational units the syntactical form of which is represented by a construction-pattern. The structural uniformity and connectivity of syntactic units are provided by the grammatical devices of special design, the employment of grammatical auxiliary words for the purpose is not the least in English.

They are connective auxiliaries which help to derive the construction-form of a syntactic unit by connecting the constituents and marking their relations (2, 87).

Functional specialization of operators it can be different: signifiers, formators, determiners, relators, replacers, etc. Functional fusion is a common phenomenon in English. It follows that most operators combine in themselves two or more operational functions. For instance, the elements like *be*, *have*, *will* function as categorizers, i. e. elements signifying particular logical or conceptual categories.

LITERATURE

1. Jespersen, Otto. The philosophy of grammar. London: George Allen & Unwin LTD, 1963.-358 p.
2. Morokhovskaya E.J. Fundamentals of theoretical English grammar. Kiev, 1981.-286 p.
3. Nesfield, J. C. Outline of English grammar / Revised edition n. London: Macmillan and Co., 1918.-239 p.

GRAMMATİK İFADƏLƏRİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Linqvistik ifadənin grammatik vasitələrinin əsas xüsusiyyətləri ilk öncə onların digər linqvistik aparatlardan fərqlərini nəzərdə tutur. Bu fərq yalnız dil statusunda olan fərqlər üzrə deyil, həmçinin, onların funksional dizaynındakı fərqlərə də əsaslanmalıdır. Leksik vasitələr funksional olaraq idraki məlumatı təqdim etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlar denotativ qabiliyyətə malik vahidlərdir. Bəzi grammatik aparatlar konseptual reallığa olan istinada malikdirlər, lakin onların mənalарının funksional dizaynı bu cür denotativ vahidlərdən fərqlənir. Məntiqi ənənələri müşayiət edərək, biz bu mənalарı "operatorlar", və ya məntiqi kateqoriyalарı ifadə və qeyd edən elementlər kimi xarakterizə edə bilərik. Müasir dilçilikdə "operator" termini geniş istifadə olunur və daha ümumi mənada istifadə edilir. Termin çox zaman yalnız məntiqi deyil, hər hansı növdən olan mənaya qədər genişləndirilir.

ЛАТИФА АХМЕДОВА

ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГРАММАТИЧЕСКИХ ФРАЗ

РЕЗЮМЕ

Общая характеристика грамматических средств языкового выражения предполагает, прежде всего, их отличия от других лингвистических устройств. Дифференциация должна основываться не только на различиях в языковом состоянии устройств, но и на их различиях в функциональном дизайне. Лексические средства функционально предназначены для визуализации познавательной информации. Они являются единицами, которые обладают способностью денотативное. Некоторые грамматические устройства имеют ссылки на концептуальной реальности, но их функциональный дизайн сигнификаторов отличается от таких денотативных единиц. Следуя логической традиции мы можем охарактеризовать сигнификаторы как «операторы», то есть элементы, которые указывают или маркируют логические категории. В современной лингвистике термин «оператор» широко используется и, скорее, в общем смысле. Термин иногда распространяется на сигнификаторов любого рода не только логической.

Рәуғи: д.ф.н.л. Мамедова Г. С.

MAHİRƏ QULUZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN YEMƏK ADLARININ ETİMOLOGİYASI

Açar sözlər: məişət leksikası, yemək adları, etimologiya, maddi mədəniyyət

Key words: colloquial vocabulary, meal names, etymology, material culture

Ключевые слова: бытовая лексика, названия блюд, этимология, материальная культура

Hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin zənginliyini göstərən sahələrdən biri də yeməklərdir. «Yeməklər, bəlli olduğu kimi, maddi mədəniyyətin ən ümdə elementlərindən biridir. Çox vaxt yeməklərin tərkibinə, hazırlanma və istifadə olunması üsullarına əsasən tədqiq olunan xalqın keçmiş həyatının tarixi sənədlərdə lazımi qədər işıqlandırılmamış bir sıra mühüm məsələlərini, məsələn, təsərrüfat məşğuliyyətinin səciyyəsinə, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini, hətta xalqın mənşəyi məsələsini aydınlaşdırmaq olur». [3, 228] Doğrudan da xalqın qədim tarixli məşğuliyyət və fəaliyyət sahələri ilə, o cümlədən də maldarlıq, qoyunçuluq, əkinçilik, ovçuluq və balıqçılıq kimi sahələri ilə əlaqədar onun kulinariya mədəniyyəti barədə çox söz demək olar.

İngilis dilində, eləcə də Azərbaycan və digər türk dillərində xörək adlarının etimologiyasına nəzər saldıqda onların əksəriyyətinin hərəkətlə, proseslə bağlı olduğunu görə bilərik. Çünki, hər hansı bir yemək növünün hazırlanmasında əmək (hərəkət, iş) sərf olunur. Odur ki, bir sıra yeməklərə ad verilməsində ulu babalarımız, şübhəsiz, bu cəhətləri nəzərə almışlar. Məsələn: *aş – pilaff, porridge; südlü aş – milk porridge* xörək adı tarixən *as – (asmaq, qazanasmaq)* felindən əmələ gəlmişdir. Sözü qismən forması qalmış, mənası isə xüsusiləşmişdir. Hərəkət bildirən söz xörək adına çevrilmişdir.

Tarixi köklərə malik olan qədim yemək adlarımızın etimologiyası da xüsusi maraq doğurur. Məsələn, müasir gənclərə adı və bəlkə də dadı tanış olmayan bir çox yemək adları var ki, onları nəzərinizə çatdırmaq istərdik.

Bozlama - adının mənşəyi maraqlıdır. «Buz» sözü Midiyada «kefləndirici içki» mənasında işlənmişdir. Midiyada buslar adlı bir qəbilə olub ki, bu da kefləndirici içki hazırlayan deməkdir. Azərbaycanlılarda isə maya sözünün acıtma və xam şəkildə olması da maraqlıdır. «Xama» termini isə Midiya dilində «Xuoma» xatırladır ki, bu da müqəddəs «şənləndirici içki» deməkdir». Zənnimizcə, fətir və içki sözləri arasında heç bir yaxınlıq yoxdur, bu ancaq olsa-olsa bir ehtimaldı. [1, 97]

Axtarma - Pendirin bir növüdür, üzlü pendir deməkdir. Bundan motal da tuturlar. Bu sözə müasir ədəbi dildə təsadüf etməsək də, klassik aşiq şerində və bu gün dialekt və şivələrdə də qalmaqdadır. Qarabağda ən yaxşı motal pendiri axtarma hesab olunmuşdur. Axtarma, adətən qoyunun südünü qurutmasına az qalmış, arana köç ərəfəsində və köç vaxtı sağılan südündən hazırlanırdı. İlin bu dövründə gün gödək, gecə uzun, hava sərin, ot yetişmiş olduğundan qoyunun südü yağlı olur. Ona görə də bu dövrdə sağılan südü mayalayır, dələmin süzmədən duzlayıb dərinin yun üzünə tökürlər. Təxminən 7-10 gündən sonra dələmə bərkiyib sarımtıl rəng alır, bu ən keyfiyyətli pendir hesab olunub, axtarma adlanır. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, axtarma motalı ancaq gəllədar və mülkədar təsərrüfatlarında istehsal olunmuşdur». [2, 102] Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, «Qarabağın elat dünyası» kitabında həmin bölgə üçün maraqlı etnoqrafik faktlar kimi ağartı məhsulları – qatıq, qaymaq, şan- şan, çiyə, süzmə, yağ, pendir, şor, lor, qurut, ayran, atlama, kəsmik və s. haqqında da bəhs edilmişdir. [2, 98]

Bozartma - Bunun başqa adı da var. Bozqovurma bozartma felindən əmələ gəlmiş düzəltmə feli isimdir, ət xörəyinin bir növü.

Bozartma. Yağlı ətdən bişirilən sulu qovurma; bozqovurma. Çoban bozartması – ala- çiy bişirilmiş sulu qovurma. Adətən ət bişəndə öz təbii rəngini dəyişib qaraya, boza çalır, buna oxşadılaraq xörəyə də bozartma deyirlər. V.V.Poxlyobkin gürcü mətbəxindən danışarkən bozartma yemək adını gürcü milli xörəyi kimi verir. Qoyun ətindən, toyuq və hinduşka ətindən bozartma və cücə ətindən bozartma növlərini göstərir.

Buğlama - Ət və ya kartofun yalnız suda qaynadılmaqla bişirilməsindən alınan xörək. Burada suyun buxarlanması prosesi nəzərə alınıb xörəyə buğlama adı verilmişdir. Ədəbi dil lüğətlərində yoxdur. Buğlama – içində turşu və kişmiş doldurularaq bişirilmiş balıq.

Qovurma - Bu söz bəzi mürəkkəb xörək adlarının tərkib hissəsinə daxil olur. Bu qəbildən qovurmakabab, içqovurması, turşuqovurma, səbziquovurma, qovurmalı aş, qovurmalı xingal, qovurma bozbaş, qovurmalı, qovurmalıq, qovurmaplov, qovurmaçilov, qovurmaçı – ət və xüsusilə içalat /qoyun içalatı/ bişirib satan adam, qovurmaçılıq, qovurtmaq. V.V. Radlovun lüğətində verilir: Kavurdak- kavurma. Kaurmaç- qovrulmuş buğda, yaxud arpa .

Bəzən Azərbaycan mənşəli sözlər səhvən başqa dillərə aid edilir. Bu sözləri «qovurma» isim barədə də söyləmək olar. Azərbaycan dilində qovurma adı ilə bir çox xörəklər də məşhurdur. Səbziquovurma, qovurmaxəşil, bozqovurma, həvəskar qovurması, narqovurma, turşuqovurma, alçalı-limonlu qovurma, qovurmabozbaş.

İngilis xalqının kulinariyasının tarixi də elə xalqın tarixi qədər qədimdir. Bir çox ingilis xörəklərinin adlarına qədim yazılı mənbələrdə, yazıçıların əsərlərində də rast gəlmək olar. Qida xalqa maddi mədəniyyətinin mühüm

elementlərindən biri kimi onun tarixini, adət-ənənələrini dərk etməkdə zəngin mənbədir. Qida məhsulları əhalinin həyatında aparıcı rol oynayır, hətta məişətində əsaslı dəyişikliklər baş verdikdə belə aradan çıxmır.

İngilis dilinin məişətinə müxtəlif dillərdən daxil olmuş bəzi sözlərin etimologiyası xüsusilə maraq doğurur. Bunlar aşağıdakılardır:

Cheddar cheese - Çedar pendiri yarandığı regionun adı ilə adlandırılmış və digər dillərə də transliterasiya yolu ilə daxil olmuşdur. Çeddar İngiltərənin Somerset əyalətində kənd adıdır. Bu pendirin də kəndin sakinləri tərəfindən hazırlanması güman olunur. Bu barədə hətta yerli əhali arasında rəvayət də var. Rəvayətə görə Çedarda yaşayan sağıcılardan biri südlə dolu olan vedrəni Çeddar mağaralarının birində unudub getmişdi. Həmin sağıcı müəyyən müddətdən sonra gəlib südün öz formasını dəyişib qatı forma aldığını görür. Dadına baxanda isə onun süddən daha dadlı olduğunu fərqlənə bilər və beləcə çeddar pendiri yaranır.

Çeddar pendirinin nə vaxt və necə yaranması haqqında konkret bir məlumat yoxdur. Lakin kral II Henrinin (1154-1189) dövrünə aid kitablarda və digər qədim əlyazmalarda adı çəkildiyindən 12-ci əsr, bəlkə də daha qədim bir dövrə gedib çıxdığının şahidi olarıq. Həmin dövrdə istehsal kütləvi formada deyildi. Pendir ferma sağıcıları tərəfindən konkret sifarişçilər üçün hazırlanırdı. Lakin həmin dövrdə hazırlanan çedar pendirinin indikinə nə dərəcədə oxşar olması sübut olunmamışdır. Lakin Çedar pendiri bu gün bütün dünyada məşhurdur və təkcə Çedarda yox dünyanın əksər ölkələrində istehsal olunur. Adətən bu pendir növü inək südündən hazırlanır. Onu digər pendirlərdən fərqləndirən cəhət çedarlaşdırma ki, digər pendirlərin istifadəsi zamanı istifadə olunmur. Bu pendirin öz təbii rəngi ağdır, lakin istehsalçılar ona paprika yağı əlavə edərək narıncı rəng alırlar. [4, 140]

Cold Duck – qarışıq içkilərdən hazırlanmış şərab növü. Bu içki ilk dəfə Harold Borgman tərəfindən ənənəvi alman üsulu ilə yarımçıq şərab butulkalarındakı qalıqları qarışdırmaqla hazırlanmışdı. Borqmanın istehsal etdiyi şərab alman dilində “Kalt esende” (cold end – soyuq sonluq) adlanırdı. Tədrisən bu ifadə zarafatla, səslənməsinə görə ona çox bənzəyən “Kalt ente” kimi məşhurlaşmağa başladı ki, bu da alman dilindən hərfi tərcümədə “Cold Duck” mənasına gəlirdi. Beləliklə, əvvəlcə ayrı mənası olan söz dəyişikliyə uğradıqdan sonra ingilis dilinə kalka yolu ilə tərcümə olunaraq məşhurlaşdı. [4, 163]

Angels on horseback – donuz ətiylə bükülmüş molyuskalardan hazırlanan yemək növü. Adı qərribə səslənən bu yemək növünün qərribə etimologiyası da var. Bu yemək çox zaman *pigs in blankets* və *devils on horseback* də adlanır. *Devils on horseback* (at belindəki iblislər) variantı İngiltərənin cənub hissəsində yerləşən Komvolda Norman hücumçularının donuz əti tikələrinə bürünməsi ilə bağlı yaranmışdı. Bu zirehin üstünlüyü o idi

ki, kəndliləri dəhşətə salırdı və buna görə də onları *devils on horseback* adlandırırdılar. İşlərini görüb qurtardıqdan sonra sonra isə onlar həmin ət tikələrini bişirib yeyirdilər.

Bacon – qaxac edilmiş donuz əti. Bacon donuzun adətən arxa hissəsinin ətindən hazırlandığı üçün qədim ingilis dilində *back* sözündən yarandığı ehtimal olunur. Lakin 14-cü əsrin əvvəllərinə qədər bu söz istifadə olunmurdu, əvəzinə *flitch* sözü işlədilir ki, bu da *flesh* sözü ilə eyniköklü hesab olunur. *Bacon* sözü yarandıqdan sonra *flitch* tədricən istifadədən çıxmağa başladı və arxaıkləşdi. Daha sonra mənasını dəyişərək dilimlənmiş bütöv bacon üçün olan ət mənasında işlənməyə başladı və müasir ingilis dilində *flitch of bacon* ifadəsinə rast gələ bilərik. Orta əsrlərdə İngiltərədə Danmo əyalətində nigahlarının ilk ilini mübahisəsiz keçirdiklərini sübut edə bilən cütlüklərə *bacon* hədiyyə olunurdu və ingilis dilində mövcud olan “bring home the bacon” (bekon qazanmaq) idiomu bu adətlə bağlı yaranmışdı.

Beefsteak – bifşteks qədim ingilis dilində *beef* və *steak* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. 1066-cı ildə Normanların İngiltərənin işğalından sonra *veal*, *mutton*, *pork* sözü ilə birgə *beef* sözü də daxil oldu. Həmin dövrdə İngiltərədə *ox* (öküz) və *cow* (inək) sözləri heyvanların adlarını bildirməklə yanaşı, həm də bu heyvanların ətinin adını ifadə edirdi. Qədim Fransız dilində *beef* “*boef*” formasında mövcud idi və latın dilindəki “*bos*” öküz mənasını verən sözdən hansı ki, o özü də Hind Avropa dillərinin ulu əcdadından “*gwous*” sözündən formalaşmışdı və ingilis dilindəki *cow* sözünün əcdadı sayılırdı. Beləliklə *beef* və *cow* bir-birinə bənzəməsə də ikisi də eyni əcdaddan formalaşmışdır. İngilis dilinə keçən *beef* sözü digər sözlərin yaranmasında iştirak etməyə başladı. Məsələn 17-ci əsrin ortalarında Britaniya monarxının mühafizəçiləri *beefeaters* adlanırdı (yaxşıca yeyib heç bir iş görməyən adam). Bəzi mülahizələrə görə *Buffet* adı mühafizəçinin adından yaranmışdı. Daha sonra *beef* sözündən *beefsteak* sözü yarandı. *Beefsteak* fransız dilinə keçib yenidən *biftek* formasında ingilis dilinə daxil oldu və *beefsteak* sözünün sinonimi kimi işlənməyə başladı. [4,57]

Pizza – pizza italyan yeməyi olsa da bu gün bütün dillərdə rast gəlinən bir sözdür. Lakin *pizza* sözü 17-ci əsrə qədər İtaliyanın özündə belə məşhur deyildi. Bu sözə ilk olaraq Latın dilində yazılmış mənbələrdə rast gəlmək olar. Eramızın 997-ci ilinə aid olan bu mənbələrdə deyilirdi ki, kəndlilər Gaeta yepiskopuna hər Milad bayramında və Pasxa bayramında 12 pizza verməli idilər. Sözün etimologiyasına gəlcə bu məsələ bir qədər mübahisəlidir. Bəziləri bu sözü ingilis dilində mövcud olan “to bite – dişləmək”, “a bit – dişləm” mənasında olan sözlərlə əlaqələndirirlər. İngilis dili əcdadları eyni olan Alman, Holland, İsveç, Norveç dilləri ilə birgə German dilləri qrupuna aiddir. İtaliya I minilliyin 2-ci yarısında 2 german dilli tayfanın, Şərqi German dilində danışan qotların və müasir German dilinə yaxın olan

dildə danışan Langobardların hökmranlığına məruz qalmışdı. Bu səbəbdən German dillərinin bəhs olunan dövrdə İtalyan dilinə olan təsiri güclü idi. Pizza sözünün german dilinin Langobard variantında *bizzo*, *pizzo* sözlərindən əmələ gəlməsi güman edilirdi ki, bu da fərziyələrə görə qeyd etdiyimiz *bite* və *bit* sözləri ilə əyniköklü hesab olunur, mənası “mouthful – ağız dolusu”, daha sonra isə “a piece of bread – bir tikə çörək” kimi izah olunur. [4, 340]

Bəziləri pizza sözünün etimologiyasını *pitta* ilə əlaqələndirirlər ki, bu da Cənub Şərqi Avropada geniş yayılmış çörək növü idi. Maraqlı fakt odur ki, İtaliyanın bəzi Şimal-Şərq əyalətlərində pizza sözü *pitta*, *petta* formasında işlənir.

İngilis və Azərbaycan yemək adlarının etimoloji baxımdan tədqiqi hər iki xalqın məişəti, maddi mədəniyyəti, dilinin tarixi, başqa dillərlə əlaqəsi haqqında dəyərli məlumat əldə etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı – 1964, 480 s.
2. Хялилов Х.Д. Гарабабын елат дцнйасы. Бакы, Азярбайъан Дювлят Няшриййаты, 1992.
3. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, 232 с.
4. Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология / Л. М. Баш, А. В. Боброва и др. – М.: Цитадель-трейд, 2002. – 970 с.

ГУЛУЗАДА МАХИРА

ЭТИМОЛОГИЯ НАЗВАНИЙ АНГЛИЙСКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ БЛЮД

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об этимологии названий английских и азербайджанских блюд. Отмечается, что быт народа, его хозяйство, культурная жизнь, национальные обычаи и их особенности больше всего тесно связаны именно с этой лексической областью. По сравнению с другой отраслевой терминологией, термины народной кулинарии более устойчивы и долговечны, поскольку в большинстве случаев новые виды блюд не лишают национальную кулинарию специфики, а продолжают существовать веками наряду с названиями традиционных блюд, сладостей

и пр. Кроме того, в статье представлена широкая информация об этимологии азербайджанских блюд, таких как бозлама, ахтарма, бозартма, буглама, говурма, и английских блюд, таких как сыр чеддер, напиток колддак, «ангелы на конях», бэкон, бифштекс.

GULUZADEH MAHIRA

**ETYMOLOGY OF THE ENGLISH AND
AZERBAIJANI MEAL NAMES**

SUMMARY

The paper relates the etymology of Azerbaijani and English meal names. It is stated that the daily and cultural life, household of people, national traditions and their features are most of all closely connected with the lexical area. In comparison with other special terminology, the terms of folk culinary art are most stable and perennial because in most cases the new types of meals do not deprive the national culinary art of its specific features, but continue to exist over the centuries along with the names of traditional meals, sweeties, etc. Furthermore, the paper also provides a comprehensive information on the etymology of Azerbaijani meal names such as bozlama, akhtarma, bozartma, bughlama, govurma and English meal names such as Cheddar cheese, Cold Duck, Angels on horseback, bacon, beefsteak.

Rəyçi: f.ü.f.d. Aytən Allahverdiyeva

КАРИМОВА Г.А.

Азербайджанский Государственный
Экономический Университет

ОБУЧЕНИЕ ИНОЯЗЫЧНОМУ ПРОИЗНОШЕНИЮ НА КОММУНИКАТИВНОЙ ОСНОВЕ

Ключевые слова: произношение, иноязычное, взаимодействие, влияние, обратить внимание, коммуникативный подход.

Key words: *pronunciation, foreign language, interaction, influence, pay attention, communicative approach.*

Açar sözlər: tələffüz, xarici dil, qarşılıqlı təsir, təsir, diqqət vermək, ünsiyyət yanaşması.

Успешность общения зависит от того, насколько понятно и выразительно собеседники оформляют свою речь. При обучении иноязычному общению возможность взаимопонимания связана с произносительной стороной речи, поэтому совершенствование обучения иноязычной речевой деятельности во многом определяется успешностью формирования произносительных основ этой деятельности.

Данные методической литературы и результаты практики преподавания свидетельствуют, что значительные усилия, затрачиваемые на постановку иноязычного произношения в школе, не приносят желаемого результата. Проблема заключается в том, что формируемая на начальном этапе обучения способность произнесения иноязычных речевых единиц не становится собственно произношением, т. е. произносительной основой всего речевого механизма, и в процессе дальнейшего обучения произносительные навыки проявляют тенденцию к деградации. Это вынуждает учителя постоянно тратить время на исправление произносительных ошибок или попросту махнуть на них рукой.

Вместе с тем нарушение произносительной нормы осложняет или делает невозможным само иноязычное общение, да и обучение другим видам речевой деятельности практически неосуществимо без формирования произносительных основ этих видов деятельности. Поэтому необходимость улучшить коренным образом обучение иноязычному произношению не вызывает сомнения.

В методической литературе можно найти анализ внешних причин, объясняющих недостаточную гибкость и прочность формируемых произносительных навыков. К ним справедливо относятся такие факторы,

как небольшое количество учебных часов, отсутствие языковой среды, недостаточная оснащенность учебного процесса техническими средствами обучения и др. Не вызывает сомнения, что увеличение учебного времени на отработку произносительных явлений, более рациональное использование ТСО и существующих методических приемов окажут положительное воздействие на произносительные качества речи учащихся. Однако дело не только в этом. Необходимо также учитывать общие тенденции процесса формирования произносительных навыков, т. е. условия обучения произношению в их взаимосвязи с внутренними механизмами речи порождения. Практика преподавания свидетельствует, что эти механизмы обычно не принимаются во внимание: обучение иноязычному произношению основывается, как правило, на многократном воспроизведении фонетических явлений без учета реальных механизмов становления произношения, «запатентованных природой» (выражение В. П. Морозова). Поэтому представляется, что возможности совершенствования обучения произношению связаны с дальнейшей разработкой коммуникативного подхода, позволяющего полнее учитывать психофизиологические возможности обучающихся и моделировать в обучении основные закономерности реального общения (1).

В настоящей статье мы рассмотрим, какие именно закономерности реального общения следует учитывать при обучении произношению на коммуникативной основе и каким образом использовать эти данные в практике обучения.

Известно, что произношение представляет собой сложное явление, обладающее акустической, моторной и смысловоразличительными сторонами, специфичными для каждого языка. Современный учитель иностранного языка имеет представление о том, какими должны быть произносительные качества речи учащихся, умеет объяснить и продемонстрировать акустические и артикуляционные признаки изучаемых фонетических явлений, может научить воспроизводить эти явления. Но сложность обучения иноязычному произношению заключается в том, что в реальном общении звуки слиты и взаимно воздействуют друг на друга определенным образом, качество их произнесения зависит также от распределения ударений во фразе и характера интонационной структуры. Как отмечает В. К. Журавлев, фонетические единицы взаимно детерминируют друг друга, а будучи вырваны из контекста, превращаются в пустой звук (2). Это взаимовлияние речевых звуков, а также их маркированность признаками ударного слога, ритма и интонации в методических рекомендациях по Обучению иноязычному произношению не рассматриваются (3). Таким образом, при

коммуникативном подходе к обучению системная связь произносительных единиц, являющаяся закономерностью процесса реального общения, должна учитываться в обучении произношению.

Вместе с тем необходимо отметить, что при всей важности акустических и артикуляционных признаков речи они значимы не сами по себе — у них есть своя функциональная нагрузка. Какова же функция произносительной стороны речи?

Речь вообще направлена на воздействие и поддержание взаимодействия (4). При этом все стороны речи работают в единстве, однако речевой опыт свидетельствует, что в случае недостаточного речевого воздействия говорящий пытается сделать свое высказывание более понятным и выразительным за счет особенно четкой артикуляции, лучшей ритмической и интонационной организации речи, четкой паузации, усиления громкости звучания и т. д., другими словами, за счет усовершенствования произносительной стороны речи. Следовательно, произношение выступает как средство и условие обеспечения действенности речи, средство тактики общения.

В реальном общении функциональный аспект произносительного действия является ведущим: человек учится управлять акустическими признаками речи в соответствии с коммуникативной задачей. В практике преподавания происходит иное: учащиеся усваивают акустические признаки иноязычной речи, ориентируясь на их форму, а не на коммуникативную ценность. И это препятствует овладению ими произносительной стороной речи. Таким образом, при коммуникативном подходе к обучению необходимо обеспечить ведущую роль функционального аспекта, т. е. направить внимание обучающихся не на формальные признаки произношения как таковые, а на их коммуникативную значимость. В этом случае обучение произношению можно рассматривать как приспособление речевого аппарата к новым средствам речевого воздействия. Необходимым условием организации данного процесса является наличие у обучающихся коммуникативной задачи при выполнении действий произнесения.

Принципиальная значимость коммуникативной задачи при выполнении действий произносительного оформления заключается в следующем. По мнению Н. И. Жинкина, потребность сказать нечто тянет, увлекает за собой речевой поток и материализуется не только в преднастройке на содержание, но и в режиме мышц и дыхания (5). Таким образом, коммуникативная задача, порождающая намерение сказать что-либо, обеспечивает само регуляцию речевого аппарата.

Необходимо отметить также, что само регуляция речевого аппарата невозможна, если в сознании обучающихся не сформированы слуха

моторные эталоны соответствующих действий произносительного оформления. Сложность их формирования заключается в том, что они основаны на взаимодействии многих механизмов: голосообразования, звукообразования, сегментирования, интонирования, дыхания и ритмической организации речи (6). Достаточно сказать, что даже произнесение отдельного слога требует обеспечения правильной позиции органов речи, распределения дыхания в зависимости от удара, торможения и перехода к новой позиции и др., причем осуществляются эти операции практически одновременно и обладают собственной спецификой. Попытки отрабатывать отдельные операции изолированно к успеху не приводят, поскольку не обеспечивают переноса в речь.

Результаты нейрофизиологических исследований (7) помогают понять взаимоотношения указанных операций. В соответствии с данными этих исследований в порождении речи участвуют оба полушария головного мозга, но каждое из них отвечает за свои стороны речи: левое полушарие управляет процессами артикуляции согласных и цепочек звуков, составляющих слова, комбинирует логико-грамматические структуры, т. е. осуществляет языковое нормирование речи, а в распоряжении правого полушария, связанного с образным восприятием и представлением, находятся ритмическая мелодическая организация речи, распределение логических ударений. Для того чтобы человек произнес фразу, должны прийти в возбуждение и объединиться в функциональную систему нейронные ансамбли обоих полушарий, отвечающие за те или иные характеристики произнесения, или, говоря другими словами, необходимо обеспечить функциональную связь отдельных произносительных операций. При этом динамика описываемого процесса носит следующий характер. Первым шагом в подготовке речевого аппарата к произнесению является возбуждение речевого ритма. Распространяясь горизонтально, от полушария к полушарию, и вертикально, от полушарий к подкорке, возбуждение захватывает все адекватные речевому замыслу программы, образующие функциональную систему. Этот процесс происходит практически мгновенно и обеспечивает состояние произносительной готовности. Только в таких условиях (в условиях произносительной готовности) человек начнет говорить и каждая звучащая единица его речи будет изначально маркирована признаками последующих, более крупных единиц (т.е. в звуке будут присутствовать признаки слога, в слоге — признаки ритмической и интонационной структуры и т. д.).

Учет описанного нами процесса обладает методической значимостью. Ощущение готовности основных узлов произносительной системы служит пусковым сигналом к началу говорения. Психологически

это ощущение переживается как чувство уверенности, а отсутствие такой готовности в условиях иноязычного общения порождает внутреннее, неосознаваемое сопротивление, боязнь говорить и снижение речевой инициативы. Учет этого необходим в организации обучения произношению на коммуникативной основе. Нужно учитывать и тот факт, что произносительная готовность к говорению имеет прямую связь с мотивационными механизмами речи.

Важной закономерностью произносительных механизмов речи является также фоновое воздействие произносительных операций более высокого уровня (интонирования, ритмической организации) на формирование гипотез на более низких уровнях. Данные о регулирующем воздействии операций более высокого уровня подвергались экспериментальному исследованию при реабилитации больных с нарушениями речи (8). Использование этих данных в обучении произношению на коммуникативной основе позволит интенсифицировать формирование произносительных навыков в условиях укрупнения единиц обучения.

Итак, на основании вышеизложенного можно установить, что в организации обучения иноязычному произношению на коммуникативной основе необходимо учитывать следующие закономерности: а) системный характер взаимосвязи произносительных единиц в реальном общении; б) ведущую роль функционального аспекта произношения; в) влияние коммуникативной задачи на произносительное оформление речи; г) необходимость обеспечения произносительной готовности как пускового сигнала к началу говорения; д) фоновое воздействие произносительных операций более высокого уровня. Каким образом следует использовать эти закономерности в практике обучения?

Традиционно обучение произношению начинают с отработки мельчайших произносительных единиц, постепенно укрупняя их и усложняя операции. Но логика этого процесса противоречит структуре и механизмам произносительных действий реального общения: попытка извлекать и отрабатывать в изолированных условиях ту или иную операцию, которая, как мы отмечали, является элементом системы, ведет к нарушению всего комплекса связей. Вот почему отработанные произносительные действия не становятся элементами произносительной системы и не переносятся в речь. Очевидно, что существующий подход к обучению произношению не адекватен практической направленности обучения иностранному языку, необходимо придать этому процессу функциональную, коммуникативную направленность.

Практическая разработка коммуникативной стратегии обучения произношению потребует решения ряда вопросов (таких, как содержание

и единицы обучения произношению, классификация произносительных упражнений, структура комплекса упражнений) в соответствии с закономерностями, определяющими формирование произносительных основ речи в реальном общении. Это приведет к изменению условий обучения. В то же время, учитывая указанные закономерности, можно попытаться придать коммуникативность обучению произношению и в существующих условиях обучения. Для этого необходимо прежде всего соотнесение произносительных упражнений с конкретной (для обучающегося) коммуникативной задачей, что обеспечит, как отмечалось выше, настройку на содержание и соответствующий режим мышц и дыхания. Приведем пример.

Учителю нужно научить детей произносить вопрос *What is this?*, что предполагает следующие произносительные трудности: артикуляцию звуков [w], [l], [ʒ], т. е. обеспечение правильной позиции органов речи; своевременное торможение и переход к новой позиции в условиях слитно произносимой фразы; ритмико-интонационное оформление высказывания.

Используя соответствующую наглядность, учитель создает речевую ситуацию: «Мы на улице Лондона. Мы видим много нового и интересного и хотим узнать, что это, но чтобы нас поняли, нужно спросить по-английски. Сегодня мы научимся задавать вопрос по-английски и вы будете спрашивать меня о том, что видите». Создание речевой ситуации в обучении произношению способствует активизации механизмов порождения и восприятия речи в контексте конкретной коммуникативной задачи.

Затем учитель произносит вопрос и поясняет: «Обратите внимание: я задаю вопрос с интересом, выделяю самое главное слово во фразе». Преподаватель повторяет вопрос, используя мимику и жесты. Таким образом, формируемое у школьников представление о ритмико-интонационном оформлении фразы соотносится с конкретной коммуникативной задачей.

На следующем этапе учитель говорит: «Сейчас вы сами будете спрашивать меня о том, что вам интересно, указывая на предмет, а я буду называть его по-английски. Но чтобы ваш вопрос был понятен, обратите внимание на то, как следует произносить звуки в словах». Он произносит вопрос еще раз с подчеркнутой артикуляцией, объясняет и демонстрирует положение органов речи, после чего просит учеников произнести вопрос вполголоса. На этом этапе формируемый у школьников сенсомоторный образ фразы соотносится с коммуникативной задачей, что обеспечивает их готовность к самостоятельному произнесению фразы.

И наконец, ученики сами задают вопросы об интересующих их предметах, а учитель реагирует соответствующим образом на то, как произносятся звуки (если артикуляция неправильная, он «не понимает» и, произнеся вопрос, просит ученика спросить «более понятно»), а также на то, каково ритмико-интонационное оформление фразы (в случае необходимости он просит школьника «выразить интерес к предмету», о котором задается вопрос). Ответы учителя на вопросы содержат новую для учащихся информацию, а с точки зрения обучения произношению выступают в качестве исходного материала для последующего урока, на котором ученики будут готовиться к роли гида и используют материал, содержащийся в ответах.

Итак, с помощью рассмотренного примера мы показали последовательность учебных действий, помогающую соотнести формирование произносительных навыков с конкретной коммуникативной задачей. Данный пример свидетельствует о возможности обучения иноязычному произношению на коммуникативной основе. Такое обучение обеспечит выработку требуемых качеств речи учащихся и, следовательно, будет способствовать совершенствованию обучения иноязычной речевой деятельности.

Литература

1. П а с с о в Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам.
2. Журавлев В. К. Диахроническая фонология.
3. Гез. Н.И. Методика обучения иностранным языкам.
4. Л о м о в Б. Ф. Проблема общения в психологии .
5. Жинкин Н. И. Мышление и речь.
6. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке.

KARIMOVA GONCHA

TEACHING FOREIGN PRONUNCIATION ON THE COMMUNICATIVE BASIS

SUMMARY

The article deals with different ways of teaching pronunciation of foreign vocabulary on the communicative basis. It studies what methods to take for creating real communication. It also states how to use these facts in the teaching practice. The success of communication depends on how clearly and expressively your collocutor (companion) speaks to you. When speaking a foreign language mutual understanding depends on the correct

pronunciation. That's why the article looks at the ways of teaching correct pronunciation. Pronunciation habits should be created from the early stages of teaching. It is evident that teaching pronunciation is a complicated process. Great care and attention should be given to teaching articulation of sounds and their acoustics. Classification of phonetical exercises, structure of exercise complex, listening of exercises on communicative basis help the teacher considerably to cope with this task.

KƏRİMOVA QÖNÇƏ

ÜNSİYYƏT ƏSASINDA XARİCİ DİLİN TƏLƏFFÜZÜNÜN ÖYRƏDİLMƏSİ

XÜLASƏ

Məqalə xarici dil tələffüzünün söhbət əsasında öyrətməyin müxtəlif yollarından bəhs edir. O, real ünsiyyət yaratmaq üçün metodlardan necə istifadə etməyi öyrədir. Ünsiyyətin müvəffəqiyyəti həmsöhbətinin öz fikrini nə dərəcədə düzgün tələffüz etməsindən asılıdır. Ona görə də məqalə düzgün tələffüzü öyrətməyin yol və metodlarına bir daha yaxından nəzər salır. Buna görə də tələffüz vərdişlərinin aşılması xarici dili öyrətməyin ilk mərhələsindən başlamalıdır. Məlumdur ki, tələffüzün öyrədilməsi çox mürəkkəb prosesdir. Səslərin akustikası və artikulyasiyasına xüsusi diqqət verilməlidir. Xarici dili tədris edən müəllim səslərin artikulyasiyasını və akustikasını öyrətməkdə çox səriştəli olmalıdır. Tələffüzün öyrədilməsi bir sıra məsələlərin həllini tələb edir. Tələffüzə dair çalışmaların təsnifatı, çalışmalar kompleksinin strukturu, dialoqlar əsasında çalışmaların dinlənilməsi bu işdə müəllimə yaxından kömək edir.

Rəyçi: Xavər Hacıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məmməd İSMAYILOV
Azərbaycan Dillər Universiteti
is_mammed@yahoo.fr

LES AXES DE LA POLITIQUE LINGUISTIQUE AZERBAÏDJANAISE A L'ERE DE LA MONDIALISATION

Açar sözlər: dil siyasəti və dil planlaşdırması, Azərbaycan dili, dövlət dili, milli dil

Keywords: language policy and planning, Azerbaijani language, official language, national language

Ключевые слова: языковая политика и планирование, азербайджанский язык, официальный язык, государственный язык

La notion de politique linguistique a reçu peu de définitions vraiment définitives. Selon Louis-Jean Calvet, une politique linguistique est la détermination des grands choix en matière de rapports entre les langues et la société. Il décrit l'articulation entre « politique » et « planification » linguistiques en ces termes : « *Nous considérons la politique linguistique comme l'ensemble des choix conscients effectués dans le domaine des rapports entre langue et vie sociale, et plus particulièrement entre langue et vie nationale, et la planification linguistique comme la recherche et la mise en œuvre des moyens nécessaires à l'application d'une politique linguistique* »¹.

Mais il n'est pas le seul à avoir tenté d'expliquer ce concept. En effet, selon Marie Louise Moreau, la politique linguistique est un des niveaux essentiels ou une partie importante de l'aménagement linguistique. Selon cet auteur, le plus souvent, les objectifs de la politique linguistique dépendent d'objectifs plus globaux, à l'échelle sociale toute entière : unification nationale, rapprochements diplomatiques, orientation de l'économie vers un nouveau secteur². Du moins pouvons-nous partager l'idée communément partagée par ces deux chercheurs à savoir que la politique linguistique concerne les efforts officiels visant à modifier le statut relatif et l'usage d'une ou de plusieurs langues. Des politiques linguistiques en tous genres apparaissent ainsi tout au long de l'histoire de l'humanité. En France, en parlant de la politique linguistique les linguistes et sociolinguistes citent l'ordonnance de Villers-Cotterêts en 1539 signée par François 1er pour remplacer la langue latine par la langue française.

¹. Calvet Louis-Jean, *La guerre des langues et les politiques linguistiques*, 1987, Paris, Payot, p. 154-155.

². Moreau Marie-Louise, *Sociolinguistique : les concepts de base*, 1997, Pierre Mardaga, Liège, p. 230.

Même si c'est plutôt après la Révolution française qu'il y a eu des mesures importantes concernant la politique linguistique.

Pour revenir à notre recherche, nous dirons que l'aménagement linguistique est un domaine relativement jeune en Azerbaïdjan et ses fondements théoriques sont loin d'être affermis. Et malgré l'existence d'un organisme d'Etat qui se charge de l'aménagement du statut et surtout du corpus, à savoir la Commission d'Etat de la Langue, les travaux menés par cet organisme ne sont pas bien connus. Néanmoins, on pourrait convenir aujourd'hui que les principes de l'aménagement linguistique en Azerbaïdjan sont de deux ordres :

1. Les principes relatifs à la diffusion et à l'usage des langues
2. Les principes relatifs à l'aménagement linguistique proprement dit.

Dans le deuxième cas, l'étude systématique de la situation est nécessaire. Ensuite viennent l'élaboration d'un plan et la mise en œuvre de la stratégie choisie, ou observée dans les comportements et pratiques sociaux sur le terrain.

Comme on l'aura donc compris, la politique linguistique a donc trait aux efforts officiels visant à modifier le statut et l'usage d'une ou plusieurs langues. Dans une société pratiquement unilingue, la politique linguistique ne s'intéresse habituellement qu'à la définition des normes grammaticales officielles de la langue véhiculaire. Cependant, ce qui est plus compliqué, c'est l'élaboration et l'application dans une société officiellement unilingue avec la présence des minorités nationales et d'une langue coloniale d'une politique linguistique qui définit en même temps le statut des langues officielle, nationale et minoritaire, les normes de la langue officielle. A cet égard, on peut affirmer que l'exemple de l'Azerbaïdjan est assez intéressant pour une politique linguistique compliquée.

Pour le reste, lorsqu'on élabore une politique linguistique, on vise donc à intervenir sur une langue ou sur les langues utilisées dans un pays ou une région. Il peut s'agir soit de fixer l'écriture d'une langue donnée et/ou d'en élargir le lexique, soit de promouvoir telle langue au détriment des autres ou, au contraire, de lui retirer son statut de langue dominante, ou encore de faire respecter un équilibre entre les langues ou les modes d'expression en présence.

Avant d'aller plus loin rappelons-nous tout de même que la présence du terme politique dans l'expression politique linguistique nous rappelle que, c'est également une affaire d'Etat. Et dans ce cas, il y a, certes, des questions centrées sur des problèmes liés à la langue, par exemple, l'aménagement de la langue nationale, le statut des langues, l'enseignement des langues. Et la terminologie linguistique. Mais, il faut surtout retenir qu'il y a un nombre beaucoup plus important d'activités dont certains aspects seulement sont linguistiques. Par exemple, la normalisation terminologique, la négociation, la circulation de documents techniques, les besoins linguistiques des clients. Tous ces actes et phénomènes font partie de la planification linguistique qui est la forme concrète de la politique linguistique, expression utilisée de la manière générale.

Ce qu'on retiendra de tout ce qui précède et que nous relevons beaucoup aujourd'hui un certain nombre de termes et d'expressions qui signifient plus ou moins l'intervention étatique dans le domaine linguistique, on se souviendra, dans cet ordre d'idées, de : la politique linguistique, la planification linguistique, l'aménagement linguistique, la normalisation linguistique, etc. En reliant plusieurs auteurs, nous pouvons dire que la multiplicité des termes peut également servir à semer des confusions. Nous pensons que l'idée est plutôt de choisir les expressions exactes d'une manière coordonnée afin de pouvoir englober toutes les interventions linguistiques officielles. Nous insistons sur le caractère officiel d'une politique linguistique liée à l'Etat car le pouvoir politique est nécessaire pour son application. Dans le cas contraire, une politique linguistique ne constitue que des revendications et ne passe pour ainsi dire jamais au stade de la planification. Ainsi, nous pensons qu'une intervention sur la langue est composée de deux étapes qui se concrétisent dans un enchaînement logique et qui va dans le sens de :

1. Politique linguistique et
 2. Planification linguistique
1. La politique linguistique constitue tous les objectifs et orientations officiels dans le domaine linguistique, l'ensemble des projets sociolinguistiques. C'est donc en quelque sorte le domaine lui-même.
 2. La planification linguistique représente la deuxième phase, la plus importante de l'intervention linguistique. C'est l'élaboration et la mise en œuvre des mesures dans le domaine linguistique.

En rapprochant les deux, on obtient le tableau-synthèse suivant :

1. POLITIQUE LINGUISTIQUE
 2. PLANIFICATION LINGUISTIQUE
- ☐ Orthographe – Néologie - Normes
 - ☐ Statut de(s) la langue(s) - Diversité linguistique - Enseignement des langues
 - ☐ Anthroponymie - Toponymie - Terminologie

L'enjeu politique de la langue est donc très important pour une société. Dans le contexte de la mondialisation actuelle, la langue et la politique sont, une fois de plus, intimement liées. Les Etats, grâce à leur intervention politique sur les langues, ont permis à certaines langues, comme l'hébreu israélien par exemple, de survivre ou de s'adapter à la modernité et aujourd'hui ils élaborent des plans d'intervention linguistique afin de conserver les champs d'application réservés à leurs langues nationales et officielles. Rappelons également que les politiques linguistiques sont rarement faites de décisions purement linguistiques, notamment lorsqu'il s'agit de planifier le statut d'une des langues présentes sur un territoire. Les sociolinguistes sont donc en position de médiateurs : ils sont obligés d'adapter l'argumentation scientifique à la conjoncture politique. La

politique linguistique azerbaïdjanaise se réalise en deux destinations qui comprennent également plusieurs axes :

1. L'intervention nationale qui concerne principalement la langue officielle et les langues minoritaires,
2. L'intervention à l'échelle internationale ou plutôt à celle de la région concerne la contribution de l'Azerbaïdjan au sein de la Turcophonie et son assistance aux minorités azerbaïdjanaises vivant dans d'autres pays.

La dernière configuration se réalise également sous forme de collaboration avec les gouvernements des pays respectifs, comme la Géorgie, par exemple. En général, les mesures de la politique linguistique en Azerbaïdjan visent donc plusieurs objectifs en même temps :

- ☐ Rendre plus azerbaïdjanais ou turc le vocabulaire de la langue en éliminant les éléments étrangers,
- ☐ Enrichir la langue officielle, l'azerbaïdjanais, afin de pouvoir exprimer les sciences et la technologie,
- ☐ Adapter les emprunts aux règles phonétiques et orthographiques de la langue azerbaïdjanaise,
- ☐ Utiliser principalement la langue azerbaïdjanaise dans les medias, la télévision, la radio et dans l'édition.

Un axe très important de la politique linguistique en Azerbaïdjan indépendant consiste aussi à intervenir sur le lexique afin de protéger et également enrichir la langue officielle. Sous l'égide de l'Union soviétique, la langue azerbaïdjanaise a massivement emprunté à la langue russe. Dans toutes les républiques nationales, le développement des langues locales se réalisait à l'aide du russe. Cette langue impériale était à la fois une langue prêteuse et une langue intermédiaire pour l'azerbaïdjanais. En tant que langue prêteuse, le russe a transmis à la langue azerbaïdjanaise une partie des emprunts, des mots d'origine slave. Ces mots gardent leur prononciation et l'écriture comme dans la langue russe. En tant que langue intermédiaire, le russe a transmis à la langue azerbaïdjanaise les mots qu'il avait empruntés à d'autres langues, surtout celles de l'Europe occidentale. Ces mots se prononcent et s'écrivent selon les règles de la langue russe. Après l'indépendance en 1991, la politique linguistique mise en œuvre par l'Etat azerbaïdjanais a tenté de remplacer les mots d'origine slave et russe par les mots autochtones ou empruntés aux autres langues turciques, surtout au turc de Turquie afin de se débarrasser de l'influence coloniale de la langue russe en allant chercher du côté de ses racines grâce à ce rapprochement avec les autres langues turcophones. Ce processus d'emprunts massifs au turc de Turquie se fait automatiquement grâce à des échanges dans plusieurs domaines notamment économiques et commerciaux, scolaires et universitaires, culturels et politiques menés entre les deux Etats.

Un autre point aussi important quant à la créativité lexicale dans la langue azerbaïdjanaise est le caractère spontané des emprunts aux langues

occidentales surtout à l'anglais. Le sous-développement de la lexicographie rend très difficile et même impossible l'uniformité des termes utilisés dans les medias et dans la vie quotidienne. Le lexique se trouve donc au centre des préoccupations de la politique linguistique en Azerbaïdjan et les journaux quotidiens publient souvent les points de vue des linguistes concernant les emprunts, leur écriture et leur prononciation. C'est dire donc que les opinions divergent concernant l'adaptation des éléments étrangers à la langue azerbaïdjanaise.

Par ailleurs, le pays se trouve dans un contexte régional très complexe. Cette complexité concerne également les conditions historiques et actuelles des minorités nationales dans la région et en Azerbaïdjan. Ces minorités sont, en effet, dispersées dans plusieurs pays de la région ; une situation où elles sont souvent utilisées par certains pays afin de faire pression sur les régimes politiques. Une autre source de complication est le fait que les minorités azerbaïdjanaises se trouvant également en Iran, en Russie, en Géorgie, sans parler de l'Arménie qui, jusqu'à l'éclatement du conflit du Haut-Karabagh, comptait une minorité azerbaïdjanaise assez importante. Concernant les minorités nationales, la question est très délicate et sensible pour cette région qui a connu des conflits et affrontements ethniques tout au long du XXe siècle. D'ailleurs, ce n'est pas une trouvaille de dire que le séparatisme ethnique constitue le danger essentiel pour tous les pays du Caucase. Dans la plupart des conflits régionaux, nous pouvons constater également le problème linguistique et culturel qui accentue encore les revendications des minorités. En effet, ce sont la politique nationale de Lénine et le gouvernement de Staline qui créent les frontières ethno-historiques artificielles du Caucase du Sud mais également de l'Asie centrale même si l'on doit reconnaître qu'on connaît dans cette grande zone, au moins un pays ethniquement homogène, à savoir l'Arménie. Le résultat de cette division fait que nous avons la Géorgie avec les minorités arméniennes à Javakhk, au sud-ouest de la Géorgie à la frontière avec l'Arménie et les minorités azerbaïdjanaises à Kvemo-Kartli, sud-est de la Géorgie à la frontière avec l'Arménie et l'Azerbaïdjan, sans compter les régions minoritaires de l'Abkhazie et de l'Ossétie prorusse. Nous avons également l'Azerbaïdjan avec plusieurs minorités installées pour chaque fois à la frontière avec la coethnie majoritaire. Ces derniers possèdent une langue proche du persan. Ces régions représentent pour chacun des pays une source constante d'anxiété et de conflit potentiel, ce qui rend incontestablement la situation instable.

L'équation « une langue, une nation » a largement fait ses preuves au XIXe siècle. Elle reste aujourd'hui encore très efficace, comme l'a montré, entre autres, l'éclatement de l'ex-Yougoslavie qui a conduit à une disjonction linguistique entre ses ressortissants. En effet, le processus identitaire est nouveau et très complexe en Azerbaïdjan. Privé pendant longtemps d'un Etat national, le peuple azerbaïdjanais a déclaré la première indépendance au début du XXe siècle. Le sentiment religieux est donc plus ancien que le sentiment national dans ce pays où, malgré tout, des peuples d'origine différente

appartenant à plusieurs religions ont vécu pendant des siècles sans conflit, ni problème majeur. La langue apparaît, on le sait, comme une composante essentielle de l'identité de la plupart des Azerbaïdjanais. Pourtant, ils considèrent la culture, notion générale comprenant également la langue, comme l'élément principal qui constitue l'essence même de l'identité du pays. En effet, c'est autour de la culture que les différentes ethnies présentes en Azerbaïdjan se réunissent et retrouvent une certaine harmonie même si cette culture comprend plus d'éléments communs avec les autres nations turques qu'avec ces groupes ethniques locaux. Nous pouvons citer l'exemple de la fête de Novrouz qui annonce l'arrivée du printemps, appelée en même temps fête du printemps, célébrée pareillement en Iran et en Turquie. Cette fête est aussi célébrée par plusieurs minorités nationales en Azerbaïdjan. Après l'accession du pays à l'indépendance, ses dirigeants sont confrontés à une double tâche : ils doivent non seulement promouvoir la langue du groupe ethnolinguistique le plus important numériquement au détriment des langues dites minoritaires, ce qui constitue la politique traditionnelle de tout jeune Etat-nation, mais également la substituer au russe, qui était jusqu'alors la langue dominante. Cette double tâche est très complexe à mener de front, puisqu'il faut, dans la pratique, que les représentants de l'Etat, qui ont été majoritairement formés en russe, deviennent les prescripteurs de la nouvelle politique linguistique.

Dès l'accession à l'indépendance, les autorités azerbaïdjanaises ont également cherché à renforcer la position de l'azerbaïdjanais en tant que langue d'enseignement. Bref, la politique officielle visant à favoriser le développement de la langue nationale et en même temps à rendre plus rapide et efficace l'intégration des groupes minoritaires, l'école va remplir donc tout naturellement la fonction de former des citoyens du pays doté d'une nouvelle langue officielle. Pour le reste, force est de constater qu'aujourd'hui plus que par le passé, nous constatons d'importants bouleversements dans un tout autre domaine de la langue, l'onomastique. Les pratiques onomastiques qui connaissent d'importants déplacements au fil des activités humaines constituent donc un objet de recherche privilégié pour les sciences du langage. Ces opérations de dénomination et de redénomination des personnes, des populations, des lieux et des langues sont certes, des processus permanents, qui apparaissent à la fois comme reflets et producteurs de pratiques sociales. L'accélération de ces opérations anthroponymiques et toponymiques, ces dernières années, sur plusieurs continents semble ainsi s'expliquer par la coïncidence d'un certain nombre de facteurs d'ordre socioculturel, historique et politique. L'éclatement des Etats-nations et des fédérations a provoqué des restructurations géopolitiques et des repositionnements identitaires, dans lesquels les noms interviennent en tant que puissants moyens d'identification et de reconnaissance sociales. Ce type d'intervention linguistique a connu un engouement exceptionnel tout au début de l'indépendance, mais l'idée de la nationalisation anthroponymique et toponymique continue de conserver une certaine actualité dans les milieux intellectuels.

BIBLIOGRAPHIE

1. Boyer H., *Eléments de sociolinguistique*, Paris, Dunod, 1996.
2. Calvet L.-J., *La guerre des langues et les politiques linguistiques*, Paris, Hachette Littératures, 1999.
3. Cəfərov N. Azərbaycan: Dil, ədəbiyyat və mədəniyyət.- B.: Bakı Universiteti, 2001.
4. Fishman J. A., *Sociolinguistique*, Paris, Nathan et Bruxelles, Labor, 1971.
5. Labrie N., « Politique linguistique ou action politique ? Questions de méthodologie », dans Nelde, P. et R. R. Schjerve (dir.), *Plurilingua : Minorities and Language Policy*, Bruxelles, Asgard Verlag, 2001.
6. Leclerc J., *Langues et société*, 2e édition, Laval, Mondia, 1992.
7. Veysəlli F.Y. Dil, cəmiyyət və siyasət. Bakı. "Mütərcim", 2004.
8. Qəribova J. Dil siyasəti və dil quruculuğunun obyektı, subyektı və mərhələləri. Elmi Xəbərlər. Azərbaycan Dillər Universiteti. 2006, #5, s. 19-25.
9. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, 1997.
10. Rəcəbli Ə. Dil, şəur, cəmiyyət, tarix. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.

THE AXIS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE POLICY IN THE ERA OF GLOBALIZATION

SUMMARY

Language issues are vast and complex. Political regimes have had language policies with distinctive and ambiguous objectives: the purity of language, spelling reform, nationalization of first names and surnames, the nationalization of the place names, etc. during different periods. In Azerbaijan, the language policy is often presented as an integration, promotion of the Azerbaijani language, a valuation of the official language.

Linguistic issues, especially when they involve the intervention of political power over language, may be the subject of intense controversy. This is the case, for example, with the reform of spelling in the field of French. The political challenge of language is therefore very important for a society. In the context of today's globalization, language and politics are once again intimately linked. Through their political intervention on languages, states have allowed certain languages, such as Israeli Hebrew, to survive or adapt to modernity. And today they draw up language intervention plans in order to preserve the fields of application reserved for their national and official languages. It should also be recalled that language policies are rarely made of purely linguistic decisions, in particular when planning the status of one of the languages present in a territory. Sociolinguists are thus in a position of mediators: they are obliged to adapt the scientific argumentation to the political conjuncture.

НАПРАВЛЕНИЯ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

РЕЗЮМЕ

Языковые проблемы многогранны и сложны. В разные периоды политические режимы имели неоднозначное влияние на язык с определенными целями: чистота языка, реформы правописания, национализации имен и фамилий, национализации географических названий и т.д. В Азербайджане, языковая политика часто представляется как интеграция, продвижение азербайджанского языка, оценка официального языка.

Через политическое вторжение в языки, государства способствовали внедрению определенных языков, таких как иврит, чтобы выжить и ассимилироваться в современном обществе. В данный момент они приостановили вторжение языка, чтобы сохранить национальные и официальные языки в первоначальном виде. Нужно также помнить, что языковая политика редко исходит из чисто лингвистических решений, в особенности когда планируется использование одного языка на территории. Поэтому социолингвисты занимают посредническую позицию и обязаны адаптироваться в политическом сообществе.

Rəyçi: Əsgər Zeynalov, filologiya elmləri doktoru, professor

ГЕЙДАРОВА ЭЛЬВИРА

Бакинский государственный университет

E-mail: sert739@rambler.ru

ПРИРОДА В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА
(на материале русского островного говора Азербайджана)

Ключевые слова: языковая картина мира, русская лингвокультура, природа в языковой картине мира, русский островной говор.

Keywords: language picture of the world, Russian linguoculture, mentality of the people, the Russian island dialect, environment in a language picture of the world.

Açar sözlər: dünyanın dil mənzərəsi, rus lingvomədəniyyəti, xalqın təfəkkürü, rus şivələri, təbiət dünyanın dil mənzərəsində.

Человеческое общество тесно взаимодействует с природой. Каждой культуре, как отмечал в начале XX века немецкий ученый Освальд Шпенглер, «свойствен строго индивидуальный способ видеть и познавать природу» [16, 197]. «Точно так же у каждой культуры, а в пределах отдельной культуры, с меньшими отличиями, у каждого отдельного человека, есть свой совершенно особый вид истории, в картине и стиле которого он созерцает, чувствует и переживает общее и личное, внутреннее и внешнее, общеисторическое и биографическое становление» [16, 197]. «Носителем культуры выступает народ (этнографы называют его этносом), а не личность. Поэтому часто говорят: один народ – одна культура» [9, 24].

По мнению Л.Н. Гумилева, важнейшим фактором, формирующим этнос, является ландшафт, т.к. этнос, как и сама природа, - это часть биосферы Земли.

«Понятие "этнос" – греческого происхождения, которое имело около десяти значений: народ, племя, толпа, группа людей и т.д. Оно указывало на всякую совокупность одинаковых живых существ, имеющих некие общие свойства. Термин "этнос" в современном его понимании появился во второй половине XIX в., однако до сих пор нет устоявшейся точки зрения на его сущность и значение» [3, 22]. Академик Ю.В.Бромлей отмечал, что определение места этнических общностей среди различных человеческих объединений - задача чрезвычайно сложная, о чем наглядно свидетельствуют значительные расхождения в существующих дефинициях этноса. «Так, одни авторы в качестве главных признаков этого рода называют язык и культуру; другие добавляют к этому территорию и этническое самосознание; третьи указывают, кроме того, на

особенности психического склада; четвертые включают также в число этнических признаков общность происхождения и государственную принадлежность; пятые усматривают сущность этноса в особенностях психических стереотипов» [2, 52].

Л.Н.Гумилев, например, рассматривает этнос «как систему социальных и природных единиц с присущими им элементами. Этнос – не просто скопище людей, теми или иными чертами похожих друг на друга, а система различных по вкусам и способностям личностей, продуктов их деятельности, традиций, вмещающей географической среды, этнического окружения, а также определенных тенденций, господствующих в развитии системы» [5, 112]. По мнению же А.И.Кравченко, « для того чтобы мы называли ту или иную группу людей этносом, необходимо выполнение следующих условий: кровное родство – единство происхождения от общего предка; устойчивая межпоколенная преемственность; единство территории; единство языка; общность исторической судьбы; общая культура и традиции; общее самосознание (этническая идентификация)» [9, 27].

«При анализе культуры в науке сложились два подхода – *функциональный* и *экологический*. К представителям первого следует отнести А.Радклифф-Брауна, Б.Малиновского, Т.Парсона, Р.Мертон. Они рассматривали культуру как систему взаимосвязанных элементов: ни один элемент не может быть понят в изоляции от других, либо без изучения его функций» [9, 29].

«Экологический подход стал популярным в последнее время. Его представители, в частности Марвин Харрис, анализирует разнообразие форм культуры, исходя из факторов окружающей среды. Культура понимается ими как средство адаптации к природным условиям» [9, 29].

Так, Л.Н.Гумилев отмечает, что «все народы Земли живут в ландшафтах за счет природы, но коль скоро ландшафты разнообразны, то столь же разнообразны и народы, ибо как бы сильно они ни видоизменяли ландшафт, путем ли создания антропогенного рельефа или путем реконструкции флоры и фауны, людям приходится кормиться тем, что может дать природа на той территории, которую этнос либо заселяет, либо контролирует» [5, 199]. Для человека существенной является дифференциация только тех явлений, предметов окружающего мира, которые релевантны для его жизненного обеспечения, что находит выражение в языке. И в этом находит отражение «прилаженность человека, народа... к тому варианту Природы, который ему дан» [4, 49].

«Культура как совокупность всего созданного человечеством является процессом и результатом изменения, приспособления, вживания в окружающую среду» [13, 78]. Именно поэтому культуры различных

народов различаются способом адаптации к среде. Как отмечал Л.Н.Гумилев, этносы «всегда связаны с природным окружением благодаря активной хозяйственной деятельности. Последняя проявляется в двух направлениях: приспособление себя к ландшафту и ландшафта к себе» [5, 60]. Таким образом, «род занятий подсказывается ландшафтом и постепенно определяет культуру возникшей этнической целостности» [5, 198]. Ядром русской народной культуры была земледельческая культура. «Земледелие исстари было основным занятием русских, именно оно определяло весь быт и уклад жизни. Земледельческий характер носило большинство праздников и обрядов, детей очень рано подготавливали к будущей работе на земле» [10, 53].

Итак, «в лексике любого языка находит отражение род той деятельности, которой издревле занимался народ – носитель этого языка» [13, 78]. В исследуемом русском островном говоре Азербайджана широко представлена терминология, связанная с *земледелием* и *скотоводством*. Это говорит о том, что носители говора – сельские жители. Их жизнь тесно связана с землей, т.к. они активно занимаются сельским хозяйством: обрабатывают землю, выращивают различные культуры, разводят домашних животных.

Одним из родов деятельности русских поселенцев является *пчеловодство*. В исследуемом говоре употребляется **30** слов, относящихся к этой сфере, например: *взя́тка, вои́ца, де́тка, дода́н, долба́нка, дыма́рь* и др.

В то же время, можно отметить, что женщины занимаются привычным для них *ткачеством*. На это указывают **35** слов, выявленных в ходе анализа говора: *моту́шка, навóй, намб́чка, плясуно́к, погоня́лка, подно́жка* и др.

Однако изменение привычных природных условий, окружающей среды обитания приводит к появлению новой лексики. В языке поселенцев, осевших недалеко от берегов Каспийского моря, появляется новая терминология, связанная уже с рыбным промыслом (**37** слов): *жы́лка, закиду́шка, кала́да, киле́шник, кошо́нок, кула́з, люма́н, мотня́, накíдка, подча́лка* и др. Трудовая деятельность этноса и особенности окружающей его среды порождают в словарном составе языка множество названий одного и того же предмета или явления, в которых детализируется их вид.

Так, в русском островном говоре Азербайджана употребляется **16** названий печки: *гамáнка* – печь с железной плиткой; *голлáндка* – 1) голландская печь; 2) печь в стене из выжженного кирпича, напоминающая камин; *гру́бка* и *агру́бка* – 1) печь для отопления; *гру́шка* – маленькая печь в предбаннике; *желе́зка* – железная печь; *каля́нка* –

печка, в которой сушат груши; **ка́менка** и **камíнка** – 1) печь в бане, сложенная из камня; 2) комнатная печь из кирпича; **кожухá** – печь в бане; **кюрсю́** – печь; **манга́л** – маленькая летняя печка, жаровня; **плита́** – 1) печь, сложенная из красного кирпича; 2) открытая небольшая печь во дворе; **тага́н** – вид печки-жаровни; **танду́р**, **тандыр** и **тандырь** – печь в виде колодца на глубине не более 1 м, используется для выпекания домашнего хлеба-чурека, лаваша; **учáх** – печь; **харéк** – вид печки из глины для выпечки лепешек, хлеба; **хру́пка** – печь.

Сюда относятся и такие разновидности наименований, как: 1) амбар: **анба́р**, **галере́я**, **жи́канка**, **лаба́з** и **лапа́з**, **сусéк**, **ящик** (6 слов); 2) способ укладки снопов: **адо́ны**, **адо́ни** и **адо́нь** – способ укладки снопов, круглый скирд; **ба́бка** – название укладки снопов в поле; **валóк** – сено, сложенное в копну круглой формы; **колоду́шки** – кучи снопов; **крестéц** – тринадцать снопов, сложенных в копну; **крéстцы** – крестообразно уложенные снопы, обращённые колосом внутрь, от 8 до 15 снопов; **поса́д** – снопы пшеницы, разложенные в определенном порядке перед молотьюбой; **пя́ткí** – небольшие снопы сена; **резéц** – двенадцать снопов, связанных вместе; **скирд** – большой стог сена; **хара́** – малая укладка зерновых в поле (десять снопов); **хрестéц** – куча из 6 снопов соломы (12 слов); 3) молоко: **вече́решник**, **вече́рошник** и **вече́рное** – молоко, надоенное вечером; **у́трошник** – утренний удой молока; **дне́вник** – удой молока в полдень в летнее время; **обе́дник** и **обе́дышник** – дневной удой молока; **жи́жа** – весеннее молоко; **ме́жмоло́ка** – молоко, надоенное за десять дней до отёла (8 слов); 4) рис: **анбарбу́**, **амбарбу́**, **апанбарбу́** и **апанбурбу́** – сорт белого риса с приятным запахом; **вильгиджу́р** – сорт белого риса; **дыбь́р** – мелкий рис, первые отходы; **мамадалу́** – сорт риса; **мумя́р** – рассада риса; **пеля́** и **пиля́** – отходы оставшиеся от первой обработки риса; **хо́рдун**, **хурду́н**, **хырду́н** и **хырды́н** – мелкий рис; **чалты́к**, **ча́лтык** и **шалты́к** – неочищенный от шелухи рис; **чилé** – сорт белого риса с приятным запахом; **чилéй** – красноватое семя чалтыка; **шанапу́ль**, **шандапу́ль**, **шенapúль** и **щинапу́ль** – отходы после обработки риса; **шити́л-шики́ль** – рассада для чалтыка (14 слов); 5) пшеница: **бугда́** – пшеница; **голоколóска** – сорт пшеницы; **мана́тка** – сорт пшеницы; **о́за́дки** – отходы при молотье пшеницы, остатки от урожая; **по́лба** – сорт пшеницы; **полуни́ца** – сорт пшеницы; **пошени́ца** – пшеница; **сарбугда́** – сорт пшеницы; **украи́нка** – сорт пшеницы; **харма́н** – пшеничные отходы при молотье (10 слов); 6) лопата: **белеза́** – железная лопатка; **бу́лка** – толстая лопатка; **казгу́рь** и **казгы́рь** – узкая лопата для вскапывания огородов и садов; **скря́бка** – железная

лопата; **ступні́к** – то же, что казгѣрь; **черпа́н** и **черпа́к** – широкая лопата (6 слов); 7) коса, орудие для косьбы: **бараджан** – сельскохозяйственное орудие для косьбы колючек; **дагра́** – особый вид серпа для срезывания колючего кустарника; **дарга́з** – сельскохозяйственное орудие для скашивания колючего кустарника, по размеру меньше бараджана; **дахра́** – вид секача, с длинной ручкой, употребляемого для рубки кустарника, веток; **жа́тка** и **жа́чка** – серп; **крюк** – приспособление, предназначенное для скашивания зерновых культур; вид косы; **осьмикулако́вый** – вид косы; **ура́х** – ручное орудие в виде серпа, но чуть больше и лезвие без зазубрин, употребляется для кошения травы в саду, среди кустарников; **чин** – зубчатый серп несколько меньшего размера, чем русский; **шаму́ль** – узкая длинная коса (10 слов).

По мнению Н.И.Сукаленко, «родной ландшафт в силу универсального психологического восприятия составляет неотъемлемую часть интегрального образа реальности» [14, 22]. «Для русской культуры это образ равнинных просторов, полей, березы, рябины; для украинской – тополя, вербы над водой, поляны... Подобное восприятие родных мест – универсальная особенность общечеловеческой психологии, что не мешает ему быть органической частью многих национальных форм обыденного сознания» [14, 23].

На тесную связь русской души с родной природой указывает И.А.Ильин: «Русская душа с раннего детства чувствует судьбоносность, властность, насыщенность, значительность и суровость своей природы; её красоту, её величие, её страшность, и, воспринимая всё это, русская душа никогда не верила и никогда не поверит – в случайность, механичность, бессмысленность своей русской природы, а потому и природы вообще» [7, 219].

Русская природа – непреходящая ценность русского народа. Достаточно будет высказываний И.А.Ильина о ценности и красоте родной природы, который в разлуке с родиной так писал о ней: «Русская природа не плывёт мимо души, как нередко здесь, в Европе; и не скользит по ней; она вторгается в неё, захватывая её в свой круговорот – то сумасшедше-пьянственной весной, то раскалённым грозным летом, то красавицей осенью, то бело-покровной, крепко-морозной, вихре-метелистой зимой» [7, 219].

«Образы родных пейзажей «врастают» в человеческое сознание» [13, 81]. Например, «с давних времен береза связана с бытом русского человека. Из березы делали *лучину* – тонкую длинную щепку, которая специально укреплялась, поджигалась и освещала крестьянский дом» [12,

53]. Березовыми дровами топили печи, а из веток делали веники для бани. Широко известен березовый сок, который утоляет жажду и используется в народной медицине. Из коры березы изготавливают корзинки для грибов и ягод, разную посуду для хранения меда и других продуктов, декоративные шкатулочки и др. Если обратимся к истории, то увидим, что кора березы – береста – на протяжении веков использовалась в качестве писчего материала. Достаточно упомянуть более 1000 берестяных грамот, которые были обнаружены археологами в Великом Новгороде.

«Березовые ветки связываются в сознании русских с христианским праздником Троицей. В Троицын день березовыми ветками украшают церкви и дома» [12, 53]. В русском фольклоре береза олицетворяет женское начало, т.к. символизирует красоту и чистоту девушки. А «выражение *стройная, как березка*, сказанное о молодой девушке, воспринимается как высшая эмоциональная оценка внешности» [12, 54]. «Цветы березы, по форме напоминающие женские серьги, называют ласкательно-уменьшительным словом *сережки*» [12, 54]. Достаточно вспомнить народную песню, под которую водили хороводы – «Во поле береза стояла...». Надо отметить, что душа русского народа ярче всего отражается в народных песнях. «Река, осенний облетевший березовый лесок – с редкими листиками, желтая глина – чисто русский пейзаж. Щемящие тоска и грусть, которые питают душу...» [1, 59].

«О березе писали многие русские поэты. *Березовой Русью* назвал Россию С.А.Есенин. Со школьного возраста всем знакомы строчки его стихотворения "Береза"» [12, 53]:

Белая береза
Под моим окном
Принакрылась снегом,
Точно серебром... [6, 21]

«В самом широком смысле береза – символ России» [12, 53].

В 1950-ом году была написана песня "Наш край" (музыка Дмитрия Кабалевского, слова Антона Пришельца), где описываются родные для русского человека пейзажи:

«То берёзка, то рябина,
Куст ракиты над рекой,
Край родной,
Навек любимый,
Где найдёшь ещё такой!» [15, 48]

В русском островном говоре Азербайджана имеются названия представителей растительного мира, привычные для восприятия русского человека. К ним относятся, например, *анютины глазки* – фиалка, *бодяк* – репейник, *боярыня* – боярышник; *дурман* – белена, *лябедá* – лебедá

(сорная трава), *райна* – пирамидальный тополь. Учитывая то, что в Азербайджане не растет береза, носители говора олицетворяют вместо нее тополь. При этом они обычно используют уменьшительно-ласкательную форму: *раинка*. Ср.: *Ид'ом' д'ифчйнкъ кък райнкъ*.

Необходимо отметить, что «в 30-е годы XIX века в Азербайджан начали переселяться русские крестьяне, в основном из южных губерний России и Украины: Тамбовской, Воронежской, Орловской, Таврической, Самарской, Саратовской, Астраханской и др. [8, 21]. Для украинской культуры близок образ тополя. Учитывая то, что носители говора сочетают в себе не только русскую, но и элементы украинской культуры, вполне естественно то, что именно тополь стал символизировать красоту и статность девушки.

В то же время в лексику островного говора вошли новые наименования, связанные с особенностями азербайджанского ландшафта: *гарá агáч* и *дамíр агáч* – железное дерево; *джабáл* – дикое тутовое дерево, листья которого служат кормом для шелкопряда; *шелковица*; *дивя́ травá* – верблюжья трава; *идá* – лох; *инáб* – 1) колючий кустарник с мелкими золотистыми цветками; 2) плоды этого кустарника, шаровидные, мясистые, кисло-сладкого вкуса; *индэ́иль* – смоковница; *тут*, *тутá*, *тúтень*, *тутóвник*, *тутóвня* и *тутóвица* – тутовое дерево, шелковица; *шишкови́на* – мушмула.

Таким образом, жизнь народа тесно связана с окружающим его миром. Значимость тех или иных понятий находит свое отражение в языке. «Можно уподобить языки двум наблюдателям, один из которых рассматривает вещи издали, в то время как другой находится вблизи предмета и различает более мелкие детали» [11, 14].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердинских В. Русские у себя дома. М.: Издательство «Ломоносовъ», 2016, 280 с.
2. Бромлей Ю.В. К вопросу о сущности этноса. // *Природа*. 1970, № 2, с. 51-55.
3. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. М.: Языки славянской культуры, 2001, 288 с.
4. Гачев Г. Национальные образы мира. Общие вопросы. М.: Советский писатель, 1988, 233 с.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб.: Кристалл, 2001, 642 с.
6. Ильин И.А. Собрание сочинений: в 10 томах. М.: Русская книга, 1996. Том 6. Книга 2, 672 с.

7. Исмаил-заде Д.И. Русские поселения в Закавказье в 30-80-х годах XIX века. // Вопросы истории. S.I., 1976, № 11, с. 21.
8. Кравченко А.И. Культурология. М.: Проспект, 2015, 288 с.
9. Мальцева О.Ю. Традиционный календарь и система воспитания детей у русских Южного Урала (конец XIX – начало XX века). // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 28 (166). История. Вып. 34, с. 53–59.
10. Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). Владимир: ВГПИ, 1975, 152 с.
11. Россия. Большой лингвострановедческий словарь. / Под общей редакцией Ю.Е. Прохорова. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2007, 736 с.
12. Сабитова З.К. Лингвокультурология. М.: Флинта, Наука, 2015, 528 с.
13. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. Киев: Наукова думка, 1992, 123 с.
14. С чего начинается Родина. Стихи М.: РОСМЭН, 2008, 68 с.
15. Шпенглер О. Закат Европы. Образ и действительность. Том 1. Новосибирск: ВО "Наука", 1993, 663 с.

E.A.HEYDƏROVA

TƏBİƏT DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ

(Azərbaycandakı rus şivələrinin materialı əsasında)

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycandakı rus şivələrinin materialı əsasında dünyanın dil mənzərəsi araşdırılır. İlk dəfədir ki tədqiqat bu çərçivədə aparılır. Azərbaycanda yaşayan rus mühacirlərinin dilində işlənən leksika rus xalqının bənzəri olmayan orijinallığı, onun dünyanı mənimsəməsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Eyni zamanda öyrəşmiş şəraitinin, yaşayışın dəyişdirilməsi yeni terminologiyanın yaranmasına gətirib çıxardır. Etnosun əmək fəaliyyəti və onun ətraf mühitinin xüsusiyyətləri bir çox yeni adlar yaradır. Rus xalqına adi olan sözlərlə bərabər leksikaya yeni landşaftına uyğun adlar daxil edilir.

ENVIRONMENT IN A LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

(on material of the Russian island dialect of Azerbaijan)

SUMMARY

In article the language picture of the world on the example of the Russian island dialect of Azerbaijan is considered. Similar research is conducted for the first time. Lexicon of a dialect of the Russian settlers living outside Russia brightly reflects originality, features of character and perception of world around of the Russian people. At the same time change of a habitual environment and habitat led to emergence of new terminology. Considering that carriers of the Russian island dialect – peasants, their life is closely connected with the earth. Work of ethnos and feature of environment generate a set of the names connected with agriculture, cattle breeding, beekeeping, weaving g in dictionary structure of language. When saving the names habitual for perception of the Russian person, the lexicon included the names connected with features of a new landscape.

Rəyçi: prof. L.H.Quliyeva

MAHMUDOVA ƏHRUZ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
e.mahmudova.64@mail.ru

NAXÇIVAN VƏ QARS ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN İNƏK “SİĞİR” VƏ CAMIŞ “MANDA” TERMİNLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *Naxçıvan dialekti, Qars şivəsi, qaramal terminləri, tayfa dilləri, maldarlıq təsərrüfatı*

Ключевые слова: *Нахичеванский диалект, Карсское наречие, термины крупного рогатого скота, племенные языки, животноводческое хозяйство.*

Key words: *Nakhchivan dialekt, Gars accents, terms of cattle, tribe languages cattle -breeding farm,*

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində lazımi təbii-coğrafi şəraitin olması qaramal təsərrüfatının inkişafına şərait yaratmışdır. Respublikanın Şahbuz, Culfa, Ordubad, Şərur, Kəngərli, Babək, Sədərək rayonlarının kəndlərində maldarlıq təsərrüfatı bütün dövrlərdə insanların ən mühüm dolanışq yeri olmuşdur. Muxtar Respublikanın kəndləri əsasən aralıq və dağətəyi zonalarda yerləşir və bu kəndlərdə maldarlıq təsərrüfatı lap qədim zamanlardan bu günümüzdə qədər inkişaf etdirilir. Odur ki, bölgədə inək, öküz, camış və s. təsərrüfatlarının inkişafı ilə bağlı zəngin terminologiya yaranmışdır. Maldarlıq təsərrüfatında yaranmış bu terminlər heyvanların rəngi, cinsi, xasiyyət və xarakterinə, görünüşünə görə rəngarənglik təşkil edir və dilimizin leksik sözlüyündə özünə geniş yer tutur.

Tarixən geniş bir ərazidə məskən salıb yaşamış türklər zaman keçdikcə bir-birindən uzaqlaşaraq fərqli qollara ayrılmışlar. Onlar uzaqlaşdıqca aralarında dil fərqləri yaranmışdır. Bəzən isə nə qədər uzaqlaşsalar da tarixi köklərindən qopmamışlar. Dialekt və şivələrin müqayisəli incələnməsi onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarır.

Araşdırmalardan bəlli olur ki, Şərqi Anadolu şivələrini ilk dəfə Əhməd Cəfəroğlu tədqiq etmişdir (1942). Ə. Cəfəroğlu "Doğu illərimiz ağızlarından toplamalar" əsərində Qars şivələrinə də yer vermişdir. Qars şivələrini araşdıran Ahmet Bican Ercilasun "Kars ili Ağızları Ses Bilgisi" (1983) əsərində yazır ki, Qars bölgəsi həm etnik, həm də dialektik baxımdan Azərbaycanı Türkiyəyə bağlayan bir halqadır. Bu halqanın bir ucu Ərzurum, Çoruh və hətta Orta Anadoluya bağlanırkən

digər ucu Bakı, Naxçıvan, İrəvan, Akbaba, Ahakalaki, Tiflis, Borçalı və Axıskeya gedib çatır (8, s.3). Şərqi Anadolunun digər şivələrinə nisbətən Azərbaycan şivələrinə daha yaxın olan Qars şivələri daha zəngin, rəngarəng folklor, adət və ənənələrinə malikdir.

Məqalədə Naxçıvan və Qars bölgəsi şivələrinin terminoloji leksikasında mühüm yer tutan qaramal terminləri: inək (sığır) və camış (manda) leksemlərindən bəhs edilərək, onların mənşəyi, oxşar və fərqli cəhətləri təhlil edilir. “Türkiyənin təbiət və iqlim şərtləri baxımından hayvancılığa əlverişli olduğu söyləne bilər. Bu arada bölgələr göz önünə alınacaq olursa Doğu Anadolu bölgəsi geniş otlaqlarıyla hayvancılığın ən yaygın olduğu kəsindir. Bu bölgədə daha çox koyun və sığır yetiştirilir”(20, s. 2)

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinə qaramal adlarına müxtəlif leksik variantlarda rast gəlinir: qaramal, qırmızı mal, sarı mal, sığır və s. Bu terminlərdən *sığır* mənşə etibarilə ən qədim olanıdır və ilkin mənası “inək” dir.

Müasir Azərbaycan dilində *inək* leksik vahidi ümumişlək söz olaraq hamı tərəfindən başa düşülür. Termin Naxçıvan dialekt və şivələrində eyni fonetik tərkibdədir. Tədqiqatlardan bəlli olur ki, bu dil vahidi qədim yazılı abidələrin, türk dilli xalqların dilində də işlənir. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərində “sığır”, “ingek” (17, s.512-233) , “Oğuznamə”də (22, s.205), İbni Mühənnanın lüğətində (13, s.61) də eyni fonetik və leksik tərkibdə, İraq-Türkmən ləhcəsində sığır “cöngə”, “buğa”, “kəl”, “öküz” (12, s.393) mənalarında işlənir. Sığır leksemi Kitabı Dədə Qorqud dastanlarında işlənən ən maraqlı dil vahidlərindəndir: “*Qara sığırı soqmanı dolu qan oldu – Qara inək göündən tikilmiş çəkmələri qanla doldu.*” (15, s.264) “...gördi kim, oğru köpək , yekə dana evini bir-birinə qatmış, tavuq komasına, sığır damına dönmüş ”(15, s.23).

“Dədə Qorqud Kitabı” ensikloedik lüğətində tədqiqatçı Ə.Ağayev Q.Vanberinin inək mənasında işlənən sığır sözünü *sağ* felinin indiki zamanında işləndiyi fikrini bildirir (16, s.364).

Leksemə Qars bölgəsinin Ardahan – Posof yerli ağız mətnlərində *ineg* şəklində rast gəlinir: *Bahiyer ki, bir peri qızı oturmuş ineg sağier* (8, s.210). Leksem türk dillərinin çoxunda olduğu kimi Qars, Ərzurum şivələrində də “böyükbaş heyvan” anlamında *sığır* kimi işlədilir (6, s.278). Qars bölgəsinin Tərəkəmə şivələrində də bu anlamda *yaz* termininə (6, 286s.) rast gəlinir.

Tədqiqatçı alim A.Bağırov isə Orxon - Yenisey abidələrində işlənən *sıyın* (4, s.114) leksemi təhlil edərkən bunu oğuzların qədim abidəsi Kitabı Dədə Qorqud dastanlarında işlənən sığır, sığın “dağ keçisi”

leksemi ilə müqayisə edir və göstərir ki, bu heyvan adı Azərbaycan dilində də *sığır* şəklində işlənir. Termin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində iki variantda: 1.Qaramal. *Piyaləni qaldırdım, yavaş səslə: - Sənin şərəfinə, - dedim, - xoşbəxt olaq, qəbilə sığırları kök, itləri itidişli olsun!* 2. Belşəkilli buynuzları olan maral fəsiləsindən iri, kövşəyən məməli heyvan mənasında işlənir (1,s.102). “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında həm sığın: - “Sığır, dağ keçisi”, həm də sığır: - “buğa, öküz və inək növündən olan yetişmiş mal-qara” terminləri işlənir (15, s.356).

Qərbi Azərbaycanın Qafan, Qarakilsə şivələrində *sığır* “inək” və “naxır” mənasında (5, s.326), Ağdam, Cəbrayıl, Şuşa şivələrində “*inək*” (2, s.432), Şəki dialektində, Qax şivəsində isə “*naxır*” (2, s. 432) mənasında işlənir. İnək otaran çoban Naxçıvan dialekt və şivələrində *naxırçı* adlandırıldığı halda, Qərbi Azərbaycan şivələrində (5, s.327), Ağstafa, Kəlbəcər, Qazax şivələrində *sığırçı*, *sığirtmac* (2, s.433) adlandırılmışdır. Malatya ağızlarında ahır mənasını verən *sığırılıh* sözü işlənir (7, s.305). Sığır leksemi ilə düzələn Borçalı şivələrində *sığırboğan* – üçyaşar camış (2, s. 432) , Qazax dialektində *sığırbuğa* – ikiyaşar kəl (2, s. 432) anlamını verir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin V-VIII əsrlərə aid ümumtürk yazılarının dili ilə müqayisəsi göstərir ki, bu abidələrin dilindəki sözlərin əksəriyyəti canlı danışiq dilində və şivələrimizdə azacıq fonetik dəyişmə ilə işlədilməkdədir. Ş.Yunusovanın tədqiqatlarından da bəlli olur ki, “inək, keyik, maral ” anlamlı Sığır leksemi arxaikləşərək dialekt və şivələrimizdə yaşamaqdadır (23, s.11).

Türk dilli xalqların dilində də bu dil vahidi qazax, qumuk, qaraqalpaq, noqay, qaraim dillərində “*cijip*”, qaqauz dilində “*cip*”, türkmən dilində “*cifip*”, başqırd dilində “*hijip*” formasında işlənərək eyni leksik mənanı ifadə edir (14, s.218).

Naxçıvan respublikasında camışçılıq təsərrüfatı, əsasən, Arazqırağı düzənlik zonalarda, Arpaçayı ətrafında yerləşən kənd və qəsəbələrdə yaxşı inkişaf etmişdir. Əhali arasında, dialekt və şivələrdə camışlara bəzi səciyyəvi cəhətlərinə görə adlar verilmişdir.

Camışçılıqla bağlı Qars, Ərzurum şivələrində də çoxlu terminlər işlənir. Qarsda yaşayan azərbaycanlıların ağız mətnlərindən birində deyilir: “*Bun da bir vurağan camısı var. Der “hansı camıs?” Der a orda, o boynuzdu camısdı*” (8, s.387).

Ərzurum şivələrində *camus//comes* – erkek manda, buğa, kal (6, s.53), Malatya, Tunceli şivələrində *camuz//canbız* (7, s.268) şəklində işlənir.

Bir Qars atalar sözündə deyilir: *Boyunduruk ne biler zor camuşdadır*.

Qars tərəkəmələrinin şivələrində *eremik*- kısır camuş, manda (6, s.246) *qocik//kal//kalça* – manda yavrusu (7, s.252-253), Ərzincan şivələrində termin *qadek* formasında (21, s.415) işlənmişdir.

Balax//balağ//xötəx' - camışın təzə doğulmuş balası mənasındadır (9, s. 14). Leksem Şərur şivələrində təzə doğulmuş camış balası mənasında işləndiyi halda, Şahbuz rayon və Azərbaycanın digər dialekt və şivələrində a-i əvəzlənməsi ilə bılıx//bılığ (19, s. 23) sözləri “inəyin yeni doğulmuş balası”, Ordubad şivələrində *balalı//balax* “altı–yeddi aylıq camış balası” (3, s. 8), Ərzurum şivələrində *qedeyh* - “dişi manda yavrusu, malak”, *qado* - “manda yavrusu, qedeyhin bir yaş büyüyü” (6, s. 116 -126) kimi işlədilir.

Bu leksemə “Divani lüğət-it türk” əsərində *suv-ı - manda* (17,s.512), Azərbaycan dialekt və şivələrində müxtəlif fonetik tərkib və mənələrdə rast gəlinir: Balağ “camışın körpə balası” (2, s.37), *badax* – “camış balası” (2,s.488), Dərələyəz şivələrində *balax* “altı-yeddi aylıq camış -balası” (18,s.281), *balax//xötək* “bir yaşa qədər balası” (10, s.21) , Gəncə, Tovuz şivələrində *kalça* (2, s. 241) adlanır.

Avara//əvərə - Camışın bir illik balası Şərur (Qarxun k.) şivələrində avara, Culfa şivələrində *əvərə* (2, s.167), Qafan şivələrində *danaça* (2, s.115) kimi ifadə olunur.

Kəl//kal//kalça (Qarxun,Şərur) - iki yaşlı camış balası.Termin Sədərək, Babək, Kəngərli şivələrində eyni fonetik tərkibdə, Ordubad dialektində *dorba* (2, s.141) şəklində rast gəlinir.

Qars, Ərzurum şivələrində *neveriyh*- “iki yaşlı manda” (6, s.241), Qars,Karapapah tərəkəmə şivəsində *kal* - “erkek, boğa manda”, *kalça* - “manda yavrusu”(7, s.262) terminləri işlənir. İkiillik camış balası Cəbrayıl şivələrində *danaça* (2, s.54), Kəlbəcər şivələrində *gedax* (2,s.176), Şəki şivələrində *mədəx'* (2,s.348), Qax şivələrində *mədiy* (2, s.350), Gədəbəy şivələrində *noşa* (2, s.376), Borçalı şivələrində *sığırbuğa* (2, s.432), camışın üçillik balası,Tovuz şivələrində *göybuyunuz* (2, s.187), Qərb qrupu dialekt və şivələrində *işşəx'* – üçyaşar camış terminləri (11, s.217) işlənir.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, istər Azərbaycan dilinin, istər də Türk dilinin dialekt və şivələrində *inəx'//ineg, sığır//sığırçıl/sığırtnac//sığırılıh//sığırboğan//sığırbuğa, balax//balağ//xötəx, camus//comes//camuz//canbız, eremik, qocik// qadek, avara//əvərə, danaça, kəl//kal//kalça, dorba, neveriyh, gedax, mədəx' mədiy* və s. kimi maraqlı dil faktları işlənir. Göstərilən dil faktlarından bəlli olur ki, Azərbaycan etnocoğrafiyasında Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və

şivələrində mövcud olan dialektlər qədim türk tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış, yüzilliklər boyu müxtəlif qohum tayfalarla əlaqədə onların ictimai-siyasi arenası genişlənmiş, özünəməxsus dil xüsusiyyətləri sabitləşmiş və mükəmməl qanunauyğunluqlar şəklini almışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 712s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan MSSR-ın dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı. 1962, 386s.
4. Bağirov A. "Orxon Yenisey abidələrində işlənən zoonomik adların müasir türk dillərindəki izləri" məqaləsi. AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2011.N1.
5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440s.
6. Cemalmaz E. Erzurum ili ağızları. Ankara: 1995, 352s.
7. Caferoğlu A. Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: 1995, 318s.
8. Ercilasun A. Kars ili ağızları ses bilgisi. Ankara: 2002, 386s.
9. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Bakı: 2001, 120 s.
10. Həsənova N. Azərbaycan dilinin Yevlax şivələrinin leksikası. Bakı: 2010, 170 s.
11. Xasıyev Z. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri (namizədlik dissertasiyası). Bakı: 1976. s. 217
12. İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 1986, 422s.
13. İbni Mühənnanın lüğəti. Ankara: 1997, 105s.
14. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü (Klavuz Kitap). I cild, Ankara: 1991, 1183 s.
15. Kitabı Dədə Qorqud (Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər). Bakı: "Öndər" nəşriyyatı. 2004. 376 s.
16. Dədə Qorqud Kitabı" ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq və Qərb, 2004. 368 s.
17. Mahmud Kaşğari "Divani lüğət-it türk" (Çevirəni: B. Atalay). 4 Baskı, IV c., Ankara: 1999-233s.
18. Mirzəyev H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri (dərəcəyədəki şivə sözlərinin lüğəti). Bakı: 2006. 281 s.
19. Muxtaroglu Ə. Azərbaycan dilinin Şahbuz rayon şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 180s.
20. Mühsin A. Bingöl yöresinde kullanılan zazaca hayvancılık kavramları. Bingöl: 2015. s.

21. Mukim S. Erzincan ve yöresi ağızları. Ankara: 1995. 435 s.
22. "Oğuznamə", Bakı: Şərq və Qərb, 2006, 216 s.
23. Yunusova Ş. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində arxaizmlər (El.nam.dis.avt.). Bakı: 2006.

Махмудова Ахруз

Сравнительный анализ терминов корова «сыгыр» и буйвол «манда» употребленных в Нахчыванском и Карсском наречиях
РЕЗЮМЕ

В статье анализируются происхождение, аналогичные и отличительные черты терминов, означающих крупный рогатый скот: корова (сыгыр) и буйвол (манда) имеющих важное место в лексике диалектов и наречий Нахичеванской группы азербайджанского языка и Карсском наречии тюрского языка. А также особое отличается своеобразие место архаичном и современном словнике нашего языка в сравнении с лексемами, употребленными в разных фонетических составах в языке древних письменных памятников. Лексические единицы корова и буйвол как общеупотребленные слова современного Азербайджанского языка понимаются всеми. Эти термины употребляются в Нахичеванских диалектах и наречиях в адекватном фонетическом составе.

Makhmudova Ahruz

Comparative analysis of cow (sighir) and buffalo (manda) terms used in Gars and Nakhchivan accents

SUMMARY

In the article are analysed the origin, similar and different features of cattle, cow (sighir) and buffalo (manda) terms having important place in the lexic, of Nakhchivan dialects and accents of the Azerbaijani language and Gars accent, the Turkish language. As well as them with lexemes used in various phonetic structure of ancient written monuments language, their having special place in archaic and modern dictionary of our language are stated. In modern Azerbaijani language lexic units of cow and buffalo are understood by everyone being common used words. The term is used in the same phonetic structure in Nakhchivan dialects and accents too. As a result of research it is defined that, this language unit exists in different forms in other Turkish language speaking nations.

Rəyçi: Fil.e.d.prof.Ə.A.Quliyev

XAVƏR HACIYEVA

ADİU

xavər.@mail.ru.

QLABOLLAŞAN DÜNYADA QƏDİM, ORTA VƏ MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN TƏDQIQATI VƏ AKTUALLIĞI

Key Words: *leading, study, world, language, business, negotiations*

Ключевые слова: *ведущий, обучение, мир, язык, бизнес, обсуждения*

Açar sözlər: *aparıcı, tədris, dünya, dil, biznes, müzakirə*

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da İngilis dilini öyrənmək istəyənlərin sayı günü – gündən artmaqdadır. Beləliklə, bu sahəyə olan tələbat insanları bu dili öyrənməyə yönəldir. Hər kəs artıq başa düşür ki, ingilis dilini bilmədən intellektini, təhsilini professional şəkildə mənimsəyə bilməz. Odur ki, həm şagirdlər, həm tələbələr, həm də digər peşə sahibləri bu dili öyrənməkdə maraqlıdırlar.

Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışqlar və biznes dilinə çevirilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir.

Müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-biri ilə ünsiyyətini təmin etmək üçün çox vaxt ingilis dili rəsmi dövlət kimi çıxış edir. Hindistan buna yaxşı misaldır. İngilis dili 24 müxtəlif dilin hər birində bir milyondan artıq insanın danışdığı bu ölkədə hamı üçün ümumi dildir.

İngilis dilinin kökləri haradan gəlir? Nə üçün bu dil bu qədər populyar bir dil olub? Bu suallara cavab vermək üçün beş min il bundan əvvəl cənub-şərqi Avropada Qara dənizdən şimal bölgələrə tarixi ekskurs etməliyik.

Ekspertlər bu bölgədəki insanların proto-hind-Avropa dilində danışdığını söyləyir. Bu dil artıq mövcud deyil və buna görə də mütəxəssislər onun nə cür səsləndiyini bilmir. Amma Avropa dillərinin çoxunun əsasında məhz proto-hind-Avropa dili durur. Buraya qədim yunan, alman və latın dilləri daxildir. Latın dili danışq dili kimi artıq mövcud deyil. Lakin müasir ispan, fransız və italiyan dillərinin kökü latın dilində gəlir. Qədim alman dili holland, Danimarka, Alman, Norveç, İsveç və ingilis dilinin formalaşmasına gətirib çıxarmış dillərdən birinin əsasını təşkil edir.

İngilis dili bir neçə yüz il bundan əvvəl Britaniya adasının istilaları nəticəsində yaranmışdır. İşğalçılar Avropanın şimal sahilləri boyu ərazilərdə məskunlaşmışdı.

İlk istilalar min beş yüz il bundan əvvəl anqlar tərəfindən həyata keçirilmişdi. Anqlar İngilis kanalını (La Manş) keçən german tayfalarının üzvləri idi. Sonradan Britaniyaya daha iki tayfanın üzvləri keçdi. Bunlar saksonlar və yutlar idi. Bu qruplar Britaniyada bir neçə min il yaşayan keltlərlə qarşılaşdı. Keltlər və işğalçılar arasında müharibə başladı. Bu savaşıqlarda keltlərin böyük əksəriyyəti öldü, ya da qula çevrildi. Bəziləri sonradan Uels adlandırılan yerlərə köçdü. Uzun illər ərzində saksonlar, anqlar və yutların danışdığı dillərin qarışığı nəticəsində anqlosaks, ya da qədim ingilis dili təşəkkül tapmışdır.

Qədim ingilis dilini başa düşmək üçün olduqca çətinidir. İngilis dilinin bu qədim formasında yazı nümunələrini yalnız bəzi ekspertlər oxuya bilir. Bu dövrdən bir neçə yazı nümunəsi qalıb. Bu, qəhrəman krala həsr olunmuş “Beowulf” poemasıdır. Tədqiqatçılar poemanın 7-8- ci əsrlərə aid olduğunu bildirir. Poemanın müəllifinin kim olduğu məlum deyil.

Təxminən min yüz il bundan əvvəl Britaniya yenidən, bu dəfə şimaldan vikinqlər tərəfindən istila edilir. Danimarka, Norveç və başqa şimal ölkələrindən gələn vikinqlər ticarət yollarını genişləndirmək və qul bazarları tapmaq istəyirdi. Onlar bəzi bölgələrdə güclənərək, müvəqqəti bazalar yaratmışdı. Lakin sonradan bu bazaların bir hissəsi gücləndirilib daimi məskunlaşma məntəqələrinə çevrilmişdi. Vikinqlər Britaniyada da məskunlaşmışdı. İngilis dilində bu gün mövcud olan bir sıra sözlər vikinqlərdən alınmışdır. Məsələn, “sky”(səma), “leg” (ayaq), “egg” (yumurta), “crawl” (sürünmək), “lift” (qaldırmaq) və “take” (götürmək) kimi sözlər şimal xalqlarının qədim dillərindən gəlir.

1066-cı ildə isə Britaniya daha bir istilaya məruz qalmışdı. Tarixdə bu Norman İşğalları adlanır. Bu işğallara istilacı Vilyam başçılıq edirdi. Normanlar Fransanın şimalında Normandiyadan çıxmışdılar. Onlar Britaniyanın hökmdarları olmuş və bir neçə yüz il ərzində fransızca danışmışlar. O zaman ən mühüm dillərdən biri hesab edilən fransız dilində savadlı adamlar danışdı. Adi insanların dili isə əvvəlki kimi qədim ingilis dili olaraq qalırdı.

Qədim ingilis dilində fransız dilindən bir çox söz götürülüb. Məsələn, “damage” (zərər), “prison” (həbsxana) və “marriage” (evlilik) kimi sözlər ingilis dilinə fransız dilindən gəlib. İngilis dilində qanunlar və hökumətə aid bir sıra sözlər də normanların danışdığı fransız dilindən gəlib. Bu sözlərə “Jury” (jüri), “parliament” (parlament) və “justice” (ədalət, ədliyyə) kimi sözləri göstərmək olar.

Norman hökmdarlarının istifadə etdiyi fransız dili səkkiz yüz il bundan əvvəl insanların danışdığı ingilis dilinə böyük təsir göstərmişdir. Ekspertlər dilin tarixində bu dövrü Orta ingilis dili adlandırır. Zaman keçdikcə normanlar artıq əsl fransız dilində danışa bilmirdi. Onların işlətdiyi dil fransız və orta ingilis dilinin qarışığından ibarət idi.

Orta ingilis dili müasir ingilis dilinə oxşayır, lakin onu indi başa düşmək çox çətindir. O dövrdən bir çox yazılı abidə qalmışdır. Lakin həmin dövr ingilis ədəbi dilinin ən görkəmli əsərin 1400-cü illərdə Londonda yaşamış şair Ceffri Çoser tərəfindən yazılmış mənzum “Kenterberri hekayələri” hesab edilir. Əsər Kenterberri şəhərinə səfər edən müxtəlif insanların dilindən söylənilən şeirlər toplusu şəklində yazılıb.

İngilis dili mütəxəssisləri Ceffri Çoseri ingilis dilində yazan ilk ən böyük şair adlandırırlar. Onlar Çoserin “Kenterberrin hekayələri” nin o dövr Britaniyada yaşayan insanların həyatının əsl mənzərəsini yarada bildiyini deyir.

Sonrakı dövrlər Orta ingilis dili inkişaf edərək müasir ingilis dilinə çevrilir.

Bizim istəklərimizdən asılı olmayaraq dünya qloballaşır. Qloballaşan dövrdə İngilis dilini öyrənmək və onun imkanlarından istifadə etmək mütləq bir prosesə çevrilir. Zaman bunu bizdən tələb edir. Biz də əgər zamanla və müasir dövrlə ayaqlaşmaq istəyiriksə ingilis dilini öyrənərək onun üstünlüklərindən yararlanmalıyıq. Hazırkı dövrdə əhəmiyyətliyinə görə rus dilinin yerini ingilis dili tutur. Əgər biz ingilis dilini bilməsək o zaman dünyada gedən proseslərdən geridə qalacaq, qloballaşmanın bizi silib-süpürməsinə şərait yaradacağıq. Bu gün ingilis dilinə öyrənmək bir sıra səbəblərə görə zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

Birincisi, ingilis dili “beynəlxalq orta dil” statusunu qazanmış ilk dildir, yəni başqa dillərdə danışan insanlar arasında orta dil ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dili müasir dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. Yer kürəsinin ən güclü dövləti ABŞ başda olmaqla, Avstraliya, Böyük Britaniya, CAR, Yeni Zelandiya, İrlandiya və Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dilidir. İngiliscə 400 milyon insanın ana dili, bir milyard 400 milyon insanın isə ikinci dilidir. 53 ölkənin və BMT-də daxil olmaqla əksər beynəlxalq təşkilatların əsas rəsmi dillərindən biri, İngilis Millətlər Birliyinin rəsmi dilidir. Bu dil Okeaniyadan Avropaya, Afrikadan Amerikaya qədər dünyanın hər tərəfində əsas ünsiyyət vasitəsidir..

İkincisi, qloballaşan təhsilin ən vacib amillərdən biri kimi ingilis dilinin çıxış etməsidir. Dünyanın ən aparıcı on universitetləri siyahısında yer alan ali məktəblərdə təhsil almaq istəyən şəxs ingilis dilini bilməsə buna nail ola bilməz. Bu gün nəşr olunan və son iki əsrdə nəşr olunmuş ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın böyük qismi, internet resurslarının 80%-i ingilis dilindədir.

Yəni istər elmi biliklərin öyrənilməsində, istər diplomatik münasibətlərin, istər ticari, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında, istər xarici ölkələrə səfərlərdə dünyanın hansı ucqar nöqtəsi olur-olsun, ingilis dili əvəzedilməz funksiya ifa edir. Bu gün yerli və xarici şirkətlər ingilis dilini səlis bilən mütəxəssislərə daha çox üstünlük verirlər.

Üçüncüsü, iki üç və daha çox dil bilmək dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət mənada təsir edir, hadisələrə daha geniş prizmadan baxmağa kömək edir.

Bizim istəklərimizdən asılı olmayaraq dünya qloballaşır. Qloballaşan dövrdə İngilis dilini öyrənmək və onun imkanlarından istifadə etmək mütləq bir prosesə təsir göstərir.

Volterin sözü ilə desək, çox dil bilmək bir qalanın bir neçə qapısının açarına sahib olmaqdır.

Dördüncüsü, İngilis dili hal-hazırda dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili rolunu oynayır.

Beşincisi, İngilis dilini bilmək iş tapmaqda başlıca rol oynayır. Belə ki, bu gün yerli və xarici şirkətlər ingilis dilini səlis bilən mütəxəssislərə üstünlük verir.

Altıncısı, ingilis dilini bilmək vaxta və xərclərə qənaət etmək deməkdir.

Tərcüməçiyə müraciət etmədən informasiyanı alır, analiz edir, ötürür, bir sözlə öz işimizi özümüz görürük.

Bu gün nəşr olunan və son iki əsrdə nəşr olunmuş ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın böyük qismi, internet resurslarının 80%-i ingilis dilindədir. Yəni istər elmi biliklərin öyrənilməsində, istər diplomatik münasibətlərin, istər ticari, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında, istər xarici ölkələrə səfərlərdə dünyanın hansı ucqar nöqtəsi olur-olsun, ingilis dili əvəzedilməz funksiya ifa edir.

Bütün bu səbəblərdən ingilis dilini bilmək Qarabağ kimi ciddi problemi olan və bunu beynəlxalq normalar çərçivəsində sülh yolu ilə həll etməyə çalışan bir ölkənin vətəndaşları olaraq bizim üçün də vacib əhəmiyyət kəsb edir. Güclü bir dövlətlə möhkəm siyasi və iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün onun dilini, dilinə hopmuş təfəkkürünü, düşüncəsini, meyarlarını, eyni zamanda zəif nöqtələrini bilmək zəruridir. Beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın həqiqətlərini-Qarabağ problemini, Xocalı soyqırımını səsləndirmək, xarici ölkələrdə diasporların fəaliyyətini daha da gücləndirmək, siyasi dairələrə güclü təsir etmək, diplomatik gedişatda rəqibi məğlub etmək, dövlət maraqlarını daha güclü şəkildə diktə etmək ingilis dilini, eləcə də digər dünya dillərini necə deyirlər “nöqtəsinə, vergülünə” qədər mənimsəniş savadlı və vətənpərvər vətəndaşlar yetişdirməkdən asılıdır.

Dil millətin mövcudluq forması, dövlətin simvolu və varlığını qoruyub saxlamağının birinci vasitəsidir.

Hal-hazırda ingilis dilinin universal dil kimi üstünlükləri sərgilənmişdir. İndi artıq ingilis dili orta məktəblərdə fəal surətdə alman və fransız dilini sıxışdırır. Hətta, ölkənin ən ucqar yerlərində belə valideynlər ciddi cəhdlə övladlarının ingilis dilini öyrənmələri üçün çalışırlar. Valideynlər məktəb qarşısında “Mənim uşağım yalnız ingilis dilini öyrənməlidir!” tələbini qoyurlar. Nəticədə məktəblərdə fransız və alman dili sinifləri şagird çalışmazlığından formalaşa bilmir.

Şagirdlərin daha çox ingilis dili öyrənməyə meyl etməsinin əsas səbəbi özləri üçün perspektiv axtarmaq məqsədidir: “İngilis dilinin bilən adamlar üçün daha çox perspektiv yaranır. Dil bilmək karyera əldə etməyin üstünlüyüdür. Bu, insanları motivasiya edir”.

E.Əliyev hesab edir ki, ingilis dilini öyrənməyin əsas səbəbi bu dilin dünyada global dil olması ilə bağlıdır. Belə ki, bu gün dünyanın turizm sektorunda da ingilis dili əsas dil kimi götürülür. Bu baxımdan ingilis dili dünya dilinə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Н.Н.Красюк «Так говорят по- английски»
2. Антонов О.И. Английский язык для бизнесмена М. 1991.
3. Business Listening and Speaking.
4. The Intermediate Modern English Course. Moscow Higher School 2005.

Х.ГАДЖИЕВА

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ВО ВСЕМ МИРЕ

РЕЗЮМЕ

Данная статья о том, что английский язык является самым ведущим языком, преподаваемым во всем мире. Настоящее время английский язык является языком политических и бизнес переговоров. Основные научные и медицинские исследования ведутся на английском языке.

В данной статье рассматривается роль и значение Английского языка в коммуникации межкультурной связи, изучается история развития изучения Английского языка отдельных народов и нации, анализируется мысли и высказывания ученых-лингвистов о роли изучения Английского языка так и в Европе, в Азии, так и во всем

мире.Английский язык является межкультурной общений не только в Америанском континенте,так и в Европе,в Азии,и в том числе в Азербайджане.

KH.GADJIEVA

**ENGLISH AS THE BEST LEADING STUDY LANGUAGE
IN THE WORLD**

SUMMARY

In the article the role and significance in communication This article is about English as the best leading study language in the world. Now days English is the language of political and business negotiations.

The mail researches in medicine science are conducted in English.bycultural relation is investigated,the history of progress of separate nations and peoples is learned,the ideas and thoughts of translator linguists and sientists are noted.

Also some borrowed words used in varians newspapers and magazines of the republic are looked through,their translation into the native language is analized in the article.

The given article speaks about the relative connection of action English and borrevd words from Azerbaijan,and other western-European languages used in its content.

Rəyçi: Yusif Süleymanov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NAILƏ QASIMOVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

PRESENTATION MATTERS

Açar sözlər: *məktub, biznes, tərtibat, ünsiyyət, punktuasiya, təəsürat, üslub, səhifə*

Key words: *letter, business, layout, communication, punctuation, impression, style, page*

Ключевые слова: *письмо, бизнес, план, общение, пунктуация, впечатление, стиль, страница*

There are many modern communication methods available today, but the traditional business letter remains an important means of sending printed messages. As the business letter acts an ambassador for the company, it is vital that it gives a good first impression. That means it must look good, so it is helpful business practice to ensure good quality stationery and printing for the letter headed paper. Never underestimate the importance of the ‘first impression’. By setting high standards in the way you write, you will be helping to create and enhance the corporate image of your organization.

Very often today instead of a secretary being asked to type documents for signature by the employer, it is the employer who is keying in his/her own text and sending messages straight to recipients. Although very often it makes sense in terms of time and energy for the employer to prepare his/her own communications, it is also good practice to allow a secretary to ‘tighten them up’. The boss may be an expert in his/her own field or specialism, but the secretary is more often than not the expert in presentation, layout and structure.

In today’s competitive business world, high communication standards are vital. Therefore, it is essential to ensure that the need does not result in a decline in the standards of communication. Instead, the constant advances in technology should help us to improve and enhance our business communications, and thereby maximize business potential.

Let’s take a look at this very important aspect of presentation of business documents.

Printed stationery

If you want to make a good impression when you meet someone in person, you’ll make sure you look good. It’s the same for correspondence too. If you want your documents to make a good impression, attractive and consistent presentation will certainly go a long way to help.

Your printed stationery should be of good quality, especially when being used for sending to external contacts. For internal documents the stationery does not need to be of such high quality.

The paper your company uses for its printed correspondence will express the personality of your company. Your letter head will show:

- ☐ A logo or graphic symbol identifying your company
- ☐ The company's name
- ☐ The full postal address
- ☐ Contact numbers-telephone, fax, email address
- ☐ The URL or website address
- ☐ Registered number or registered office

When the registered office is different to that shown in the address section, it is usual to show in the address section. It is usual to show the registered address, normally at the foot of the notepaper, along with the registered number.

It's a good idea to engage an expert to design a letter head, especially an eye-catching logo with which the company can be identified.

Here is the example of letter head paper.

ST TRAINING SOLUTIONS

Communication training specialists

ST Training Solutions Pte Ltd (reg no 200610478M)

318 Orchard Road

Tel: +65 6838 1069

Ngee Ann City Tower B

Fax: +65 6722 0739

Singapore 269198

www.shirleytaylortraining.com

Fully blocked style with open punctuation

The fully blocked layout is now the most widely used method of display for all business documents. This style has been commonly used now since the mid-1970s. It is thought to look very businesslike and sleek. This layout reduces typing time as there are no indentations for new paragraphs or the closing section. Fully blocked layout simply means that every line is aligned to the left margin. No paragraphs are indented, no headings are centred- everything starts at the left.

Open punctuation is often used with the fully blocked layout. This reduces typing time because there is no need for any unnecessary full stops and commas. Open punctuation means missing out all non-essential full stops and commas, for example at the end of each line of the address, after the salutation and closing section. You will learn more as you go through this chapter.

Although fully blocked layout is used by many organizations, some still prefer to adopt their own in-house style for documents layout. That's fine too, as long as you remember the golden rule of consistency. It's not good practice to use one layout today and another one tomorrow, or to leave one line space

between paragraphs in some letters and two in others. Be consistent. Consistency is good.

Fully blocked layout with open punctuation has been used for all the specimen documents in this article. In the business letter, note the consistent spacing (only one single line space) between all sections of the letter. Don't leave extra spaces between paragraphs so that the spacing becomes inconsistent. This will not look good or give a good impression. Leave the same space between each paragraph and before the complimentary close.

Continuation pages

Some companies have printed continuation sheets that are used for second or subsequent pages of business letters. Such printed continuation sheets usually show just the company's name and logo. If printed continuation sheets are not available, the second or subsequent pages should be typed on plain paper of a similar quality to that of the letter head.

When a second or subsequent page is necessary, always include certain details of the top of the continuation sheet. These details are necessary for reference purposes in case the first and subsequent pages are separated in any way:

Page number

Date

Name of addressee

When a continuation sheet is necessary, remember these guidelines:

We should notice that

- It is not necessary to include anything at the foot of the previous page to indicate that a further page follows. Don't put **Cont'd or Continued**. It is not necessary. The fact that there is no closing section or signature should make this quite obvious.
- A continuation page should contain at least three or four of typing as well as the usual closing section.
- It is not right to leave one line of a paragraph either at the bottom of the previous page at the top of the next page. We have to start a new page with a new paragraph.

Parts of a business letter

1. Reference

In the past, letter heads used to have 'Our ref' and 'Your ref' printed on them. Today this is rarely the case because with modern computers and printers it is difficult to line up the printing on such pre-printed stationary. Instead, we have to insert the reference on a line on its own. The reference includes the initials of the writer. And the typist. A file and departmental reference may also be included.

Examples: CBD/ST, CBD/ST/134

2. Date

It's important to show the date in full. Different countries have different conventions for displaying the date, different organizations too. Whichever style you use, remember to be consistent. Examples: 12 July 201- or July 12, 201-

3. Inside address

We have to display the name and address of the recipient on separate lines exactly as it would appear on an envelope. Take care to address the recipient exactly as they sign their letters. For example, a person signing as 'Douglas Cowles' should be addressed as such in the inside address, preceded by the courtesy title 'Mr.'. To address him as 'Mr D cowles' would not be appropriate. Example:

Mr Douglas Cowles
General Manager
Cowles Engineering Co Ltd
12 Bracken Hill
Manchester
M60 8 AS

4. Special markings

If a letter is confidential it is usual to include this part of the inside address, one clear line space above it. This may be typed in upper case or in initial capitals with underscore.

Some decades ago an attention line used when the writer simply wanted to ensure that the letter ended up on a certain person's desk, even though the letter was addressed to the company in general, and always began 'Dear Sirs'. Example:

CONFIDENTIAL
Miss Ann Tan
Personnel Director
Soft Toys pic
21 Windsor Road
Birmingham
B2 5/T

5. Heading

A heading gives a brief indication of the letter content. It is usually placed one clear line space after the salutation. Upper case is generally used for heading on letters, although initial capitals with underscore may be used if preferred. Example:

Dear Mrs Farrely

INTERNATIONAL CONFERENCE-24 AUGUST 201-

6. Closing section of complimentary close

In formal business letters, it has long been customary to end your letter using a complimentary close. This still stands today. It is a very deep-rooted tradition. The two most common closes are 'Yours faithfully' - used with Dear Sir/Sirs/Sir or Madam and 'Yours sincerely' - used with personalized salutations.

Examples:

Dear Sir - Yours faithfully

Dear Sirs - Yours faithfully

Dear Madam - Yours faithfully

Dear Sir or Madam – Yours faithfully

Dear Mr Marshall – Yours sincerely

Dear Mrs Yap – Yours sincerely

Dear Caroline – Yours sincerely

7. Enclosures

There are many different methods of indicating that something is being sent along with a letter. The first two are a little old-fashioned now, but some organisations are still known to practice these:

- Affix a coloured 'enclosure' sticker usually in the bottom left-hand corner of the letter.
- Type three dots in the left-hand margin on the line where the enclosure is mentioned in the body of the letter.
- Type 'Enc' or 'Encs' at the foot of the letter, leaving one clear line space after the sender's designation. This is the most common form of indicating enclosures. Example:

Yours sincerely

Leda Camboque(Ms)

Training Manager

Enc

8. Open punctuation

Open punctuation is commonly used with fully blocked layout. Only punctuation marks that are essential to ensure good grammatical sense are included within the main body of the message itself. All other commas and full stops are omitted, especially in places like date, inside address, etc.

LITERATURE

1. Krashen S., The power of writing. Portsmouth, NH: Heinemann and Santa Barbara: Libraries Unlimited (second edition), 2008.
2. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, 2005.
3. American Accent Training. Grammar. 2007.
4. Write English Right, 2007.

5. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, 2013.
6. Spack R. Guidelines: A cross-cultural writing text. 3-rd ed. Cambridge University Press, 2009.
7. Lee S. Teaching EFL. Writing. Journal of National Taipei Teaching College, 2003.

N.İ.QASIMOVA

BİZNES SAHƏSİNDƏ SƏNƏDLƏRİN TƏRTİBATI

XÜLASƏ

İlk dəfə görüşdüyünüz insanda yaxşı təəsürat oyatmaq üçün yaxşı göründüyünüzə əmin olmalısınız.

Bu həm də yazışmaya aiddir. Göndərdiyiniz sənədin onu oxuyan insanda yaxşı təəsürat oyatmağını istəyirsinizsə, onu düzgün tərtib etmək vacibdir.

Məlumdur ki, işgüzar məktub müvafiq hissələrdən ibarətdir və bu hissələrin hər biri nəinki savadlı yazılmalı, həm də düzgün tərtib olunmalıdır.

Əgər sənəd kompaniyanın adı ilə göndərilirsə, o bütün yazı qaydalarına uyğun tərtib olunmalıdır. Məqalədə xüsusilə biznes sahəsində məktublaşmanın əhəmiyyət verilməməsi məsləhət görülməyən mühüm cəhətləri qeyd olunmuşdur.

Н.И.КАСУМОВА

ОФОРМЛЕНИЕ ДОКУМЕНТАЦИИ В СФЕРЕ БИЗНЕСА

РЕЗЮМЕ

Для того чтобы произвести хорошее впечатление на человека, с которым вы встречаетесь впервые, необходимо быть уверенным, что вы хорошо выглядите.

То же самое относится и к корреспонденции. Чтобы посылаемый вами документ произвел хорошее впечатление на человека, который будет его читать, необходимо правильно его оформить.

Как известно, деловое письмо состоит из соответствующих частей, о которых говорится в статье, и каждая из этих частей должна быть не только грамотно написана, но и правильно оформлена.

Если документ посылается от имени компании, то тем более он должен соответствовать всем правилам написания. В данной статье изложены все важные моменты, которые не рекомендуется игнорировать, ведя переписку, особенно в сфере бизнеса.

Rəyçi: dosent F.Ə.Hüseynova

TAMELLA MEHDİYEVA
ADNSU

SENTENCE CONSTRUCTION MATTERS

Açar sözlər: *vergül, punktuasiya, aspekt, dil, cümlə, dilçilik, növ, söz, misal, fel, mübtəda*

Key words: *comma, punctuation, aspect, language, sentence, communication, way, word, example, verb, subject*

Ключевые слова: *запятая, пунктуация, аспект, язык, предложение, общение, способ, слово, пример, глагол, подлежащее*

Don't listen to anyone who tells you it's not important to use full sentences or get your grammar right-both orally or in writing. It is! Such errors can lead to misunderstanding, confusion and breakdown in breakdown in communication. Incorrect punctuation or grammar can also lower your credibility as well as your organization's image.

Many people make grammatical mistakes because they do not understand the rules properly or simply through carelessness. Don't be scared of getting to know the various parts of speech and how they all work together. It may help you in your quest for better writing.

Grammatical terms:

□ **Noun.** A word that is the name of a person, place or thing. Examples: house, bird, office, desk.

□ **Collective noun.** A word used in the singular to express many individuals. Examples: furniture, committee, crowd, equipment

Always use a singular verb with collective nouns. Examples:

1) The furniture is.....;

2) The equipment was.....

□ **Verb.** A word that express action or condition. Examples:

I wish I could go to Australia.

The computer developed a fault.

□ **Infinitive.** The verb form introduced by "to". Examples:

to walk, to go, to finish, to play

Mrs. Lim wants to speak to her daughter.

□ **Adjective.** A word that describes a noun. Examples: thin, rare, red, long. The boring lecture ended at 11. The new furniture will arrive today.

□ **Adverb.** A word that gives more information about a verb. It also describes adjectives and other adverbs. Examples: happily, severely, frequently, hard

The man studied hard to pass his exam.

□ **Conjunction.** A connecting word that links other words together.

Example: and, or, but, as, when, then, after

The car had just started when smoke came out. I like the designer suit but I can't afford it.

□ **Interjection.** A word that expresses exclamation. Examples: Ouch! Wow! Gosh! Help! She shouted.

□ **Preposition.** A word that expresses the relationship between a noun and another part of the same sentence. Examples: at, by, on, for, to. Tom is sitting on the chair.

□ **Pronoun.** A word that takes the place of a noun. Examples: I, you, their, that, either. She hopes to join a band.

□ **Sentence.** A group of words that states a complete thought. Examples: Sylvia is married.

□ **Subject.** This is the person, place or thing that you are speaking about. Examples: The consultant charged a fair price.

□ **Clause.** A group of words that includes a verb and forms part of a sentence.

An independent clause expresses a complete thought. It can stand alone. Example: Where is my shirt?

A dependent clause does not express a complete thought. It cannot stand alone as a sentence. Example: After the seminar has finished.....

Every time we have to read sentences out loud to hear pace and rhythm. This will also help you to get the punctuation in the right place.

Subject and verb agreement.

The first rule in English language is to get your sentences structure right. A sentence is a group of words containing a complete expression, thought or idea.

It must contain a subject and a verb. Example: The **manager needs** your report urgently.

subject verb

In a longer sentence the subject and verb may not be next to each other. In these cases, it's important to find the subject first and make sure you choose the verb that matches it. Example: **The file** containing the important documents **was found** on Jane's desk.

subject verb

In this example, it would be easy to use the plural verb "were" because the verb follows the word "documents"; but the subject of the sentence is actually "file", so we need to use singular verb "was".

Punctuation.

One of the common challenges in business writing today is getting commas and full stops to the right place. I see so many commas where there should be really full stops. The thing is, when we put a comma, when it really should be a full stop we'll read along the sentence, then after the comma I'll figure out it just doesn't make sense, so we have to reread from the beginning again to try to make sense of your sentence. This is all taking up too much of the reader's time.

Here are the main roles for the comma:

1) Use a comma to separate words or phrases in a list. Examples: Would you like a gold, grey, white or black trim on your new car?

Writing well takes time, effort and a lot of hard work.

In a list like this, it's not necessary to put a comma before the final "and", although in the US it is common to do so.

2) Use a comma to separate adjectives qualifying the same noun. Examples: Please send us a large, self-addressed envelope.

I enjoy the warm, humid climate in Singapore.

3) Use a comma to separate two clauses that are joined by a coordinating conjunction: but, or, yet, so, for, and or nor.

Example: The expansion of your business is a long-term project, and we need an efficient management consultant to help us.

John has the necessary qualifications, but Dave has more expensive.

I believe this candidate has the relevant qualifications, and he also has considerable past experience.

Whether or not use a comma here will depend on you own preference, the length of the sentence and the amount of separation that you wish to show. In a short sentence where the ideas in the clauses are closely related, you might leave out the comma. In a longer sentence you might put in the comma so that the reader can better absorb what he/she has read so far.

4) Use commas to create parentheses, where something is inserted that either expands on the main sentence or qualifies part of it. Examples: Mandy Lim, my secretary, will contact you soon to make an appointment.

5) Use a comma to separate phrases and clauses to make your message easier to read. Examples: We have five different models, each with its own special features.

Although I agree with the points you mention, I would like clarification on various issues.

Using commas is largely a matter of taste and style but one thing is for sure-they should not be overused.

Common errors with commas.

A comma splice is when a comma is used between two main clauses where really a comma is not enough. Look at this example:

It was great to see you last week, thanks for your hospitality – this is not correct.

What we have here are two full sentences, two complete thoughts so the comma in the middle must be a full stop.

Another example: It was great to see you last week. Thanks for your hospitality.

Another clue here is the word ‘Thanks’, which will always be the first word of a sentence, unless it follows a conjunction like ‘and’, ‘so’, ‘but’, etc. as we see here:

It was great to see you last week, and thanks for your hospitality.

REFERENCES

1. Kuznetsova V.S. Notes on English Lexicology.- K., 1968.
2. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. - М., 1970.
3. Ginsburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. M., 1979.
4. Baugh A.C. and Cable T.A. History of the English Language, London, 1978.

T.M.MEHDIYEVA

CÜMLƏ QURULUŞU

XÜLASƏ

Məqalə cümlə quruluşundan bəhs edir. Bildiyimiz kimi cümlə nüxtəlif elementlərdən ibarət olub, bitmiş fikir ifadə edir. Cümlə tərkibinin elementləri düzgün ardıcılıqla işlənməlidir. Çünki, bu elementlərin düzgün işlənməməsi dilə birbaşa təsir edir. Düzgün cümlə quruluşu yazıda daha çox özünü əks etdirir. Məqalədə punktuasiya haqqında geniş məlumat verilir. Vergülün işlənməsi qaydaları məqalədə aydın göstərilmişdir. Məsələn: vergül cümlədə sözü, söz birləşmələrini, bağlayıcı ilə bağlanan budaq cümlələri ayırmaq üçün işlədilir. Bundan başqa məqalədə isim, fel, sifət, zərf, sözünü, bağlayıcı, nida, mübtəda və s. kimi cümlə elementləri barədə məlumat verilir. Məqalə qeyd olunan məsələlər barədə geniş məlumat əldə etmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər.

SENTENCE CONSTRUCTION

SUMMARY

The paper deals with sentence construction. As we know, consisting of various elements, the sentence expresses a complete thought. The elements of the sentence should be used accurately. Because, incorrect use of these elements influences on the language directly. Accurate sentence structure is reflected more in writing. Enough information about the punctuation is given in the paper. So, some rules of using comma are shown clearly. For example: comma is used to separate words, phrases, the clauses connected to each other by conjunctions. Besides, some information about sentence elements such as noun, verb, adjective, adverb, preposition, conjunction, interjection, subject and etc. is given in the paper. The paper may be useful for those who want to get detailed information about the mentioned matters.

Rəyçi: dos. L.A.Məsimova

TƏRLAN ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Ağcabədi filialının baş müəllimi

terlaneliyeva95@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TARİXİ ASPEKTDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: *Azərbaycan, morfolojiya, qrammatika, dilçilik, dərslük, leksikologiya*

Ключевые слова: *Азербайджан, морфология, грамматика, лингвистика, учебники, лексикология*

Key words: *Azerbaijan, morphology, grammar, linguistics, textbooks, lexicology*

XIX əsrdə Azərbaycan dilçilik elminin formalaşmasında Məhəmməd Əfşarın mühüm rolu olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ikinci yarısında məşhur dilçi və Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərən Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın “Fənni-sərfi-türki” əsərində işlədilən dilçilik terminləri bu baxımdan maraq doğurur. Əsər quruluşuna görə müqəddimə (giriş), iki böyük hissə və hər hissə üzrə bir neçə bab və fəsildən, nəticə xarakteri daşıyan “Qüyudimübin” (aydınlaşdırıcı qeydlər) adlı hissələrdən ibarətdir. Bu hissələrdə Azərbaycan dilinin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşları ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmuş, öz dövrünə görə yenilik sayıla bilən bir sıra orijinal elmi müddəalar irəli sürülmüşdür (3, 3). Hər iki hissədə Azərbaycan dilinin fonetikasi morfolojiyası və sintaksis ayrıca olaraq tədqiq olunmuş, öz dövrünə görə yenilik hesab oluna bilən bir çox orijinal elmi fikirlər irəli sürülmüşdür. Əsərin birinci hissəsi “Fənni-sərf”, ikinci hissəsi isə “Fənni-nəhv” adlanır. “Fənni-sərf” termini morfolojiya, “Fənni-nəhv” termini isə sintaksis anlayışını əks etdirir.

M. Əfşarın “Fənni-sərfi-türki” əsərində ismin hal kateqoriyası ilə bağlı bəzi yeni fikirlər də özünü göstərir. O, Azərbaycan dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq hal sistemində müəyyənlik kateqoriyası məsələsinə toxunaraq ismin təsirlik halının müəyyən və qeyri-müəyyən formalarını nümunələrlə təsbit etmişdir. Müəllif sözün yalnız şəkli cəhətinə deyil, onun məzmununa da əhəmiyyət verərək göstərir ki, isimlərin təsirlik halı qeyri-müəyyənlik bildirdiyi zaman öz hal şəkilçisini itirir. Bununla da dilimizdə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik dərəcəsinin olduğunu da göstərmiş olur (3, 26).

Məhəmməd Əfşar “nitq hissələri” terminindən istifadə etməsə də, onun sözləri qruplaşdırmasından belə nəticəyə gəlmək olur ki, müəllif ərəb dilində olduğu kimi, onları üç əsas qrupa ayırır:

1. **Adlar** (babül-ism) bölməsində ad bildirən sözlər: ism (ismi-cins, ələm), ismi-sifət, ismimənsüb, ismi-təsğir, ismi-ədəd, ismi-işarə, ismi-zəmir, ismi-məkan (ismi-cənb) və s. aydınlaşdırılır.

2. **Feil** (babül-fe'l) bölməsində hərəkətə aid olan sözlər: feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları (şəkilləri və növləri), ismi-məsdər // hasili-məsdər (bu cür sözlər hərəkətin adını bildirdiyi üçün feil bəhsinə aid edilir) və s. əhatə olunur.

3. **Köməkçi nitq hissələri** (babül-mübhəmat vəl-ədəvat). Babül-mübhəmat termini altında Məhəmməd Əfşar mənası aydın olmayan, qeyri-müəyyən, müxtəlif cür başa düşülən sözlər kimi qeyri-müəyyən əvəzliliklər, sual əvəzlilikləri və nisbi əvəzliliklərdən, ədəvat sərləpvhəsi altında isə ayrılıqda leksik məna daşımayan, lakin digər sözlərlə birlikdə işləndikdə qrammatik mənənin yaranmasına xidmət edən köməkçi nitq hissələrindən (ədat, qoşma, nida, bağlayıcı, modal sözlər və s.) bəhs edir (3, 27).

M. Əfşar babül - isim adlanan hissədə ümumi və xüsusi isimlər haqqında məlumat verərək, ümumi isimlərin heyvan və əşya, xüsusi isimlərin isə Əli, Həsən, Hüseyn kimi adları bildirdiyini qeyd etmişdir.

M. Kazımbəy kimi, M. Əfşar da Azərbaycan dilində ismin yeddi halı olduğunu bildirmişdir. Bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, XX əsrin birinci yarısına qədər bütün əsərlərdə ismin yeddi halı olduğu qeyd edilərək ərəb terminləri ilə ifadə edilmişdir. Digər müəlliflər kimi M. Əfşar da morfologiyada "isim" əvəzinə "mübtəda" terminini işlətməmişdir. İsmi halları isə belə verilmişdir:

1.ibtidai; 2.izafə; 3.məfuli - əleyhə (yönlük); 4.məfuli – be

5.məfuli - məsdur; 6.məfuli - fiyə; 7.məfuli - mə

Feldən yaranan isimləri ismi-məsdər adlandıran M. Əfşar yazmışdır: "İsmi - məsdər" o kəlmədir ki, məsdərdən hasil olan bir halı göstərən məsdərin axırncı hərfini atıb "m" artırılır: gəlmək - gəlmə, almaq - alma və s."

O, felin zamanlarını belə izah etmişdir: "Zaman üçdür: mazi, hal, müstəqbel. Hal (indiki zaman): oxunur, çalınır, yazıram, yazırsan. Hal - müstəqbel hali - vəsfıyyəninin axırına - acaq \\ əcək, - ar\\ - ər gətirməklə düzəlir: Gələcək, yazacaq, yazaram, yazarsan, yazar, yazarıq, yazarsız, yazarlar.

M. Əfşar felin arzu formasını "feli - təmanna" adlandırmışdır. O, kitabında A. Bakıxanovdan, Ə. İrəvanidən tutmuş bir çox Azərbaycan dilçiləri kimi isim, fel və sərh/hərf adı ilə mübtəda, xəbər və ikinci dərəcəli üzvləri nəzərdə tutmuşdur. M. Əfşarın kitabında da ismi-mübtəda, fel-xəbər sərhədləri müəyyənləşdirilmişdir. Sərf, hərf və başqa cür adlandırılan ikinci dərəcəli üzvlər də qarışdırılmışdır. Məs: M. Əfşar "sərf" dedikdə "qoşmanı", bəzən də fel formasını nəzərdə tutmuşdur.

Əsərdə “Tərkibi - izafi” adı ilə söz birləşmələri ətraflı şəkildə izah edilmişdir. Cümlə növlərinə toxunan M. Əfşar “Əl - münhəmat və əl-ədavət” başlığı altında sual cümlələrindən söhbət açmışdır (4, 68 - 69).

Əsərdə göstərilən nümunələrə əsaslanaraq demək olar ki, “zərf” nitq hissəsi kimi yox, cümlə üzvü kimi qəbul edilir. “İsmi-sifət” bəhsində sifətin tərfi verilir və onun aid olduğu isim “mövsuf” (vəsf olunmuş) adlandırılır. Həmçinin, qeyd edilir ki, “türk dilində sifət ilə mövsuf arasında mütabiqət (uzlaşma) yoxdur; nə sanda, nə cinsdə və nə başqa hallarda və həmişə mövsufdan müqəddəm (əvvəl) düşür, məsələn: yaxşı kişi / kişilər / kişilərin”.

Bildiyimiz kimi sifətin digər nitq hissələrindən, xüsusilə də, isimlərdən əsas fərqi onun dərəcə kateqoriyasına malik olmasıdır. Tarixən sifətin dərəcələri haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin qrammatikası haqqında yazılmış bəzi kitablarda sifətin üç dərəcəsi (müqayisə, kiçiltmə, üstünlük) olduğu fikri irəli sürülürdü. Azərənşir tərəfindən 1924-cü ildə nəşr edilmiş qrammatika kitabında sifətin dərəcələri ərəb dilindəki sifət dərəcələrinə uyğun olaraq, yeddi növə bölünür. Dərəcələrin adları da ərəb dilində mövcud olan terminlər ilə adlanır. 1948-ci ilə qədər tərtib olunmuş dərsliklərdə də sifətin beş dərəcəsi olduğu göstərilmişdir: 1) adi, 2) kiçiltmə, 3) müqayisə, 4) üstünlük, 5) şiddətləndirici (9, 28).

M. Əfşar sifəti adlar qrupuna daxil edərək onu “ismi - sifət” adlandırmışdır. O, ilk öncə “İsmi - təxsir”dən (kiçiltmə bildirən sifətlər) danışmış, onun - cığ şəkilçisi ilə əmələ gəlməsini göstərmişdir.

Məhəmməd Əfşar sifətin üç əsas dərəcəsini fərqləndirmiş və onların növlərini göstərmişdir:

1. “Adi”: Məsələn: gözəl;

2. “İzafi” (əlavə): 1. adi dərəcə + -raq şəkilçisi; 2. a) çıxışlıq halda olan söz + adi dərəcə; b) artıq // ziyadə // çox // dəxi sözlərilə;

3. “Ə’la” (üstün): 1. İsmi-sifətə “əh” ədatını qoşmaqla; 2. ziyadə, çox, nəhayətdə, gəyətdə, ifrat sözlərini qoşmaqla; 3. Mübaligə (şişirtmə) (9, 29).

Gördüyümüz kimi, M.Əfşarın özünəməxsus bölgü prinsipi olmuşdur.

Beləliklə, məlum olur ki, Əfşar yaradıcılığında işlənən dilçilik terminləri mənşə baxımından təhlil edilmişdir. Təhlil nəticəsində aydın olur ki, həmin dövrdə işlənən terminlərin əksəriyyəti ərəb mənşəli olduğundan, həmin terminlər sonrakı dövrlərdə dilimizdən çıxaraq yeniləri ilə əvəz olunmuşdur.

Mirzə Kazım bəyin 1839-cu ildə tərtib etdiyi 556 səhifədən ibarət “Грамматика турецко-татарского языка” (“Türktatar dilinin qrammatikası”) əsəri (Həmin əsər 1846-cı ildə Kazan şəhərində “Общая грамматика турецко-татарского языка” adı ilə işıq üzü görmüşdür) öz dövründə Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən rusdilli insanlar üçün qrammatika üzrə ilk mükəmməl dərslik və metodik vəsait rolunu oynamışdır. Azərbaycan dilinin fonetik, sintaktik və morfoloji quruluşu haqqında məlumatların əks olunduğu bu əsər üç hissədən

ibarətdir. M. Kazım bəy əsərin birinci hissəsində fonetika və morfolojiyanın feilə qədər olan bölmələrini, ikinci hissəsində feil, zərf və köməkçi nitq hissələri bölmələrini, üçüncü hissəsində isə sintaksisə dair bölmələri əhatə etmişdir.

L.Budaqovun 1857-ci ildə Moskvada nəşr etdirdiyi “Практическое руководство турецкого-татарского азербайджанского наречия” adlı dərslik 20 dərstdən ibarət idi. Bu dərslikdə əvvəlcə sözlərin fonetik və morfoloji quruluşu, onların tərcüməsi, rus dilində verilmiş mətnlərin tərcüməsi, sonra rus dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən rus dilinə müqayisəli tərcümələr verilərək, hər bölmənin sonunda mətnlərdə olan sözlərin morfoloji təhlili verilmiş və sintaktik xüsusiyyətləri izah edilmişdir (3, 11).

Lakin bunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, L. Budaqovun “Практическое руководство турецкого-татарского азербайджанского наречия” adlı dərsliyi öz dövrü və Azərbaycan dilçilik tarixi üçün xeyli əhəmiyyət kəsb etsə də, elmi cəhətdən M. Kazım bəyin “Грамматика турецко-татарского языка” adlı tədqiqat əsərindən çox aşağı səviyyədə idi.

1934 - cü ildə İ.Həsənov və A.Şərifov tərəfindən hazırlanmış “Qramer” adlı dərsliyin birinci hissəsi “Morfoloji” adlansa da, dərslikdə “morfolojiya” sözünün mənası açıqlanmamış, yalnız “Giriş” adlı hissədə qeyd olunmuşdur ki, “Qramer üç əsas şöbəyə ayrılır: Fonetika - nitq səsləri bəhsi; Morfolojiya - nitq kəlmələri quruluşu və onların nitqdə dəyişməsi bəhsi; Sintaksis - cümlə quruluşu və cümlələrin bir - birinə bağlanması bəhsi” (6, 46).

Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev tərəfindən 1938 - ci ildə hazırlanıb nəşr edilən “Qrammatika” adlı dərslikdə isə morfolojiyaya verilən tərif dəyişdirilərək “Fikirlərimizi ifadə etmək üçün sözlərin müəyyən mənalarla bağlı olaraq düşükləri şəkillərindən bəhs edən hissəyə morfolojiya deyilir” formasında verilmişdir.

“Morfolojiya” anlayışının mənası termin kimi ilk dəfə 1941 - ci ildə tərtib olunan dərslikdə izah olunaraq bildirilmişdir ki, “Morfolojiya”, yəni söz bəhsi sözlərin təşkilini və dəyişməsinə öyrədir”(1, 3).

1945 - ci ildə nəşr olunmuş dərslikdə “morfolojiya” yenidən “şəkliyyat” termini ilə əvəz olunaraq, 1951 - ci ilə qədər belə ifadə olunmuşdur. Sonrakı dərsliklərdə də morfolojiya termini haqqında heç bir məlumat verilməyərək mənası açıqlanmamışdır. 1959 - cu ildə S.Cəfərov tərəfindən tərtib edilmiş dərsliyin əsas bölməsi “Morfolojiya” adlandırılmasına baxmayaraq, burada həmin termin haqqında yalnız “Morfolojiya cümlədə sözlərin dəyişilməsi və sözlərin düzəldilməsi qaydalarını öyrədir” cümləsi verilmişdir (5, 13).

Bu cür yanaşma 1994 - cü ilə qədər davam etmişdir. Həmin il Ə.Əfəndizadə və B.Əhmədov tərəfindən V siniflər üçün hazırlanıb nəşr olunan “Türk dili” dərsliyində də bölmələrdən biri “Morfolojiya” adlandırılmışdır. Lakin bu dərslikdə özündən əvvəlkilərdən fərqli olaraq, həmin bölmədə ilk

öncə qrammatika haqqında məlumat verilərək, onun iki hissədən, yəni, morfolojiya və sintaksisdən ibarət olduğu göstərilmişdir. Həmçinin, morfolojiya termininin mənası açıqlanaraq qeyd olunmuşdur ki, “morfolojiya” yunan dilində “morfos” (forma) və “loqos” (bəhs) sözlərinin birləşməsindən yaranaraq “sözün formaları haqqında bəhs” mənasını ifadə edir. Dərsləkdə morfolojiya termini belə açıqlanmışdır: “Morfolojiyada sözlərdən nitq hissələri kimi bəhs olunur və onların quruluşu, dəyişmə xüsusiyyətləri öyrənilir” (7, 105).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, “Türk dili” XX əsrdə nəşr olunmuş dərsləklər arasında ilk dərslək idi ki, “Morfolojiya” haqqında ətraflı və dəqiq elmi məlumatlar əks olunmuşdu. Həmin məlumatlar 2000 -ci ildə hazırlanmış dərsləklərdə də olduğu kimi verilmişdir. Son illərdə morfolojiya haqqında yazılmış bəzi elmi əsərlərdə bu sahənin adlandığı termin haqqında məlumatlar verilərək, alındığı dil və əhatə sahələri izah edilir. Buludxan Xəlilov tərəfindən hazırlanaraq 2000 – ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” (I hissə) əsərini belə elmi əsərlərə aid etmək olar. Əsərdə morfolojiya qrammatikanın əsas şöbələrindən biri kimi göstərilərək, adının yunan mənşəli iki sözün birləşməsindən yarandığı qeyd olunmuşdur: morpho- «forma», logos- «elm». Buludxan Xəlilov bildirmişdir ki: “Morfolojiya sözün formasını öyrənir. Sözü həm də dilçiliyin leksikologiya şöbəsi də tədqiq edir. Lakin leksikologiya sözü lüğəvi vahid kimi leksik- semantik cəhətdən, o cümlədən işlənmə dairəsinə və mənşəyinə görə araşdırır. Morfolojiya isə sözdəki morfoloji- qrammatik qanunauyğunluqları aşkara çıxarır.

Əsərin “Morfolojiyanın növləri” adlı bölməsində Morfolojiya şöbəsinin sözün morfoloji - qrammatik xüsusiyyətlərini müxtəlif istiqamətdə tədqiq edib öyrəndiyi bildirilərək, bu səbəbdən də, onun müxtəlif növlərinin meydana çıxmasından danışılmışdır. Bu baxımdan B.Xəlilov morfolojiyanın növlərini “Təsviri morfolojiya”, “Tarixi morfolojiya” və “Müqayisəli morfolojiya” növlərinə bölərək, “Tarixi morfolojiya”nın izahını belə vermişdir: “Dil yarandığı gündən inkişaf edir, təkmilləşir. Tarixi morfolojiya dilin morfoloji quruluşunu tarixi istiqamətdə tədqiq edib öyrənir. Eyni zamanda nitq hissələrini və onlara məxsus morfoloji göstəriciləri, kateqoriyaları tarixilik baxımından araşdırır. Məlumdur ki, dövrümüzə gəlib çatan dil nümunələrinə əsaslanmaqla Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi XIII əsrdən başlanır. Bu dövrdən indiyə qədərki müddət ərzində dilimizin morfoloji quruluşu tarixi morfolojiyanın tədqiq obyektinə kimi götürülür” (8, 40).

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov Ə, Quliyev D., Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Azərnəşr, B.- 1941. s.3
2. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. II hissə (Morfologiya, sintaksis). AMİ - nin "Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi" ixtisası üçün dərs vəsaiti. B.- 2013.
3. Adilov V., Babazadə R. Mirzə Məhəmməd Əfşar fənni - sərfü nəhvi - türki (qrammatik oçerk, mətnin transliterasiyası, lüğət və əlyazmanın fotosurəti). B.- 2015. 260 s.
4. Atakişiyev E. N. Əfşarin yaradıcılığında dilçilik terminləri haqqında. Dilçilik institutunun əsərləri. B.-2012. s. 68-69
5. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. B.-Azərnəşr, 1959. s.13
6. Çobanzadə B., F. Ağazadə. Türk qrameri. 1930, s.46
7. Əfəndizadə Ə., Əhmədov B. Türk dili. V sinif üçüncü dərəcəlik. B.-1994. S.105
8. Xəlilov B. "Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası" (I hissə). B.-2000, 280 s.
9. Kazımov Qəzənfər. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı: "Ünsiyyət", 2000.

АЛИЕВА ТАРЛАН

ИЗУЧЕНИЕ MORFOLOGИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследован исторический путь самого большого раздела лингвистики – морфологии и изучены различные подходы к этой области в разное время. Объект исследования морфологии - слово. В отличие от лексикологии, морфология изучает грамматическое значение слов. В ходе исследования морфологического термина включительно в учебники было известно, что использования морфологических понятий исторически обоснован различными правилами и законами. В то же время, в статье объяснено значение термина морфологии и были обсуждены идеи ученых лингвистов в разные исторические периоды.

Следует отметить, что в XIX веке Мухаммад Афшар имел большую роль в развитии Азербайджанского языковедения. В его произведении было отдельно исследовано морфологическая структура Азербайджанского языка. М.Афшар в своей работе дал информацию о существительных, глаголах и вспомогательных частях речи.

ALIYEVA TARLAN

**STUDY OF MORPHOLOGICAL FEATURES OF AZERBAIJANI
LANGUAGE IN HISTORICAL ASPECT**

SUMMARY

In the article is investigated the historical path of the largest section of linguistics - morphology and studied the different approaches to this area at different times. At the same time, in the article was explained the meaning of morphology and discussed the ideas of scientists linguists in different historical periods.

Object of morphological investigations is the word. Unlike lexicology, morphology studying the grammatical meaning of the words. During the investigation the inclusion of the term morphology to the textbooks, it was known that the use of morphological understandings historically justified the different rules and laws.

It should be noted that in the nineteenth century, Mohammad Afshar had a great role in the development of Azerbaijan linguistics. In his work was separately investigated the morphological structure of the Azerbaijani language. M. Afshar in his work gave information about nouns, verbs and auxiliary parts of speech.

Elmi rəyçi: fil.ü.f.d. Əliyev Ə. U.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *Azərbaycan, İngilis, dil, inkarlıq, prefiks, suffiks*

Key words: *Azerbaijan, English, language, negative, prefix, suffix*

Ключевые слова: *Азербайджан, Английский, язык, префикс, суффикс*

İngilis dilində olduğu kimi azərbaycan dilində də tabeli mürəkkəb cümlələrin istifadə arealı kifayət qədər genişdir və ingilis dili tabeli mürəkkəb cümlələrinin strukturunda olduğu kimi dilimizdə də bu cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrdən biri müstəqil, digəri isə ondan asılı olur.

İngilis və azərbaycan dillərindən qarşılıqlı tərcümənin geniş vüsət aldığı üçün bu dillərdə olan mürəkkəb cümlələrin birindən digərinə tərcümə məsələsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Məhz bu məqalənin aktuallığı da bundadır.

Hər iki dildə budaq cümlələrin növlərinin tipoloji tədqiqatını və tərcümə məsələlərini öyrənməkdən ötrü onların cümlə daxilindəki yerinə, tələb etdikləri suala və bağlayıcılara diqqət etmək zəruridir.

İngilis dilində budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır:

1. Tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla, bağlayıcı və nisbi əvəzlilik və ya zərflərlə;

I had no idea **where** he was going.

2. İngilis dilində mürəkkəb cümlələrdə istər tabeli və ya istərsə də tabesizlik əlaqəsi olan cümlələrdə, cümlələr arasında əlaqə yaratmaqdan ötrü intonasiyadan istifadə olunur. Yəni, asindetik bağlayıcılıq prinsipindən istifadə olunur:

He says he will come next week.

Azərbaycan dilində də demək olar ki, mürəkkəb cümlələr daxilində əlaqəlilik prinsipi ingilis dilində olduğu kimi baş verir. Azərbaycan dilində baş və budaq cümlələrin bir-biri ilə bağlanması prinsipləri və yolları aşağıdakı kimidir:

1. Asindetik yolla, yəni budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır: Adam var, heç nəyi bəyəndirmək olmur. Mən bilirəm o niyə bizə gəlmir.
2. Analitik yolla-budaq cümlə baş cümləyə ya bağlayıcı, ya da bağlayıcı söz, və yaxud da ədat vasitəsi ilə bağlanır: Lakin ona gün kimi aydın idi **ki**, bu duyğu da ötəridi.
3. Azərbaycan dili ingilis dilindən fərqli olaraq sintetik dillər qrupuna aid olduğu üçün azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin elementləri bir-biri ilə

münasibətdə olmasının özünəxas cəhəti, sintetik yolla olmasıdır. Yəni, budaq cümlə baş cümlədə intonasiyanın müşayiəti ilə, -sa, -sə və -mı, -mi, -mu, -mü şəkilçilərinin iştirakı ilə bağlanır:

Bir gün azdırsa, iki gün qal. Yağış yağsa, məhsul bol olar.

4. Azərbaycan dilində bağlayıcılıq funksiyasının digər bir üsulu isə analitik-sintetik yolla, yəni baş cümlə budaq cümləyə həm bağlayıcı söz, həm də - sa, - sə şəkilçisi ilə bağlanır:

Əgər bilmək istəyirsənsə, **açıqı**, hinduların işinə qarışmağımızın xeyri olmayacaq. İngilis dilindən azərbaycan dilinə və ya geriye tərcümədə çətinliyə səbəb olan tabeli mürəkkəb cümlələri düzgün tərcümə etmək və ya qarşılığını vermək üçün onların tərkibindəki baş və budaq cümlələri tapmaq və budaq cümlənin növünü müəyyən etmək mütləq lazımdır.

Tabeli cümlə tərkibində mübtəda funksiyası daşıyan budaq cümləyə mübtəda budaq cümləsi deyilir. İngilis dilində mübtəda budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı, bağlayıcı əvəzlilik, bağlayıcı zərflər vasitəsi ilə bağlandığı halda azərbaycan dilində bu vəzifə asindetik metodun vasitəsi ilə həyata keçirilir:

That they were ,in truth , sisters was clear from the facial resemblance between them.

Nümunədən də göründüyü kimi ingilis dilində mübtəda budaq cümləsində “that” bağlayıcısı işləndiyi halda tərcümədə onun yerini intonasiya tutmuşdur.

Azərbaycan dilində mübtəda budaq cümlələrində bağlayıcı əvəzliliklərin verilməməsinin səbəbi dilimizdə mürəkkəb cümlə konstruksiyasında kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlıdır.

Why he went to the south is not clear to us.-Onun niyə cənuba getməyi bizə məlum deyil.

Göründüyü kimi “why” bağlayıcı əvəzliyi dilimizə tərcümədə “bağlayıcı” kimi nəzərə alınmamışdır.

Buradan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, tərcümə zamanı bağlayıcı zərflərdən imtina prinsipinə bütün hallarda riayət etmək olmaz. Əgər sonuncu nümunədə biz bağlayıcı əvəzliyi atmış olsaq, onda cümlənin qrammatik mənası pozulmuş olar.

İngilis dilində mübtəda budaq cümlələrinin özünəxas və dilimizdən fərqli olaraq, bir özəl cəhəti də vardır. Bu da, budaq cümlə baş cümlədən sonra gəldiyi halda, baş cümlənin formal “it” əvəzliyi ilə başlamasıdır:

It was strange that she hadn't come to us. Onun bizə gəlməməyi qəribə idi.

Azərbaycan dilində formal əvəzlilik anlayışı yoxdur və cümlə anlayışı dedikdə dilimizdə iki əsas üzvü-mübtəda və xəbəri olan bir forma başa düşülür.

Azərbaycan dilində formal əvəzliyi əvəz etmək üçün adətən budaq cümlənin mübtədasından istifadə olunur. Məsələn, qeyd olunmuş nümunədəki, “onun bizə gəlməməyi” budaq cümlə baş cümlənin mübtədasını azərbaycan dilinə tərcümədə əvəzləmişdir.

Azərbaycan dilində mübtəda budaq cümləsi bir çox hallarda baş cümlədən sonra, bəzi hallarda isə baş cümlədən əvvəl gəlir. Baş və budaq cümləni bir-birinə “ki” bağlayıcısı bağlayır. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəldikdə “kim”, “kim ki” bağlayıcı sözlərlə adətən baş cümləyə bağlanır:

Ürəyimdən keçir **ki**, buralardan doğma yurduma köç edim.

Mübtəda budaq cümləsi bəzən intonasiya ilə də baş cümləyə bağlana bilər.

İki ildir, xaricə köçüblər. Kim tələsir, o gəlsin.

İngilis dilində predikativ budaq cümləsi baş cümləyə 1) that, if, whether, as if bağlayıcıları, 2) who, what, which bağlayıcı əvəzlilikləri, 3) when, where, how, why bağlayıcı zərfləri ilə bağlanır:

The trouble is **that** I have lost his address.-Məsələ ondadır **ki**, mən onun ünvanını itirmişəm.

Azərbaycan dilində xəbər budaq cümləsi əsasən baş cümlədən sonra gəlir və ona “ki” bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlənin xəbəri daha çox odur, budur, elədir, belədir, o idi, bi idi, bu oldu, o oldu və s.sözlərlə ifadə olunur:

İstədiyim odur **ki**, sən bir vəzifə sahibi olasan.

Göründüyü kimi istər ingilis və istərsə də azərbaycan dilini predikativ budaqlı tabeli mürəkkəb cümlələrin konstruksiyası arasında oxşarlıq vardır. Yəni, baş və budaq cümlələri sıralaması eynidir. Yalnız üslubi çarələrə xidmət edən tabeli predikativ mürəkkəb cümlələrdə bu sıralama dəyişə bilər.

Eynilik və bənzərlik olduğu üçün predikativ budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələri azərbaycan dilindən ingilis dilinə və əksinə tərcümə etməkdə o qədər də çətinlik yaranmır.

Tamamlıq budaq cümləsimürəkkəb cümlə tərkibində tamamlıq funksiyası daşıyan budaq cümləyə tamamlıq budaq cümləsi deyilir.Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin fəllə ifadə olunmuş xəbərini tamamlayır:

I don't know **what** you are talking about.-Mən bilmirəm, sən nədən danışırısan.

Tamamlıq budaq cümləsi bəzən felin şəxssiz formasına və ya sifətə aid ola bilər, onların mənasını tamamlayır.

I would like to see **where** you live, Jane.-Mən sənənin yaşadığın yeri görmək istərdim, Ceyn.

Verilən nümunələrdən göründüyü kimi azərbaycan dilində tərcümə zamanı budaq cümlə baş cümlənin mübtədası ilə xəbərinin arasında verilmişdir. Bu da dillər arasında olan müxtəlifliyin təəcəssümüdür.

İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə 1) bağlayıcılarla: that, whether, if, lest. 2) bağlayıcı əvəzliliklərlə: who, what, which. 3) bağlayıcı zərflərlə: when, where, how, why bağlayıcıları ilə bağladığı halda azərbaycan dilində bu funksiyanı “ki”, “kim ki”, “kimə” və intonasiya yerinə yetirir:

I felt certain now **that** I had seen him somewhere. Mən əmin oldum ki, onu hardasa görmüşəm.

Budaq cümlə baş cümlənin daxilində verildikdə isə azərbaycan dilində heç bir bağlayıcıdan istifadə olunmur:

I wonder if he likes his job ?-Görəsən , o işini bəyənir?

Tamamlıq budaq cümləsi ingilis dilində də azərbaycan dilində olduğu kimi baş cümləyə heç bir vasitə olmadan ancaq yanaşma üsulu ilə də bağlana bilər:

I am afraid I trouble you too much- Qorxuram, mən sizi çox narahat edirəm.

Azərbaycan dilində də bəzən tamamlıq budaq cümləsi yalnız intonasiya ilə baş cümləyə bağlanır:

Mən bilirəm, sən nəyi nəzərdə tutursan.

Tabeli tamamlıq budaq cümlələrdə baş cümlə ilə budaq cümlə yerləri eyni olduğu üçün azərbaycan dilindən ingilis dilinə və əksinə tərcümə zamanı hər hansı bir problem yaratmır.

İngilis dili təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə azərbaycan dilində olan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin strukturu arasında müəyyən differensiallar mövcuddur. Strukturoloji differensiallıq olmasına rəğmən, funksionallıq nöqteyi-nəzərdən təyini budaq cümlələr istər ingilis dilində və istərsə də azərbaycan dilində eyni xüsusiyyətə malikdirlər. Hər iki dildə təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə, yaxud əvəzliliklə ifadə edilmiş hər hansı bir üzvə aid olur, onu təyin edir:

This is the house where I live. - Bu ev mənim yaşadığım evdir.

İngilis dilində təyini budaq cümlələr baş cümləyə- 1) who, whose, which, that, as nisbi əvəzlilikləri 2) when, where, how, why nisbi zərflərlə bağlandığı halda azərbaycan dilində bu yanaşma yolu ilə və yaxud asindeton yolla həyata keçirilir:

That happened in the year when I came to Moscow. Bu mən Moskvaya gələn ildə baş vermişdi.

Azərbaycan dilinin təyini budaq cümlələrinə də nəzər yetirdikdə, onların da ingilis dili təyini budaq cümlələri kimi iki növə-1)məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri (Limiting Attributive Clauses) və təsviredici təyin budaq cümlələri (Descriptive Attributive Clauses) bölmək olar. Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri təyin olunan sözü mənacə məhdudlaşdırır və müəyyənləşdirir.

Bu qəbildən olan təyini budaq cümlələri ingilis dilində baş cümləyə ya nisbi əvəzliliklərlə who, which, that, ya da

when, where, how, why zərfləri, ya da heç bir bağlayıcı olmadan bağlanır. Azərbaycan dilində isə bu yanaşma funksiyası ilə yerinə yetirilir:

He is the student that we saw at the theatre yesterday. O, dünən bizim teatrda gördüyümüz oğlandır.

İngilis dilindən azərbaycan dilində məhdudlaşdırıcı təyini budaq cümləli mürəkkəb cümlələri tərcümə edərkən, ilk öncə baş cümlənin mübtədasını sonra budaq cümləni bütöv və sonda isə baş cümlənin predikativini və ya predikatını vermək lazımdır.

Təsviredici təyin budaq cümlələri təyin olunan söz haqqında əlavə məlumat verir. Təsviredici təyin budaq cümlələri baş cümləyə nisbi əvəzliliklərlə, xüsusi ilə də who və which, habelə nisbi zərflərlə bağlandığı halda azərbaycan dilində məhdudlaşdırıcı budaq cümlələrdə olduğu kimi yanaşma yolu ilə aparılır:

Tom's brother who lives in Moscow is a doctor. - Tomun Moskvada yaşayan qardaşı həkimdir.

Tərcümə zamanı məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrə aid olan xüsusiyyətlər təsviredici təyin budaq cümlələrinə də aid etmək olar.

Qeyd: Mübtədaya aid olan təyin budaq cümləsi tərcümədə çətinlik törədir. Belə ki, o, baş cümlənin mübtədası ilə xəbərini bir-birindən ayrı salır və bununla da onlar arasındakı əlaqəni tez aydınlaşdırmağa mane olur. Belə hallarda səhvə yol verməmək üçün əvvəlcə təyin budaq cümləsini xəyalən bir anlığa atmaq, baş cümlənin məzmununu aydınlaşdırmaq, sonra hər iki cümləni (baş və budaq) birlikdə tərcümə etmək lazımdır.

Azərbaycan dilində təyin budaq cümləsi yanaşma üsulu ilə yanaşı, bağlayıcılar vasitəsi ilə də əlaqələndirilir. Bu halda təyin budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir və budaq cümləyə çox vaxt "ki" bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu yalnız mübtədanın təyini rolunda təyini budaq cümlə iştirak etdikdə baş verir. Baş cümlədə əsasən elə, belə bir, bir, o, həmin əvəzlilikləri də işləyə bilər:

Bu dağlarda elə çiçəklər var **ki**, min dərddə dərmandır.

Bəzən Azərbaycan dilində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl də işlənir və ona hansı, kim, nə bağlayıcı sözlər ilə bağlanır:

Hansı mövzunu yaxşı bilirsən, o mövzunu da danış.

İngilis dilində bir mənalı olaraq, üslubi priyomlar istisna olmaqla təyin budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəldiyi üçün və azərbaycan dilində bu qrammatik hadisə olduğu üçün, tərcümə zamanı birinci olaraq baş cümləni sonra isə budaq cümləni tərcümə etmək lazımdır.

Azərbaycan dilində təyin budaq cümləsi nadir hallarda baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır:

Kitab var, heç oxumaq istəmirsən.

İngilis dilinə bu cümlələri həm bağlayıcı və həm də intonasiya vasitəsi ilə baş cümlə ilə budaq cümləni birləşdirməklə tərcümə etmək olar:

There are books, (which) nobody wants to read

Göründüyü kimi Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində həm intonasiyadan və həm də bağlayıcıdan istifadə etməklə tabeli təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlələr qurmaq mümkündür. İntonasiya vasitəsi ilə ingilis dilində təyin budaq cümlələrin işlədilməsi yazılı nitqlə müqayisədə üstünlük təşkil edir.

Zərflik budaq cümlələri (Adverbial Clauses)- İngilis dilində zərflik budaq cümlələri baş cümləyə əsasən tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla bağlanır. Eyni zamanda zərflik budaq cümlələri baş cümləyə həm bağlayıcı ilə, həm də bağlayıcısız bağlana bilər. İngilis dilində əksər zərflik budaq cümlələri baş cümlədən həm əvvəl, həm də sonra işləyə bilər. Azərbaycan dilində isə zərflik budaq cümlələri baş cümləyə bağlayıcısız intonasiya və yaxud şəkilçilər vasitəsi ilə bağlanır. Onların tabeli mürəkkəb cümlə daxilində yerinə gəldikdə isə ingilis dilində olduğundan fərqli olaraq, onlar adətən baş cümlədən həm əvvəl gəlirlər:

I would buy a car if I were you-Mən sənə yerinə olsaydım maşın alardım.

Zaman budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki iş, hal, və hərəkətin zamanını bildirir. Zaman budaq cümləsi ingilis dilində baş cümləyə when, till, untill, while, after, as soon as, since, before və s. Azərbaycan dilində isə da, dı, qədər, ikən, sonar, kimi, bəri, əvvəl və s. morfem və bağlayıcı zərflərlə:

Ring me up **when** you are free.- Boş olan **kimi** mənə zəng vur.

Baş cümləyə when bağlayıcısı ilə birləşən zaman budaq cümləsini “when” zərfləyi ilə başlanan mübtəda, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümlələri ilə qarışdırmaq üçün həmin cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlədəki yerinə və tələb etdiyi suala diqqət yetirmək lazımdır:

1. She was reading a book when I came-Mən gələndə o kitab oxuyurdu (zaman budaq cümləsi).

2. When he will come is not known.-Onun nə zaman gələcəyi bəlli deyildir.(mübtəda budaq cümləsi).

3. The question is when he will come-Məsələ onun nə vaxt gələcəyidir (xəbər budaq cümləsi).

4. I don't know when he will come-Mən onun nə vaxt gələcəyini bilmirəm (tamamlıq budaq cümləsi).

5. This is the day when we met-Bu bizim görüşdüyümüz gündür (təyin budaq cümləsi).

Həm ingilis və həm də azərbaycan dilində yer budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində yer zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki icra olunduğu yeri bildirir:

The spaceship landed **where** it was supposed to. -Kosmik gəmi güman edilən yerdə endi.

Baş cümləyə "where" bağlayıcısı ilə birləşən yer, mübtəda, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümlələrini düzgün fərqləndirmək üçün onların mürəkkəb cümlədəki yerinə və tələb etdiyi suala istinad etmək lazımdır:

1. We found him where he worked- Biz onu işlədiyi yerdə tapdıq. yer budaq cümləsi).
2. Where she lives is known to everybody.- Onun harada yaşadığı hər kəsə bəllidir.
(mübtəda budaq cümləsi)
3. The problem is where we can get water-Problem suyu haradan əldə edə bilməməkdir.(xəbər budaq cümləsi).
4. Do you know where she lives?-Onun harada yaşamasını bilirsənmi?(tamamlıq budaq cümləsi).
5. This is the village where he lived - Bura onun yaşadığı kənddir. (təyin budaq cümləsi).

Qeyd olunan xüsusiyyətlərin tərcümədə elə bir rolu yoxdur. Nəzəri baxımından cümlələri fərqləndirmək üçün bu incəlikləri bilmək zəruridir.

Səbəb budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə daxilində səbəb zərfliyi funk-siyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin səbəbini bildirir. Bu növ cümlə-because, since,as,for the reason, that, on the ground that, seeing that və s. kimi bağlayıcılarla bağlanır:

I can't go because I have no ticket.-Mən gedə bilmirəm, çünki biletim yoxdur.

Nəticə budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliyi funk-siyası daşıyır .Bu cümlələr baş cümləyə such...that,that(so...that) bağlayıcıları və-sitəsi ilə birləşir:

He went to the lecture so early that he got a good seat.

O, mühazirəyə tez getdiyindən yaxşı yeri tutdu.

Məqsəd budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə daxilində müqayisə zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətlə budaq cümlədəki hərəkətin müqayisəsini bildirir.

Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə than as, as...as, not so...

as, as if, as though, the more...the more, the less...the less və s. bağlayıcıları ilə bağlanır.

It is not so bad as you think it is.Bu elə də sən fikirləşdiyin kimi pis deyil.

Şərt budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə daxilində şərt zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra şərtini bildirir. Bu cümlələr baş cümləyə if, unless, on condition, supposing, provided bağlayıcıları vasitəsilə bağlanır:

If I see him tomorrow, I 'll ask him about it. Sabah mən onu görsəm, bu haqda ondan xahiş edərəm.

Güzəşt budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə daxilində güzəşt zərfliyi funksiyasında çıxış edir və baş cümlədəki fikrə qarşı duran və ya ona güzəştə gedən fikri ifadə edir. Bu növ budaq cümlə baş cümləyə *though, although, as even if, even though, however, whoever, whatever, whichever* və s. bağlayıcılarla bağlanır:

Daylight was yet three hours away, though it was already six o'clock. Saat altı olsa da, gün işığı artıq üç saat idi ki, getmişdi.

Tərzi hərəkət budaq cümləsi cümlə tərkibində tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin necə, nə cür icra olunduğunu bildirir. Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə *as* bağlayıcısı ilə bağlanır:

She did exactly as he told her. O, mənim ona dediyim kimi etmişdi.

Nəticə: Beləliklə, ingilis və azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlələr mövcuddur. Bu baxımdan, ingilis və azərbaycan dillərində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər aşkara çıxır:

1. Hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlə beş növdə qruplaşdırılır.

2. Müqayisə olunan dillərdə budaq cümlənin növündən asılı olaraq budaq cümlə ya baş cümlədən əvvəl, ya da ondan sonra gələ bilər.

3. İngilis dilində tamamlıq, təyin, şərt budaq cümlələri baş cümləyə bağlayıcısız da birləşirlər. Azərbaycan dilində də bağlayıcısız birləşə bilən budaq cümlələr mövcuddur, lakin bu sıraya tamamlıq, təyin və şərt budaq cümlələrindən başqa mübtəda budaq cümləsi də daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, Bakı, 1974
2. Oruc Musayev. "İngilis dilinin qrammatikası", Bakı: Maarif nəş, 1986
3. Martin Hewings. "Advanced grammar in use", London, Cambridge univ. 2005
5. Qordon. E.M. . "A grammar of present day English", Moskva, 1980

LEYLA MEHDIYEVA

COMPARATIVE STUDY OF THE ENGLISH AND AZERBAIJANI COMPLEX SENTENCES

SUMMARY

The article deals with the complex sentences of the English and Azerbaijani languages. They are compared in accordance to the structures of the complex sentences. The similar and different features among the complex sentences are analyzed in the article. One of the key issue and topicality to study the compound clauses in the English language is that to learn the methods and ways to translate them into the Azerbaijani language. The article proposes some models and forms to the people who are involved in the translation and interpretation process. In here we came to a conclusion that regardless the both languages are different there are similarities as well. Hope the article will be useful for the people involved in the training and teaching process as well.

ЛЕЙЛА МЕХТИЕВА

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается сложные предложения на английском и азербайджанском языках. Они сравниваются в соответствии с конструкциями сложных предложений в этих языках. Разные и похожие особенности сложных предложений анализируются в статье. Одним из ключевых выводов и актуальности для изучения сложных предложений в английском языке является то, что для методов перевода, чтобы перевести их на Азербайджанском языке.

В статье предлагаются некоторые модели и формы для людей, которые участвуют в процессе перевода и интерпретации. Вот здесь мы подошли к заключению, что независимо оба языка различаются есть похожие элементы, а также. Надеюсь, что эта статья будет полезна для педагогов в процессе преподавания и квалификации.

Rəyçi Fil.f.d., dos. Sədi Saleh oğlu Sadiyev

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

BAHAR BƏRDƏLİ (Məmmədova)

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

NURƏNGİZ GÜNÜN NƏSRİNDƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ PROBLEMLƏR

Açar sözlər: N.Gün, uşaq, Tanrı, nəsir, povest, kənd, şəhər

Ключевые слова: Н.Гюн, дети, Бог, проза, повесть, деревня, город.

Keywords: N.Gyun, children, God, fiction, novel, village, town.

N.Gün ədəbiyyata şeirlə gəlib. Lakin onun ilk çap olunan mətbu əsəri nəsr əsəridir. 1981-ci ildə “Ulduz” jurnalında işıq üzü görən bu povesti “Tanrı bəşər övladıdır” adlanır. Əsərin epigraf yerində oxuyuruq: “Bu kitabı sizə həsr edirəm, mənim fatimələrim, kozettalarım, zoluşkalarım! Ruhunuza aramsız bir nəğmə oxuyuram!... N.Gün”.

Əsərin baş qəhrəmanı Gənc xanımdır. Şəhərdə yaşayır və kiçik yaşlı bir qızı da var. Povestin sujet xətti bu xanımın şəhərdən kəndə getməsi – qohumlarının evində qonaq qalması və burda gördükləri, düşündükləri üzərində qurulub. Onun uşaqlıq xatirələrinə, uşaqlıq yoldaşları ilə münasibətlərinə geniş yer verilib. Bir neçə yetim uşağın acı həyat hekayəsi isə daha çox önə çəkilib.

Akademik Bəkir Nəbiyev “Nəsrimiz bu gün” məqaləsində 1960-70 və 1980-ci illərdə ədəbiyyata gələn yazıçıların əsərlərinə nəzər salarkən qeyd edir ki: “Müasir yazıçının, əsl sənətkarın yaradıcılıq yolu həyatın, cəmiyyətin inkişaf mərhələləri ilə bağlı olan əxlaqi-mənəvi problemlərdən ayrı təsəvvür edilmir. Bu problemlər yazmağa başladığı ilk ciddi əsərlərindən tutmuş, yetkin çağlarında böyük şöhrət gətirən ən qiymətli əsərlərdə də həmişə sənətkarın diqqət mərkəzində olur, onu düşündürür, həyəcanlandırır”. (1, 24)

Bu mənada N.Günün povestində də eyni aqibətlə qarşılaşırıq. Əsərdə ən çox əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər diqqət mərkəzindədir. Müxtəlif dünyagörüşlü insan obrazları qalereyasında həyata, cəmiyyətə, insanlara baxışların da müxtəlifliyini görürük. Bibi, bibiqızı, bibioğlu, onun yeznəsi, dostu, kənd adamları – sadələvh, kasıb, ancaq gözütöx, yetim uşaqlar, onların problemləri povestin əsas qayəsidir.

Akademik daha sonra yazır ki, “... ədəbiyyatımızın ən yaxşı nümunələrinin hamısında çox vacib əxlaqi-mənəvi məsələlər insanın daxili aləminin bədii təşrihi vasitəsilə açılıb təqdim olunur və surətlərin münasibəti bədii təsvirin, təhkiyənin əsasını təşkil edir” (1, 24).

N.Gün də bu mənəvi-əxlaqi prinsiplərə söykənir və paralel olaraq həm qəhrəmanı Məryəmin uşaqlıq illərini, onun düşüncələrini, gördüklərini, duyduqlarını, həm də Zərnigarın evinin qulluqçu işləyən Qınıqın başına gələnləri təsvir edir. Bir ailə fonunda baş verən hadisələr sujet boyu bir-birini əvəzləyir. Ata-anası sağ ikən Məryəmin bu kənddə uşaqlığı çox şən keçib. Ərköyün, nazlı bir qız olan Məryəmi atası Tanrı, Tanrım, - deyər çağırırdı. Bu Tanrıcanı yalnız özgələrinin dərdi, ağrısı ağladar, sızladardı. Çalışardı onlara nədəsə kömək etsin, yol göstərsin. “Bir novruz bayramı... Bir novruz bayramı dalanlarının dibində yaşayan Qızxanım arvadla yetim nəvəsi cuqqulu Rəna dünyalarca sevinmişdi. Bayram axşamı ona və nəvəsi Qızxanım arvada çoxlu şəkərbura, paxlava, qovurğa, ləbləbi, iki yaşıl şam, iki qırmızı yumurta, hər şey, hər şey, hətta üstəlik də bir qırmızı güllü markizet paltar da gətirmişdi. Sevinmişdi cuqqulu Rəna...” (2, 11).

Məryəmin uşaqlığı bağ-bağçası meyvə dolu bir qırmızı kərpicli evdə keçmişdi. O, meşənin kənarında olan bu evdə ata-analı, nənə-bibili, qohum-qonşulu böyümüşdü. Amma indi o nəsil yoxdur daha, çoxdan köçmüşdü dünyadan. Yalnız bibisi yaşayırdı. Bir də onun qızı və ailəsi. İndi şəhərdə yaşayan Məryəm həmişə o qırmızı kərpicli evi düşünüb, yaşayıb: “Görəsən, yerindədirmi? Söküb atmayıblar ki?.. Bütün ömrü boyu xəyalının və yuxularının rəngli bəzəyi olan bu kənd və bu kəndin qırmızı damlı evlərinin arasından daha vüqarla qızaran qıpqırmızı, qırmızı kərpicli ev!” Onu şəhər evlərindən fərqləndirən taxçalı, boxçalı bu evin intizarı çəkib gətirmişdi kəndə. Amma yox, o kəndi indi başqa evlər bəzəyirdi. Yeni kirəmitli, iki mərtəbəli ağ evlər sıralanmışdı. Həyətlər güldən-çiçəkdən deyil, daşdan, divardan, asfaltdan idi. İnsanları da dəyişmişdi, geyimləri, məşinləri ilə.

1980-ci illərdə kəndlərin siması doğrudan da dəyişməyə başlamışdı. Çünki bu sovet dövlətinin siyasəti idi. Kəndlə-şəhər arasında, əqli əməklə fiziki əmək arasında və s. fərqlər sosializm cəmiyyətinin ən yüksək mərhələsi olan kommunizmdə mütləq aradan qalxmalıydı. Bu zahiri dəyişmə kəndlərin simasında da görünürdü. Həmçinin povestdə təsvir olunan kənd də bu qəbildəndir. O, 80-cı illərdə şəhərləşməkdə olan kəndin simasını çox dəqiq əks etdirir. Yazıçı buna təəssüflənir, axı kənd həyatı şəhər ola bilməz. O, təbiətinin zənginliyi ilə, havası, suyu ilə təmizlik, paklıq, ilkinlik rəmzidir. Düzdür, kənd rahatlığı ilə - qazı, işığı, texnikası ilə şəhər həyatına oxşasa yaxşıdır. Lakin kəndin ilkinliyinə toxunmamaq şərti ilə bunlar yerinə yetirilməliydi. “Heyrət götürmüşdü Məryəmi. Hara köçmüşdü bəs onun gördüyü o aləm? Bu torpağın üstündəki o aləm pərən-pərən olmuşdu. Yoxsa ölmüşdü saftalı çiçəkləri, qəzvin alçası? Hanı Türk qərənfilli, solmaz, çiçəkli, şəbgüllü o geniş həyət?”. (2, 24).

Kənddə bibisi qızı Zərnişan iki mərtəbəli evin bir otağını onun üçün ayırmışdı. Qızı Nilufərlə burda yerləşən Məryəmi heç nə ovuda bilmirdi. Keçmiş xatirələr, nostalji hisslər bu gün yaşananlardan daha doğma, daha əziz

idi. Uşaqlıq dostu, rəfiqəsi Zərnişan təkcə görkəmilə deyil, xarakteri, xasiyyəti ilə də dəyişmişdi. Hamıdan üstün olmaq ehtirası onun bütün insani keyfiyyətlərini udmuşdu. Lovğalıq, xudbinlik, şöhrətpərəstlik Zərnişanı elə dəyişmişdi ki, Məryəm bəzən ona yaxınlaşmağa, onunla danışmağa çətinlik çəkirdi. Yazıçı burada real cizgilərlə həm Zərnişanın, həm də onun ərinin psixologiyasını, dünyagörüşünü, insanlara, digər kənd adamlarına olan münasibətlərini təbii olaraq açıb göstərə bilmişdi.

Akademik Kamal Talıbzadə “Müasir kənd və nəsrimiz” məqaləsində çox maraqlı bir nüansa toxunur: “Orta və gənc nəsil ədəbiyyatımızı yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişlər. Onlar həqiqi vətəndaş olan, vicdan və namusla çalışan, çətinlikdən qorxmayan, təmiz mənəviyyətli müasirlərimizin surətlərini yaradırlar, özü də hərtərəfli, qüsurlu və ziddiyyətləri ilə canlandırırlar... Həyatımızın, inkişafımızın çətinliklərini, mübarizəmizin çətin yollarını real və inandırıcı təsvir edirlər. Bu yazıçıların əsərlərində fikir və mətləb orijinallığı, həyatı fəlsəfəsi ümumiləşdirməklə qavramaq meyilləri hiss olunur”. (3, 135). Daha sonra akademik tövsiyə edir ki, “hadisə, əhvalat dalınca getməkdənsə, hadisələrin daxili mənasını kəşf etmək, insan münasibətlərini araşdırmaq, müəyyən həyat problemlərini işıqlandırmaq, yığcamlılıq səciyyəvidir”.

Bu baxımdan N.Gün də öz təhkiyəsində müasir kəndi uşaqlıq illərinin kəndi ilə tez-tez müqayisə edir.

Əsərin müsbət qəhrəmanları da az deyil. Onlar öz mənəvi zənginlikləri ilə, başqasının dərddini, ağrısını başa düşərək ona kömək etməsi ilə seçilir, fərqlənir. Baş qəhrəman Məryəmdən sonra şofer Dadaş, polis Ədalət və kəndin kasıb təbəqəsi bu qəbildəndir. Məryəmi ən çox sızladan, ağladan Zərnişanın evində ağır mühitdə yaşayan və qulluqçu kimi işləyən yetim Qınığın əzabları idi. Bütün ev işlərini tək görən bu qızın uşaqlığı yadından çıxmışdı. Məktəb üzü görməyən, kitabı, çantası olmayan bu uşaq ətli-əndamlı Zərinin əlində topa dönmüşdü. Hara gəldi atır, tutur, göndərir, işlədirdi. Bütün bu hadisələrin fəvqündə dayanan əsərin baş qəhrəmanı Məryəm isə başqa cür düşünürdü. Ona görə uşaqların bu cür həyatı hər bir xalqın gələcək faciəsidir. “Axı xalqın inkişafında böyüməkdə olan nəslin necə və hansı şəkildə tərbiyə olunmasının müstəsna dərəcədə əhəmiyyəti vardır. Millətin gələcəyi olan uşaqların mənəvi, əxlaqi, etik və estetik cəhətdən düzgün tərbiyəsi də həmin əhatəli tərbiyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir”. (4, 4)

Məryəm düşünürdü ki, kənddə yetim, kasıb uşaqlar çoxdur. Bu uşaqlar düzgün tərbiyə, təhsil görməzlərsə bu təkcə bir kəndin deyil, bir obanın, bir elin, bir xalqın acısına çevrilər bilər. Əsərdə uşaq obrazlarının əksəriyyəti yalnız Məryəm xanımın xatirələrində verilir. Məsələn, Qızxanımın yetim nəvəsi cuqqulu Rəna, ərsiz Cəmilənin oğlu “Dəli Dadaş”, Marusyanın ögey oğlu yetim Qrişə. Adları müxtəlif olsa da talecə bir-birlərinə çox bənzəyirlər. Yetimdirlər, kasıbdırlar, məktəb üzü görmürlər. Qayğıya, məhəbbətə, köməyə

ehtiyacları böyükdür. Qınıq da onlardan biridir. Lakin fərq orasındadır ki, əvvəlki uşaqlar Məryəmin yaşıdlarıdır. Baxmayaraq ki, o uşaqlardan həmyaş idi, amma hər birisinə gücü çatdığı, sözü yetdiyi qədər köməyi dəymişdi. Məsələn, analığının yanında pis vəziyyətdə yaşayan Qrişanın uşaq evinə göndərilməsi onun fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Qınıq isə onun bu günündə - yəni orta yaşında gördüyü yetim idi. Bu daha ağır, daha dözülməzdi. Ona necə kömək edəcəyini çox düşünürdü. Çünki Məryəm qızı ilə birgə bu evin qonağıydı. Artıq bir söz, yersiz bir hərəkət bibisinin, bibisi qızının, bibisi oğlunun, yeznəsinin xətrinə dəyə bilirdi. Gəmidə oturub gəmicisi ilə döyüşmək də olmazdı. Ancaq qıza da kömək mütləq idi.

Böyük ədəbiyyatşünas M.Cəfərov "İki qurultay arasında" məqaləsində uşaq ədəbiyyatından bəhs edərkən yazır ki, "Cocuqluq ömrün ilk baharıdır. Uşaqlar üçün yazılan əsərlərdə hisslərin təbiiliyi, səmimiliyi, duyğuların tərəvəti və bədii formanın əlvanlığı ömrün ilk baharına uyğun olmalıdır. (5,115).

Düzdür, N.Günün bu povesti birbaşa uşaqlar üçün deyildi, uşaqlar haqqında yazılmışdı. Müəllif təbiiliyi də, səmimiliyi də qoruyub saxlaya bilmişdi. Ətraf aləmin hadisələri, dövrün reallığı, quruculuq işləri, məişət fonunda uşaqların gözü qarşısında baş verənlər olduğu kimi təsvirini tapmışdı.

Yazıçı baş qəhrəmanının diliylə uşaqlara böyük gözü, böyük sözü ilə yanaşsa da onların mənəvi aləmini, arzu-xeyallarını, yaş xüsusiyyətlərini, dillərini nəzərə alaraq təsvir edə bilmişdi. Hadisələr məişət fonunda verilsə də yazıçıya tanış olan ətraf aləmin gerçək mənzərələri də, real quruculuq işləri də öz bədii həllini tapmışdır.

Ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyev dövrün güzgüsünə çevrilən əsərləri sistemləşdirərək yazır: "Bu əsərlərdə müasirlərimizin həyat və fəaliyyətinin bir çox sahələri əhatə edilmişdir. Həm də yazıçılar şəhərin bir mərhələsində, bəzən lap bircə dalanında, böyük bir idarənin mühasibat şöbəsində "bir vaqonun, yaxud bir qəminin sənişinləri arasında, kənddə, yaxud uzaq bir dağ fermasında baş verən və müvəffəqiyyətlə ümumiləşdirilən konkret hadisə və əhvalatlar əsasında surətlərin mövqeyini vacib mənəvi meyarlara münasibətin əsas göstəricisi kimi təqdim edirlər" (1, 25) N.Günün qəhrəmanları – mənfi obrazlar qalereyasından olan Zərnişan və onun əri həyatdan daha çox "qopardıb" özünü hamıdan üstün tutan tiplərdən ətrafımızda bu gün də, çox təəssüf ki, yetərincədir. Yazıçının əsəri qələmə aldığı 1980-ci illərin əvvəllərində baş verən bu cür hadisələrin baş alıb getdiyi vaxtlarda böyük yazıçı Mirzə İbrahimov yazırdı ki, min sifətlə hər yerə yol tapıb soxulan, öz şəxsi işlərini səhmana qoyan insanlar "həyatda lap çox yaxşı şəkildə təsdiq olunduqları" halda belə, onlar zahirən nəzəri cəlb etməyən adamlardan, əsl mənəvi həyatla yaşayan, özü də həssas-küysüz yaşayan, çalışan adamlardan qat-qat aşağıda dururlar.

Təbii ki, “Cəmiyyət üçün zərərli ictimai zümrəyə çevrilən bu cür obrazları nəsrimiz ardıcıl surətdə ifşa edir. Onların labüd mənəvi məğlubiyyəti sənətin mötəbər vasitələri ilə əsaslandırılır” (1, 216).

Bu cür mənəvi tənəzzülü N.Gün də povestin sonunda əsaslandırır və göstərə bilib. Povestin son axarında oxuyuruq ki, Məryəm şəhərə qayıdır və Qınıqı ordan uzaqlaşdırıb azad etmək üçün planlar qurur və nəhayət bu planlardan biri baş tutur: “Bu ara telefon zəng çaldı. Məryəm dəstəyi qaldırdı:

- Alo, eşidirəm sizi. - Kimsə susurdu.
- Alo, kimdi?
- Mənəm.
- Kimdi?
- Mənəm... Qınıq.
- Nə? Kim? Eşitmədim, kim?
- Qınıyam. Qını!
- Axı sən hardan danışırısan, göz bəbəyim?
- Vağzaldan...
- Vağzaldan? Yəni hansı vağzaldan, harasından axı?
- Burdan, Bakıdan, bir qutab satan xalanın ərəbəsinin yanından. Bu xala

mənə

qutab da verdi, mənimçün zəng də etdi.

- Yaxşı, dur ordaca, gəlirəm, bu saata çıxıram evdən...” (2, 83)

Bir qızı olan Məryəm böyük şəhərdə tək yaşayırdı . Kömək edəni, yol göstərəni, əl tutanı isə yox idi. Düşünür ki, indi Qınıqla birgə bu iki qızı böyüdüb boya-başa çatdıra biləcəkmidi? Ömür çox da uzun deyil. Axı ona bir şey olsa bu iki qızın aqibəti necə olacaq? Amma yox, dünya yaxşılardan xali deyil. Qorxmağa dəyməzdi. “Hər iki qollarını açdı, üzülmüş gücü ilə hər iki qızığızı köksünə sıxdı”. (2, 83)

Əsər xoşbəxt sonluqla bitir. Qınıq şəhərdə onlarla birlikdə kinoya, teatra, gəzməyə gedir. Necə deyərlər, əsl uşaqlığını yaşamağa başlayır.

Demək, yazıcının əsas məqsədi, qayəsi, amalı kimliyindən, həmçinin irqindən, milliyətindən, dini görüşlərindən, cinsindən asılı olmayaraq hər bir uşağın xoşbəxt, sağlam, azad, mənəvi zənginliklə böyüməyini görmək və bunu öz əsərində göstərməkdir. Sözsüz ki, böyük dəyərə malik olan əsərin ədəbiyyatda öz yeri və öz rolu da böyük olur.

Ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev “Nəsrin müasirlik axtarışları” məqaləsində göstərir ki, “Ədəbiyyat öz böyük mənəvi-əxlaqi vəzifəsini, əlbəttə, həm müsbət, həm də mənfi qəhrəmanın vasitəsilə yerinə yetirir, ən müxtəlif və əlvan axtarışlara, yeniliklərə yol verir”. (7, 231-214)

Akademik Bəkir Nəbiyev isə göstərir ki, “Sənət qalası hörən hər bir istedadlı qələm sahibinin əsas “tikinti materialı” sözdür” (8, 11).

Yazıçı, şair, piblisist N.Gün sözdən elə bir qala tikib hörüb ki, hələ çox-çox əsrlər bu qala yaşayacaq və ziyarətçilərini də sevə-sevə qəbul edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəkir Nəbiyev. Nəsrimiz bu gün. // Bəkir Nəbiyev. S.Ə, V c, “Çinar-çap”. Bakı, 2009
2. N.Gün. “Tanrı bəşər övladıdır”. Povestlər, hekayə və məqalələr. “Vektor” nəşrlər evi, Bakı, 2004
3. Kamal Talıbzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 2015
4. Şöhrət Məmmədova. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2014
5. M.Cəfərov. İki qurultay arasında uşaq ədəbiyyatı. //“Həmişə bizimlə” kitabı. Bakı, Yazıçı, 1980
6. Aygün Bağırılı. Uşaq şeiri. Ədəbiyyat qəzeti, 18 iyun, 2016
7. Yaşar Qarayev. S.Ə, II cild, Elm, Bakı, 2016
8. Bəkir Nəbiyev. “Uşaq ədəbiyyatımızın anası”. X.Əlibəyli. Əsərləri I cild. Aviasiya. Bakı, 2008

БАХАР БАРДАЛИ (МАМЕДОВА)

ПРАВСТВЕННО-ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ПРОЗЕ НУРАНГИЗ ГЮНЬ

РЕЗЮМЕ

В произведении Н.Гюнь описывает изменения происшедшие в деревне, в технике, в нравах людей. В произведении раскрываются нравственно-этические проблемы. Плеяда разных образов раскрывает перед нами неоднозначное отношение к жизни, обществу, людям. Тетя, двоюродная сестра, двоюродный брат, его шурин, друг, деревенские люди - доверчивые, бедные но достойные люди. В повести описывается проблемы этих людей. В произведениях писательницы особо воспроизведены детские судьбы. Реалистически описаны бедное существование- не имение одежды, в связи с чем они не могли идти в школу- таких детей как Гриша, Шалун Дадаш, маленькая Рена. Но произведение имеет счастливую концовку. Главная героиня маленькая Гыныг с помощью хороших людей приезжает в город и живет достойной жизни.

BAHAR BARDALI (MAMEDOVA)

MORAL AND ETHICAL ISSUES IN PROSE NURANGIZ GYUN

SUMMARY

In the novel N.Gyun describes the changes occurred in the village, in technology, in the manners of people. The work reveals the moral and ethical problems. The galaxy of different images reveals to us an ambiguous attitude towards life, society and people. Aunt, cousin, cousin, his brother in law, friend, village people - trusting, poor but decent people. The story describes the problems of these people.

In the works of the writer especially children played fate. Realistically described suschestvovanie- not poor possessions of clothes, and therefore they could not keep shkolu- children such as Gregory, Rascal Dadash little Wren. But the product has a happy ending. The main heroine of the little Gynyg with the help of good people come to the city and live a decent life.

Rəyçi: Tehram Əlişanoğlu
filologiya elmləri doktoru, professor

RZAYEVA LEYLA

*Aghjabadi Branchs of
the Azerbaijan State Pedagogical
University
leylarza65@gmail.com*

**PROBLEMS OF UPBRINGING AND HUMANISM IN THE
NOVEL CHARLES DICKENS' "OLIVER TWIST"**

Açar sözlər: *tərbiyə, humanizm, Oliver Twist, Dickens, roman, macəra, uşaq*

Ключевые слова: *воспитание, гуманизм, Оливер Твист, Диккенс, роман, приключения, ребенок*

Keywords: *upbringing, humanism, Oliver Twist, Dickens, novel, adventure, child*

"The Adventures of Oliver Twist" - the second novel by Charles Dickens and first in English literature, whose main character was a child (1, 19).

As the child hero of a melodramatic novel of social protest, Oliver Twist is meant to appeal more to our sentiments than to our literary sensibilities. On many levels, Oliver is not a believable character, because although he is raised in corrupt surroundings, his purity and virtue are absolute. Throughout the novel, Dickens uses Oliver's character to challenge the Victorian idea that paupers and criminals are already evil at birth, arguing instead that a corrupt environment is the source of vice. At the same time, Oliver's incorruptibility undermines some of Dickens's assertions. Oliver is shocked and horrified when he sees the Artful Dodger and Charley Bates pick a stranger's pocket and again when he is forced to participate in a burglary. Oliver's moral scruples about the sanctity of property seem inborn in him, just as Dickens's opponents thought that corruption is inborn in poor people. Furthermore, other pauper children use rough Cockney slang, but Oliver, oddly enough, speaks in proper King's English. His grammatical fastidiousness is also inexplicable, as Oliver presumably is not well-educated. Even when he is abused and manipulated, Oliver does not become angry or indignant. When Sikes and Crackit force him to assist in a robbery, Oliver merely begs to be allowed to "run away and die in the fields." Oliver does not present a complex picture of a person torn between good and evil—instead, he is goodness incarnate (6).

A major concern of Oliver Twist is the question of whether a bad environment can irrevocably poison someone's character and soul. As the novel progresses, the character who best illustrates the contradictory issues brought up by that question is Nancy. As a child of the streets, Nancy has been a thief and drinks to excess. She is immersed in the vices condemned by her society, but

she also commits perhaps the most noble act in the novel when she sacrifices her own life in order to protect Oliver. Nancy's moral complexity is unique among the major characters in *Oliver Twist*. The novel is full of characters who are all good and can barely comprehend evil, such as Oliver, Rose, and Brownlow; and characters who are all evil and can barely comprehend good, such as Fagin, Sikes, and Monks. Only Nancy comprehends and is capable of both good and evil. Her ultimate choice to do good at a great personal cost is a strong argument in favor of the incorruptibility of basic goodness, no matter how many environmental obstacles it may face.

Nancy's love for Sikes exemplifies the moral ambiguity of her character. As she herself points out to Rose, devotion to a man can be "a comfort and a pride" under the right circumstances. But for Nancy, such devotion is "a new means of violence and suffering"—indeed, her relationship with Sikes leads her to criminal acts for his sake and eventually to her own demise. The same behavior, in different circumstances, can have very different consequences and moral significance. In much of *Oliver Twist*, morality and nobility are black-and-white issues, but Nancy's character suggests that the boundary between virtue and vice is not always clearly drawn (6).

"*The Adventures of Oliver Twist*" is the first realistic novel, and he was the first not only in the creative work of Dickens, but in the whole literature of the XIX century England. The novel is a clear reflection of democracy wonderful English writer, his faith in the nobility and the mind of an ordinary man. This is a social affair, as it describes the life of the various strata of society and its laws. It is important that a certain social motivation of the characters' behavior determines the traits of their characters. So, Nancy is as it is, not by birth, but by the terrible conditions of life, as it has repeatedly stated.

At the same time it is also a adventurous adventure novel. Already in the very name it is clear that it depicts the interesting experiences, adventures, adventures. But that's not all - Dickens filigree work uses elements of the detective: there is a crime, intrigue, disclosure and punishment of offenders. In addition, it is also a novel of education, as it is shown in detail the process of spiritual and intellectual formation of Oliver. In the words of Charles Dickens, is a novel about how his character "the day enrich the mind with new treasures of knowledge, how to develop natural abilities guy and went seeds of those virtues which he wanted to see in him." So, the writer continued the tradition of didactic literature. The researchers found in the product also features the so-called "high road novel", that is, work, events that unfold during the journey, the hero can observe the lives of many people, the various edges and the like. (By the way, a model, an unsurpassed example of such a novel "*Don Quixote*" of Cervantes). With this type of novel "*Oliver Twist*" brings together the motive of his journey from the workhouse to London.

Dickens, as a writer, educator, never reproached their hapless characters neither poverty nor ignorance, but he blamed society that refuses to help and support those who are born of modest means, and therefore the cradle doomed to deprivation and humiliation. The conditions for the poor (especially for poor children) in the world were truly inhuman.

Workhouse, who were to ensure the common people work, food, shelter, actually looked like a prison: the poor to get entered into force, separated from his family and forced to perform hard work and useless and virtually no food, doomed to a slow death by starvation. Not for nothing that the workers themselves were called workhouses "for the poor of the Bastille."

From the workhouse Oliver House apprenticed to the undertaker; There he encounters the orphanage boy Noah Claypole, who, being older and stronger, constantly exposes Oliver humiliation. Oliver escapes to London soon (5).

Boys and girls, who were not wanted, by chance found himself in the streets, often become completely lost to society, because the fall in the criminal world with its cruel laws. They became thieves, beggars, girls began to sell her own body, and after that many of them have ended his short and unhappy life in prison or on the gallows.

This novel is a criminal. Society of London's criminals Dickens portrays simple. This is the law of the existence of the capitals. The boy from the street, known as Artful Dodger promises Oliver in London overnight and patronage, and leads him to the fence, the godfather of London thieves and swindlers Fagin the Jew. Oliver wants to put on a criminal path.

Oliver Twist, an orphan boy, the illegitimate son of Edward and Agnes Fleming Lyford. Typologically this image is associated with characters such as, for example, Jones Fielding or Con-Suel George Sand, for which the journey is a form of gaining experience. In addition, he is also an example embodiment Dickens archetype "persecuted child" in his novel sustainable world. Oliver - only Dickensian hero child remains a child until the end of the novel, and - what is important - alive and prosperous. However, Oliver - the person is psychologically quite conditional. The situation is "upbringing" soon reveals what Oliver unlike, say, the coeval Dodger (no doubt, according to Dickens, born to his robbery crafts) and becomes: thief a liar and a cynic. It is by its very nature was not originally a sensitive and kind boy, what Dickens is often found among the inhabitants of London's bottom (2, 18).

Oliver Twist - the hero of the story of "a life of struggle, suffering the vicissitudes and tribulations." Traumatic knowledge of the truth of the world is completed prosperous finale: an orphan, acquainted with the burdens of injustice and horrors of poverty, gets withheld from his legacy and become a wealthy young gentleman understands happiness, "which is only possible in the full vicissitudes of the world." This isolation that followed the stormy

vicissitudes of fable (insidious intrigues, stolen evidence of high origin, killing a girl from a den of thieves repented and tried to help him, and then the death of her killer), looks at the background of artificial resourceful and reliable description of themselves "vicissitudes". He has to go through a painful initiation into the secrets of authentic human relationships, suffering a collision with hypocrisy, prejudice, bitterness and meanness. However, OA does not know maturing until the end staying in the same naive and gullible boy, which is alien to any temptation. His story is related more to the lives of the righteous, preserving the purity unblemished in the midst of abject depravity and meanness. Uncovered "in the midst of vice and crime," O. raises pleas for intercession, compassion, love, and the reward for his unwavering belief in the supreme justice of the world order is an idyll, waiting for the hero under the curtain.

Despite the fact that Oliver was born and grew up in the workhouse, his speech, behavior, and, most significant, thinking noble, aristocratic. Oliver born gentleman. The noble nature, even a rock, not eradicated it in any "education" and "teachers", among which is one of the most colorful characters of Dickens - old Jew Fagin, sinister Karabas-Bar-bass London homeless, officials in his theater - school theft. Oliver has experienced a lot of hardship and suffering, but the fate of the whole favorable to him. Harassment and persecution will not last forever. He is a rich heir. Because of a family resemblance Oliver know different people who knew his father or mother, he twice during his "wandering" is under the patronage of the good people - both times it's friends or relatives of his parents. As a result, Oliver finds aunt and foster-father, and his adventures are over. It is noteworthy that Dickens finds no place in the traditional for the epilogue of his novels to any specific characteristics, Oliver lives in a new environment. After all, the most striking, though certainly difficult, her period is over. As a typical Dickens hero-child (if only to that manage to survive the dangerous children's age), Oliver could easily get lost in the prosperous world, deprived of any noteworthy (4, 15-16).

The hero of the novel, Oliver was born in a workhouse that initially assigns it to a class of disadvantaged people. The workhouses 30-40-ies of the XIX century English legislation establishes a regime that turned them into "Bastille of the poor." They grow up stunted, emaciated, hungry children forever, not living, and trying to survive. The fate of these weak children, Oliver, was a foregone conclusion, and to save them could only marvel;

In the second part of the novel Oliver escaped from his master, he gets new life lessons in London, where he is surrounded by criminals - gang of thieves. Educating young Oliver is now engaged in a fence Feigin, Sykes robber, prostitute Nancy and sinister "gentleman" Monks. They are trying to get the boy to engage in fishing thieves, but Oliver showed strength of character and

refused to engage in nefarious undertakings. However, educated underworld Nancy kept warm heart, it protects and helps Oliver.

By a happy coincidence in life boy meets good-natured old Mr. Brownlow (later found out that he was a friend of Oliver's father), who gives him shelter. Not thinking of their own advantage, Mr. Brownlow helps the child, who predicted the gallows in the workhouse, and later became his adoptive father.

Dickens was aware of himself as a writer, preacher, so some idealized his heroes. So, Oliver Twist kind, truthful, virtuous, and no dirt of the world can not stain it. And the good people encountered on his way, the boy is a kind of reward for his loyalty. And Mr. Brownlow is the first selfless savior of orphans, which was later Oliver loved with all his heart.

Dickens himself greatly interested the fate of his character and makes us worry, empathize with his hardships and joys. On the last pages of the novel has a certain patina of sadness, although Oliver's life improved, he found his home and a loving family.

The problem of upbringing can be called one of the leading in the English literature. Charles Dickens was not the pioneer, but he found a way to solve the problem, showing the bottom of London without the romance.

In the preface to one of the editions of the novel "Oliver Twist," Dickens wrote: "I thought to portray the real members of the criminal group, draw them in all their ugliness, to show their poverty-stricken lives ... - ... then help society." Its representatives in London bottom frankly ugly, even in appearance, especially in their habits. That beats the umpteenth time his white dog Sykes, who knows no pity to anyone. So, as this white dog got used to it, Nancy. I sincerely and strongly loving Sykes, Nancy is trying to protect him from all harm. But if he is able to appreciate it? Probably, no. And in this we see when he cracked down ruthlessly on Nancy.

Could he feel sorry for the child, who was only a tool for theft for him! Wounded during the night attack, Oliver abandoned to fend for themselves. Saving a boy - the handiwork of good women, capable to understand and believe the man found in the heart of compassion. Narrating the adventures of Oliver Twist, Dickens unfolds a wide panorama of the bottom of society. The cold gray London streets at night, where you will not find refuge; dirty and smelly lair - the abode of all vices. This atmosphere also brings. And not all have the courage to resist dirt, which prevails around. Hunger and humiliation are often forced young people to cheat, lie and betray. The cruelty of the world gives rise to child cruelty. It cares writer who deliberately exposes the worst plagues of the English bottom, wanting to bring them to public attention. The writer believes that the problem of education of the person - it is the whole of society.

One of the tasks of the novel "The Adventures of Oliver Twist" - show the harsh truth in order to make the society to be just and merciful. With irony, the author inserts a remark about one or another situation where respectable English gentlemen disdainfully turn away from the poor outcasts, who were working in the house. One of these gentlemen do not even have a name, it is simply called the gentleman in the white waistcoat. Without doing anything good for Oliver and the other orphans, he prophesied boy jail and execution. So the writer touches another question: what is a true education, and whether it is possible without the kindness and mercy. The answer to this question is the whole novel. And beautiful, and ugly in person can change a life, a society of people. And very importantly, what moral principles of those people live. That is the view of Charles Dickens on upbringing problem.

Charles Dickens's novel "Oliver Twist" and although labeled as "adventure", still can not be called an adventure in the full sense of the word. His goal - not only to entertain the reader adventurous intrigue as to draw his attention to the pain points of the society, the modern writer. Why such a form chosen Dickens? First of all, because without the adventurous intrigue novel would lose its edge and to become a set of instructive phrases. But Dickens wrote the novel, in which events are changing rapidly enough, namely life and the fate of his hero becomes the subject of secret intrigue. His work has all the features typical of the adventure novel: the swiftness of events, passions, abduction and harassment, secrets and mysteries, which ultimately positively undone. And a happy ending - it is also a sign of an adventure novel.

The protagonist - Oliver Twist - the child, which means that the best way to reveal his character - to show in action in changeable circumstances. And the writer forces the hero to be active - to run away from the undertaker's house, where he was humiliated, beaten, fed with scraps.

It does not matter, sincere or dishonest man lives a double morality - it's not good, because the truth is only one: the external decent person manners no one will mislead, if in fact it is not. And understand this Oliver helping their own observations in a rapidly changeable situations. Thus, the adventurous intrigue in the work "The Adventures of Oliver Twist" is subject to the general plan and the disclosure of novel ideas.

Literature

1. Dickens C. Oliver Twist. London, Paperback, Penguin Classics, 2003. 554 p.
2. Марсис С. Dickens: From Pickwick to Dombey. L, 1965. P. 18-19, 54-91
3. Честертон К. Чарльз Диккенс. М., 1982. С. 76—78
4. Гениева Е. Великая тайна // Тайна Чарльза Диккенса. М., 1990. С.15-16

5.http://mysoch.ru/sochineniya/Dickens/_story/PriklucheniiaOliveraTvista/analiz_romana_dikkensa_priklucheniia_olivera_tvista/

6.<http://www.sparknotes.com/lit/oliver/canalysis.html>

RZAYEVA LEYLA

**ÇARLZ DIKKENSİN “OLIVER TVISTİN MACƏRALARI”
ROMANINDA TƏRBİYƏ VƏ HUMANİZM PROBLEMLƏRİ**

XÜLASƏ

Dickens "Oliver Tvistin macəraları" romanında diqqət mərkəzində bir oğlanın nankor reallıq ilə toqquşma səhnəsi olan süjet qurur. Romanın əsas qəhrəmanı Oliver Tvist adlı kiçik bir oğlandır. Fəhlə ailəsində dünyaya gələn uşaq həyatının ilk dəqiqəsindən etibarən yetim qalmışdı ki, bu da onun vəziyyətində yalnız tamamilə bədbəxt və öz gələcəyindən məhrum olması deyil, həm də gələcəkdə dözməli olduğu bütün bu haqsızlıqlar və məhrumiyyətlər qarşısında tənha və köməksiz olması demək idi.

Dickens üçün vacib olan məsələ uşaq ruhunun cinayətə meylli olmaması fikrinin oxucuya çatdırılması idi. Uşaqlar - mənəvi təmizlik və qeyri-qanuni əziyyətlərin təcəssümüdür. Romanın böyük hissəsi bu məsələyə həsr olunmuşdur. Dikkensi həmin dövrün bir çox yazıçıları kimi bir sual narahat edirdi: insan xarakterinin və şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm olan nədir - sosial mühit, insanın mənşəyi, yoxsa onun istedadları və bacarıqları? Göründüyü kimi, Çarlz Dikkensin "Oliver Tvist" adlı sosial romanı öz dövrünün ən aktual və həyati məsələlərinə həsr olunmuş canlı misaldır.

РЗАЕВА ЛЕЙЛА

**ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ И ГУМАНИЗМ В РОМАНЕ ЧАРЛЗА
ДИККЕНСА «ПРИКЛЮЧЕНИЯ ОЛИВЕРА ТВИСТА»**

РЕЗЮМЕ

В романе «Приключения Оливера Твиста» Диккенс выстраивает сюжет, в центре которого столкновение мальчика с неблагодарной действительностью. Главный герой романа — маленький мальчик по имени Оливер Твист. Родившись в работном доме, он с первых минут своей жизни остался сиротой, а это означало в его положении не только полное невзгод и лишений будущее, но и одиночество, беззащитность

перед теми обидами и несправедливостью, которые ему придется претерпеть.

Для Диккенса важно дать читателю представление о том, что душа ребёнка не склонна к преступлению. Дети – олицетворение душевной чистоты и незаконных страданий. Этому посвящена немалая часть романа. Диккенса, как и многих писателей того времени, волновал вопрос: что является главным в формировании характера человека, его личности — общественная среда, происхождение или его задатки и способности? Таким образом, социальный роман Ч. Диккенса "Приключения Оливера Твиста" представляет собой живой отклик на наиболее злободневные и животрепещущие проблемы современности.

Rəyçi: д.ф.н.л. Мамедова Г. С.

“ÇAR DƏR ÇAR” XV ƏSR ŞAİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

Açar sözlər: *çar dər çar, şeir, XV əsr, şair, Azərbaycan*

Ключевые слова: *чар дэр чар, стихотворение, XV век, поэт, Азербайджан*

Key-words: *Char dar char, poem, 15th century, poet, Azerbaijan*

Orta əsrlər poeziyasında bir çox şeir formalarının, bədii vasitələrin, poetik fiqurların geniş şəkildə işləndiyi məlumdur. Xüsusi istedadı ilə seçilən şairlər bənzərsiz, cəlbedici, diqqətçəkən sənət nümunələri yaratmaq uğrunda durmadan çalışır, şeirə yeni forma, fərqli bədii tərz gətirməyə səy göstərirdilər. Fars və türk dillərində yaranan ədəbiyyatda bunun parlaq nümunələri kifayət qədərdir. Həm farsca, həm də türkcə yazan bir çox şairlər öz əsərlərində yüksək bədii sənətkarlıq nümayiş etdirərək, qüdrətli qələmləri ilə əsl “hünər” göstərirdilər. Türkiyəli ədəbiyyatşünas alim C. Okuyucu bu barədə deyir: “Bir söz şiir seviyesinə ancak edebi sanatlarla yüksəlir” (7,62). Yalnız şairin sözlə ustalıqla davranma bacarığı, az sözlə böyük məna ifadə etməyə qadir olması kimi cəhətlər onu sənətin zirvəsinə yüksəldə bilər. Bütün Şərq ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan poeziyasında da ədəbi ənənələri layiqincə davam etdirən, ona yeni orijinal keyfiyyətlər gətirib, əlvan çalarlar qatan sənətkarlar olmuşdur. Bu istedadlı şairlərin əsərlərinin zamanın sınağından çıxıb dövrümüzədək gəlib çatmasının başlıca səbəblərindən biridə də onların bədii zənginliklər daşmasıdır. Sözü şair qələmi ilə qüdrətli qüvvəyə çevrilməsi görkəmli tədqiqatçımız A. Rüstəmov tərəfindən bu cür şərh edilir: “Qədim inama görə söz sənəti-şeir məhz ilahi mənşəli olduğu üçün insandan kənar və insanüstü bir qüvvət kəsb edir və şairin də öhdəsinə bu fəvqəlhissi, ilahi başlanğıcı materiyalaşdırmaq vəzifəsi düşür. Mifopoetik təsəvvürdə şair ilahi aləmlə dünyəvi aləm arasında bir vasitəçi, bir körpüdür, çünki söz yükü daşıyır, poetik söz öz çoxmənalılığı ilə seçilir-həm sıxı surətdə insan düşüncəsi ilə bağlıdır, həm də eyni vaxtda qeyri-insani bir nizam və harmoniyanı özündə təcəssüm etdirir”(1,177). Göründüyü kimi, söz sənətinin qüdrəti heç bir ölçüyə gəlməyən, sərhəd tanımayan böyük güc, düşüncələrə, qəlblərə sığmayan mənəvi ucalıq olaraq izah edilir. Təsədüfi deyil ki, məşhur qələm ustadlarından bir çoxu bu ecazkar sənətə şeirlər həsr etmiş, söz haqqında “söz” deməyə çalışmışlar. Dahi Füzulinin “Söz” qəzəli, Şah Xətayinin söz haqqında söylədiyi məşhur şeiri buna bariz nümunədir. Sözü, söz sənətinin bu qədər uca tutulması həm də onun Quranla əlaqəli bir məfhum olaraq qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, dini istinadgahımız olan Qurani-Kərimdə də sözə ülvî, müqəddəs bir dəyər kimi

yanaşılır. Bu barədə oxuyuruq: “Müslüman şairlər daima sözü bir dəyər olaraq görmüş, ifadə bakımından Kur’an’ı və Kur’andakı sanatları ideal biçim olaraq kabul etmişlərdir. Kur’an’ın temel özelliği icaz yani benzersiz söyleyiş tarzı; az söze çok mana sığdırma yahut teksiftir”(7,66). Nəticədə bütün bunlar şairin dilindən və qələmindən çıxan sözə məsuliyyətlə yanaşmağı, tanrı tərəfindən verilmiş şairlik istedadı kimi bir əmanətə sadıq qalaraq yaradanın etimadını layiqincə doğrultmağı tələb edir. Biz söz ustadlığını əbəş yerə tanrı əmanəti adlandırmadıq. Dünyada olan bir çox inanclara görə sözün hər şeydən əvvəl mövcud olduğu fikri irəli sürülmüşdür. Tədqiqlərdə bununla bağlı deyilir: “Söz yaratılıştan önce vardı. Tanrının kendisindeydi. Her şey onunla yaratıldı”(8,33-39). Beləliklə, şeir və onun yaradıcılarının digər sənət növlərində olduğu kimi, yüksək anılması, rəğbət və alqışla qarşılanması təbii və anlaşılandır. Məlum olduğu kimi, bu proses, yəni, poeziyaya böyük diqqət və dəyər verilməsi XIV yüzillikdən sonra daha da vüsət tapdı. Şeir sevən, söz qədri bilən hökmdarlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək saraylara dəvət olunan şairlərin əsərləri üzü köçürülərək miniatürlərlə bəzədildi. Bu hal Azərbaycan Orta əsrlər ədəbiyyatının həm türk, həm də fars dilində ərsəyə gəlmiş əsərlərinə şamil idi. Həmin əsərləri qiymətli edən isə onlardakı yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri idi. Belə şeir gözəlliklərinin bir qismi isə az şairlərin əsərlərində rast gəlinirdi. Bunlardan biri “çar dər çar” şeir şəklidir. Şeirin hər və ya əksər misrasında dörd məfhumun adının çəkilməsi ilə yazılan bu forma şairdən zəngin təxəyyül, böyük söz ehtiyatı tələb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “çar dər çar” ayrıca bədii vasitə, poetik fiqur deyil, şairlərin öz ustalıqlarını göstərə bildikləri müəyyən bir şeir tərzidir. Bu tərz barədə ayrıca araşdırmalar yox dərəcəsinədir. Əsərin “çar dər çar” şəklində yazıldığını onu əvvəldən sonadək oxuyaraq təyin etmək olar. Türkiyəli tədqiqatçı Cem Dilçin “çar dər çar”ın bir növ ləff-ü-nəşr olduğunu qeyd etmişdir(4,194). Ləff-ü-nəşr klassik Şərq şeirində işlədilən bədii vasitələrdən biridir. Bildiyimiz kimi, bəlağət elminin bədi bölməsinə aid olan poetik vasitələr mənə və ləfzlə bağlı olmaqla iki yerə ayrılır. Ləff-ü-nəşr də məhz mənə ilə əlaqədar olan sənətlərdəndir. Sadəcə bu bədii vasitə bir misrada iki, üç, dörd, hətta beş ünsürün adının sadalanması ilə tətbiq olunursa, “çar dər çar” adından da göründüyü kimi, dörd məfhumun, əşyanın və ya hadisənin adının çəkilməsi ilə olur. Şair bu forma vasitəsilə tərənnüm etdiyi obyektin zahiri, daxili keyfiyyətlərini ortaya qoyur. Adətən, beytin ikinci misrasında birinci misrada sadalanan məfhumların mənəyə qarşılığı olan sözlər, yaxud da o məfhumlarla müəyyən dərəcədə əlaqəli ifadələr işlənir. Hər misrada bunların sayı dörd olduğu zaman həmin şeir “çar dər çar”, yəni, “dörd dər dər” tərzində yazılmış şeir hesab olunur. Bəzi fars mənbələrində “çar əndər çar qoftən” ifadəsinə təsadüf edilsə də bu termin bizim bəhs etdiyimiz mənada yox, tam fərqli anlamda, “boş-boş danışmaq, sərsəmləmək” mənalarında işlənmişdir və bütünlükdə beytdə cəmi dörd ünsürün adı çəkilmişdir. Misala nəzər yetirək:

Əqiq-ü nergis-i dilbər cəmal-ü qamət-i canan

Be mənî çar-dər-çarənd mən peyda konəm asan (3,128)

Siraci Sığziyə aid olan bu qəsidənin mətləşindən göründüyü kimi, “çar dər çar” ifadəsinin burdakı mövcudluğu heç də şeirin həmin tərzdə yazıldığına dəlalət etmir. Qəsidənin davamında oxuyuruq:

Yeki nuş əst dər-şəkkər dovom zəhrəst dər-əbhər

Siyom mahəst dər covza çəharom sərv dər-bostan (3,128)

Gördüyümüz kimi, burada da sadalanan məfhumların sayı hər misrada iki olmaqla bütünlükdə beytdə dördür. Mövzu ilə əlaqədar maraqlı araşdırmalardan biri türkcə “çar dər çar” şeirlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuş Fatma Sabiha Kutlar adlı müəllifin yazısıdır. Tədqiqatçı “Klasik Türk edebiyatında çar ender çar ve Kara Fazlinin kasidesi” adlı məqaləsində yazır: “Türkçe çâr-ender-çâr kaside ve gazellerin ilk örnekleri görebildiğimiz kadarıyla Ahmedî’ye aittir. Ayrıca Bedî’î, Ulvî, Kara Fazlî ve Süheylî de birer Türkçe çâr-ender-çâr kaside yazmışlardır.”(11,104). Müəllif bu tərz şeirin ilk örnəklərinin türk ədəbiyyatında XIV yüzillikdən başlayaraq yarandığını qeyd edərək XVI-XVII əsr türk poeziyasında çar dər çar formasına daha çox rast gəldiyini vurğulayır. Daha sonra tədqiqatçı gətirdiyi nümunələrdə ləff-ü-nəşrin şeirin bu şəkli ilə müştərək mövcudluğunu göstərərək “çar dər çar”ın digər bədii vasitələrlə bağlılığından da bəhs edir: “Dolayısıyla çâr-ender-çârı tanımlarken sadece leff ü neşrle değil taksim ve tensikü’s-sıfatla ilişkili olduğuna da işaret etmek gerekir”(11,94).

Apardığımız müşahidə və araşdırmalardan aydın olur ki, XV əsr Azərbaycan şeirində “çar dər çar” şəkli çox işlənmişdir. Yaradıcılıqlarını gözədən keçirdiyimiz XV yüzilliyin istedadlı Azərbaycan şairlərindən Nemətullah Kişvəri, Sah Qasım Ənvar və Bədr Şirvani şeirlərində bu tərzə təsadüf etmək mümkündür. Adı çəkilən sənətkarlar həqiqətən söz sənətini uca zirvələrə qaldıran, sözlə bacarıqla rəftar etmək iqtidarında olan mahir şeir yaradıcılarıdır. Füzuli poeziyasında isə “çar dər çar” şəklinə onun bir qəsidəsində rast gəlinir. Ehtimal etmək olar ki, Füzulinin bütün yaradıcılığında olduğu kimi, bu tərz qəsidə yazarkən də ilham mənbəyi, sənətindən təsirlənib bəhrələndiyi özündən əvvəl yaşayıb-yaradan şairlər olmuşdur. Daha öncəki araşdırmalarımızda Kişvəri və Bədr Şirvani poeziyasının Füzuli şeirinə təsiri barədə bəhs etmişdik. “Çar dər çar” şeir şəkli də adıçəkilən sənətkarlardan sonra Füzulinin qüdrətli qələmi ilə daha da cilalanaraq özünəməxsus çalarlar qazanmışdır. Məhəmməd Füzulinin həmin şairlərin irsinə yaxından bələd olduğu şübhə doğurmur. Belə ki, Kişvəri yaradıcılığından bir neçə qəzələ Füzulinin nəzirələr yazdığı məlumdur. Füzulinin “çar dər çar” qəsidəsini geniş təhlilə cəlb edən türk alimi Cem Dilçin bu şeir formasının bəzi poetik vasitələrlə əlaqəsi haqqında yazır: “Füzuli bu kasideyi çar-ender-çar sanatıyla söylemiştir. Bu sanat, bir tür leff ü neşr sanatıdır, daha doğrusu, düzenleniş ve 1. dizedeki

kavramlarla 2. dizedeki kavramlar arasında kurulan türlü ilişkiler açısından leff ü neşr ile hemen hemen aynıdır. Ancak nicelik açısından iki sanat arasında farklılık vardır: Çar-ender-çar sanatı şiirin her beytinde yapılır ve sözün iskeletini oluşturan bir özellik taşır. Leff ü neşrde böyle bir zorunluk yoktur” (4,194). Gördüyümüz kimi, bu tarz şeirlər zaman-zaman tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu mövzuya bizim tərəfimizdən müraciət edilməsi də “çar dər çar” formasında tələb olunan yüksək sənətkarlığın, zəngin söz ehtiyatının olmasıdır.

Nemətullah Kişvəri XV yüzillik Azərbaycan poeziyasının ustad şairlərindəndir. Anadilli ədəbiyyatımızın zənginləşməsi yolunda çalışan, doğma dildə bənzərsiz poeziya nümunələri ərsəyə gətirən bu istedadlı şairimizin yaradıcılığında “çar dər çar” tərzü ən gözəl təqdimini tapmışdır, desək yanlışdır. Kişvərinin türkcə divanında bu şeir şəklinə uyğun bir qəzə rast gəlinir. Onun farsca divanının mövcudluğu məlum olsa da, bu divanı əldə etmək bizə müəssər olmamışdır. Şairin eyni müvəffəqiyyətlə fars dilində də “çar dər çar” tərzində şeir yazdığını ehtimal etmək olar. Kişvərinin türkcə divanına daxil olan bir qəzədə oxuyuruq:

Yüzi ayü qaşı yay, közgə bayü nazı çox,
Zülfü cadu, xalı hindu, çeşmi ahu, rəngi al.
Sözi cəngü qəddi şəngü ağzı təngü dişi dürr,
Xuyi darü ruyi narü muyi marü boynu dal.(5,30)

Gətirilən misalda hər misrada dörd ünsürün sadalandığını görürük. Şair tərənnüm etdiyi obyektə hərtərəfli şəkildə, bütün incəliklərlə təsvir edir. Artıq iki beytdən şairin qüdrətli qələmi ilə çəkilmiş tablo oxucuda dolğun təsəvvür yaratmağa başlayır. Gözəllik təsvirinin geniş yer aldığı Kişvəri irsinin poetik özəlliyi şeirin bu formasında xüsusi parlaqlığı ilə seçilir. Belə ki, ifadə olunan fikrin obrazlılığını artırmaq üçün şeirin hər sətirində dörd cismnin adının çəkilməsi şairdən xüsusi bir hünər, yaradıcılıq məharəti tələb edir. Şeirin davamında deyilir:

Yüzi bədrü saçı qədrü köksü sədrü könü daş,
Cismi mərmər, qəddi ərər, ləli şəkkər, sözü bal.
Atı əbrəş, özü sərkəş, hüsnü dilkəş, boyu sərv,
Yüzi rəngin, sözü şirin, xətti mişkin, zülfü dal.(5,30)

Təsvirin davamında mənzərə bir qədər də bütövləşir. Üstəlik sadalanan ifadələrin hər biri bir təşbih olaraq obrazın tamamlanmasına xidmət edir. Nəzər saldıqımızda həmin dörd sözdən üçünün bir-birilə qafiyələnən sözlərdən ibarət olduğunu görürük. Məsələn, “cadu”, “hindu”, “ahu”, öz aralarında, “cəng”, “şəng”, “təng” sözləri isə öz aralarında qafiyələnir. Bir misradakı “mərmər”, “ərər”, “şəkkər” ifadələri, digər misradakı “əbrəş”, “sərkəş”, “dilkəş” sözləri bir-birilə qafiyə təşkil edir. Bu cəhət özlüyündə qəzə də ayrıca bir rəvanlıq,

ahəngdarlıq verir. Şair böyük ustalıqla yaratdığı gözəllik lövhəsinə yeni cizgilər əlavə edir.

Gözü ceyran, xətti reyhan, qəməzə fəttan, çeşmi şux,
İşvə kafər, xalı ənbər, zülfü çənbər, beli nal. (5,30)

Göründüyü kimi, Kişvəri zəngin təxəyyülünü, ana dilində yüksək sənətkarlığa malik şeir yazmaq qabiliyyətini bu qəzəlinə xüsusi olaraq göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Şairin 2010-cu ildə nəşr olunan divanının tərtibçisi və ön sözün müəllifi Məhəmmədəli Hüseyni Kişvəri əsərlərinin başlıca motivlərindən danışarkən bunları qeyd etmişdir: “Şairin lirikası ümumiyyətlə real bir həyatla əlaqədardır. Şeirlərində o, real həyatı sevgisini, bununla bağlı hissiyatını, eşqi yolunda dözdüyü məhrumiyyətləri aydın şəkildə əks etdirmişdir.”(5,15) Şairin həyat və yaradıcılığı barədə məqalə ilə çıxış edən fil.üzrə f.d. F.Ağayev onun əsərlərinin motivlərindən bəhs edərək yazır: “Kişvəri insan gözəlliklərini bütün aləmin gözəlliklərindən artıq tutur. Onun şeirinin qəhrəmanı gözəl insandır. Bu gözəl isə şairin nəzərində sədaqətli, mənəvi cəhətdən təmiz, zahiri cəhətdən bütün insanların nöqsansızdır.”(2,73) Türkiyəli tədqiqatçı C. Dilçin “çar dər çar” formasından bəhs edərək yazır: “1. dizedeki birbiriylə ilgili dört kelimenin karşılığında anlam açısından ilgi kurulan ya da birbirinin anlamını pekiştiren, vurgulayan, açıklayan, türlü yönlerden çağrışımlar yaratan dört söz, 2. dizede ‘nizâm-ı kelâm’ içerisinde sıralanıp yer alır (4,41-42).

Yaradıcılığında “çar dər çar” formasına rast gəldiyimiz daha bir XV əsr Azərbaycan şairi Şah Qasım Ənvardır. Şeirin bu şəklini şair fars dilinin imkanları ilə ərsəyə gətirmişdir. Başqa sözlə, fars dilini mükəmməl bilib bu dildə şeirlər divanı yaradan sənətkar “çar dər çar” tərzində də qələmini müvəffəqiyyətlə sınamışdır. Qasım Ənvarın fars dilində yazdığı əsərləri əsasən onun təsəvvüfi görüşlərini özündə əks etdirir. Onun bundan əlavə, farsca, türkcə, giləkcə müləmmələri də vardır. Şərqi böyük şairi Cami haqlı olaraq sənətkarın ardıcıllarını da onun əsərlərindən hesab edir. Belə ki, onun Qasım Ənvarla şəxsən tanışlığı var idi. Cami onunla görüşüb danışan, onun söhbətlərini dinləyən insanların Qasım Ənvarın savad və hikmətinin dərinliyinə heyran qaldıqlarının dəfələrlə şahidi olmuşdu. İnsanlar bu şairin özündən böyüklərə bəslədiyi ehtiramı, onun geniş dini bilgilərə sahib olmasını böyük razılıqla qarşılayırdılar. Şairin qəzəllərindən bir beytə nəzər yetirək:

عیش و سرفراز و جهان سوز و جامه چاک طنز و ترکناز و دل افروز و پرفتن
(10,231)

“Şən, bəxtiyar, aləmi yandırınb-yaxan, vurğun! Nazlı, türk işvəli, qəlb odlayan, fitnəli!”

Qəzəl bütünlüklə bu tərzdə davam etməsə də, bir neçə beytində “çar dər çar” ünsürləri özünü göstərir. Ardıcıl şəkildə olmasa da bu formanı növbəti beytlərdə izləmək mümkündür.

نورمن و نارمن، راه بوصل از چه روست
صاحب اسرار من. راه بوصل از چه

مرشد من، یار من، بحرمن، انهارمن
ای گل و گلزار من، مونس و غم خوار من
روست

(10, 74)

“Ey gülüm, gülzarım, munisim və qəmxarım, Ey sirlərimin sahibi, qovuşmağın yolu nədədir?”

Qəzəldəki beytlərin əsasən birinci misrasında dörd məfhumun işləndiyini görürük. Burada “çar dər çar” şəklinin qismən iştirak etdiyinə şahidi oluruq. Bu forma ikinci misralarda gözə dəymir. Nümunədə gördüyümüz kimi, mədh olunan obyektin dürlü-dürlü keyfiyyətləri şair tərəfindən misraya düzülür və bunlar dörd cəhət, dörd xüsusiyyət olaraq qarşımıza çıxır ki, bu da “çar dər çar” tərzinin quruluşuna uyğundur. Şeirin bu şəkildən geniş bəhs olunan bir məqalədə müəllif “çar dər çar” formasının bir çox bədii ifadə vasitələri ilə birlikdə işləndiyini vurğulayır: “çâr-ender-çâr, dörd unsurun karşılıklı sıralanmasına elverişli leff ü neşr, taksim, tensikü’s-sıfat, tefrik gibi sanatların bir şiirin her beytine uygulanmasıyla yapılmaktadır. Dolayısıyla bu terimi; bir edebî sanatın değil de bütün beyitlerinde söz konusu sanatlardan biri ya da birkaçının dördlü paralellikler oluşturacak biçimde düzenlenmesiyle ortaya çıkan şiir tarzına verilen isim olarak kabul etmek gerekmektedir. Terim Farsça olmasına rağmen İran edebiyatına ait ulaşabildiğimiz hiçbir kaynakta ve sözlükte çâr-ender-çâr kelimesi yer almamaktadır”(6,103). Müəllif məqalədə “çar dər çar”ın xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə izah etməyə çalışır, fars ədəbiyyatşünaslığında bu başlıq altında işlənən bir şeir tərzinin olmadığını, bu ada sadəcə türk tədqiqatçıların əsərlərində təsadüf edildiyini dönə-dönə vurğulayır.

XV yüzillikdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərindən Bədr Şirvaninin farsca divanında da haqqında bəhs olunan formaya rast gəlinir. Bütün divanı boyu Şərq bədii ifadə vasitələrini ustalıqla və yerli-yerində işlədən, əsərlərində obrazlı ifadəyə geniş yer verən, müxtəlif poetik söz oyunlarından istifadə edən şairə “çar dər çar” tərzində şeirlər yazmaq bir o qədər də çətin olmamışdır. Şair bu şeir şəkildə də qələmini sınamış, belə bir mürəkkəb formanın öhdəsindən uğurla gələ bilmişdir. Bədr Şirvaninin çoxsaylı rübailərindən birində oxuyuruq:

هستندد چو چرخ و سنقرو باشه و باز
چون دید همای دولدت در پرواز

در بزم تو تیهو و تزرو و بطوقاز
گم گشت چو عنقا عدد کنگر تو

(9, 671)

“Sənin hüzurunda kəklik, qırqovul, ördək və qaz sanki bir şahbaz, qırğı, tərlan, və şahindir. Bayquşlar sənin dövlətinin Humay quşunun pərvazlandığını görüb Ənqa kimi qeybə çəkildilər.”

Şair rübaidə mədhiyyə elementlərindən istifadə etmişdir. Başqa sözlə, rübai janrının verdiyi imkanlar daxilində mübaliğə ilə də olsa mədh etdiyi obyektin xüsusiyyətlərini açmağa çalışmışdır. Bu zaman o, seçdiyi dörd məfhumu digər dörd məfhumla qarşılaşdırmaqlı şəkildə sıraya düzərək tam bir “çar dər çar” nümunəsi yaratmışdır. Şair zəiflərin məmduhundan güc alaraq qüdrətləndiyini diqqətə çatdırmaq üçün təbiət elementlərindən, daha dəqiq desək, quşların adlarından istifadə etmişdir. Kəkliyin qırğıya, qırqovulun tərlana, ördəyin şahinə, qazın isə qartala döndüyünü, onlar kimi, güclü, qorxmaz olduğunu obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Bədr Şirvaninin daha bir şeirində “çar dər çar” tərzini diqqətimizi çəkir.

بماند دیده جان باز در سیاه و سفید

نمود زلف و رخ آن پسر سیاه و سفید

(9,603)

“O oğlanın teli ilə üzün ağ və qara etdi, Can gözü yenə ağ və qarada qaldı.”

Şair bu beytdə də dörd ünsürün adını çəkir və təzaddan istifadə edir. Göründüyü kimi, XV yüzillik Azərbaycan poeziyasında məhdud sayda da olsa, “çar dər çar” şeir tərzinə təsadüf etmək mümkündür və rastlaşdığımız bu nümunələr şeirin bu formasının həmin dövrün ədəbiyyatındakı yeri, rolu, bədii xüsusiyyətləri haqqında fikir yürütməyə kifayət qədər imkan yaradır. Hər şair “çar dər çar” şeir şəklinə özünəxas bir yanaşma nümayiş etdirərək onu zaman-zaman həm fikir və düşüncələrinin ifadəsində bir vasitə, həm də təcrübə və sənətkarlığını daha parlaq formada göstərə biləcəyi münasib mühit olaraq görmüşdür. Nəticədə, əlvanlığı, oynaqlığı, obrazlılığı ilə seçilən poetik örnəklər meydana çıxmışdır. Biz əldə edə bildiyimiz materiallar əsasında bu mövzuya müəyyən qədər diqqət yetirib araşdırma aparmağa çalışdıq. Heç şübhə etmirik ki, indiyə qədər məlum olmayan, bundan sonra aşkar ediləcək XV əsr şairlərinin əlyazmalarında da haqqında danışılan şeir formasına rastlamaq mümkün olacaqdır. Gələcək tədqiqatlarımızda “çar dər çar” mövzusunə yenidən qayıdaraq araşdırmamızı daha geniş şəkildə aparmağı düşünürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Azadə R. Mənəvi dünənımız bu günün işığında. Bakı, 2011
2. Ağayev F. “Nemətullah Kişvərinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi tarixindən”. Azərbaycan-Avropa ədəbi-mədəni əlaqələr mərkəzi. Kontekst toplusu.No.3, Bakı, 73
3. Çftci H (1992), Sirâcî-i Sigzî ve Divanı, Atatürk Üniv. Erzurum. 1992
4. Dilçin C. “Füzuli’nin şiiri üzerine incelemeler”, İstanbul, 2007
5. Kişvəri. Türk divanı. Bakı, 2010.
6. Kutlar F. S. “Klasik Türk edebiyatında çâr-ender-çâr ve Kara Fazlı’nın kasidesi”. Türkbilig, 2009/17 : 92-115
7. Okuyucu C. Divan edebiyatı estetiği. İstanbul, 2013

8. Maden S. "Şiirin kaynağına doğru", Varlık Dergisi, Sayı1096, Ocak 1999
9. Ширвани Б. Диван. Москва, 1985
10. 231 کلیات قاسم انوار. تهران ناصر خسرو 1437 ص.
11. turk edebiyat.pdf-[Microsoft Word-8.kutlar fatma m1.doc

KONUL HAJIYEVA

**"CHAR DAR CHAR" ("FOUR WITHIN FOUR")
IN THE WORKS OF THE POETS OF 15TH CENTURY**

SUMMARY

The article deals with the poem of form named "Char dar char". Here is spoken about the first patterns of the poem and its significance, and paid attention to the poems written by the poets of the 15th century in the form of "Char within char". It should be noted that "Char dar char" is not a standalone art means or poetic tool, it is a form of poem by which poets can demonstrate their skills. There is almost no specific research conducted on this form of poem. The poet's rich imagination and wealth of vocabulary plays an important role in this form of poem. Here also noted that this form is used in the creative works of Kishvari, Shah Kasim Anvar and Badr Shirvani. In the article is given the patterns from the poems, they are analyzed, and investigated.

КЕНЮЛЬ ГАДЖИЕВА

**«ЧАР ДЭР ЧАР» (ЧЕТЫРЕ В ЧЕТЫРЕХ)
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОЭТОВ XV ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о стихотворной форме «чар дэр чар». Говорится о первых образцах, поэтических особенностях этого стихотворного вида. Следует отметить, что «чар дэр чар» не поэтическая фигура и не художественное средство, эта определенная поэтическая форма, с помощью которого поэты могут показать свои навыки. Нет отдельных исследований об этой форме поэзии. В этой поэтической форме играет большую роль богатое воображение и словарный запас поэта. В статье обращается внимание на стихи азербайджанских поэтов XV в., которые писали в стиле «чар дэр чар». Отмечается, что Кишвери, Шах Гасым Энвар и Бадр Ширвани в своем творчестве обращались к этой стихотворной форме. Приводятся образцы стихотворений, ведется их анализ и исследование.

Rəyçi: Leyli Əliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent

AYNUR YUNSUROVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

MULTICULTURAL EDUCATION

Açar sözlər: *multikultur, təhsil, kurikulum, tədris, tələbə, yanaşma, etnik, tolerantlıq, şərait, cəmiyyət*

Key words: *multicultural, education, curriculum, teaching, student, approach, ethnic, tolerance, circumstance, society*

Ключевые слова: *мультикультурное, образование, учебный план, обучение, студент, подход, этнической, терпимость, обстоятельство, общество*

Multicultural education refers to any form of education or teaching that incorporates the histories, texts, values, beliefs, and perspectives of people from different cultural backgrounds. At the classroom level, for example, teachers may modify or incorporate lessons to reflect the cultural diversity of the students in a particular class. In many cases, “culture” is defined in the broadest possible sense, encompassing race, ethnicity, nationality, language, religion, class, gender, sexual orientation, and “exceptionality”—a term applied to students with specialized needs or disabilities.

Since its earliest conceptualizations in the 1960s, multicultural education has been transformed, refocused, reconceptualized, and in a constant state of evolution both in theory and in practice. It is rare that any two classroom teachers or education scholars will have the same definition for multicultural education. As with any dialogue on education, individuals tend to mold concepts to fit their particular focus. Some discuss multicultural education as a shift in curriculum, perhaps as simple as adding new and diverse materials and perspectives to be more inclusive of traditionally underrepresented groups. Others talk about classroom climate issues or teaching styles that serve certain groups while presenting barriers for others. Still others focus on institutional and systemic issues such as tracking, standardized testing, or funding discrepancies.

Despite a multitude of differing conceptualizations of multicultural education, several shared ideals provide a basis for its understanding. While some focus on individual students or teachers, and others are much more “macro” in scope, these ideals are all, at their roots, about transformation:

□ Every student must have an equal opportunity to achieve to her or his full potential.

□ Every student must be prepared to competently participate in an increasingly intercultural society.

□ Teachers must be prepared to effectively facilitate learning for every individual student, no matter how culturally similar or different from her- or himself.

□ Schools must be active participants in ending oppression of all types, first by ending oppression within their own walls, then by producing socially and critically active and aware students.

□ Education must become more fully student-centered and inclusive of the voices and experiences of the students.

□ Educators, activists, and others must take a more active role in reexamining all educational practices and how they affect the learning of all students: testing methods, teaching approaches, evaluation and assessment, school psychology and counseling, educational materials and textbooks, etc. While it is important to develop a deeper understanding of the various models of multicultural education and where these points fit into them. Multicultural education is a progressive approach for transforming education that holistically critiques and addresses current shortcomings, failings, and discriminatory practices in education. It is grounded in ideals of social justice, education equity, and a dedication to facilitating educational experiences in which all students reach their full potential as learners and as socially aware and active beings, locally, nationally, and globally. Multicultural education acknowledges that schools are essential to laying the foundation for the transformation of society and the elimination of oppression and injustice. The underlying goal of multicultural education is to affect social change. The pathway toward this goal incorporates three strands of transformation:

1. the transformation of self;
2. the transformation of schools and schooling;
3. the transformation of society.

Multicultural education focuses on the transformation of the educational process to promote the ideals of democracy in a pluralistic society. Learners are taught to appreciate cultural diversity and differences as strengths and not as weaknesses. Different authorities have endeavored to define the concept multicultural education and most definitions seem to point towards one issue: the celebrating cultural diversity in educational institutions. Some have defined multicultural education as an approach to teaching and learning that is based on democratic values that affirm cultural pluralism within culturally diverse societies in an interdependent world.

Multicultural education is a field of study and an emerging discipline whose major aim is to create equal educational opportunities for students from diverse racial, ethnic, social-class, and cultural groups. One of its important goals is to help all students to acquire the knowledge, attitudes, and skills needed to function effectively in a pluralistic democratic society and to interact,

negotiate, and communicate with peoples from diverse groups in order to create a civic and moral community that works for the common good. Proponents of this approach assert that in multicultural education, learners take the role of social change agents. They are given opportunities to learn about the problems of social inequities and the resultant oppression and marginalization of minority groups so that they may come up with strategies to change the status quo and create a multicultural society. Re-constructionism points to the social engineering where the old oppressive social practices are ostensibly destroyed and a new social order reconstructed to create an egalitarian. Studies have revealed multicultural education as being well intentioned in enhancing tolerance among learners and reducing stigma, prejudice and discrimination. Researching on the importance of multiculturalism in higher education, the above cited studies have established that multiculturalism in education is beneficial in as far as it increases productivity because a variety of mental resources are available for completing the same tasks and it promotes cognitive and moral growth among all people. Over and above this, multiculturalism has been seen to enhance creative problem-solving skills through the different perspectives applied to same problems to reach solutions as well as increasing positive relationships through achievement of common goals, respect, appreciation, and commitment to equality among the intellectuals at institutions of higher education. The same authorities are also in agreement that multicultural education renews vitality of society through the richness of the different cultures of its members and fosters development of a broader and more sophisticated view of the world. With integrated curriculum, social activities, administrative support, and staff training, fear, ignorance, and personal detachment may be notably reduced in both students and teachers.

For several decades or more, educators and educational researchers have been calling for more culturally relevant pedagogies and for multicultural educational practices that will better serve the diverse student body found in our public schools. This call has clearly articulated the need for a more multicultural educational practice and has carefully and insightfully articulated what such a practice should look like. In this article, I explore the literature examining specific multicultural educational practices to assess the extent to which such practices are demonstrated to achieve the twin goals of high(er) academic performance of students of improved intergroup relations in school settings, suggesting core themes that emerge across the components of multicultural education. First, this review reveals that multicultural educational practices are academically beneficial to all students, in that the academic achievement of all students is increased through their use. Second, an essential feature of successful multicultural educational practice is that careful and conscious attention is given to issues of race and ethnicity and the concomitant issues of status and power.

Also emerging from this examination is the argument that multicultural educational practice is best conceived as simply good educational practice, and as such, it is an essential component of good teacher and administrator training rather than specialized knowledge only for educators interested in working with particular populations.

Unfortunately, most educational institutions are not prepared to implement multicultural education in their classrooms. Multicultural education requires a staff that is not only diverse, but also culturally competent. Educators must be aware, responsive and embracing of the diverse beliefs, perspectives and experiences. They must also be willing and ready to address issues of controversy. These issues include, but are not limited to racism, religious intolerance, classism, ageism, etc. However, the goals of multicultural education are as the followings:

1. To have every student achieve to his or her potential. 2. To learn how to learn and to think critically. 3. To encourage students to take an active role in their own education by bringing their stories and experiences into the learning scope. 4. To address diverse learning styles. 5. To become good citizens of the school, the community, the country and the world community. 6. To learn how to evaluate knowledge from different perspectives. 7. To develop an ethnic, national and global identity. 8. To provide decision making skills and critical analysis skills so the students can make better choices in their everyday lives.

REFERENCE

1. Paul Gorski. Working Definition of Multicultural Education. 2000.
2. Duhon, Mundy, Leder, LeBert and Amen-Dixon. Multicultural education. 2002.
3. Wilson. Multicultural education. 2012.
4. Banks. Multicultural education, 1993.

A.S.YUNSUROVA

ÇOXMƏDƏNİYYƏTLİ TƏHSİL

XÜLASƏ

Məqalə çoxmədəniyyətli təhsildən bəhs edir. Təhsilə multikultur yanaşma insanların müxtəlif etnik mədəniyyətlərə yiyələnməsi, tolerantlıq, fərqli şəraitlərə adaptasiya, dialoqa girmək bacarığı yaradırsa, digər tərəfdən, uşaqların özlərini tanımalarına, həyata pozitiv köklənmələrinə, fərqlər axtarmaqdansa hər şeydə oxşarlıqlar görməyə istiqamətlənməyə kömək edir.

Əgər təhsil transformasiyaedici xüsusiyyət daşıyarsa, belə təhsil sayəsində həyatda sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq ən yüksək səviyyədə bərqərar olar.

Məqalədə çoxmədəniyyətli təhsil haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir. Məqalə göstərilən məsələ barədə geniş məlumat əldə etmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər.

A.S.YUNSUROVA

MULTICULTURAL EDUCATION

SUMMARY

The paper deals with multicultural education. Multicultural approach to education on the one hand helps people to appropriate different ethnic culture, tolerance, adapt to different circumstances, be able to engage in dialogue, on the other hand it helps children get to know themselves, be adjusted the life positively, aim them to feel the similarities in everything instead of looking for differences.

If education conveys transformational feature, due to such education, peace, mutual understanding and cooperation will be established at the highest level.

Enough information about multicultural education is given in the paper. The paper may be useful for those who want to get information about the mentioned issue.

Rəyçi: dos. G.B.Əhmədova

MƏDİNƏ CABBAROVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Cabbarova84@mail.ru

ABDULLA BƏY ASININ KİMLİYİ İLKİN MƏNBƏLƏRDƏ

Açar sözlər: *ədəbiyyat, Qarabağ ədəbi mühiti, Şuşa*

The key words: *literature, literary atmosphere, Shusha*

Ключевые слова: *литература, литературная атмосфера, Шуща*

Abdulla Əlibəy oğlu Fuladov XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin yetişdirdiyi istedadlı şairlərdən biridir. O 1841-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, elə ilk təhsilini də şəhərdə fəaliyyət göstərən mədrəsələrdən birində almışdır. Abdulla bəyin həm təhsilində, həm də tərbiyyəsində ana babası olan Qasım bəy Zakirin böyük xidməti olmuşdur. Görünür şairin şeirə, sənətə olan meyli də babasından irsən keçmişdir. Bu səbəbdən Abdulla bəy və iki qardaşı- İbrahim bəy Azər və Xudadat bəy az-çox dövrünün tanınıb seçilən nəzm ustaları olmuşlar.

Asinin babası Qasım bəy Zakir XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənah xanın nəslindəndir. O Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın bacısı oğludur. Zamanında bu qohumluq Zakirə və onun yaxın qohumlarına bir sıra üstünlüklər versə də, Mehdiqulu xanın ölümündən sonra onların faciəsinə çevrilir.

Vaxtilə xanın rəğbətini, etibarını qazanmış Əli bəy Fuladovu xan öz qohumu, doğma birisi kimi görmək niyyətilə bacısı nəvəsi Nənəş xanımla evləndirmiş, hətta onların ilk övladlarını oğulluğa götürərək atasının şərəfinə İbrahim adlandırmışdı. Əli bəyə isə xanın təsərrüfat işlərinə nəzarət etmək həvalə olunmuşdu. Onun ağılına və sadiqliyinə təmənilə əmin olan Mehdiqulu xan xanlığın bir çox işləri ilə bağlı da onunla məsləhətləşirdi. Bir neçə dəfə Əli bəyin məsləhəti ilə yerli çar hakimlərinin yaramazlığı haqqında yuxarı idarələri xəbərdar etmiş, bununla da düşmənlərinin kin- kədərətinin, nifrətinin artmasına səbəb olmuşdu.

Xanın düşməni, onunla xanlığa sahiblənmək uğrunda ədavət aparan Cəfərqulu xan (Mehdiqulu xanın qardaşı Məhəmmədhəsən ağanın oğlu) ona sadıq olan insanlardan, o cümlədən ağasının təsərrüfatını göz bəbəyi kimi qoruyan Əli bəydən intiqam almaq üçün fürsət axtarır və münasib vaxt yaranan kimi şər və böhtana əl atır: qabaqcadan öyrədilmiş şahidlər – Ağa Novruz, baqqal Hüseynəli və Kar Cəfərin şahidliyi ilə şəriət məhkəməsi Əli bəyin Məməğanlı Kərbəlayı Allahverdi Hacı Ələsgər oğluna 1200 түмән borclu olduğunu “sübuta yetirərək” hökm çıxarır. Bu

hökmə əsasən Əli bəy Fuladovun əmlakının bir hissəsi, hamam da daxil olmaqla 1200 tükənə əvəz olaraq kərbəlayı Allahverdiyə verilir. Maddi vəziyyəti ağırlaşan, düşdüyü böhtanla barışa bilməyən Əli bəy haqsızlığa dözməyərək dünyasını dəyişir.

Əli bəyin ölümündən sonra onun övladlarının maddi və mənəvi yükünü daşımaq Qasım bəyin üzərinə düşür. Zakir nəvələrinin tərbiyyəsilə bərabər təhsili ilə də məşğul olur, onlarda şeirə, sənətə məhəbbət hissi aşılayır. Yaşlı şair kürəkəninə başına gətirilən faciəni həzm edə bilmir və özünün “Elat əhlinin tərifi və qazinin əsl-nəsəbi haqqında” adlı mənzuməsində bu barədə danışır. Ailəsinin başına gətirilmiş faciə ilə barışa bilməyən, ədalətsiz cəmiyyətdə əli hər yerdən üzülən şair təskinliyi yalnız həcv yazmaqda tapır. O ölkədə baş verən özbaşınalığı, qanunsuzluğu “Üsuli və şeyxi təriqət mollalarının həcvi” adlı şeirində təsvir edir. Kürəkəni Əli bəyin başına gətirilmiş faciəni, onun iştirakçılarını da adbaad həcvdə sadalayaraq tənqid atəsinə tutur:

Bir içim çay ilə yüz şahidi-bidin tapılır,
Necə kim, Əli bəyin çıxdı göyə əfqanı.

Cəfəri-kar ki, eşitməz ki, eşitməz, çalalar zurna səsin,
Der imiş mən hamıdan yaxşı eşitdim anı.

Yeddi gündən sora bir şəxs Dizaqdan yetişib,
Qazi-yi-şəhr yazıbdır biri də filanı.

Eşidiblər ki, olur şahidi-şiə məqbul,
Bağlayıb uzun Hüseynəli dəri-dükkani.

Həzrəti-qaziyə yanındakı Ağa Novruz,
Eyləyib hər biri bir tərz münasibxani.

Biri bəqqalı – bədəfalü kələmbazü füzul,
Biri əhli-zələmə zadəyi-Şəkkərbani.

...Doğruluq qalmayıb əsla bu fəna aləmdə,
Sərnigün ola, görüm, belə yaman dövrani.

Uşaqlığından bu hadisələrin, haqsızlıqların şahidi olmuş, erkən yaşlarında atasını itirərək qoca babasının himayəsində qalmış Abdulla bəy Asi sonralar həyatının ağır keçdiyini etiraf etmişdir: “ gecə-gündüz cigərinin qanını içmiş, Qarabağ şəhərində hasili yalnız dərdü-qəm olmuşdur”. Şahidi olduğu haqsızlıqların qarşısını ala bilməyən, ədalətsiz cəmiyyətdə dərdinə çarə tapmayan gənc şair keçirdiyi daxili sarsıntıları

şeyrə, qəzələ çevirsə də yüngülləşmir, həyatının çiçəklənən bir dövründə - 34 yaşında dünyasını dəyişir.

Abdulla bəy Asinin doğum və ölüm tarixi haqqında mənbələrin verdiyi məlumatlar üst-üstə düşür. Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" əsərində, Firudin bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında və Salman Mümtazın qeydlərində şairin doğum tarixi 1256-cı il (1841) kimi göstərilmişdir: "Abdulla bəy mərhum Qasım bəy Zakirin nəvəsidir. Atasının adı Əli bəydir. Əsli Qarabağ mahalından isə də, Şuşa qalasında təvəllüd tapıbdır 1256-cı tarixdə." (F.K. səh111) Vəfatı tarixinə gəldikdə isə Müctəhidzadənin "Riyazül aşiqin" təzkirəsində və bir sıra başqa qaynaqlarda 1291-ci ilin şəban ayı (13 sentyabr 1874) kimi göstərilmişdir.

F.Köçərli şairin cavan çağlarında, çiçəklənən bir zamanda dünyasını dəyişməsinə böyük təəssüf hissi ilə qeyd edir və bu hadisənin müasirləri olan şairlər arasında necə hüznə qarşılanmasını bu cür ifadə edir: "1291-ci tarixdə şəbanın qürrəsində Abdulla bəy ömrünün hələ cavan sinnidə Şuşa şəhərində Allah rəhmətinə vasil olubdur və müasiri olan şüəravü üdəbavü zürəfaları böyük bir yasa mübtəla edibdir. Və bu vəqeyi-pürməlal cümlədən artıq Qarabağ şairlərinə təsir edib. Onlar Şamaxı şairlərinə Asinin vəfatını belə xəbər veriblər:

...Qurtarmaz Yusifi çahi-bələdən
Görə gər vəsləti – Yusifliqani.
Olub bu qüssədən Ağah xəbərdar,
Dəmadəm künci – qəmdir aşiyani.

İlahi, Novrəsi – məğmumü məhzun
Görərmə bir də ruyi – şadimani?
Neçün kim, Asiyi – zarü fitadə,
Əcəl peymanəsindən içdi badə." (F.K. s128)

Tədqiqatçı bəzi nüsxələrdə sonuncu bəndin ikinci misrasına "Əcəl saqisindən nuş etdi badə" şəklində də rast gəldiyini söyləyir.

AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda Salman Mümtazın arxivini araşdıran Rəqub Kərimov Abdulla bəy Asinin naçalnik dəftərxanasında qeydiyyatçı və tərcüməçi vəzifəsində işlədiyi haqqında qeydə rast gəlmiş və şair haqqında əhəmiyyətli məlumatı olduğu kimi kitabında qeyd etmişdir: "Asinin adı Abdulla bəy, Azərin ortancıl qardaşıdır. Təvəllüd edib 1256-cı ilin zilhiccə ayının üçüncü günü, təlimi olub Şuşa şəhərində, ərəbi, farsı, türki, rusi təlim alıb. Naçalnik dəftərxanasında registrator və tərcüməçi olub. Qərbenski sekretarlıq çini alıb. Vəfat edib 1290-cı ildə. Nəşi göndərilib Ətəbatı-Aliyata. Təbi-səri və səlimi var idi. - Mümtaz".

Verilən məlumatdan aydın olur ki, Asi bir neçə dili mükəmməl bilmiş və savadı nəticəsində dövlət idarələrində mühüm vəzifədə çalışmışdır.

Lakin şairin cəsədinin müqəddəs ziyarətgahlardan birinə göndərilməsi haqda Salman Mümtazın qeydi bir qədər qaranlıqdır, çünki bu haqda başqa heç bir mənbədə məlumat yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. M.M. Nəvvab. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı, Azərbaycan 1998, 560 s.
2. Müctəhidzadə.M. Riyazül-əşiqin. Bakı, Azərbaycan, 1995, 248 s
3. Kərimov.R. Abdulla bəy Asinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Nurlan, 2009, 210+83 s.

JABAROVA M.A

ABDULLA BEY ASIS PERSONALITY IN PRIMARY SOURCES

SUMMARY

Abdulla bey Asi one of the most talented poets of Qarabagh literary atmosphere. He was born in Shusha and studied there. He lost his father an early age and raised under the auspices of his grandfather Kasim bey Zakir. Kasim bey brought up his grandsons, engaged his education and helped them to grow as a poet. Information sources about Asis birth and death date complemented one another. Thanks to Mir Mohsun Navvab, Firudin bey Kocarly and Muctehidzade he glorified as a great poet. It's a pity that poet died an early age.

ДЖАБАРОВА М. А

ЛИЧНОСТЬ АБДУЛЛА БЕК АСИ В ПЕРВЫХ ИСТОЧНИКАХ

РЕЗЬЮМЕ

Абдулла бек Аси один из талантливейших поэтов каторого вырастило литературное течение Карабаха. Он родился и получил образование в городе Шуша. Лишившийся в раннем детстве отца поэт вырос под покровительством дедушки – Касум бек Закира. В получении образования и воспитания и формировании Аси как поэта имел высокую роль дедушка Касум бек. Источники дающий информацию про Аси (про рождения и смерть поэта) дополняют друг-друга. В становлении Аси любимым поэтом своего времени нужно особо подчеркивать заслуги Мир Мохсун Навваб, Фирудин бек Кочарли и Мучтехидзаде. К сожалению молодому поэту в юном возрасте пришлось расстаться с жизнью, с тем самым сильно огорчил своих современников.

Rəyçi: Möhsüm Nağısoylu

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

QƏRƏNFİL RZAYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

qerenfilrzali@gmail.com

**XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN “MƏHƏBBƏT DASTANI” POEMASINDA
QƏHRƏMANLIQ VƏ SAF SEVGİNİN TƏRƏNNÜMÜ**

Açar sözlər: *məhəbbət, qəhrəmanlıq, poema, Xəlil Rza*

Key words: *love, heroism, poem, Khalil Rza*

Ключевые слова: *любовь, героизм, поэма, Халил Рза*

Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün çoxşaxəli bədii yaradıcılığında poema janrı mühüm yer tutur. Onun poema janrına müraciət etməsi səbəbsiz deyildi. Şair düşünürdü ki, “poemada qələmə alınan həyat – real həyatdır, bu real həyatdan, real varlıqdan alınan təəssürat isə qanadlıdır, yüksəkdir, idealdır” (1. 13), “poema şeir ilə hekayətin elə bir xüsusi növüdür ki, orada tərənnüm ruhu, qəhrəmanlıq ruhu var, həyatın yalnız ali həqiqətlərini göstərməklə vəcdə gələn şair ürayinin döyüntüləri var” (1, 19). Elə buna görə də Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığının müxtəlif vaxtlarında kiçik həcmli şeirə sığdırma bilmədiyi böyük, dərin, ülvü düşüncələrini poemalarında əks etdirmişdir.

“Məhəbbət dastanı” (1957-1959), “Atalar-oğullar”, “Bayatı Şiraz” (1964-1972), “Krasnodon qartalları” (1967), “Qanadlılar”, “Gələcəksən baharda” (1970), “Həsərət” (1971), “Təbrizli şairin düşüncələri” (1970), “Hara gedir bu dünya”, “İki qardaşın söhbəti”, “Məni bir dərd yandırar”, “Məktublar gedər-gələr”, “O gün gələcək”, “Şuşa səfəri”, “Adımız, soyadımız” (1965), “Dənə gələn toyuqlar” (1983), “Ürayimdə qalan tikan” (1985), “Yadımdamı, Samirə” (1986), “Çənlibel” (1988), “Məftillə sarınmış yaralar”, “Əlvida, Azərbaycan!” , “Qanım bayrağımdadır” (1991-1994) və s. poemalarında Xəlil Rzanın cəsarətli şair şəxsiyyəti ilə yanaşı əsl vətəndaş mövqeyi də diqqəti cəlb edir.

Akademik Bəkir Nəbiyev “İstiqlal şairi” monoqrafiyasında X. R. Ulutürkün poema yaradıcılığından danışarkən bir faktı xüsusilə qeyd edir ki, “şair heç vaxt ilham yorğunluğu keçirməmiş, onun qəlbi həmişə yaradıcılıq eşqilə döyünmüşdür...X. Rzanın bir şair kimi başqa bir ləyaqəti də onun qələminin epik vüsətə malik olması ilə bağlıdır. Brest qalası qəhrəmanı Əliheydər İbrahimovun döyüş qəhrəmanlığına və öz sevgisi sayəsində onu ölümdən xilas etmiş Asya xanımın fədakarlığına həsr olunmuş “Məhəbbət dastanı”, ataların humanizm və mübarizə estafetini oğulların davam etdirməsi gərəклиyini alqışlayan “Atalar-oğullar” poeması, Söhrab Tahirə xitabən yazılmış “Az ömürlü ağ günlər”, təbiətin ilkinliyini və bəkarətini qorumaq əzmi ilə nəfəs alan “Bayatı Şiraz”, Xəzər qasırgasında öz vəzifəsi başında həlak olmuş

qəhrəmanların xatirəsini əbədləşdirən “Tufandan güclülər” kimi əsərləri bunu aydın şəkildə təsdiqləyir”. (3, 190)

Xəlil Rzanın mübariz ruhu, vətən eşqi və şair səmimiyyəti əksər şeirlərində qabarıq şəkildə görünür. Şairin hələ sovetlər dönmində yazdığı “Məhəbbət dastanı” poemasında bu əhvali-ruhiyyə çox aydın görünməkdədir. 1957-1959-cu illərdə qələmə alınmış “Məhəbbət dastanı” poeması Böyük Vətən Müharibəsi illərində rəşadətlə döyüşən, xalqımızın qəhrəman oğlu, qvardiya mayoru Əliheydər İbrahimova və onun vəfali ömür-gün yoldaşı Asya Hüseynzadəyə həsr olunmuşdur. Əsər xarakteri etibarilə epik-lirik dastançı da adlandırılır.

“Hər şeydən əvvəl X. Rza əsəri ilhamlı bir qələmlə yazmışdır. Düzdür, şair özü əsəri poema adlandırır, amma bu, poemadan daha çox qəhrəmanın həyatı haqqında fraqmentlər, bədii lövhələrdir. Müəllif uzunçuluğa yol verməmiş, əsər boyu yığcamlığı, səliqəliliyi gözləyən şair, qəhrəmanı Əliheydəri, onun arvadı Asya və anası haqqında fikirlərini bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə söyləmiş, ürəyini boşaltmışdır. Şair sovet adamının yüksək mənəvi sifətləri haqqındakı fikirlərini ürəkdən duyaraq misralara çevirmişdir.(4,6)

Poemadakı hadisələr küləklər şəhəri Bakıda – Əliheydər İbrahimovun ailəsinin yaşadığı məkanın təsviri ilə başlanır. Budur, poçtalyon qız sevincək halda Əliheydərin həyat yoldaşı Asya xanımı muştuluqlayır. Eyvanda qəzeti səhifələyən Asyanın sevincinin həddi-hüdudu olmur. Bütün qəzetlərdə Əliheydərin şəklini görən gəlinin uçmağa qanadı olmur, sevincindən öz gəlinlik boyunbağısını poçtalyon qıza hədiyyə edir. Aramsız gələn telefon zəngləri, təbriklər Asyanın həyat dolu qəlbinə, dizinə təpər verir. Asyanın qəlbi ərinin rəşadətindən riqqətə gəlir.

Asya Hüseynzadə müharibə illərində arxa cəbhədə yorulmaq bilmədən çalışan qadın qəhrəmanlarımızdandır. O yaxşı bilirdi ki, arxa cəbhədə iş getməzsə, ön cəbhədə vuruşanlar, o cümlədən Əliheydər düşmənlə mübarizədə zəifləyə bilər. Neft mədəninə işləmək nə qədər ağır olsa da, Asya gördüyü işin vacibliyini duyur və qətiyyətlə çalışırdı:

*O, əynində pləş, əlində əlcək,
Köksünün altında zərif bir ürək
İşləyir telində damla-damla su:
Qış günü qəlbində bahar arzusu.(2, 328)*

Sonrakı təsvirlərdə biz Əliheydərin anası ilə də tanış oluruq. Onun mehriban, qayğıkeş, nəvazişkar bir ana olması gəlini Asya ilə münasibətlərində, mükəllimələrində ortaya çıxır. Ana öz oğlu və gəlini ilə fəxr edir. Əslində o, xalqa igid oğul bəxş edən bir ana kimi oxucu gözündə daha əzəmətli görünür. Ana gəlini Asyanın oğlu Əliheydəre məhəbbət və sədaqətlə döyünən qəlbini görür, onun qabarıq əllərində böyük bir qəlbin hərarətini duyur.

Asya xarakteri etibarilə bütöv bir obrazdır. O, bütün çətinliklərə, işin ağırlığına dözməyə hazırdır. Çünki o, vətəninə, ailəsinə sevir. Bu yolda hər bir maneəni keçməyə hazırdır.

Poemanın “Ağır xəbər” hissəsində poçtalyon qızın bu dəfə qəmgin halda gəldiyindən xəbər tuturuq. Yanaqları solğun, kirpikləri nəmlə dolmuş poçtalyon qız verəcəyi xəbərin ağırlığını duyur və əli titrəyən-titrəyən qapının zəngini basır. Qapını Asya açır və poçtalyon qızın ona tərəf uzatdığı teleqramı açıb oxuyur.

Qospitaldan yazırlar: Yubanmayın, tez gəlin!(2, 330)

Əliheydər ailəsi bir-birinə dəyir. Xəbərdən təşvişə düşən ana nə edəcəyini bilmir və hönkürüb ağlayır.

Lakin gəlin nə susdu, nə tərəddüd eylədi,

Göz yaşını silərək: - Gedəcəyəm! – söylədi. (2, 331)

Poemanın “Bir də görməyəcək sizi gözlərim” hissəsində şair qəhrəmanının başına gələn hadisələri təsvir edir. Faşistlər qolubağlı adamları qatarın vaqonlarına doldurub əsir aparırlar. Elə bu vaxt qatarın arxasınca atını çapan Əliheydər İbrahimovu görürük. O, əlində avtomat, at belində faşist qatarı ilə tən gedir. Məqsəd qatarı dayandırmaq, əsir alınan uşaqları, qocaları və qadınları xilas etməkdir. Şair qəhrəmanının hücum səhnəsini oxuculara böyük məhəbbət və rəğbətlə çatdırır.

Sərrast atır qəhrəmanım-

Ruhum, canım!

Gah elə bil atdan enir,

Gah da ata minib atır.

Gah at üstə sax dayanır,

Gah yəhərə sinib atır.

Qaçma, dayan, ey qəsbkar!

Bu gün sənə hücum edən

SSRİ qəhrəmanı –

Azərbaycan balasıdır!

İndi sənə, o, canını,

Sabah isə

Reyxstaqı alasıdır. (2, 333)

“Məhəbbət dastanı” poemasının bu fəslə barəsində fikir söyləyən görkəmli ədəbiyyatşünas alim Kamran Məmmədov yazır: “Əsərin “Bir də görməyəcək sizi gözlərim” fəslini oxuyarkən, istər-istəməz S. Rüstəmin məşhur “Çapayev” şeiri yada düşür. “Çapayev” şeirində at nalının cingiltisi ilə Çapayevin düşmənləri çapan qılıncının səsi bir-biri ilə həmahəng səsləndiyi kimi, burada da Əliheydər atının nallarından qopan səslə qaçan qatarın rels üzərində qopardığı səs arasında təxminən belə gözəl poetik bir ahəng vardır”.(4, 6)

Üzərinə güllələr yağış kimi yağsa da, Əliheydər geri çəkilmir. Atılan güllələr onu qorxutmur. Nəhayət, avtomatı köksünə sıxıb maşinisti nişan alır. Ölüm qatarını sürən faşisti öldürür. Cəld paravoza sıçrayır və əyləci basır. Başqa bir faşist əsgəri ona əngəl olmağa çalışır, əlbəyaxa döyüşürlər. Qəfildən yumruq qatarın su ölçən qurğusuna toxunur və şüşəsini sındırır. İsti buxar, qaynar su fişqırır və Əliheydər gözlərini yandırır. Gözlərinin işığını itirsə də, o, min bir əzabla qatarı dayandırmağa, əsirləri xilas etməyə müvəffəq olur.

Şair baş verən hadisəni təfəsilatı ilə danışdıqdan sonra xəstəxana palatasını təsvir edir. Artıq Əliheydər huşu özünə gəlmişdir və o, həkimindən yenidən görə bilib-bilməyəcəyi barədə soruşur. Həkim isə təsəlli üçün “Görəcəksən” deyir. Ancaq onun qaranlığa qərq olmuş dünyası cismən bir daha aydınlanmır.

Əliheydər xəyalən sevgilisi, eşqinə güvənib səngərdən-səngərə döyüş fədakarlığı göstərdiyi Asyanı düşünür, gözü yollarda qalan anasını, radio dalğalarında xəbərlərə qulaq asan, hər gün atasından xəbər gözləyən qızı Solmazı xatırlayır. Bir daha onları görə bilməyəcəyini xəyal edib ah çəkir. Vətəninin gülünü, çiçəyini, dağlarını, yaylaqlarını, buz bulaqlarını, otunu, suyunu düşünür, sinəsi od tutub yanır və belə söyləyir:

*Mənim sizdən ayrı deyir, nəyim var?
Sizsiniz nəfəsim, canım, ciyərim,
Qoy uçub tökülsün başıma dağlar,
Bir də görməyəcək sizi gözlərim!(2, 335)*

Şair qəhrəmanının daxili təlatümlərini, iztirablarını aydın təsvir edir. Onun qəlb atışlarını oxucularına məhrəm edir. Gözlərinin kor olduğunu bilən Əliheydər qəhərlənir, Asya ilə keçirdiyi xoşbəxt günlərini yada salır. Onun vaxtilə “Asyacan, de, məni çoxmu sevirsən?” sualına Asyanın cavabı belə olmuşdu:

*... - Əli, düzü yaman qarasan
Sənin gözlərini sevirəm ancaq.(2,338)*

Sevinclə xəyala dalan Əliheydər sonsuz kədər hissilə bu xəyaldan ayrılır. Artıq Asyanın sevdiyi gözlər bir daha ona gülümsəməyəcək. Bu hissin dəhşəti Əliheydəri rahat buraxmır. Xəstəxana palatasında həkimlərin diqqəti, tibb bacılarının nəvazişi belə onun sınıq qəlbə məlhəm ola bilmir.

Asya Bakıdan Oryola gedir. Moskvaya gedən qatarlara bilet almalıdır. Lakin bilet yoxdur. Nə etsin, neyləsin, gerimi qayıtsın? Əliheydəri təkmli qoysun? Bu narahat düşüncələr Asyanı qəti bir qərar anında buraxır. O, necə olursa-olsun getməli, Əliheydər köməyinə yetməlidir.

Asya çarəsiz, lakin inadkarcasına Oryoldan yola düşən döyüş qatarına minir. Yolun çətinliyi, çaxan ildırımlar, yağan yağış Asyanı yolundan döndərə bilmir və o, qəti bir inamla ərinin yanına tələsir. Bilir ki, Əliheydər onun nəvazisinə, sevgisinə ehtiyacı var.

Xəlil Rza Əliheydər İbrahimovun simasında Vətəninə sevnən, onun uğrunda canından keçməyə hazır olan bir mübariz qəhrəman obrazı canlandırmışdısa, Asya Hüseynzadənin simasında fədakar, sədaqətli, vəfalı, öz məhəbbəti yolunda hər cür əzaba qatlaşan, mübariz bir qadın surəti yaratmışdır.

“Dostluqda – sədaqət, sevgidə vəfa!” şüarı ilə insanları həqiqi sevgiyə, sədaqətə səsləyən şair, qəhrəmanlarının poetik cizgilərini buna əsasən yaratmışdır. Asyanın Əliheydər yanına getməsi, onunla görüş səhnəsi olduqca lirik planda qələmə alınmışdır. Asya Əliheydər yanına gəlir. Onu ayaq səslərindən tanıyan Əliheydər göz yaşlarını saxlaya bilmir, uşaq kimi hıçqırır. Asya gözlərinə inanmır.

*İndi necə boğsun göz yaşlarını?
Necə itirməsin iqtidarını?
Asyanın bulağa dönməzmi gözü,
Elləri güldürən ağlarkən özü?*

*Göyərçin çırpınır sanki qəfəsdə,
Bu dilsiz fəryadlar sinə dağlayır.
Sanki Koroğlunun başının üstə
Gəlib ala gözlü Nigar ağlayır... (2, 343)*

Asyanın qəlbi qana boyansa da, ərinin könlünü almağa, əhvalını yaxşılaşdırmağa çalışır. Ötən günlərini yada salır. Əliheydər çox sevdiyi və tez-tez istinad etdiyi bir xalq məsəlini ona xatırladır:

*Yadımdamı, həmişə söylə, ay Əli,
Həmişə çəkərdin sən bu məsəli:
“İgid odur atdan düşə, atlana,
İgid odur hər əzaba qatlana”!(2, 344)*

Ömür-gün yoldaşının əskilməyən sevgisi Əliheydəri yenidən həyata qaytarır. Asya onu vətəninə, doğma el-obasına gətirir. Əliheydər yaşamaq həvəsi gündən-günə artır, gözlərini müalicə etdirmək qərarına gəlir. Günlərin birində Asya Əliheydəri də götürüb Odessaya yola düşür. Məşhur göz həkimi Filatovun qəbulunda olur. Tibbin imkanlarının geniş olduğunu düşünür və Asya həkimə təkidlə yalvarır ki, onun gözüünün birini ərinin gözüünə köçürsün. Eşitdiyi səsə diksinən həkimin xəyalına ana ilə kor qızı gəlir. Bir səhər çağı kor qızının əlindən tutub həkimin yanına gələn ananı xatırlayır. Ana həkimə yalvarmışdı ki, mənim gözlərimi çıxar, qızıma ver. O, ana məhəbbəti qarşısında mat qalmışdı. Bu məhəbbətin böyüklüyü onun qəlbini rıqqətə gətirmişdi. Həkim düşünmüşdü ki, ana ürəyi qədər böyük, ana məhəbbəti qədər dərin məhəbbət ola bilməz!Lakin indi Asyanın öz gözlərini ərinə bəxş etmək istəyi həkimi daha da duyğulandırır və o düşünür ki;

*Qadın sevgisi də çatar deməli,
Ana sevgisinin ülvyyətinə. (2, 364)*

Baş verənlər qarşısında mat qalan həkim Əliheydərin gözlərini yoxlayır, lakin mümkünsüz olduğunu görüncə heç də təəssüflənmir. Çünki belə bir məhəbbətlə sevən qadın ərinin də görən gözü ola biləcəkdə. Müayinənin nəticəsini öyrənən Əliheydər dərinə ah çəkir. Bunu görən həkim:

*Dedi: - Fikr eyləmə, oğlum, heç zaman.
Mən bir dünya görmüş qocayam özüm,
Yaxşını yamandan tez seçir gözüm.
Günlər keçirmişəm, dövrən sürmüşəm.
Nə qədər sevilən, sevən görmüşəm
Ancaq az görmüşəm həyatda belə
Sənin ailəntək gözəl ailə.
Get, oğlum, onunla xoşbəxt ömür sür,
Elə onun gözü – sənin gözündür! (2, 365)*

Bundan sonra sanki Əliheydərin gözlərinə nur gəlir. O, artıq qəlbinin gözü ilə görməyə başlayır.

Müəllif Asyanın simasında mərd, dözümlü, sədaqətli və qayğıkeş Azərbaycan qadınının obrazını yaratmışdır. Bu, təkcə fakt olmaqla qalmır, həmçinin Xəlil Rza Ulutürkün Azərbaycan qadınına olan münasibətini, məhəbbət və ləyaqətinə bəslədiyi ehtiramı göstərir. Eyni hal şairin uzun illər sonra azadlıq aşıqitək zindana salındığı günlərin acı xatirələri ilə səsleşir. Lefortovo zindanında yatarkən şairin ömür-gün yoldaşı Firəngiz xanımın ərini ziyarət etməsi, onun soyuq divarlar arasında iradəsinin daha da möhkəmlənməsində və hər cür əziyyət və mərhumiyyətlərə sinə gərməsində yardımçı olmuşdu.

Poemada təsvir olunan məhəbbət adı bir hiss deyildir, insanı mənəvi cəhətdən bütövləşdirən ən ali bir duyğu kimi dəyərlidir. Yaşatmadan yaşamağın mümkünsüzlüyünü göstərən həyat amalıdır.

Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqatçısı olan Əlizadə Əsgərli bu əsərin ən həssas məqamına diqqət çəkərək yazır: “Poemada qadının ərə sədaqəti, vətən və vətəndaş sevgisi, ananın övladına gözlərini belə bəxş etmək istəyi milli planda olduğu qədər bəşəri məzmunadadır. Şərqin Leylisi misalında olan belə məhəbbət misalları Qərb, dünya şairləri üçün nümunədir; el qəhrəmanları, məhəbbət dastanları əbədidir”. (5,340)

“Məhəbbət dastanı” poeması çap olunandan sonra dövrü mətbuatda – müxtəlif qəzet və jurnallarda əsər haqqında qiymətli fikirlər söylənmiş, saf duyğular təbliğ edən, insanı ruhən yaşadan əsl məhəbbət təqdir olunmuşdur. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 9 may 1964-cü il sayında “Əsl məhəbbət” adlı məqalədə oxuyuruq: “Ədəbiyyatın əbədi mövzularından biri də məhəbbətdir. Həyata, insanlara, sevgiyə... olan məhəbbət dönə-dönə işlənmiş, hər müvəffəqiyyətli əsərdə bu müqəddəs hiss bizə təzə kimi görünmüşdür. Şair

Xəlil Rzanın “Məhəbbət dastanı” poemasının da məğzini həmin mövzu təşkil edir”. (6,8)

“Məhəbbət dastanı haqqında söhbət” adlı məqalədə deyilir: “Burada ifadə olunan məhəbbət geniş mənalı məhəbbətdir. Əsərdə gəlin-qaynana məhəbbəti oğul-övlad məhəbbətinə, oğul-övlad məhəbbəti ana məhəbbətinə, ana məhəbbəti vətən, yurd məhəbbətinə qədər yüksəlmişdir. Bu məhəbbətin mayasında pula, mənəbə hərislik yoxdur; bu məhəbbət ən yüksək arzular qədər şirin və mənalıdır. Bu məhəbbət insana, insanlığa məhəbbətdən, hətta kor olmuş gözlərə öz gözlərini verməyə qadir olan yeni keyfiyyətli, yüksək mənəviyyətli adamların məhəbbətidir”. (4, 6)

X. Rza “Məhəbbət dastanı” poemasında işğalçı müharibələri pisləyir, anaları oğulsuz, qadınları ərşiz, körpələri atasız qoyan müharibə havadarlarını lənətləyir.

Poema ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə görə həmişə aktualdır. Əsərdə qəhrəmanlığın və əsl məhəbbətin tərənnümünə xüsusi yer ayıran sənətkarın məqsədi yetişməkdə olan nəsli vətənə, ailəyə, anaya, övlada məhəbbət və ümumiyyətlə, müqəddəs sayıla bilən dəyərlərə sdaqət ruhunda tərbiyə etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. X. R. Ulutürk. Müharibədən sonrakı Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında poema janrı(1945-1950). Bakı – 1963(namizədlik dissertasiyası)
2. X. R. Ulutürk. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Gənclik”, 2001
3. B. Nəbiyev. İstiqlal şairi. Bakı, “Elm”, 2001
4. K. Məmmədov. Məhəbbət dastanı haqqında söhbət. “Bakı” qəzeti, - 1959. – 3 oktyabr
5. Ə. Əsgərli. Xəlil Rza Ulutürk. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015
6. Əsl məhəbbət. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. – 1964. – 9 may

RZAYEVA GARANFİL

PRAISE HEROISM AND PURE LOVE IN THE POEM H.R. ULUTURK "SAGA OF LOVE"

SUMMARY

The article Poem Khalil Rza Uluturk "Saga of Love" was analyzed. The poem was dedicated to our compatriot, major Guard Aliheydar Ibragimov showed his courage in battles against fascism in 1941 - 1945 years in World War II and his faithful wife Asa Guseynzade. The article product boasts heroism, patriotism and pure love. Asya Guseynzade represented by author such

qualities peculiar to Azerbaijani women, as a faithful to husband, his moral support. Article also paid place to the findings of some researchers. It is shown that the theme of love in the poem has a broad concept. The basis of this love, there is no place money and greed. This love is sweet and comprehended as the most cherished dreams. The conclusion which can we do in this article - the poem "The Saga of Love" is the product which promotes noble feelings.

РЗАЕВА ГАРАНФИЛ

**ХВАЛА ГЕРОИЗМУ И ЧИСТОЙ ЛЮБВИ В ПОЭМЕ
Х.Р.УЛУТЮРКА «САГА О ЛЮБВИ»**

РЕЗЮМЕ

В статье была проанализирована поэма Халила Рзы Улутюрка «Сага о Любви». Поэма была посвящена нашему соотечественнику, майору гвардии Алигейдару Ибрагимову показавшему свою храбрость в сражениях против фашизма в 1941 – 1945 годах в Великой Отечественной войне и его верной жене Асе Гусейнзаде. В произведении хвалиться героизм, патриотизм и чистая любовь. Ася Гусейнзаде представлена такими качествами, свойственными Азербайджанской женщине, как верность мужу, его моральная поддержка. В Статье также уделено место выводам некоторых научных исследователей. Показано, что тема любви в поэме имеет обширное понятие. В основе этой любви нет места деньгам и алчности. Эта любовь сладка и осмыслена как самые заветные мечты. Вывод к которому можно из этой статьи – поэма «Сага о Любви» это произведение которое способствует благородным чувствам.

Rəyçi: prof. Zaman Əsgərli

СТАНОВЛЕНИЕ РЕАЛИСТИЧЕСКОГО РАССКАЗА В
СОВРЕМЕННОЙ ИРАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Acar sözlər: *İraq realist novellası, tənqidi realizm, klassiklərin
tərcümələri, Mahmud Əhməd əl-Səyyid, Əbd əl-Məcīd
Lütfü*

İngilis dilində: *Realistic novel of Iraq, critical realism, translations of
classics, Mahmood Ahmad al-Sayyid, Abd al-Majid Lutfi*

Ərəb dilində: *القصة الواقعية العراقية، الواقعية الانتقادية، تراجم الكلاسيكيين،
محمود أحمد السيد، عبد المجيد لطفي*

В 20-30 годы XX века, после первой мировой войны начинается оживление в литературной жизни Ирака. И.Ю.Крачковский отмечает, что "новым фактором со времени первой мировой войны начинает выступать Ирак. Известный до этого только в узких кругах благодаря некоторым представителям поэзии, теперь, приусилившейся культурной связи с Сирией, а особенно с Египтом, он с успехом стремится подражать своим старшим собратьям, быстро усваивая новые течения". (1,87)

20-30 годы ознаменовались в первую очередь, расцветом поэзии. Поэзия издавна считалась в Ираке основным видом литературы. Это отношение к ней сохранилось и в первой половине XX века. В XIX веке иракская поэзия при всем своем количественном богатстве строго традиционна, и по содержанию и по форме. Лишь с начала XX века в ней появляются гражданские мотивы, прежде всего – протест против турецкого ига и европейской экспансии; находят свое отражение политические события, происходившие в эти годы.

Крупнейшими представителями иракской поэзии XX века, были Абд ал-Мухсин ал-Казими (1865-1935), Джамиль Сидки аз-Захави (1863-1936) и Ма'руф ар-Русафи (1865-1945). Эти поэты по-разному подходили к проблемам новаторства: ал-Казими и ар-Русафи предпочитали традиционные формы, аз-Захави постоянно искал новые пути, он был одним из первых, кто пытался ввести в арабскую поэзию белый стих, свободные рифмы и разговорный язык. Но как бы, ни были различны их взгляды на форму стиха, все три поэта всегда обращались в своем творчестве к самым актуальным вопросам своей страны. В годы английской оккупации они пишут патриотические стихи, в которых выдвигают свои прогрессивные идеи, такие, как освобождение Ирака от

ига чужестранцев, ликвидация феодальных пережитков, женский вопрос и так далее.

Что касается прозаической литературы Ирака, прежде всего, важно отметить переводческую деятельность иракских писателей, хотя они были намного слабее в сравнении с деятельностью египетских писателей.

В связи с тем, что Ирак долго был под властью Турции и испытывал её влияние, иракские писатели начали свои переводы с турецких авторов. Творчество же турецких писателей, таких как Намык Кемала, Халила Зия, Решада Нури Гюнтекина, развивалось под влиянием французской романтической школы, таких писателей как В.Гюго, Э.Золя, Братьев Гонкур и других.

Одним из первых иракских переводчиков был известный поэт Ма'руф ар-Русафи, который перевел повесть Намыка Кемала "Сон" (1909 год). В дальнейшем испробовали свои силы в переводе пионер реалистического короткого рассказа Махмуд Ахмед ас-Сеййид, Халил Шауки, которые не только переводили, но и изучали творчество Решада Нури Гюнтекина. Иракскому прозаику Анвар Шаулю принадлежит сборник переводов новелл европейских писателей "الحصاد الثاني" ("Вторая жатва"), а также перевод "Вильгельма Телля" Шиллера. (2,30)

Постепенно иракские писатели начали интересоваться и русской литературой. Переводчиком русских писателей в Ираке является известный иракский прозаик Зу-н-Нун Аййуб. Этот писатель, хорошо владеющий иностранными языками, своей переводческой деятельностью внес большой вклад в современную иракскую литературу. Первой его работой в этой области был перевод повести Гоголя "Шинель", которую он издал в журнале "الطرائف المصورة" ("Иллюстрированные диковины"). (2,31)

Далее им была переведена одна глава романа "Братья Карамазовы" Достоевского. Совместно с писателем Акром Фадылем Зу-н-Нун Аййуб переводит роман "Отцы и дети" Тургенева и "Мать" Горького, которые были опубликованы частями в журнале "Ал-Маджалла", редактором которого был сам Аййуб. (1,354)

Переводческая деятельность египетских, сирийских, ливанских, а также иракских писателей явилась одним из важных факторов появления современной иракской литературы Ирака и в частности становления реалистического рассказа. Появление современного рассказа в Ираке соответствует 20-30 годы XX века. Разбирая и анализируя с художественной точки зрения литературные произведения иракских новеллистов в период становления и развития новеллы, мы видим, как история этого жанра зримо распадается на два периода.

Первый – это период возникновения иракской новеллы (он охватывает 20-е годы и первую половину 30-х годов XX века). К этому периоду относится творчество Махмуда Ахмеда ас-Сеййида и Анвара Шауля.

Второй период охватывает время от середины 30-х до середины 40-х годов XX века. В этот период развивается творчество самого плодовитого иракского новеллиста Зу-н-Нун Аййуба, Абд ал-Маджида Лутфи, Абд ал-Хакк Фадыля, Джафара Халили и других.

Одной из главных задач стоящих перед пионерами иракской новеллы, было изображение характера нового человека, чаще всего человека молодого, освобожденного от пут векового гнета, верящего в прекрасное будущее своей страны, интересующегося политикой. Очень редко темы иракских романов и новелл выходили за рамки этой проблемы. (2,22)

Пионеры современной иракской новеллы, на долю которых выпало жить и творить главным образом во времена английской оккупации, своим творчеством оказали существенную помощь демократическому движению в Ираке.

В 20-е годы XX века в литературных кругах Ирака стал известен молодой писатель Махмуд Ахмед ас-Сеййид (1901-1937). Он был сыном имама мечети шейха Абд ал-Кадира ал-Килани. В юности он был очень далек от политической жизни страны, однако события, связанные с английской оккупацией Ирака, заставили его принять решение бороться за свободу и независимость страны. Острота политического и социального положения в стране побудила ас-Сеййида писать произведения о борьбе иракского народа с оккупантами.

Как отмечает иракский литературный критик Сухейл Идрис: "Талант ас-Сеййида выявил себя с началом национально-освободительной борьбы народа, пролившего свою кровь в борьбе против оккупантов – англичан и турок". (2,24)

Первые сборники новелл ас-Сеййида были весьма несовершенными и носили подражательный характер. Сам писатель по этому поводу замечает, что в ранних произведениях "стиль его был слабым, а главы не связаны друг с другом". (3,48)

Например, герои его первых сборников "في سبيل الزواج" ("Ради женитьбы", 1921) и "مصير الضعفاء" ("Судьба слабых", 1922) – лихие и отважные люди, похожие на героев американских кинобоевиков, которые ради достижения своей цели не останавливаются ни перед убийством и ни перед подлостью.

Однако в следующем сборнике ас-Сеййида появляются просветительские мотивы. Например, рассказ "النقبات" ("Невзгоды", 1932) носит дидактический характер.

Ас-Сеййид упорно работает, совершенствуя свое мастерство; он учится у классиков мировой реалистической литературы. "Ас-Сеййид был одним из первых иракцев, которые увлекались чтением новелл, попавшие в Ирак из Египта, Сирии, перечитал произведения западноевропейских и русских классиков" - пишет критик Али Джавад ат-Тахир. (3,37)

Он высоко ценил Достоевского, Толстого, Тургенива и Горького называя его писателем рабочего класса. Знакомство с русской литературой происходило через турецкие переводы.

Ас-Сеййиду пришлось очень много работать и учиться, прежде чем как написать автобиографическую повесть "Джалал Халид", ставшей важнейшим этапом в литературной жизни писателя. В этой повести нашли отражение социальные и политические взгляды молодой иракской интеллигенции, а точнее самого ас-Сеййида, сформировавшиеся под влиянием народного восстания в Ираке в 1920 году.

Основу содержания повести составила биография самого ас-Сеййида и его впечатления от пребывания в Индии. Герой повести - Джалал Халид принимает решение покинуть оккупированную англичанами родину и уезжает в Бомбей к дяде. Нищета индийских рабочих и крестьян, которую он наблюдает в Индии, производит на юношу удручающее впечатление. Он отмечает, что почувствовал отвращение к жестокому строю, в котором человек эксплуатируется человеком, ничем не отличающимся от него, ни умственными, ни физическими качествами. (2,7)

В Калькутте Джалал Халид встречается с индийским писателем Савами, редактором одной революционной газеты, за которой с особым вниманием следил вождь индийского народа Ганди. Савами оказывает на юношу большое влияние, приобщает его к пониманию важнейших политических и социальных проблем. Путешествуя по Индии, Джалал Халид познакомился с индийскими учеными, революционерами, расширил свой кругозор, сблизился с молодежью Индии, которая также как и он стремилась к освобождению своей родины от английских оккупантов.

Широта знаний и правильное восприятие окружающих явлений жизни, которые Джалал приобретает благодаря этим знакомствам, помогают ему разобраться в политическом положении, сложившемся в Ираке.

Получив известия о начинающемся в Ираке хиджазского восстания, Джалал решает вернуться на родину, чтобы принять участие в восстании. Однако вернувшись на родину Джалал узнает о провале восстания. Юноша в отчаянии решает, что сейчас всякая политическая борьба бесполезна, и уходит в мир науки и книг, пытаясь уяснить причину провала восстания.

"Джалал Халид" - история юноши, которого взволновал патриотизм и, которого любовь к родине побудила к жертве и к борьбе за достижение свободы иракского народа. (2,112)

Повесть "Джалал Халид" в идейном плане представляет собой ценность. В художественном же отношении она далека от совершенства, из-за рыхлости композиции и схематизма характеров.

Задумываясь над актуальными проблемами, стоящими перед современной иракской литературой, ас-Сеййид начинает изучать философию, что нашло свое отражение в сборнике "الطلائع" ("Авангарды", 1929) и "في ساعة من الزمن" ("Час времени", 1935), где чувствуется дух революционных исканий. Именно в этих сборниках проявилось самостоятельное творческое лицо писателя.

Сборник "Авангарды" ас-Сеййид посвятил юношам страны, готовым к борьбе за свои права, свои идеалы и свободу. Их побуждает надежда, которую не сможет сломить никакая сила на земле. (4,1)

В сборник вошли 13 новелл, 3 из которых являются переводом из турецкой литературы.

В сборнике "Час времени" ас-Сеййид впервые в иракской литературе затрагивает вопрос бесправия восточной женщины, критикует пережитки родоплеменных отношений, которые ещё имеют место в Ираке. Наиболее интересен рассказ "بداي الفيز" ("Баддай ал-Файз"), который переведен на русский язык. (4,9)

Этот рассказ посвящен тяжелой доле феллахов, живущих на побережье Евфрата. Этот рассказ отличается своей художественной зрелостью. В нем мы находим живое изображение персонажей и яркие картины народных обычаев. В центре рассказа - феллах Баддай ал-Файз, которого человечность и доброта заставляют отступить от суровых законов кровной мести.

Махмуд Ахмед ас-Сеййид, несмотря на свою недолгую деятельность, успел прославиться не только в Ираке, но и в других арабских странах. Его прекрасно знала арабская пресса, так как не раз печатала его произведения на своих страницах. И.Ю.Крачковский в статье "Новоарабская литература" пишет: "В Ираке уже, по меньшей мере, два писателя известны за пределами своей родины: Махмуд Ахмед ас-Сеййид (автор большой новеллы "Джалал Халид" и сборника "Авангарды") и Анвар Шауль". (1,75)

Однако, к большому сожалению, творчество Махмуда Ахмеда ас-Сеййида долгое время мало было исследовано. Известный иракский литературовед Али Джавад ат-Тахир в своей книге "Махмуд Ахмед ас-Сеййид", пишет: "Нет сомнения в том, что Махмуду Ахмеду ас-Сеййиду будет возвращено его право, так как его роль в современной иракской

литературе немаловажна, и его место в становлении современной арабской новеллы неоспоримо". (2,5)

К старшему поколению иракских прозаиков, которыми были заложены прочные основы развития иракской новеллы в русле критического реализма, относится также Абд ал-Маджид Лутфи (1905-1992). Родился Лутфи в городе Ханакин в курдской семье. Отец был адвокатом и погиб во время I мировой войны, вскоре умерла его мать. Оставшись сиротой, с детства ему пришлось самому зарабатывать на жизнь. Несмотря на трудности Лутфи все же удается получить образование. Он заканчивает в Багдаде промышленную школу, после чего долго работает в министерстве финансов Ирака. (5,40)

Лутфи был в числе писателей, сгруппировавшихся вокруг упомянутого уже журнала "ал-Маджалла", игравшего немаловажную роль в литературной жизни Ирака в 20-40 годы.

На формирование творчества Лутфи оказали воздействие тяжелых впечатлений детских лет и увлечение романтической и сентиментальной литературой, в частности, произведениями ал-Манфалути. (5,79)

Под влиянием творчества ал-Манфалути, Лутфи написал немало рассказов, часть которых вошли в сборник "اصداء الزمن" ("Отголоски времени", 1938). В рассказе, дающем название сборнику, описана любовь двух молодых людей, которые не могут быть вместе из-за того, что принадлежат к различным слоям общества, осуждая социальное неравенство, царящее в обществе. Лутфи большое внимание уделяет трогательным переживаниям героев, рисует великолепные лирические пейзажи. По оценке арабского критика А.К. Хасан Амина, сборник "Отголоски времени" является золотой серединой между поэзией и прозой. (2,81)

В следующий сборник рассказов "قلب الام" ("Сердце матери", 1941) вошло десять новелл, четыре из которых являются переводом с турецкого. В этих новеллах Лутфи с большим мастерством описывает жизнь и быт различных слоев населения Ирака, в том числе деревенских жителей.

В рассказе "رائحة الدم" ("Запах крови") Лутфи изображает трагедию юноши жертвы старых обычаев, который убил свою сестру за то, что будто бы она обещана. Попад в тюрьму, он узнает, что был обманут.

Самый интересный рассказ из этого сборника, по мнению иракской критики, это "هزيمة الحنين" ("Крушение желаний"), который не раз передавался по багдадскому радио и печатался в журнале "هنا بغداد" ("Говорит Багдад"). Это воспоминания Лутфи о родном городе, откуда он уехал, будучи ребенком.

В 1953 году выходит повесть Лутфи "عفيفة" ("Афифа"), которая наделала много шума в иракской прессе и пользовалась большим успехом.

Героиня повести – знаменитая танцовщица, которую в Багдаде считали падшей женщиной. В повести Лутфи восхищается талантом, грацией, изяществом и красотой танцовщицы. Это – пишет Д.Саид – лучшее, что было написано автором о любви». (5,46)

Лутфи также принадлежат публицистические работы по курдскому вопросу. Большое участие принимал Лутфи вместе с поэтом ал-Джавахири в создании "Союза иракских писателей". Как отмечают, творческим кредо писателей – представителей этой организации было "писать о народе и для народа". Союз иракских писателей просуществовал всего три года и распался в 1963 году после кровавого баасистского переворота, а члены союза были подвергнуты репрессиям.

До своей смерти в 1992 году Абд ал-Маджид Лутфи написал множество повестей, новелл и публицистических произведений.

Так складывалось начало реалистического направления в современной литературе Ирака. Следует отметить при этом, что в иракском реализме 20-40 годов, при несомненной критической тенденции, явственно ощущается назидательная струя. Ему присущи также черты сентиментализма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Крачковский И.Ю. "Избранные сочинения", т. III, Москва-Ленинград, 1956 г.
2. عبد القادر حسن امين "القصص في الادب العراقي الحديث"، بغداد، ١٩٥٥
3. الدكتور علي جواد الطاهر "في القصص العراقي المعاصر"، بيروت، ١٩٦٨
4. الدكتور علي جواد الطاهر "محمود أحمد السيد رائد القصة الحديث في العراق"، بيروت، ١٩٦٩
5. جميل سعيد "نظرات في الطيريات الادبية الحديثة في العراق"، بغداد، ١٩٥٤
6. www.althakafaaljadedda.com / محمود أحمد السيد

N.Ə. SULTANLI

MÜASİR İRAQ ƏDƏBİYYATINDA REALİST NOVELLASININ YARANMASI

XÜLASƏ

XX əsrin 20-30 illərdə İraq ədəbiyyatında canlanma başlanır və xüsusilə realist novellanın yaranması nəzərə çarpır. Canlanma yenilikçi şairlərin ər-Rusafi, əz-Zəhavi, əl-Kəziminin yaradıcılıqları ilə başlanır. İraq yazıçıların tərcümə fəaliyyəti də novellanın yaranmasına təkan verir. Tərcümələr əsasən rus, türk və qərb klassiklərin əsərlərindən edilir. Realist novellasının

yaradıcılardan Mahmud Əhməd əs-Səyyid və Əbd əl-Məcid Lütfinin adını qeyd etmək olar. Bu yazıçılar öz əsərlərində İraq xalqının müstəmləkəçilərə qarşı mübarizəsini, sadə İraq xalqının həyatını təsvir edirdilər. Mahmud Əhməd əl-Səyyid avtobioqrafik romanı "Calal Xalid" ilə məşhur olmuşdur. Romanın qəhrəmanı Hindistandakı siyasi vəziyyətdən ətraflı məlumat verir, bir çox siyasi xadimlərlə tanış olur. Əbd əl-Məcid Lutfü isə "xalq haqqında və xalq üçün" yazıb yaratmışdı.

N.A.SULTANLI

**THE ESTABLISHMENT OF THE REALISTIC NOVEL IN THE
MODERN LITERATURE OF IRAQI**

SUMMARY

The appearance of the realistic novel in Iraq corresponds to in the 20th-30th years of XX century. And it started with the poetry of poets – innovators ar-Rusafi, al-Kazimi and az-Zahavi who wrote poems with the civil motives. This is followed by the flourishing of translation activity of Iraqi writers. The works of Russian, Turkish and Western European classics have been translated. The first Iraqi writer was Mahmood Ahmad al-Sayyid with his story "Jalal Khalid". He dedicated this novel to national liberation struggle of the Iraqi people. Other Iraqi novelist was Abd al-Majid Lutfi, he described life of the ordinary Iraqi people in his works. Mahmood Ahmad al-Sayyid became famous for autobiographical novel "Jalal Khalid". The main character of the novel provides detailed information about the political situation in India and gets acquainted with many political leaders. And Abd al-Majid Lutfi wrote about the people and for the people.

Rəyçi: Professor A.Ş.Qasımova

TAHIRLİ KÜRSÜMXANIM
Azərbaycan Dillər Universiteti
tahirli.kursumxanim@gmail.com

FİRUZ MUSTAFA YARADICILIĞINDA HEKAYƏ JANRI

Açar sözlər: *matəm, balta, bələdçi, zaman*

Keywords: *lie, guide, time*

Ключевые слова: *ложь, гид, время*

Altımışıncılardan sonra ədəbiyyata gələn yeni nəsilin ən məhsuldar və istedadlı nümayəndələrindən biri Firuz Mustafa bədii nəsr, dramaturgiya, poeziya və elm sahələrində zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun öz yazıçı üslubu, öz poetik dili, öz mövzusu, öz ədəbi qəhrəmanları vardır. Yazıcının ilk mətbu yazıları “Azərbaycan gəncləri”, “Bakı”, “Kommunist”, “Tərəqqi”, “Elektrik” qəzetlərində, “Müxbir”, “Təşviqatçı”, “Ulduz” jurnallarında çap olunmuşdur. Firuz Mustafanın onlarla elmi və bədii kitabları nəşr edilmiş, ssenariləri əsasında bir çox filmlər çəkilmişdir. Əsərləri xarici dillərə tərcümə edilmişdir. Müəllifin yazdığı mətnlərə görkəmli bəstəkarlar – Xəyyam Mirzəzadə, Zabitə Məmmədova, Tahir Əkbər, Şahid Əbdülkərimov və b. musiqi bəstələmişlər. [1]

Müstəqillik illərinə qədər onun iki kitabı "Göyəm kolları" (1985) adlı hekayələr, "Dünyanın rəngi" (1989) adlı povest və hekayələr, 2009 - cu ildə “13 hekayə” (“MBM” nəşriyyatı) adlı hekayələr kitabı nəşr edilmişdi. Elə ilk hekayələrindən başlayaraq yazıçı yeni qəhrəmanları, süjet xətləri, təhkiyəsi ilə "kiçik janrda" böyük mətləbləri ifadə etməyə çalışıb. "Haray", "İşıq", "Ağır yük", "Qeyri-kafi", "Yay sazağı", "Küçə nəğməsi", "Göyəm kolları. Çisək", "Qış qatarı", "Küt balta", "Dinozavr kölgəsi" hekayələrində yazıçı gerçəkliyə eləcə də həyat, insan və zamana olan münasibətini özünəməxsus şəkildə ifadə edirdi. [2]

F.Mustafanın "Dünyanın rəngi" kitabında dərc edilən "Bəyaz rəqs", "Marsdan telefon zəngi", "Alın yazısı", "Dərman şüşəsi", "Nəmişlik", "Bu yol hara gedir" və s. hekayələrində də cəmiyyət hadisələri, insanların mənəvi-daxili aləmi bütün ziddiyyətləri, təzadları ilə göstərilir. Bu hekayələrdə süjetlərin struktur sadəliyi, obrazların psixologiyasını detallarla çatdırılması, təhkiyə orijinallığı, dil zənginliyi və s. yazıcının yeni bir mərhələyə daxil olduğunu göstərirdi. [2]

Firuz Mustafa əsərlərinin mövzularını bu günün insanların yaşam tərz, düşüncələri, mənəvi dəyərlərə münasibətləri, ailə - məişət problemləri, insan haqqı və azadlıqları ilə əlaqəli problemlərdən götürmüşdür.

F.Mustafanın uğurlu hekayələrindən biri “Ağı” hekayəsidir. Ağılar, əsasən, bayatılarda işlənən mərasim nəğmələrinin bir növüdür. Yas mərasimləri zamanı ağı demiş, matəm saxlamışlar. F.Mustafanın “Ağı” hekayəsi də bir növ bizə matəm, yas mühitini xatırladır. Əsərdə göstərilir ki, qadın iflic olmuş ərinin başı üstündə duraraq onun səhvlərini, eyiblərini deməklə bir növ içinə sakitlik verməyə çalışır. Vaxtilə halal zəhmətlə yaşayan bu kişi ailəsindən çox uzaqlaşmış, yoldaşının maddi və ya mənəvi tələbatlarını belə ödəməkdən, övladına diqqət göstərməkdən uzaq düşmüşdür. Qadın “öz keçmiş kafedra müdiri” və “öz keçmiş tələbə”si ilə münasibətini iflic olmuş ərinə söyləyir. Sanki qadın öz vicdanını təmizləmək üçün yoldaşından ona qarşı sərt münasibət göstərməyəcəyini bildiyi üçün hər şeyi olduğu kimi söyləyir. “Yaxşı ki, müdirimlə olan əlaqələrimizin kökünə vara bilmədin o vaxt. Bəlkə də xəta çıxardı əlindən. Yaxşı deyiblər ki, yerə baxan, sakit görünən adamdan nə desən gözləmək olar. Amma nədənsə heç vaxt dərk etmək istəməmişəm ki, mən qadınam, sən kişisən, mənim öz istəyim, sən öz məqsədin olmalıdır.” [3]

“...Sonralar o keçmiş tələbəm məni öz oğlumla, hə, hə, öz oğlumla dağlara istirahətə apardı. Oğlum onda körpə idi, sən də ki, həmişə olduğu kimi işin başından aşıb tökülürdü. Çox fərasətli oğlanmış... Mənim tələbəm, sən sürücün... Hə, onu deyirəm, o yay o dağlarda əsl istirahətin, əsl gəncliyin, sevincin, xoşbəxtliyin tamını, bəlkə də ömrümdə ilk dəfə daddım. Əgər sən onda üryimdən keçənləri hiss etsəydin, bilsəydin ki, mən o vaxt o dağlarda qalmaq və məmnuniyyətlə, o oğlanın kənizi, qulu, lap elə onun əbədi aşnası olmağı arzulayam, yəqin ki, sən ya ağılını itirib dəli olar, ya da ki, məni ət baltası ilə doğram-doğram edərdin – sən kimi, yerəbaxan, kinli, sakit adamdan nə desən gözləmək olardı. İndi o, “oğlan” yenə bizə gəlib-dedir, amma aramızda o münasibətlər yoxdur və elə bil ki, heç vaxt da heç nə olmayıb...” [3]

“Ağı” hekayəsindəki qadının fikirlərində əsasən iki məqam var: əri “vəzifə borcunu”, yəni qadını cinsi tələbatını ödəyə bilmir. Freydingin təliminə istinad etsək, qadını bioloji qanunlar idarə edir. [4]

Qadının etiraflarında ikinci məqam yalan üzərində qurulan cəmiyyətdə insanların yaşamasının çətinliyi, bəzən isə qeyri – mümkünlüyüdür. Kişi vicdanla, düz yaşadığına görə qınaq hədəfi olur. Nə özünə gün ağlayır, nə də ailəsinə. Halbuki məşını, vəzifəsi, katibəsi, sürücüsü... Zahirən yaşamaq üçün bütün şərtlər mövcuddur.

Qadının bu cür addım atmağına səbəb nədir? Bu yol çıxış yoludurmu? Müəllif burada qadının kişinin tələbatları ilə kifayətlənə bilmədiyini və axtardıqlarını başqalarında tapdığını göstərməyə çalışır. Buna səbəb isə həmin dövrdə kişilərin yalnız işlə məşğul olmaqları, həyatlarını işə həsr edib, ailədən, övladdan uzaqlaşmaları kimi qiymətləndirə bilərik. Qadın əri üçün etdiklərini hətta onun üzünə də vurur. “Gör bir neçə ildir qulluq edirəm sənə, üstəlik xidmətçi də tutmuşam, elədən-elə sürüyürük sən heydən düşmüş bədəninə,

belədən-belə... Bunların hamısı xərc deyil, pul deyil bəyəm? Uşaq kimi çölə çıxarıq, əskini yuyuruq, olmayan nazınla oynayırıq sənin. Bəlkə də vaxtında pul qazansaydın müalicəni bir az da yüksək səviyyədə aparmaq olardı – lap elə xarici ölkələrin birinə göndərərdim. Nə bilmək olar, bəlkə də sağalıb ayağa da durardın... İndi nə faydası? Özündən sonra bizə nə yığmısan, nə qoymusan?”

Bu sözləri ilə o, sanki yoldaşının düşdüyü vəziyyətə yanır, əzab çəkir, ancaq bir tərəfdəndə içində öz vicdanını təmizləyir. Onun etdiyi səhvləri bilmədiyi üçün. Hansı ki, o səhvlərdən peşman deyil. O səhvləri lazım gəlsə yenə də edərdi.

Öz səhvlərini iflic olmuş ərinə etiraf etməklə vicdanını rahatlatmış qadın sonda əri üçün kəfən, qəbir, mağar hazırladığını və bununla bütün günahlarından azad olduğuna özünü inandırmağa çalışır.

Firuz Mustafanın “Küt balta” hekayəsi “Ağı” hekayəsindən fərqli olaraq başqa mövzudadır. “Küt balta” simvolik mənə daşıyır. Müəllif əsərə bu adı səbəbsiz qoymamışdır. Balta kəsici alətdir. Burada da “balta” sözləri daha kəsici, ağrıverici mənada işlənmişdir. Əsərin əsas qəhrəmanı ailənin başçısı olan kişidir. “O, böyük şəhərin qoltuğuna qısılmış kiçik bir qəsəbə, yaşayış yerindən daha çox qorxunc, kimsəsiz qəbiristanlığa bənzəyən bir mənzildə yaşayırdı. O, ailəsindən uzaq, gününü yemək – içməklə keçirən, ailəsinə diqqət ayırmayan, hər axşam evə içkili gəlib, arvadının nifrət dolu siması ilə qarşılaşan bir insandır. O, hər zaman arvadına və uşaqlarına vaxt ayırmayıb, pul tapanda içki məclislərinə xərcləyib. Özü də hiss etmədən içki məclisləri onun həyatının mənasına çevrilmişdi”. [5]

Belə bir fikir var: “Bütün xoşbəxt ailələr bir – birinə bənzəyir, bədbəxt ailələrin isə hərəsi bir cür bədbəxtədir” (L.Tolstoy) Burada da ədəbi qəhrəmanların bəziləri ailədə, bəziləri cəmiyyətdə, bəziləri hər iki mühitdə bəxti gətirməyən, tələsik, tənha, yalnız insanlardır. Bədbəxt ailələrdən biri olan bu ailənin acınacaqlı həyat şəraiti, uşaqların qorxularından yatağa sığmıb hıçqırıqları, qadınların öz ərlərindən arzuladıqları diqqəti görə bilməmələri ailənin məhvini gətirib çıxarır.

Qadın ərindən sevgi, diqqət, qayğı görməmiş, həyatını içki məclislərinə həsr edən, yalnız evə gələndə söz – söhbətə, dava-qırğına səbəb olan ərinə həsr etmişdir. Hətta yatarkən əri, ona nəvaziş göstərmək, məzəli komplimentlər, duyğulu şeirlər demək arzusundaydı. Yenidən öz qadınını sevmək istəyirdi. Bir anlıq qadının yuxudan oyanması və ikrah dolu baxışları ona sanki “həddini bil” sözünü deyirdi. Yanındakı sevdiyi qadını deyil, bir əfi ilan idi. Bu “ilan” onu sancmaq, zəhərini tökmək istəyirdi. Qadın nifrət dolu baxışlarla onu ittiham edir: “Hani sənin namusun, qeyrətin? Sən niyə kişi olursan? Deyəsən, vurub gələndən sonra, əyyaşlıq edəndən sonra xatırlayırsan ki, sən kişisən və bu evdə arvadın var. Bəyəm sən kişisən, bəyəm kişi belə olur? Elə bilirsən ki, uşaq əkib-becərməklə, bu dünyaya bir çətin tifi gətirməklə kişilik vəzifəsi yerinə

yetirilmiş olur? Xeyr! Sən arını yeyib, namusunu çölə atmış adamsan! Sən insanlığını itirmisən. Sən arsızsan, sən çürük dişsən, kor bağırsaqsan – kəsmək – çıxarıb atmaq lazımdır səni. Alçaq!” [5]

Qadının sözləri qarşısında susmağa məhkum olan, onun sözlərinin düzgünlüyünü hikkəsi, nifrəti ilə, qəzəbi ilə göstərən ər yalnız onu pozğunluqda, küçə qadını olmağı ilə özünə haqq qazandıрмаğa çalışır. Özünün necə alçaldığını, necə miskin vəziyyətə düşdüyünü dərk edir. Artıq bu ağır bələdan, düşdüyü vəziyyətdən geri qayıdıb hər şeyi yenidən qurmaq gec idi. Küt balta kimi əzab verən, kəsdikcə insanı içindən cürüdən sözlər faciəvi sonluqla nəticələnir.

Firuz Mustafanın düşündürücü əsərlərindən biri də “Qış qatarı” hekayəsidir. Fikrimcə, müəllif burada qatar sözünü iki mənada istifadə etmişdir. Əsərdə baş verən hadisələr deməyə əsas verir ki, müəllif qatar dedikdə ötüb-keçən illəri, ayları, günləri, xatirələri, arzuları nəzərdə tutmuşdur. Hekayənin baş qəhrəmanı olan qatar bələdçisi hər zamankı qatar bələdçilərindən fərqlənirdi. “Bələdçi orta yaşlı, arıq, dalğalı çal saçları axıb alınına tökülən qaşqabaqlı bir kişi idi. Nədənə onun hərəkətləri, lap elə zahiri görünüşü, rəftarı sərnəşinlərin çoxuna öz rolunu - özü də çox güman ki, faciəvi rolunu - vicdanla ifa edən, ədaləri isə istər-istəməz tamaşaçıların təbəssümünə səbəb olan aktyoru xatırladırdı. Niyə? Nə üçün? Yəqin ki, bunun səbəbini izah etmək elə də asan iş deyildi. Təkcə bir şey gün kimi aydın idi ki, bu adam sərnəşinlərin çoxunun indiyəcən rastlaşdıqları sırtıq, gəvəzə, çənədən saz bələdçilərdən fərqli olaraq, hamı ilə eyni tonda, təmkinlə, "siz-biz"lə, bir qədər də qətiyyətlə danışan, səliqəli geyim-kecimi ilə seçilən və bəlkə elə bu cəhətinə görə aktyora bənzəyən bir şəxs idi.”...

“...O, bu yolları çoxdan, lap çoxdan o üz-bu üzə, elədən-belə, belədən-elə qatar belində çapmış, stansiyaların adını yaddaşına həkk eləmiş, minlərlə, yüz minlərlə kilometr yolun belini qırıb ayları-illəri təkərlərin üstündə keçirmişdi. İlk əvvəllər zəhləsi gedərdi öz peşəsindən: sərxoş, davakar, avara adamlarla yol yoldaşı olmaqdan pis nə ola bilərdi? Amma get-gedə alışdı öz sənətinə - səfərə çıxanların heç də hamısı təsadüfi adamlar olmurdu ki. Onun vaqonunda nə qədər məşhur adamlar olmuşdu! Dünya şöhrətli müğənnilərdən tutmuş ta nazirlərəcən; çoxlarının illərlə qəbuluna düşə bilmədiyi vəzifə sahibləri onun çayını içmiş, onunla əl tutub salamlamış, dərd-sərini soruşmuşdular. Düzdür, yekaxanaları da az deyildi vəzifə köhləninə çapanların; nə edəsən, həyatdı da... Həyatdakı kimi qatarda da adamların pisi, yaxşısı olurdu...” [6]

Kupelərin hamısı dolu olsa da, bir kupe boş idi. Boş olmasının səbəbi isə bir qadının bütün kupenin biletini alması idi. Həmin qadını görənlər onun vəzifəli şəxs olduğunu, onunla ehtiyatla davranmalı olduqlarını bələdçiyə dedilər. Bələdçi “gecə lampasını yandıraraq mizin üstündə qalaqlanmış qəzetləri

gözdən keçirən qadın gördü. Bu qadın illər əvvəl onun sevdiyi, arzuladığı, qovuşmaq arzusu ilə yaşayıb qovuşa bilmədiyi qadın idi.

Vəzifəli qadınla qatar bələdçisinin görüşü qatarda rastlaşması onu təkrar “Yox, o, bu yolu qatarda getmirdi. İndi onun əl-qolunu qandallayıb uzaq, lap uzaq, hələ özünün də görmədiyi naməlum bir dünyaya aparırdılar; elə bir dünyaya ki, orada insanla həşərat, ölü ilə diri arasında elə bir fərq yoxdu...” [6]

Qatar bələdçisinin vaxtilə sevdiyi qız hüquq fakültəsinin tələbəsi idi. Onlar birlikdə hüquqşünas olmağa hazırlaşırldılar. “O, qızdan üç-dörd yaş böyük idi. Universitetə daxil olanacan əməlli-başlı həyat yolu keçmişdi: fəhlə işləmiş, hərbi xidmətdə olmuşdu. Elə o zaman, təhsil ala-ala haradasa gözətçi işləyir, özü-özünü dolandırır, hələ başqalarına da əl tuturdu.” [6]

Lakin bir gün sevdiyi qızın başqası ilə nişanlandığını eşidir. Bələdçinin hirsli davranaraq qızın nişanlısına vurduğu zərbə, qızın məhkəmədə şahid qismində onu günahlandırması, kobud sözlər deməsi onun xatirələrində canlanır. İndi ömrün ahıl çağlarında onlar rastlaşmışdılar. “...Ordan-burdan eşitmişdi ki, onun keçmişini zəhərləyən, amma nədənsə qəlbən çox vaxt bəraət verdiyi o əlçatmaz, dönük ilahəsi sürətlə yüksək mənsəbə çatmış, vəzifə sahibi olmuşdu, hətta, deyəsən, arada bir deputat da seçilmişdi.

İndi budur... Onları ayıran illərin üstündən adlayıb beş-altı addım atsaydı yenidən qovuşa bilərdi öz ilahəsinə. Amma, çətin... Güzgüdən ona alnını dərin qırışlar doğramış, pırpız-çal saçları saman tayası kimi dağılmış, gözləri yol çəkən yaşlı bir adam baxırdı. Hər şey arxada qalmışdı: göz yaşları, çılğın öpüşlər, dəlisov hərəkətlər... həbsxanadan yazılan məktublar, əzabla keçən illər, “xoşbəxtlik” arzuları... hər şey, ötüb keçmişdi. Keçmişdi?... Bəs o, indi haradan peyda olmuşdu birdən-birə?...”

Bələdçi hər şeyi olduğu kimi xatırlayırdı. Hökmlü, vəzifəli qadın onu tanıyıb kupeyə çağırırsa da, bələdçi həmin kupeyə getmir. Buna səbəb isə vaxtilə onu sevmiş sonra isə onun üzünə durub, günahlandırmış, həbsə salmış qadınla üz – üzə durmaq istəməməsi idi. Hər dəfə eyni styansiyalardan ötüb keçən qatar kimi xatirələr də ötüb keçir, yalnız insan qəlbini zədələmiş hisslər olduğu kimi qalır.

Firuz Mustafanın bu hekayəsini “Taksi və vaxt” hekayəsi ilə müqayisə etsək görürük ki, yazıçı Anarın qəhrəmanı da neçə illərdir arzuladığı, qovuşa bilmədiyi sevdiyinin həsrətini çəkir. “20 yaşında 20 yaşının qədrini bilməyən”, “dayazı dərin görünən fəlsəfələrə qapılan” kişi gənc və gözəl Nərgizin gözəlliyi qarşısında bütün gənclik ehtirasları ilə titrəyir, zahirən nə qədər sakit görünsə də, daxilən o qədər didilib – parçalanır. Kişi də bələdçi kimi sevgisi qarşılıqsızdır. Nərgizin özü yaşında Asəf adlı sevgilisi var. Asəfin ad gününə hazırlaşan Nərgizi taksi ilə yola salmağa hazırlaşan kişi taksinin gec gəlməsinə belə sevinirdi. “Bəli, hər şey dəyişmişdi. Onda isti gündüz idi. İndi yağışlı axşamdır. Onda ömrümün səhər üzü idi. İndi yolum gecəyədir. Amma yenə o vaxtkı kimi

taksi gözləyirdik. Nə qadın o qadıncı, nə mən o vaxtkı “məndim”. Bəli, hər şey dəyişmişdi. Amma yenə o vaxtkı kimi mən sevirdim. Sevirdim və itirirdim.” [7]

“Taksi və vaxt” əsərində müəllif göstərmək istəyib ki, insan yaşa dolsa da, illər keçsə də ilk sevgisinə hər zaman qəlbində sadıq qalır. Hər zaman nisgil, hicran içini parçalayır. İllər sənin sağlamlığını, cavanlığını, o üzündəki gülüşü xoşbəxtliyi olsa da, insanın qəlbindəki qəlbində köz olaraq qalır.

Firuz Mustafa ilk hekayələrində olduğu kimi, indi də həyat həqiqətinə sadıq qalır. O, yenə gündəlik həyatda, məişətdə, cəmiyyətdə, yaşadığı mühitdə öz yazıçı müşahidəsi ilə onu düşündürən, məhz əlinə qələm götürüb yazmağa sövq edən hadisələrə biganə qalmır, yenə təsvir etdiyi obrazların mənəvi aləminə “səyahət” edir.

ƏDƏBİYYAT

1. [bedirxan ehmed fm haqda-2016.docx](#)
2. Qurbanov Babək. “Firuz Mustafanın yaradıcılığına baxış. (Dörd bucaq)”. “MBM” nəşriyyatı, 2012
3. <http://kultur.az/?p=6179>
4. Bəşirov Sabir. “Firuz Mustafa:İdrakla hissin vəhdəti. (Ədəbi portret - monoqrafiya), Araz nəşriyyatı, 2012, s. 239
5. <http://kultur.az/?p=11188>
6. <https://www.azadliq.org/a/24780954.html>
7. <http://kayzen.az/blog/az-proza/15772/taksi-v%C9%99-vaxt-anar.html>

ТАХИРЛИ КЮРСИУМХАНУМ

ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫЙ ЖАНР В ТВОРЧЕСТВЕ ФИРУЗА МУСТАФА

РЕЗЮМЕ

Фируз Мустафа один из самых талантливых и достойных писателей. Он прошел очень богатый путь в литературе, драмме и поэзии. у него есть самостоятельный творческий метод, поэтический язык и литературные герои. было отпечатано того две книги "терновые кусты" и "Цвет мира", а в 2009 году было отпечатано книга "13 истории". Начиная с первых историй писатель трудился объяснить большие проблемы в маленьких жанрах со своими новыми героями и сюжетами. было снято очень многие фильмы по его сценариям и было отпечатано его многие литературные и научные книги. его творческие книги были переведены во многие языки. "Свет", "Крик", "Тяжелый груз", "Уличная музыка",

"Зимний поезд" "Тень динозавра" в этих историях писатель хотел обозначать свои мысли о человеке, о человеческой жизни. Ф. Мустафа вдохновлялся от жизни современных людей, от семейных проблем, от душевных относительностей, от человеческих прав и свободы.

KURSUMKHANIM TAHİRLİ

THE STORY SYLE IN FIRUZ MUSTAFA'S CREATIVE WORK

SUMMARY

Firuz Mustafa, one of the fruitful and talented representatives of the young generation. He has passed through very rich and creative way in his literacy, dramatic poetry and other branches of science. He has own form of writer's poetical language, his own theme and his own literacy heroes. Until the independence years his two books "the Bushes of Blackthorn" – the stories book and "the Colour of the world" – the book of novel and stories in 2009 – "Thirteen stories" the book of stories were published. From the beginning of his first stories he tried to find new heroes, plot and to show big essences into his short stories. More than ten scientific works, fictions have been published of Firuz Mustafa's. His works have been translated into many foreign languages. In his works "Whoop", "Light", "Heavy luggage", "Street song", "Winter train", "Dull axe", "Dinosaur shade" he showed his attitude to the reality, also he expressed his attitude to the life, time and human being according to his own manner. He has taken the theme of his works from the life style of contemporary people, their thinks their attitude to the spiritual value, the problems of family life, the human's right and their problems connecting to their freedom.

Rəyçi: dos.Aytən Hacıyeva

VALTER SKOTT YARADICILIĞINDA TARİXİLİK

Açar sözlər: *Valter Skott, yazıçı, şair, hekayə, tənqidçi*

Ключевые слова: *Вальтер Скотт, писатель, поэт, рассказ, критик*

Key-words: *Walter Scott, writer, poet, story, critic*

İngilis ədəbiyyatının görkəmli simalarından sayılan, milliyyətə şotland olan, “tarixi roman janrının banisi” kimi tanınan Valter Skott (1771-1832) eyni zamanda romantik lirik-epik poemaların da müəllifi kimi diqqəti çəkir. Əsərlərini inqilabi romantizmlə mürəbbə romantizm arasında gedən kəskin mübarizə dövründə yazdığından uzun illər yazdığı əsərləri gizli imzalarla dərc etdirmiş, yalnız 1829-cu ildə öz müəllifliyini etiraf etmişdir. “Mühüm sosial-tarixi konfliktlərin təsiri, xalqın və dövlətin taleyi, cəmiyyətin inkişafı, sosial ədalətsizlik, milli və sinfi mübarizə problemləri ilə bağlılıq Valter Skottun tarixi romanlarının əsas xüsusiyyətləridir”(1,481). İxtisasca hüquqşünas olsa da, hələ gənc yaşlarından ədəbiyyata böyük vurğunluqla yanaşmış, öncə şeir yazaraq silsilə şeirlərini çap etdirir və “Marmion” (1808), “Göl qızı” (1810) adlı poemalarını yazır. Lakin çox keçmədən Valter Skott başa düşür ki, o daha çox roman janrında öz sözünü deyə bilər, buna görə də o, yazışılıqla məşğul olaraq 30-dan çox roman və povestin müəllifi kimi ingilis ədəbiyyatında silinməz iz qoymuşdur. Səyahəti çox sevən V.Skott hansı diyarda olurdusa həmin ölkə ilə bağlı xalq nəğmələrini, əfsanələri toplayır, onları öyrənirdi. V.Skott topladığı bu nəğmələri “Şotlandiyanın sərhəd nəğmələri” adlı üç cildlik əsərində nəşr etdirmişdir.

Yazıcının yazı üslubu çoxşəxsliliyi və mürəkkəbliyi ilə də seçilir. Yaradıcılığının ilkin çağlarında XVIII yüzilliyin yazarlarının xələfi kimi fəaliyyətə başlayaraq məşhur nasir, dramaturq, ingilis siyasi komediyasının banisi sayılan, gözəl publisist və özünü ilk roman nəzəriyyəçisi adlandıran Henri Fildinq (1707-1754) özünün müəllimi sayır. Lakin öz sələflərinə heç bir güzəştə getməyən Valter sənətkarlığı və gərgin işləməyi ilə roman janrında öz məharətini göstərən, dünya ədəbiyyatına bu janrın yaradıcısı kimi daxil olmuşdur. Bu janrda böyük uğurlar qazanan Valter Skott əsərlərində qələmə aldığı hadisələri elə təsvir edirdi ki, oxucu özünü sanki həmin dövrün hadisələrinin iştirakçısı hesab edirdi. İstər orta əsrlər, istərsə də özünün yaşadığı dövrü xarakterizə edərkən son dərəcə faktlara əsaslanır, real həyatı olduğu kimi göz önündə canlandırırdı. Müasirləri onun bu qeyri-adi bacarığını çox yüksək qiymətləndirmişdilər. Belinski onu “incəsənət sahəsində Kolumb” və hətta tarixi romanın “Şekspiri və Homeri”, Balzak Skottu öz müəllimi saymışdı”(2,201).

Böyük yazıçı V.Skottun 1816-cı ildə nəşr etdirdiyi “Puritanlar” əsəri XVII yüzillikdə İngiltərədə baş verən burjua inqilabından bəhs edir. Burada yazıçı əsasən burjuaziya üsuli-idarəsinin feodalizm üzərindəki qələbəsinə qanunauyğun hesab edir. V.Skottun bu əsəri müxtəlif dövrlərdə müxtəlif adlarla adlandırılsa da, nəticədə 1896-cı ildə “Puritanlar” kimi tanınmışdır. Onu da deyək ki, V.Skottun tarixi romanları olduğu kimi verməyi, tarixi problemləri düzgün təsvir etməyi məqsəduyğun sayır. Onun fikrincə yazıçının ən başlıca işi reallıqdır, şəxsiyyətlərin xüsusiyyətlərini, xarakterini düzgün əks etdirməkdir. Ona görə də o, əsəri yazmadan öncə hadisələrin baş verdiyi ölkənin bütün xüsusiyyətlərini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini, hətta insanların geyimləri, məişətini dəqiqliklə öyrənirdi. V.Skott əsərlərində təsvir etdiyi ən xırda məqam belə o dövrü xarakterizə edir və o dövrə tamamilə uyğun gəlir. Bu xüsusiyyətləri xarakterizə edərkən Belinski yazırdı: “Valter Skottun tarixi romanlarını oxuduğumuz zaman biz sanki həmin tarixi dövrün müasirlərinə çevrilir, özümüzü romandakı hadisələrin cərəyan etdiyi ölkənin vətəndaşı kimi hiss edirik, o dövr ilə canlı şəkildə tanış olur və onların haqqında hər hansı bir tarixin bizə verəcəyi məlumatdan daha çox məlumat alırıq”(4,40). Tarixi romanları qələmə alarkən Valter Skott bir çox Avropa ölkələrinin tarixinə müraciət etmiş və əldə etdiyi zəngin materiallar əsasında özünün məşhur əsərlərini yaratmışdır. Bu baxımdan onun “Kventin Dorvard” (1823) romanı diqqəti cəlb edir. Əsər ilk nəşrindən o qədər də geniş yayılmasa da, bu əsər V.Skott yaradıcılığında mühüm yer tutur. Romanda baş verən hadisələr Fransa kralı XI Lüdovikin hakimiyyəti dövründə (1461-83) cərəyan edir. XI Lüdovik son dərəcə xüdbin, baş verən hadisələrdən çıxış yolu tapa bilməyən, özünə hədsiz vurğun olan, acgöz və tamahkar, hətta iblisənə xarakterə malik olan, hörmət və izzətə ləkə gətirə biləcək bir şəxs olaraq eyni zamanda yüksək dərəcədə acı, zəhərli sözlərlə, itiağılla öz xeyrinə başqa şəxsləri məsxərəyə qoymaqdan da çəkinmirdi. Bir sözlə o, rəhmsiz, rişgəndçi rolunu məharətlə ifa edən bir “dost” idi. Dövlətdə hökm sürən bütün bu qəddarlıq, zalımlıq nəinki ölkədə əmin-amanlığı bərpa edirdi, əsinə xalqda bütün məqamlarda ikrah hissi oyadırdı. Onun din aləminə saxta inamı, müqəddəs kilsəyə, onun xadimlərinə etdiyi xidmət ancaq pərdə altında, özünü nümayiş etdirmək xatirinə edilirdi. Bu yolla o, öz riyakarlığını gizlətmək istəyirdi. Valya sülaləsindən olan kral öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə böyük islahatlar aparır, öz siyasətində xırda və orta zadəganlara arxalanırdı. Xarici ticarətin inkişafına hamilik edən XI Lüdovik üçün müqəddəs bir şey yox idi. O, çox incə şəkildə siyasətini yürüdür və bu yolda öz missiyasını dövlətin sirrini saxlamaqda və ən vacibi andıçmə mərasimini bir forma kimi vacib üsul sayırdı. Bütün bunlara baxmayaraq XI Lüdovik Fransanın marağını başa düşür və onun müdafiəsi üçün çalışırdı və bu dövrdə Fransanın ərazi cəhətdən birləşdirilməsini əsasən başa çatdırmışdı, çünki o, çox gözəl başa düşürdü ki, Fransanı ilk növbədə müharibə

böhranından xilas etmək lazımdır. Buna görə də o, Fransa üçün təhlükə ola biləcək bütün əlaqələri ləğv etdi. O cümlədən Fransada o dövrdə ona qarşı ola biləcək təhlükəni sovuşdurmaq məqsədilə iri torpaq sahibləri ilə münasibətləri pozdu. Bu, elə bir dövr idi ki, bütün Avropa ölkələrində, o cümlədən Fransa və Belqiyada kəskin mübarizə gedirdi və eyni zamanda bu dövrdə hər cəhətdən, istər ərazi, istər tarixi baxımından biri-birinə yaxın olan iki böyük, qüdrətli dövlət olan İngiltərə və Fransa arasında kəskin ədavət, nifaq, çəkişmə hökm sürürdü. Onu da qeyd edək bu ədavət və nifaqın tarixi hələ necə əsr öncədən 1338-1453-cü illər arasında mövcud idi. Yazıçı bu tarixi hadisələri elə təsvir edir ki, sanki o dövrdə baş verən hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olursan. Təsədüfi deyil ki, böyük tənqidçi V.Q.Belinski yazıçı V.Skott yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “ Bu şəxs Avropanın ən yeni sənətinə tarixi və ictimai istiqamət vermişdir”(4,300). Valter Skottun “ Kventin Dorvard” romanı yazıcının qələmindən çıxan digər əsərləri ilə müqayisədə daha böyük marağa səbəb olmuş, istər yazıcının öz yaşadığı diyarda, istərsə də digər ölkələrdə geniş yayılmışdı. Valter Skottun Şotlandiyanın tarixi keçmişinə həsr edilmiş əsərləri sırasında “Antikvari” romanının xüsusi yeri var. Bu elə bir dövr idi ki, İngiltərə və Fransa arasında şiddətli müharibə gedirdi. Fransa ilə müharibə inqilabi ruhda olsa da, sonralar bunun yeni imperiya uğrunda mübarizəyə çevrilməsi Valter romanında faktlarla təsvir edilmişdi. Hər iki güclü dövlət arasında gedən bu çəkişmələr təbii ki, heç birinə xeyir gətirmirdi. Hətta Fransada ingilabın güclənməsi, alovlanması İngiltərə aristokrat təbəqəsini və dövlətin özünü belə məmnun etmişdi. Belə bir düşüncə hakim idi ki, bu ingilab Fransanı sarsıdacaq. Lakin inqilabın alovları eyni zamanda İngiltərəni də ağuşuna aldı. Yazıçı əsərində tarixi faktlara müraciət edərək yaranmaqda olan üsyanları, mübarizə və münafişləri zəruri hesab edirdi. V.Skott əsərdə yaratdığı obrazları elə təsvir edirdi ki, onun yaratdığı prototipdən söhbətin kimin haqqında getdiyi məlum olur. Bu baxımdan romanda əsas obraz olan Oldbokun simasında atasının yaxın dostunu elə xarakterizə edir ki, hətta gizli imza ilə yazmağına baxmayaraq oxucular romanın müəllifinin kim olduğunu təxmin edə bilirlər. Yazıcının “ Antikvari” əsəri tarixi olduğu qədər də siyasi xarakter daşıyır. Valter Skott bu əsəri o biri əsərlərindən daha çox sevirdi, çünki o, özü də hələ uşaq ikən antik şeyləri çox sevmiş və özünün onun sahibkarı olmasını arzulamışdı. Bütün sahələrdə - istər qədim pullar, sikkələr, kitablar, medallar toplamaqla məşğul olmağı böyük sevgi ilə xəyal etmişdi. Ona görə də o, əsərin qəhrəmanı olan qoca Oldbokun timsalında sanki özünün obrazını yaratmışdı.

Valter Skottun maraq doğuran əsərlərindən biri onun “Ayvenqo” əsəridir. Ona böyük şöhrət gətirən bu əsərdə İngiltərədə təxminən XII yüzillikdə I Riçardın dövründə baş verən hadisələr təsvir olunur. Bu elə bir dövr idi ki, hakimiyyəti ələ alan və qələbə çalan Normandlılarla əsrlər boyu İngiltərədə yaşayan anqlosakslar arasında kəskin mübarizə gedirdi. Kral I Riçardı cəngavər

kimi təsvir edən yazıçı onun simasında ədalətli, ölkədə əmin-amanlıq yarada biləcək cəsur bir döyüşçü obrazı yaratmışdır. Şir ürəkli I Riçard kimi təsvir edilən kralı bu cür qələmə almaqla yazıçı qəhrəmanını xalqın gözündə ucaltmaq, onun simasında xalqa səadət, xoşbəxtlik gətirən bir kralı göstərmək istəmişdir. Əlbəttə bu, yazıçının utopik fikirlərə sadıq qaldığına dəlalat edir, çünki onun yaratdığı Riçard əsil Riçarda uyğun gəlmir. Amma bununla bərabər əsərdə V. Skott mürtəce feodal cəbhəsini, feodalların hədsiz dərəcədə özbaşınalığını, kəndlilərin zillət içərisində həyat sürmələrini, eyni zamanda zadəganlığı və ruhaniliyin mənfi cəhətlərini göstərəndə bunları çox real şəkildə təsvir etmişdir. Romanda təsvir edilən I Riçard öz krallığını demək olar ki, İngiltərədən kənarda keçirir, daima səyahətdə olur, ancaq o, ölkəni yeni formada qurmaq, ordunu gücləndirmək, bununla da ölkədə güclü hakimiyyətin bərqərar olmasını istəyir. “Kral I Riçard öz hakimiyyətinə cəmi bir neçə həftəlik qayıdır, yeni, növbəti vergisini təyin edir, yenidən öz səyahətinə davam edir və daha geri qayıtmır”(8.466). Yazıçı kralı həm də tək-cəngavər kimi yox, eyni zamanda söz söyləyən, şeir yazan və onu gözəl tərzdə ifa edən bir qəhrəman kimi təsvir edir. Əlbəttə ki, bütün bunlar bir yazıçı təxəyyülünün məhsuludur. V.Skott bu əsərdə xalqı və bu xalqın başçılarını, xüsusilə Loksli adı ilə çıxış edən Robin Qudu təsvir edərkən onların timsalında xalqın məğlubedilməzliyini, əzmini, fədakarlığını önə çəkir. Robin Quda gəlincə və eləcə də müəyyən hadisələri təsvir edəndə yazıçı müxtəlif dövrlərdə yaşanan hadisələrdən və qəhrəmanlardan məharətlə istifadə etmişdir. O, Robin Qudun timsalında xalqı ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə səsləyən, onlara rəhbərlik edən bacarıqlı, əsil xalq qəhrəmanı obrazını yaratmışdır. “Ayvenqo” əsərində bütün səhnələr oxatma, vuruş səhnələri bütövlükdə ingilis xalq yaradıcılığı əsasında yaradılmışdır ki, bu da yazıçının böyük uğurudur. Valter Skota böyük uğur gətirən “ Ayvenqo” əsəri istər əhatə etdiyi problemlər, istərsə də həmin problemlərin sənətkarənə şəkildə dərinlən işlənməsi nöqtəyi- nəzərindən V.Skottun yaratdığı tarixi romanların ən parlaq nümunəsidir”(10,214).

Yazıçının 1921-ci ildə qələmə aldığı “ Pirat” əsəri hələ o dövr üçün çox da xarakterik olmayan və geniş oxucu kütləsi arasında geniş yayılmayan bir mövzuya-dəniz macəralarına həsr edilmişdir. Əsər çox böyük uğur qazanmış və demək olar ki, əsərdə qoyulan əsas ideyalar dənizlə bağlı yazılan bütün qaynaqları əhatə edir. Yazıçının digər tarixi romanlarına nəzər yetirdikdə orada baş verən hadisələrin bir çoxunun canlı şahidi olan V.Skott bu əsərdə təsvir etdiyi dəniz macəralarının demək olar ki, şahidi olmamış və hətta çox az hallarda özü dəniz səyahətinə çıxmış və sadəcə olaraq bir sərnəşin kimi iştirak etmişdir. Yazıçının özünün də qeyd etdiyi kimi “1814-cü ilin yayında onu Şotlandiyanın şimalında yerləşən Şetlend adasındakı mayaqları yoxlamaq məqsədilə gedən heyətə dəvət etmişdilər. Bu səfərdə onu başqa bir məşhur Şotland yazıçısı Robert Lyuis Stivenzon müşayət edirdi” (9,490). Bu elə bir dövr

idi ki, artıq V.Skottun “ Ueverli, yaxud altmış il əvvəl” adlı ilk romanı bütün oxucular tərəfindən sevilərək oxunurdu. Artıq deyildi ki kimi V.Skott uzun illər anonim adla çap etdirirdi və təbii ki, o gəmidə üzən zaman heç bir sənişin bu məşhur qələm ustasının kim olduğunu bilə bilməzdi. Sadəcə olaraq onlara bəlli idi ki, onlarla bərabər yeni, məşhur bir yazar gedir. İllər boyu “ Naməlum Düha” kimi tanınan V.Skott öz oxucuları üçün sirli, açılmaz bir aləm olmuşdur. Valter Skottun “ Pirat” əsərində təsvir edilən Şotland adaları biri-birinə yaxın olan yüzdən çox adanın olduğu silsilə adalar məskənidir. Bu adaların çoxu boş, bir kimsənin yaşamadığı məkandır. Bunlardan yalnız az bir qismi yararlı olub insanlar üçün istifadə edilmişdir. Olduqca kəskin, sərt, küləkli bir diyar olan bu adalara gəlmək, nəse bir iş görmək, xüsusilə küləkli havada qeyri-mümkün olur. Vaxtilə burada yaşayan pıktlər tayfasını dəfələrlə norveçlilər və yaxud şotlandlar məhv etmişlər. Xüsusilə şotlandlar bu yerlərdə özlərini əsl varis sayaraq daha çox iddia edərək oranı öz məkanları saymış və orada məskunlaşmışlar. Yazıçı bütün bunları tarixi faktlar əsasında təsvir edir. Əsərdə əsas süjet kimi təsvir edilən qəhrəman pirat Con Qoy həqiqətdə mövcud olmuş, sadəcə olaraq XVIII əsrdə baş verən hadisəni müəllif XVII yüzilliyin sonuna gətirmişdir. Əslində “ dəniz quldurları” adlanan piratlar İngiltərənin tarixində “ dəniz şahinləri” adı ilə böyük rol oynamışlar. Məhz Valtet Skott da bu yolu seçmiş və onun təsvir etdiyi pirat quldur yox, şairdir, bir sözlə poetik dildə səslənən romantik bir halədir, qalibiyyət, şan- şöhrət rəmzidir. Ona görə də Valter Skottun oxucuları digər ingilis yazarlarının əsərlərində təsvir edilən quldur piratlardan öz qəhrəmanını tamamilə fərqləndirmiş, sanki o, yazıçıların əsərlərini redaktə etmişdir. Valter Skottun bu əsəri bir çox yazıçılar üçün ən qiymətli mövzu və qaynaq olmuş, “Pirat” mövzusunda amerika yazıçısı Ceyms Fenimor Kuper və Stivenson öz əsərlərini yaratmışlar.

Valter Skottun böyük maraqla qarşılanan əsərlərindən biri, 1817-ci ildə qələmə aldığı “ Rob Roy” əsəridir. Lakin bu əsərdə baş verən hadisələr bir əsr öncəni- 1715- ci illəri əks etdirir. Yazıçının bütün əsərlərində olduğu kimi bu romanda da onun əsas məqsədi əsərdə sadə xalqın ağır həyatını, Şotlandlı dağ adamlarının mübarizəsini, bu ölkəyə məxsus ucsuz-bucaqsız meşələri, gölləri, uca, əzəmətli dağları, tarixi keçmişə gedən mağaraları təsvir etməkdir. O, həqiqətən də Şotlandların mübarizəsini labud sayır. Xalqın üsyanını isə o, Rob Royun timsalında verir.”Valter Skott çox ehtiyatla və yüksək sənətkarlıqla Rob Roy haqqında olan əfsanəni yada salır, onun heç vaxt ələ alına bilməməsini, məğlubedilməzliyini (Rob Roy mal- qara satışı ilə məşğul olurdu, o, heç vaxt ləkə gətirən bir hərəkət etməmişdi, dəfələrlə hökumətin əlinə keçmişə də, qurtulmuşdu) təsvir edirdi”(7,466). Düzdür, Rob Roy həqiqətən də bir Şotlandlı idi. Hər şeyi itirən Rob Roy dağa gedir, üsyan etmək üçün özü kimi mərd adamları başına toplayır. Əlbəttə, Valter Skott Rob Royun həyatı ilə bağlı hər şeyi təfəsilatı ilə vermir. Onun əsas məqsədi Rob Royun timsalında Şotland dağ

döyüşçüsünün şücaətini, genişqəlbli xalq qisasçısının mərdliyini və hər şeydən öncə öz müstəqilliyi uğrunda sona qədər mübarizə əzmini itirməyən şotland xalqını tərənnüm etmək idi.

Valter Skott "Rob Roy" əsərində XVIII əsr hadisələrinə müraciət edir və göstərir ki, yaranmaqda olan burjua cəmiyyəti şəraitində xalq üsyanları və çıxışları zəruri bir haldır. Bu nöqtəyi- nəzərdən Valter Skottun romanlarının idrak əhəmiyyəti var. Belinski yazır: "Valter Skottun tarixi romanlarını oxuduğumuz zaman biz sanki həmin tarixi dövrün müasirlərinə çevrilir, özümüzü romandakı hadisələrin cərəyan etdiyi ölkənin vətəndaşı kimi hiss edir, o dövr ilə canlı şəkildə tanış olur və onların haqqında hər hansı bir tarixin bizə verəcəyi məlumatdan daha çox məlumat alırıq"(4,40). Tutaq ki, Rob Roy–Mak Qreqorov nəslindəndir. Belə olduğu halda əgər bu gün bir kəs o nəsiləndən olanla görüşsə, tam əmin ola bilər ki, o nəslin ulu babasını görmüş kimidir. Bu cür model, üslub, yanaşma metodu həm Vordsvort üçün və həm də Valter Skott üçün qəbul edilmiş bir yol idi. "Maraqlıdır ki, Şotlandiyada yenə də həmin milli kolorit, Şotland dilində danışmaq, əlli min öncə olduğu kimi nəslə qorumaq kimi ənənə saxlanılmaqdadır, amma dövlətin Şotlandiyaya münasibətinə gəldikdə artıq çoxdan o Britaniya krallığının bir hissəsidir və burada əsas rolu İngiltərə oynayır"(6,17). Bütün bunları həssas bir yazar kimi duyan Valter Skott yazdığı bütün əsərlərdə bu məsələyə incə şəkildə toxunur, hansı tarixi əsərdən yazırsa yazsın o, yenə içində Şotland qürurunu, Şotland müstəqilliyini saxlayır. Şotlandiyanın müstəqilliyi əldən getsə də, şotlandlar hansı sahədə fəaliyyət göstərməklərindən asılı olmayaraq "ingilis adıyla" yenə də şotland olaraq qalırdılar. "İngilis ədəbiyyatının görkəmli yazarlarının nümayəndələri sayılan, milliyyətə şotland olan R.Berns, Valter Skott, Karleyl öz şotland varisliyini, öz əsl- nəcabətliyini heç vaxt danmamış, inkar etməmişdir. Düzdür, onlardan heç biri şotland yazarı olduğunu söyləməmişdir, sadəcə olaraq öz adlarını qeyd etmişlər, misal üçün Britaniya yazıçısı Valter Skott"(6,17). Ona görə də Valter Skott əsərlərinin qəhrəmanını seçərkən onları uzaq, xəlvət Şotland dağlarından, mədənlərindən seçir, qədim ənənəni saxlayır və bununla bildirmək istəyir ki, Şotlandiya döyüşlərdə məğlub olsa da, öz müstəqilliyini itirsə də, yeni inkişaf mərhələsinə daxil olsa da, "mən"ini həmişə yaşatmışdır. Yazıçı yazır: "Bu necə baş vermiş, necə qurtarmışdır. Misal üçün, kim əvvəllər Şotland mətbuatı, Şotland nəşriyyatı haqqında eşitmişdi? Amma Valter Skott zamanında şotlandlılar (ingilislər yox) ən tanınmış jurnalı Londonda yox, ingilis jurnalistikasının mərkəzi Edinburqda çap edirdilər. Bəli, bu, ingilis jurnalı və ingilis jurnalistikası idi, jurnal ingilis dilində olsa da, amma deyim tərzini, sözün deyilişindəki bütün xüsusiyyətləri ingilislərə şotlandlar verirdilər"(6,18). Valter Skottun ədəbiyyatda ən böyük uğuru da məhz Britani adı altında Şotlandiyanı yaşatmaq idi. Onun əsərlərində Şotlandlı Britaniyalı kimi doğruluqdan, ədalətdən, etibardan, öz torpağına bağlılığından danışdı, bunu ancaq əslən

Şotlandlı olan, krallığın əsarətini qəbul edə bilməyən Şotland vətəndaşı duya bilirdi.

Valter Skott bütün romanlarda olduğu kimi “Rob Roy”da da tarixi həqiqətləri qələmə alarkən yenə də Şotlandiya haqqında düşünür. Əsər 1817-ci ildə yazılsa da, əsərdə baş verən hadisələr XVIII əsrin əvvəllərində Şotlandiyanın ticarət mərkəzi sayılan Qlazqo şəhərində, İngiltərənin şimalına yaxın yerdə baş verir. Bu elə bir dövr idi ki, kəskin siyasi mübarizə zəminində feodallar hələ də üsyan etməklə artıq İngiltərəni, tərkibinə daxil edilmiş Şotlandiyanı geri qaytarmaq istəyirdilər. Tanınmış torpaq sahibi gənc Frenk Osbaldiston da bu üsyana qoşulur. Frenk bir qəhrəman kimi o qədər də diqqətdə olmur.

Valter Skottun yaradıcılıq üslubu çox mürəkkəbdir. Belə ki, yaradıcılığının ilkin çağlarında romantizm üstünlük təşkil edirdisə, sonrakı çağlarda o, daha çox realist meyillərə, tarixiliyə üstünlük vermişdir. O dövrdə Romantizm özündə elə bir missiya yaratmışdı ki, sadə bir sözlə ifadə etmək sanki oxucu kütləsini xəyali bir aləmə aparırdı. Əlbəttə bu, Puşkinin təbirincə desək, “dərəcəsiz yalan” adlanırdı. Və bu “hüduzsuz yalan” özünü daha çox romantik yaradıcılıqda göstərirdi. Buna bariz bir misal olaraq keşiş oğlu olan, şair və tənqidçi Kolricin əsərlərini göstərmək olar. Kolric heç vaxt yaşadığı Maltadan kənara getməmiş və dəniz səyahətinə çıxmamışdı. Lakin o, yazdığı əsərlərdə bu səhnəni elə təsvir edirdi ki, sanki özü bunların iştirakçısı olmuşdur. Hətta tədqiqatşılar bunu heyranlıqla qeyd edirdilər. Onda belə bir fikir oyanırdı ki, bütün bunlar üçün əsas şey qəlb duyğusu, hissiyyatın hədsiz gücü və müşahidə əsas rol oynayır. Valter Skott da romantiklərin yolu ilə getmiş, əsərləri ilə onları ən uzaq diyarlara, sirli hadisələrin iştirakçısına çevirir və bununla da romantik oxucularla özü arasında bir ayrılıq yaranırdı. Bu məqam özünü xüsusilə yazıçının ən məşhur əsərlərindən biri olan “Rob Roy” əsərində biruzə verir. Bu əsərlə Valter Skott bu ayrılığı aradan qaldırır.

Rob Roy haqqında hələ Valter Skotta qədər çox yazılmışdı. Romantik şair Vordsvort məşhur olan quldura öz balladasını həsr etmişdi. Valter Skott ona müqəddimə yazanda demək olar ki, onu bütövlükdə ora daxil etmişdi. Əgər Vordsvort Rob Royla bağlı yazdığı balladasında onu tərifləyib mədh edirdisə, Valter Skott isə romantik hisslərdən uzaq olaraq tarixi faktlara müraciət etmişdir. Yazıçı öz avtobiografiyası ilə bağlı oçerkində yazırdı: “Hər bir Şotlandlının əsl-nəcəbəti var. Bu onun əlindən alınma bilməyəcək kasıblığı kimi həm qüruru və həm də varı- dövlətidir” (6,16). Şotlandlıların qalası onların nəslilə ayırd edilir. Sülalə Şotlandlıların təbirincə desək, nəsil, tayfa, qəbilə şaxələyə ayrılmış ailədir; bütün Şotlandiya nəsil şaxələrini təmsil edir.

Valter Skottun şairlərə olan münasibəti ikili xarakter daşıyırdı. Onların istedadını, bacarıqlarını yüksək qiymətləndirir, yaradıcılıqlarına və fəlsəfi baxışlarına çox nəvazişlə yanaşırdı. Yazıçı xüsusilə Vordsvorta heyran olmuş,

ona fərqli yanaşırdı. Şairin əsərlərindəki gücü görən Valter Skott sanki özünü ona borclu bilir, amma bu şairlərin dünyagörüşü, həyata baxışları və özü arasında bir ayrılıq görürdü. Kolriçin mistikası Valter Skotta yad idi və eləcə də Vordsvortun poetik nitqi sadələşdirməsi nəzəriyyəsini qəbul etmirdi: “Əgər onların təfəkküründə poeziyada yeni bir məktəb yaratmaq kimi bədbəxt bir fikir olmasa idi, bu şairlər sözsüz ki, poeziyaya yeni bir təkan vermiş olardılar, amma mənə elə gəlir ki, onlar yeni yol tapmağa çox enerji sərf edirdilər ki, öz sələflərinin getdiyi yoldan daha gözəl yol tapsınlar”(5,89).Valter Skott Vordsvortu tərifləsə də, xüsusilə onun poeziyasında olan eşqi, həvəsi qiymətləndirsə də, seçdiyi mövzu və zövqü ilə heç cürə razılaşa bilmirdi. Valter Skott yazırdı: “Əgər Koldriç sağlam düşüncəni, sağlam mühakiməni, fantaziyanı və poetik dili sağlamağı bacarsaydı, o, bütün müasirlərdən yüksək dayanardı”(5,88).Valter Skota görə Voldsvort üçün “ən güclü dildə” sadə kənd adamları danışır, onlar özlərini elə göstərirlər ki, guya onların danışığı yoxsuldur, lakin Skotta görə şotland kəndlisinin dili “ antik gücə malik, Şərq müqəddəslərinin, natiqlərinin cıllanmış dilidir”. Bütün bunların müqabilində Valter Skott ingilis romantiklərindən daha çox Bayrona rəğbət bəsləyirdi. O, Bayron haqqında həmişə yüksək fikirlər söyləyir, onu nəzakətlə, hörmətlə yad edir. Yazıçı onu “ sərhədsiz düha”, genişqəlbli, poeziyada ən yüksək palatada duran bir şair sayırdı. Byronun əsərlərini təhlil edən Valter Skott yazırdı ki, hər bir şair öz poetik deyimlərində təbiəti oxuculara Bayron kimi təqdim etməyi, aydın təsvir etməyi, bütün hissləri, hadisələri onun kimi bacarmalıdır. Valter Skott eləcə də Bayronun natiqliyini də vurğulayır, bunun ona verilmiş bir istedad, qabiliyyət, məharət kimi olduğunu qeyd edir.Müxtəlif məqamlarda yazıçının Bayronla fikir ayrılığı olsa da, o, Bayronu dövrün ən güclü, ən görkəmli şairi kimi təqdim edir.

Həm güclü nasir, şair, publisist, tənqidçi kimi fəaliyyət göstərən Valter Skottun yaradıcılığı təkcə ingilis ədəbiyyatı üçün yox, bütün dünya ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. “ Skottun tarixi yaradıcılığında tarixilik sonrakı dövr XIX yüzilliyində realist romanın inkişafı-çıxarklənması üçün böyük zəmin olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, x cildə, VIII cild, Bakı, 1984
2. Аникин Г.В.,Н.П.Михальская.История английской литературы. Мос.,»Высшая школа»,1985
3. Белинский В.Г. Полн.собр.соч.в 13 томах.т.I.M.,1953
4. Белинский В.Г. Собрание сочинений в трех томах, т.II,M.,1948
5. Ball M.Walter Scott as a critic of literature.London,1907

6. Вальтер Скотт. Уэверли или шестьдесят лет назад. т.1.,Изд. «Правда», Мос.1990
7. Вальтер Скотт. Роб Рой. т.4. Изд. «Правда», Мос.1990
8. Вальтер Скотт. «Айвенго»т.6.,Изд. «Правда», Мос.1990
9. Вальтер Скотт. «Пират»т.7.,Изд. «Правда», Мос.1990
10. Yelizarova M.Y. "XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi".Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı.B.,1964

ГЮНЕЛЬ ШАМХАЛОВА

ИСТОРИЧНОСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ ВАЛЬТЕРА СКОТТА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о творчестве великого английского писателя, шотландца по национальности, основоположника жанра романа Вальтера Скотта. Он был автором более 30 романов и рассказов. Во время путешествий он собрал песни, легенды разных народов и опубликовал их в 3 томах под названием « Песни шотландской границы». В течение жизни он создал интересные произведения, к примеру, « Уэверли или Шестьдесят лет назад», «Мармион», « Дева озера», «Квентин Дорвард», «Роб Рой», «Антикварий».

Как сильный прозаик, поэт, критик он был высоко оценен известными людьми. А.С.Пушкин сравнил его с У.Шекспиром, О.Бальзак считал его своим учителем, Белинский назвал его Колумбом мирового искусства.

GUNEL SHAMKHALOVA

THE HISTORICITY IN WALTER SCOTT'S CREATION

SUMMARY

The article deals with the great English writer, Scotland by nationality "the founder of the novel genre" and his creative works. He was the author of more than thirty novels and stories. During his travelling he gathered songs, legends of the different people and published in his three volumes which called " the Minstrelsy of the of the Scottish Border". During his life time he wrote many interesting works such as "Waverley", "Marmion"," The Lady of the Lake", "Quentin Durward", " Rob Roy", "The Antiquary" etc. As a strong novelist, poet and critic he was appreciated by the great men. Pushkin compared him with Shakespeare, Balzac called him his teacher, Belinskiy called him Columb of the art world.

HÜSEYN CAVİD VƏ AŞIQ YARADICILIĞI

Açar sözlər: *H.Cavid, folklor, aşeq yaradıcılığı, qoşma, sevgi*

Ключевые слова: *Г.Джавид, фольклор, ашугское творчество, гошма(связка), любовь*

Keywords: *H.Javid, folklore, ashug's creativity, goshma (ligament), love*

İlk insan məskənlərinin meydana gəlməsi ilə birlikdə yaranan folklor nümunələri get-gedə daha da zənginləşərək, ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəsilə, əsrdən-əsrə keçmiş, Azərbaycan türklərinin ruhunu yaşadaraq zamanəmizə gəlib çatmışdır. Bu ədəbi nümunələrin əsrlər boyu yaşamasının sirri onların mahiyyətindəki obrazların mükəmməlliyində, xalq həyatına bağlılığında, obrazlı söz və ifadələrin zənginliyindədir.

Azərbaycan folkloru ilk növbədə poetik rəngarəngliyi ilə diqqət cəlb edir. Bu baxımdan xalqımızın ruhunu oxşayan aşiq sənəti xüsusilə diqqəti çəkir. Aşiq poeziyasının kökləri ta qədim zamanlara gedib çıxır, Aşiq sənəti xalqın bədii öz fəaliyyəti ilə bağlıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, aşiq yaradıcılığı çox qədim tarixə malikdir. “Aşiq sənəti X-XII əsrlərdə yeni ictimai səslənmə təzahürü kimi formalaşaraq mənəvi-tərbiyəvi vasitəyə çevrilmiş və cəmiyyətin sosial-iqtisadi və kulturoloji sahələrində azəməmiyyətli rol oynamamışdır” (7). X-XII əsrlərdə formalaşmağa başlayan aşiq sənəti kiçik bir tamaşadır. “Aşiq, hələ qədim dövrlərdə ozan, bəlkə də daha əvvəllər daha ayrı adlarla adlanıb sənətin üç növünü: musiqi, rəqs və oxumağı birləşdirən bir sənətkar olmuşdur” (6). Bu üçlük vəhdət təşkil edir. Aşiq sənətində ifa edilən mahnıların əsasını məhəbbət, dostluq, qəhrəmanlıq, vətən sevgisi və s. mövzular təşkil edir. Aşiq həm şeir yazır, həm bəstələyir, həm də sazda ifa edir. Qurbani (XVI əsr), Aşiq Abbas Tufarqanlı (XVII əsr), Aşiq Valeh (XVIII əsr), Aşiq Ələsgər (1826-1926), Aşiq Hüseyn Bozalqanlı Azərbaycan söz sənətinə güclü təsir etmiş aşıqlardandır.

Folklorun zəngin və dərin mənalı nümunələrindən bəhrələnmə, təsirlənmə yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığında hər zaman özünü geniş formada göstərmişdir. Zəngin folklor nümunələri yazıçı və şairlərin yaradıcılıq yoluna işıq salmış, onlara müəyyən istiqamət vermiş və yaradıcılıqlarında əks olunmuşdur. Bu nümunələr həmçinin romantik şair və yazıçıların yaradıcılığında da özünü göstərir və üstünlük təşkil edir. İnsanların ruhunu oxşayan aşiq yaradıcılığını - ədəbiyyatın bu dəyərli cövhərini dərk etmək, ondan bəhrələnməkböyük sənətkarlara nəsib

olmuşdur. Bunu da biz bir çox yazıçı və şairlərin yaradıcılığını tədqiq etdikdə aşiq yaradıcılığına və şeirlərinə rast gəlirik.

Qədim kökləri şifahi xalq ədəbiyyatına və xalq yaradıcılığına gedib çıxan aşiq sənəti böyük şair-dramaturq Hüseyn Cavidin əsərlərində də özünü göstərir. Hüseyn Cavid də yaradıcılığında insanların musiqi ruhunu oxşayan aşiq sənətinə müraciət etmiş və əsərlərində buna yer ayırmışdır. Mütəfəkkir şairin yaradıcılığında öz əksini tapan aşiq sənətinə dramaturqun “Maral” faciəsində də rast gəlinir. Cavid burada Aşiq Sultan obrazını qələmə almaqla xalq yaradıcılığına, şifahi xalq ədəbiyyatına olan sevgisini, aşiq sənətinə verdiyi dəyəri bir daha aydın şəkildə göstərmişdir.

Məhz dramaturq bu dramda müəyyən mətləbləri daha təsirli formada nəzərə çatdırmaq üçün Aşiq Sultanın dili ilə bir neçə şeir parçası vermişdir.

“Maral” faciəsində müəllifin “köylü qiyafətində haqq aşığı” kimi təqdim etdiyi Aşiq Sultanın oxuduğu şeir parçaları məzmun və mündəricəsinə görə bədii mətnlə bilavasitə bağlanır. Təsadüfi deyil ki, faciənin obrazlarından Çingiz bəyin Arslan bəyə dediyi: “-Sən vicdanını nerdə qeyb etdin?” sözlərindən az sonra aşığın dilindən verilən aşağıdakı şeir parçası həmin sualın mahiyyətinə bilavasitə süjetlə əlaqəli şəkildə aydınlıq gətirir:

*Vicdanları parlaq tutan sevgidir,
Sevgisiz könül ya daşdır, ya dəmir...
Bir könülə iki sevgi yaraşmaz,
Könül bir, sevgi bir, böyük Tanrı bir...*

*Sevgidədir ancaq Allah rızası,
Sevgisiz bir gönül şeytan yuvası...
Qardaşım! Bu dünya kimsəyə qalmaz,
Aldanma! Çürükdür əsli, əsası... (2, s. 81)*

Yuxarıda Aşiq Sultanın dili ilə verilən hər iki parçada əsasən sevgi mövzusu əks olunmuşdur. Burada şair sevgisiz insanı daşa, dəmirə bənzətmişdir. Gözəllik və sevgi aşığı olan Hüseyn Cavid bu bəndlərdə sevgini müqəddəs saymış və hər könüldə bir sevgi görmüşdür. “Sağlam bədəndə sağlam fikir olar” deyən Cavid əfəndi sevgisiz ürəyi boş, şeytan yuvasına bənzədir. Həmçinin burada şair Allaha olan sevgini də xüsusi ilə qeyd etmişdir. Şair burada Allah bir olduğu kimi sevgi də bir olmalıdır missiyasından yanaşmışdır.

Ədəbiyyatşünaslıqda qeyd olunduğu kimi: “Aşiq yaradıcılığında qoşma geniş və müxtəlif məzmun çevrəsini əhatə etmiş, onun imkanlarından istifadə edən sənətkarlar özlərinin mənəvi-əxlaqi, fəlsəfi-didaktik görüşlərini, öyüd nəsihət və digər əxlaqi dəyərləri onun vasitəsilə geniş yaya bilmişlər” (10). Demək olar ki, insanın hiss və duyğularının yüksək bədii ifadəsi

qoşmada öz əksini göstərir. Şairlərin daxili aləmi, xarici görkəmi, vətən sevgisi, məhəbbət hissləri, təbiət gözəllikləri, insanı ifadə edən bəzi xarakterlər və s. vəsf olunur. Qoşma həmçinin qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında da geniş istifadə olunur. O həm klassik şairlərin, həm də müasir şairlərin tez-tez müraciət ediyi şeir şəkillərindəndir. Bu mənada Hüseyn Cavid də “Maral” faciəsində aşiq şeirinin qoşma janrına müraciət etmiş, əsərinə xüsusi gözəllik qatmışdır. Həmin əsərdəki başqa bir nümunə bu baxımdan səciyyəvidir. Həmin nümunə qoşmanın ilk bənddən sonrakı hissələrini xatırladır. Bəndlər arasında qafiyə bağlılığı da qorunmuşdur. Yəni hər bənddə ilk üç misra öz aralarında qafiyələnib. Bəndlərin son misraları isə həm qafiyədir. Nəsihətamiz-didaktik ruhu şeirə bir ustadnamə ovqatı da vermişdir:

*İnsan bir gün dikən, bir gün çiçəkdir,
İnsan gah bir şeytan, gah bir mələkdir
Fənalıq, eyilik bil nə deməkdir!
Yarın adın dastan olur dillərdə...*

*Nə buldular İsgəndərlər, Çingizlər!?
Qanlar döküb, canlar yaqıb getdilər!..
Cihanı titrədib alt-üst etdilər,
Qanlı bir iz bıraqdılar ellərdə... (2, s.82)*

Şair burada aşığın dili ilə tarixə nəzər salıb keçmişdən ibrət götürməyə səsləyir.

Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsində də aşiq qoşmalarını xatırladan şeir parçasına rast gəlirik. Əsərin ikinci pərdəsində obrazlardan birinin dilindən verilən aşağıdakı şeir parçasına nəzər salaq:

*Uzaqlaşdım gülümdən, sevgilimdən,
Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən,
Həp sızlaram. Bir şey gəlməz əlimdən,
Yar-yar deyib gecə-gündüz aqlaram.*

*Çoxdan bəri nazlı yarı görmədim,
Öpmədim, gül üzündən gül dərmədim,
Gülər üzlə heç bir ömür sürmədim,
Yar-yar deyib gecə-gündüz aqlaram (3, s.56).*

Professor Kamran Əliyev bu şeir parçasını “Azərbaycan ədəbiyyatının klassik qoşmaları ilə bir sırada” dayana bilən nümunə kimi yüksək qiymətləndirmiş və onu “Əsli-Kərəm” dastanında Kərəmin dilindən verilən “Aqlaram” rədifli qoşma ilə müqayisə etmişdir (5,s.66).

O da maraqlıdır ki, “Şeyx Sənan”dakı həmin şeir parçası H.Cavidin heca vəznində yazdığı “Çoban türküsü” şeiri ilə müəyyən yaxınlıq təşkil

edir. Belə ki, hər iki nümunədə bəndlərin son misraları eynidir. Ümumiyyətlə, “Çoban türküsü” əsas əlamətlərinə görə qoşma sayıla bilər. Yalnız ilk bənddə ikinci və dördüncü misraların qafiyələnməməsi bu janrın poetik modelindən fərqlidir:

*Açmasın çiçəklər, gülməsin güllər,
Ötüşməsin şirindilli bülbüllər,
Dərdim çoxdur, ellər, ellər, ay ellər,
Yar-yar deyib, gecə-gündüz ağlaram (4, s.94).*

Ümumiyyətlə, H.Cavidin belə poetik struktura malik bəzi başqa şeirləri də vardır. Onlardan biri də “Mənim Tanrım” şeiridir. Burada da ilk bənddə qafiyələnmə “Çoban türküsü”ndə olduğu kimidir.

*Hər qulun cahanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir Allahı var,
Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir.*

*Gözəl sevimlidir, cəllad olsa da,
Sevgi xoşdur, sonu fəryad olsa da,
Uğrunda mənliyim bərbad olsa da,
Son dildarım gözəllikdir, sevgidir.*

*Gözəlsiz bir gülşən zindanə bənzər,
Sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər,
Nə görsəm, hanki bəzmə etsəm güzər,
Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir (4, s.55).*

Verilən parçalardan aydın görünür ki, şair sevgiyə böyük dəyər vermiş, həyatını sevgi ilə yaşamışdır. Verilən nümunə qoşma janrına aid olub, 11 heca, 4 misradan ibarətdir. Bu bəndlər aaab şəklindədir. Hər üç bənddə sevgidən danışılır. Burdan aydın görmək olur ki, şair ömrü boyu sevgi və gözəllik aşıqı olmuşdur. Gözəlsiz, sevgisiz insanı sanki bir heçə bənzədir.

H.Cavidin “Qaçqın” şeirində isə qafiyələnmə eynilə qoşmada olduğu kimidir. İlk bənddə ikinci və dördüncü misralar da qafiyələnmişdir: abab ccbb eeeb mmbb.

İstedadlı sənətkarın məşhur “Azər” poemadının daxilində ki bəzi şeir parçaları isə şairin dəyərli qoşmaları sayıla bilər. Əsərin müxtəlif bölmələrində verilmiş bir sıra parçalar heca vəznindədir və xalis qoşmadır. Məsələn, “Eşsiz bir yuvanın yaşıl qoynunda” misrası ilə başlanan parça. Yaxud “Gözəl” rədifli şeir bu qəbildəndir. Həmin nümunənin ilk bəndi belədir:

*Vəfalı yar ikən bir düşman kimi
Qıydı mənə, heyran olduğum gözəl.*

Saldı gözdən, illərcə Sənan kimi

Qapısında çoban olduğum gözəl (4, s.177).

Bu qoşmada həzin sevgi duyğuları özünün dolğun poetik təəcəssümünü tapmışdır.

Cavidin zəngin yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləri ətraflı təhlil olunduqda görünür ki, insanın daxili aləmini, hiss və duyğularının təsviri, baş qəhrəmanların xarakterlərini dinamik inkişafda vermişdir. Mütəfəkkir şairin əsərlərini araşdırdıqda bir-birindən təsirli, zəngin, dərin mənalı folklor nümunələri ilə dolu olduğunun şahidi oluruq. Cavid əsərlərində işlənən belə folklor nümunələrindən olan aşiq sənəti dramaturqun əsərlərini bədiiləşdirməklə yanaşı zənginləşməsinə də təsir edir.

Romantik şairin əsərlərinin araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, ədib yazılı ədəbiyyatı zənginləşdirən aşiq sənətindən özünəməxsus ustalılıqla və yerli-yerində istifadə etmişdir. Nəinki o dövr həmçinin “Aşiq sənəti indi də bütün xalqın musiqi-yaradıcılıq düşüncəsində öz ictimai əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Onun mənbələrindən indiki peşəkar bəstəçilər də dəyərlənir və öz yaradıcılıqlarında ondan çox uğur və dəqiqliklə istifadə edirlər” (7).

Mütəfəkkir şairin əsərləri təkcə yaşayıb-yaratdığı dövrün yox, illərin fikri ifadəsidir. Məhz bu səbəbdən o yazılı və şifahi ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini yaradıcılığında əks etdirməklə istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızın öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Dramaturqun təkcə aşiq sənəti baxımından əsərlərinin təhlili göstərdi ki, H.Cavidin yaradıcılığı folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyata təsiri məsələlərinin öyrənilməsində istinad ediləcək mükəmməl mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahmanlı M. Aşiq yaradıcılığının inkişaf mərhələləri, Bakı: “Elm və Təhsil”, 2011, 292 səh
2. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid). 5 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 420 s.
3. Cavid H. Əsərləri, 4 cildə, 2-ci cild. Bakı: Yazıçı, 1982, 394 s.
4. Cavid H. Əsərləri, 4 cildə, 1-ci cild. Bakı: Yazıçı, 1982, 321 s.
5. Əliyev K.İ. Romantizm və folklor. Bakı: Elm, 2006, 160 s.
6. <http://www.kitabxana.net/?oper=readBook&id=1532>
7. https://az.wikipedia.org/wiki/A%C5%9F%C4%B1q_s%C9%99n%C9%99ti
8. <http://portal.azertag.az/node/178#.WKwZDdJ97IU>
9. <http://azeritest.com/kıtabxana/about.html>
10. <http://seadetazerb.com/wp-content/uploads/2014/10/5.-A%C5%9F%C4%B1q-%C5%9Feirinin-%C5%9F%C9%99kill%C9%99ri.pdf>

ГУСЕЙНА ДЖАВИДИ АШУГСКОЕ ТВОРЧЕСТВО

РЕЗЮМЕ

Творчество Ашуга, основанное на древние корни народной литературы и народного искусства, проявляется в творчестве великого драматурга Гусейна Джавида. Джавид в своем творчестве обращается к ашугскому искусству, музыка которой лилется дух людей, он так же уделяет место этому искусству в своих произведениях. Ашугское искусство нашло свое отражение в творчестве поэта и драматурга может быть найдено в трагедии "Олень". Примеры в этой статье приведены именно из драмы "Олень".

Использованная Ашугский музыка относится к жанру гошма (связка) ашугских стихов. В статье с помощью отрывка из поэмы произнесенной Ашугом Султаном выражены мысли человека, в двух частях в основном выражена тема любви. Джавид создавая образ Ашуга Султана смог более ярко выразить свою любовь народному творчеству и литературе, еще раз продемонстрировал значение ашугского искусства.

CHINARA RZAYEVA

HUSEYNJAVID AND ASHUGS CREATIVITY

SUMMARY

The art of Ashugs, based on the ancient roots of folk literature and folk art, manifested in the works of the great playwright HuseynJavid. Javid in his works refers to the ashug art, the music of which wraps the spirit of the people. He also devotes space to this art in his works. Ashug's art as reflected in the works of the poet and playwright can be found in the tragedy of "The Deer" as well. The examples in this article are given just from the drama "The Deer." The used ashug music belongs to the genre goshma (ligament) of ashug's poems. The article the thoughts of the human are expressed with the help of a passage from the poem delivered by ashugs Sultan, the theme of love was mainly expressed in the other two parts. Javid creating an image of Ashug Sultan could more clearly express his love for folk art and literature, has once again demonstrated the value of ashug's art.

Rəyçi: Hüseyn Həşimli

filologiya üzrə elmlər doktoru

ÜLKER BAŞIYEVA

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

MIRZƏ İBRAHİMOV'UN XIX. ASIR AZƏRBAYCAN EDEBİYATI'NIN PROBLEMLERİNE DAİR EDEBİ VE TEORİK GÖRÜŞLERİ

Açar sözlər: *Mirzə İbrahimov, Azərbaycan ədəbiyyatı, Mirzə Fətəli Axundov, realist ədəbiyyat, maarifçi görüşlər*

Key words: *Mirza Ibrahimov, Azerbaijan literature, Mirza Fatali Akhundov, realistic literature, Enlightenment views.*

Ключевые слова: *Мирза Ибрагимов, азербайджанская литература, Мирза Фатали Ахундов, реалистическая литература, просветительские взгляды.*

Mirza İbrahimov'un ədəbiyyat tariximizin, ümumi ya da dar çərçəvdə əsərlər üzərində, ədəbi proseslərlə bağlı yanaşım bildirmədiyi heç bir dövr yoxdur. Həlbət, elmlərin görüşləri istisna tutulursa, İbrahimov'un XII. əsrdən XX. əsrin təxminən sonuna qədərki dövrləri içində alan ədəbi-nəzəri görüşlərində Azərbaycan Ədəbiyyatı məsələləri, əsas təhlil məsələsidir. Təxminən səkkiz yüz illik bir dövr içində alan bu tədqiqatların klassik və yeni ədəbiyyatın ən tanınmış sənətkarlarına daha çox yer ayrılmışdır. Azərbaycan Ədəbiyyatının XIX. əsra qədərki dövrünün bəzi şairlərinin həyatları və ədəbi şəxsiyyətləri haqqında İbrahimov'un görüşləri təhlil edilmişdir. İbrahimov'un elmi tədqiqatlarında Azərbaycan Ədəbiyyatı məsələlərinin təhlili, klassik ədəbiyyata nisbətən daha çox yer tutduğu diqqət cəlbəlidir. XIX və XX. əsrləri içində alan bu dövrün özünə xüsusiyyətləri haqqında İbrahimov'un önə sürdüyü əhəmiyyətli fikirlər Azərbaycan'da ediləcək ədəbi tədqiqatlar üçün mənbəlik edir. Mirza Fətəli Axundov, Nəcəf Bəy Vəzirov, Kəsim Bəy Zakir, Əbbaskulu Ağabəyov, Mirza Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədov, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun kimi sənətkarları birer tədqiqat sahəsi olaraq təyin edilən İbrahimov onların tədqiqatlarında Azərbaycan Ədəbiyyatının bəliq bir dövrünün panoramasını ortaya qoymuşdur.

XIX. əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı məsələləri, Mirza İbrahimov'un ədəbi məlumat və nəzəriyyə haqqındakı görüşlərinə görə, yeni ədəbiyyatın başlanğıcı olaraq dəyərləndirilir. İbrahimov XIX. əsr Azərbaycan Ədəbiyyatından bəhs edərkən ilk öncə onun yenilikçi bir ədəbiyyat oluşuna diqqət çəkir və Mirza Fətəli Axundov tərəfindən təhlil edilmiş bu ədəbiyyatın başlıca xüsusiyyətinin hər şeydən əvvəl onun realizminə və ictimaiçilikində olduğunu bildirir. (2, 344) O, XIX. əsr ədəbiyyatının xüsusiyyətlərlə həyat və varlıqla bağlılığını önə çıxarır. XIX. əsr ədəbiyyatının baxış açısının həyata və xalqa yönəldiyini, həyattan və xaldan

başka ideal tanımadığını belirtir. Bunları doğrudan sosyal ve siyasi sürece bağlar. “Yeni bir siyasi dönemin başlamasıyla halkın Avrupalı, inzibati kanunlarla idare edilmesi, ekonomi ve ticaretin gelişmesi sayesinde alış verişin artması, Azerbaycan’da yeni bir fikir cereyanı olarak eğitim mefkuresinin doğuşundan ötürü münbit bir zemin hazırladı. Onun ilk taraftarları Abbaskulu Ağa Bakıhanov, İsmail Bey Kutgaşınlı, Kasım Bey Zakir, Mirza Şefi Vazeh gibi yazarların edebî eserlerinde ortaya çıkmıştır.” (7, 12)

Mirza İbrahimov XIX. asır Azerbaycan Edebiyatının yeni döneminden bahsederken ilk olarak Kasım Bey Zakir’in edebî şahsiyetinden bahseder. Bu durum sebepsiz değildir.

İbrahimov, Zakir’i Molla Penah Vakıf’ın tuttuğu yolu devam ettiren sanatkârlar arasında takdim eder. Vakıf’ın edebiyat sahasındaki varlığını, XVIII. asır Azerbaycan Edebiyatında realizm adına, büyük bir kazanç kabul eden Mirza İbrahimov, Zakir’in eserlerinde de XIX. asır realizminin netleştiğini ve sosyal bir mücadele vasıtasına dönüştüğünü ifade eder. Zakir’in eserlerinde sosyal hicvin başarılı bir şekilde işlenmesinin diğer bir sebebini de bunda gören İbrahimov, yeni devrin bir özelliği olarak onun mahiyetini açıklamaya çalışır. Onun tahlillerinde Zakir’in edebî kişiliği ilk olarak bu şekilde karakterize edilir. “Azerbaycan Edebiyatında sosyal hiciv Zakir’in eserleriyle kuvvetli bir hale gelmiştir. Bu hiciv, o günlerde Azerbaycan’da hakim olan sosyal eğilime karşı muhalefeti ifade eden bir hicivdir. Zakir XIX. asrın birinci yarısından itibaren büyük bir hızla dağılmaya başlamış doğudaki feodal düzenin hayatını ve varlığındaki zıddiyetleri daha objektif ve derinlemesine ifade etmiştir”. (2, 17) Bu tahlilde sanatkâr bakış açısıyla içtimai hayatın unsurları paralelleştirilir. Mirza İbrahimov, Zakir’in hicivlerinden bahsederken hayatın içindeki paradoksal hadiselerin doğurduğu çok sesliliğin, yazılacak eserler için ne kadar ehemmiyet taşıdığını söylese de, sanatkâr dehasından ileri gelen cihetleri daha önemli bulur. Zakir’in sanatında, sosyal hayatın bütün yönleriyle görülmesi onun sanatının büyüklüğünü gösterir. İbrahimov, Zakir’in satırlarını tahlil ederken özellikle iki yönü esas alır. Bildiğimiz gibi, Azerbaycan’da sömürgecilik siyasetini hayata geçiren çar yönetimi ve bu yönetime hizmet eden yerli hainler hicvedilir ve bu hiciv Zakir’in eserlerinin esas mevzusunu oluştururdu.

Burada bahsedilenleri Zakir satırları için karakteristik bir durum olarak kabul eden İbrahimov, tahlil sürecinde problemi hem içtimai hem de siyasi yönleriyle ele almaya çok önem verir. İbrahimov, XIX. asrın ilk yıllarına dikkat çekerek bu yıllarda Azerbaycan’ın Çar Rusyası tarafından henüz tam olarak işgal edilmediğini göstermeye çalışır. Çarlık yönetimi işgali tamamalamak için bütün imkanlardan istifade ediyor ve bu maksatla kendine yerli halk içinden taraftarlar topluyordu: “Çarlık yönetimi ilk yıllarında Azerbaycan’da kendine yandaş bir sınıf oluşturmak için bazı yöntemlerden istifade etmiştir. O,

“vekiller” ve “ağalar” sınıfının tabiatını iyi bildiğinden taltif ve ödüllerle teşvik etmiştir. O, bu tabakanın dininin, imanının, vicdanının, mesleki arzu ve isteklerinin, itikadının, her şeyinin paradan, mülkten ve şöhretten ibaret olduğunu bilir.” (2, 22) İbrahimov, her şeyi paraya, mülke, şöhrete bağlayanların ve halka zulmeden Çar memurlarının, Zakir’e has satirik üslupta ortaya konmasını, ‘XIX. asır Azərbaycan sosyal hayatı’ temalı şiirlerde yeni üslubun başarısı olarak kabul eder. Zakir’in eserlerinde yer alan tema hayat meseleleri ile insan ilişkileri üzerinedir. Zakir’in edebî kimliğini daha çok sosyal ve siyasi açıdan tahlil eden İbrahimov, onun şiirlerinin sosyal muhitte doğrudan alakalı olduğunu vurgular. Mirza İbrahimov, Zakir’in hicivlerinde, dönemin yerli hanları, beyleri ve ‘mülkedar’³, murov⁴, komendant⁵, naçalnik⁶ adı verilen memurlarının fitne ve fesatları sebebiyle eziyet görüp hayatı kararan halkın çektiği maddi, manevi ve fiziki zulümleri anlatan çok yönlü tasvirin, şairin sosyal çevreyle doğrudan ilgili oluşuna bağlar.

İbrahimov, Zakir’in Azərbaycan’ın gerçek vatansever şairlerinden olduğunu kabul eder. Eserlerinde yabancı memurlara duyulan sert nefreti gerçek bir vatandaşlık göstergesi sayar. Onun çektiği sıkıntıların başında sosyal aktifliğinin, taassubunun ve çar işgaline karşı itirazlarının dayandığı belirtir. İbrahimov, Zakir’in sanatına verdiği değeri anlatırken “Zakir’in güzel tabiriyle bu devrin “yağmacılık” devri olduğunu söylemeliyiz. Zakir’in yaşadığı faciaları derinleştiren ve sosyal felaketleri onun için şahsi birer faciaya çeviren sebep, onun Azərbaycan’ın hakiki vatanseverlerinden oluşudur. Bu sebeple de bütün olumsuzluklarla o karşılaşmıştır ifadelerini kullanır. (2, 22)

İbrahimov’un, Azərbaycan’da demokrasi fikrinin güçlenmesinden, sosyal ilişkilerin değişiminden, Azərbaycan, Rus ve Avrupa ile kurulan bağların yaygınlaşmasından bahsederken ilk sırada Abbaskulu Ağa Bakıhanov’un sanatkârlığına değinmesi tesadüf değildir. O, Azərbaycan’da doğu feodalizminden batı kapitalizmine geçiş devrinin alimlerinden sayılmasına rağmen, bilgisi ve sanatkârlığıyla geçiş devrinin değil; sonraki dönemin düşünür ve yazarı olarak tanınmıştır. Bunun asıl sebebini Bakıhanov’un doğuştan sahip olduğu yeteneğiyle ilmi çalışmalarla meşgul olması, sosyal ve siyasi hadiselerin merkezinde durmasında, devrin tanınmışları ile sıkı bir ilişki içinde olmasında aramak gerekir. Bakıhanov sadece bir şair değildir. O aynı zamanda dil, tarih, astronomi, coğrafya, pedagoji gibi alanlarda da çalışmalar yapmış ve meşhur olmuştur. Farklı zamanlarda yazdığı “Kanun-i Kudsi”, “Gülüstan-ı İrem”, “Müşkat-ül Envar”, “Kitab-ı Askeriyye”, “Riyaz-ül Kuds”, “Nesayeh” gibi eserleri Bakıhanov’un bilim adamı ve yazar olarak şöhret kazanmasını

³ Feodal sistemde büyük arazi sahipleri için kullanılmış bir ifade

⁴ Köylerde güvenlikten sorumlu devlet tarafından görevlendirilmiş memur

⁵ Çar Rusyası döneminde Azərbaycan’da var olan askeri sistemde bölgelerde yönetimden sorumlu olan kişi

⁶ Dönemin polis teşkilatının başındaki kişi

sağlamıştır. Lakin Bakıhanov farklı bilim dallarından ziyade edebî yönüyle daha çok tanınmıştır. Onun bu zengin edebî mirasının önemli bölümünü ise lirik şiirleri oluşturur.

Mirza İbrahimov, Bakıhanov'un bir maarifçi ve humanist bir yazar olduğunu dile getirirken onun bilimsel ve sanatsal çalışmalarına karşı eleştirel bir yaklaşım sergilemiş; sanatı için tezatlar içeren yönleri değinmiştir. İbrahimov "Kitab-ı Nasihat" adlı eserinde Bakıhanov'un sosyoloji ile ilgili fikirlerinin birbiriyle karşıt olan yönlerine dikkat çeker. Örneğin bir tarafta dini inançlara yer verirken, diğer tarafta ise din görevlilerini eleştirmesi yazarın bakış açısındaki tezatları gösterir. İlginçtir ki, İbrahimov onun sanatının karakteristik özelliği sayılabilecek tezatlardan bahsederken, bu tezatların kökeninde feodalizm ve kapitalizmin ideolojik tesirlerinin yer aldığını açıklar. İbrahimov, Bakıhanov'un yaşadığı dönemde feodalizm ve kapitalizm ideolojilerine karşı koyabilecek sivil toplum kuruluşlarının olmadığından yakınmış ve bunun sebebinin de *sözü edilen dönemde Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik ilişkiler için gereken zeminin mevcut olmamasını* dile getirmiştir. (2, 22) Çünkü İbrahimov'a göre insanın bilincinin ve hayata bakışının şekillenmesinde sosyal ve siyasi ortam önemli rol oynar. Bunu da belirtmek gerekir ki İbrahimov, İsmail Bey Kutkaşınlının ve Mirza Şefi Vazeh'in dünya görüşlerinde ortaya çıkan bu tezatların ortamdaki kaynaklandığını kabul eder. Sosyal ve siyasi durum ve dengenin bozulması Bakıhanov'un görüşlerinde farklılıklar meydana getirir de, İbrahimov, feodalizmden kapitalizme geçiş devrinde Azerbaycan'da bütün sıkıntılara rağmen, "Batılılaşma" fikirleri ile yaşayanların sayısının arttığına, sosyal ve siyasi durumu değiştirecek, ideolojik tartışmalara ve edebiyat sahasına yön verecek aydınların yetiştiğine dikkat çeker.

Mirza İbrahimov, Mirza Fətəli Ahundov'un hizmetlerinin çok değerli olduğunu farkına vararak; Azerbaycan'da demokratik fikirlerin, yeni sosyal ideolojilerin ve realizm akımının oluşmasında önemli rol oynadığını dile getirmiştir.

Mirza İbrahimov, büyük düşünür, bilim adamı ve yazar Mirza Fətəli Ahundov'la ilgili görüşlerini 1937-1938 yıllarında yazdığı "Böyük Demokrat" adlı monografi türündeki eserinde ve 1962 yılında kaleme aldığı "Xalk Üçün Döyünən Ürek" adlı ilmi makalesinde dile getirir. Bildiğimiz gibi 1930'lardan itibaren Ahundov'un edebî faaliyetinin öğrenilmesi ve felsefi fikirlerinin tatbikine önem verilmeye başlanmıştır. "Haydar Hüseynov, Memmed Arif, Mikayıl Refili ve Fuad Kasımzade'nin incelemelerinde Mirza Fətəli Ahundov ilk defa büyük bir edip, sosyolog ve düşünür olarak kabul edilir. Bu araştırmalar sonraki dönemlerde ortaya konmuş edebiyat bilgi ve teorileri alanındaki eserlere temel teşkil eder." (5, 136) Alim Salman Mümtaz'ın da İbrahimov'dan tahminen üç yıl kadar önce Ahundov'un sanatkârlığını incelemiş olması dikkate değerdir. O dönem için bu türde bir makalenin Azerbaycan Edebiyatı tarihi

açıısından önemini anlamak zor değildir. Lakin İbrahimov ilk önce Ahundov'un edebî ve estetik görüşlerini tahlil eder, sanatla gerçek sosyal hayatın yakınlığı meselesine önemle eğilir. Bu bağlamda o, Ahundov'un klasik şiirin bazı yönlerine itirazlarını, eski edebî kriterleri reddetmesini, yeni teoriler ileri sürmesini inceler. Ama şu da ilginçtir ki, İbrahimov "Büyük Demokrat" adlı monografisinde edebiyat tarihimizde her zaman gündemde olan Ahundov'un ve Füzuli'nin sanatkârlık meselelerine değinmez. Bu monografide o, Azerbaycan edebiyatının ayrı ayrı dönemlerinde Ahundov'un eserleriyle iz bırakmış olmasına özellikle dikkat çekerken Ahundov'un, edebî ve estetik görüşlerinden sonra onun oyun yazarlığına eğilerek "Kemalüddövlə Mektubları" ve "Aldanmış Kevakib" adlı eserlerini değerlendirir. İbrahimov onun sanatkârlığından bahsederken, "Kemalüddövlə Mektubları"nı siyasi hiciv olarak ele alır ve bu eserde *monarşi ve feodalizm karşıtı mücadele sisteminin* yer aldığını, "Aldanmış Kevakib"de ise *istibdad ve monarşi sistemlerinin yapısının yıkıcı bir tenkide* maruz kaldığını söyler. (2, 31) İbrahimov, Ahundov tenkidinin bu özelliğinden bahsederken iki önemli noktaya dikkat çeker. Ahundov'un mutkaliyet ve monarşi yönetim biçimlerini tenkidinin sadece doğuyla sınırlandırdığını belirten İbrahimov'un, bu tenkitten aynı zamanda Rusya'nın Çarlık rejiminin ve batının da payını aldığını iddia ettiğini, "Ahundov Çarlık rejimine eleştirel yaklaştığı gibi, belli bir seviyede idealize ettiği batı terakkisine ve burjuva sınıfına da eleştirel bir yaklaşım sergiler. "Mösyö Jordan" da Hatemhan Ağa "Biz açıktan açığa peşkeş alırsınız, onlar gizli gizli alırlar, biz her şeye inanırız, onlar hiçbir şeye inanmazlar..." (2, 35) sözleriyle belirtir. Bununla birlikte İbrahimov, Ahundov'un Çarlık yönetimine ve batıya yönelik eleştirilerine oranla kendi çevresine yönelik eleştirilerinin daha yoğun olmasını, kendi halkını bilinçlendirmek maksadından kaynaklandığını ileri sürer. Ahundov'un Azerbaycan Edebiyatına akıllı kadın suretleri getirdiğini vurgulayan İbrahimov, bu bağlamda onun yenilikçi ve demokratik fikirlere yol açtığını söyler.

İbrahimov 1962 yılında yazdığı "Halk Üçün Döyünen Ürek" adlı makalesinde Ahundov'la ilgili görüşlerini güçlendirerek onu, ateist ve materyalist bir filozof, ayrıca Azerbaycan'da materyalist estetiğin kurucusu, realist ve demokratik edebiyatın önemli teorilerini hazırlayan biri olarak tanıtır. Aynı yıl Kasımsade'nin "Ahundzade'nin Hayatı ve Sanatkârlığı" adlı monografisi de yayınlanır. (4) Ahundov'u değerlendirirken her iki müellifin yaklaşımlarında birbirine benzeyen durumlar oldukça fazladır. İbrahimov, Kasımsade'den farklı olarak Ahundov'u daha çok realist bir sanatçı olarak değerlendirmiştir. Onun sanatının sosyal ve siyasi, teorik ve estetik bakımdan araştırılması da bu sebepten kaynaklanır. Ahundov'un sanatkârlığının dinî mevzulara yaklaşımının özel olarak Marksizm- Leninizm estetiği ile yakınlığının İbrahimov'un fikirlerinin Sovyetler Birliği ideolojisinin kurallarıyla

benzerlikler taşıması anlaşılır bir durumdur. Sovyetler Birliği'nde araştırmacılar Ahundov'dan ateist olarak bahsetmiş; Ahundov'un bütün dinleri boş ve birer efsane olarak gördüğünü söylemişlerdir. Ancak İbrahimov'un Ahundov'a bir noktada farklı bir yaklaşım sergilemesini doğu ve batı bağlamında tahlil etmesinde, bu anlamda ilerici sosyal fikirleri ile materyalist felsefe ile ilgili görüşleri arasındaki sıkı bir ilişkiyle takdim etmesindedir. İbrahimov, Ahundov'un eserlerinde doğu meselesinin vazgeçilemez oluşunu öne çıkarır. Bununla birlikte üç mevzuya daha özellikle değinir: zulüm, geri kalmışlık ve cehalet. Doğru halklarının yaşadığı felaketlerin onların Avrupa'dan geri kalmış olmasından kaynaklandığını belirten Ahundov bütün faaliyetini doğunun gelişmesine yöneltmiştir. Sadece bu yönleri tahlil ederken İbrahimov, Ahundov'un edebî şahsiyetine, mektub ve yazılarına, siyasi hiciv numunesi olan "Kemalüddövlə Mektubları"na daha çok istinad eder. Mesela, Londra'da, Muhbir Gazetesi'ni çıkaran Ali Suavi Efendi ile alfabeye dair münakaşasını, Ali Kulu Mirza'ya mektubunda milletin dertlerine derman olabilecek görüşleri bunlara örnek gösterilebilir. "İki Osmanlı Nazırı'na Mektubu"ndan yapılan alıntıda, Mirza İbrahimov, Mirza Fetali Ahundov'un bütün Müslüman dünyası için ne kadar rahatsız olduğunu dile getirir; Müslümanların durumlarının düzeltilmesi yolundaki düşüncelerine yer ayırır. Mirza İbrahimov, Mirza Fetali Ahundov'un sanatında toplumsal seslenişin olduğunu ve bunun da halkın uyanmasında önemli rol oynadığını kaydeder. Fakat Mirza İbrahimov, Mirza Fetali Ahundov'un yalnızca çağrıda bulunmakla yetinmediğini, onun aynı zamanda halkı zulüm, gerilik ve cehaletten kurtulmak yolunda birlik olma fikrini ortaya atan demokrat, maarifçi ve realist bir sanatkâr olarak kabul eder. Mirza İbrahimov'un problemine toplum ve düşünce bağlamında yaklaşması bir taraftan millî maarifçilik hareketi dairesinde meseleleri yerinde değerlendirmesini temin eder; diğer taraftan da farklı türkologların fikirleri ile örtüşür. (10; 6; 8; 9)

Mirza İbrahimov, meşhur tiyatro yazarının 1850-1855 yılları arasında yazdığı altı komedi eserinde sosyal zulme, orta asırların hayat tarzıyla ilgili keskin nefretini muhtelif tipler vasıtasıyla belirttiğini kaydeder: "Ahundov, hem belli sosyal idealleriyle, hem de insanî özellikleriyle canlı tipler ortaya koymada kudretli bir kaleme sahiptir. Biz 'Hacı Karan'ı, 'Mösyö Jordan'ı, 'Derviş Mesteli Şah'ı, 'Lenkeran Hanı'nın veziri'ni ve 'hanımları'nı hatırlayalım. Bunlar ne kadar inandırıcı, ne kadar tabii ve canlı suretlerdir." (1, 185) Mirza İbrahimov, bütün bunları Mirza Fetali Ahundov'a ait karakter tefekkürünün gücüne ve tesirine bağlar. Kahraman oluşturmak konusunda Ahundov'a ait bu yönlerin, onun edebî eserlerinin yanı sıra ilmî, eleştirel ve felsefî eserlerinde de müşahade olduğunu kaydeder. Bununla birlikte Mirza Fetali Ahundov'un muhtelif sosyal tiplerin estetik suretlerini oluştururken söz konusu karakterlerin timsalinde mahiyete hizmet gösteren dolgunluğa tamamıyla ulaştığını vurgular. Meselâ;

Mirza İbrahimov, filozof sanatkârın Cemalüddövlə karakterinde “câhil, kuru ve kaba sofu” bir adamın, Nasreddin Han Mürşiddövlə tipləməsinin simasında “beşəriyyətin düşmanı, despotun rezil hizmetkârı, medeniyet yolunun engeli” olan bir şahsın dürüst psixoloji ruhunun yansıtıldığını kaydeder. Meseleye bu şəkildə yaxlaşmaq və Mirza Fətəli Ahundov'un sanat yönünə bu şəkildə dəğər vermək, Mirza İbrahimov'un yuxsek ilmi ve nazarî seviyeye sahip olduğunu tasdik eder. Mirza İbrahimov, edebî görüşlərinin devamı olaraq, Ahundov'dan sonrakı edebiyatın inkişaf meselelərini də takip etmiş ve sonrakı aşamada, Necef Bey Vəzirov və Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in edebî şəxsiyyətlərinə özəl yer ayırmışdır. Her iki sanatkârı da Azərbaycan Edebiyatı'nın təmsilçisi və Ahundov'un varisləri addeder.

Mirza İbrahimov'un 1956 yılında yazdığı “Necef Bey Vəzirov'un əsərlərində Həmanizm və Bağımsızlık Düşüncələri” adlı makalesi XIX. əsır Azərbaycan Edebiyatı meseleləriylə ilgili makələlər arasında önəmli bir yere sahiptir. Makələdə İbrahimov, XIX. əsır Azərbaycan edebiyatını Nizami, Nesimi, Füzuli gibi sanatkârların şəxsiyyətlərində Klasik Azərbaycan Edebiyatı ilə karşılaştırılır. İbrahimov'un bu karşılaştırmayı yapmaktaki asıl maksadı Ahundov'la başlayan XIX. əsır Yeni Azərbaycan Edebiyatının özelliklərini ortaya çıkarmaktır. İbrahimov XIX. əsır yeni Azərbaycan Edebiyatının karakteristik yönlerini Vəzirov'un sanatkârlığıyla açıqlayaraq bu devrin realizm, toplumculuk və həmanizm prensiplərində yer alan problemlərə açıklık getirir. İbrahimov, Ahundov'dan sonra ilk olaraq Vəzirov'un Azərbaycan Edebiyatı və sosyal hayatının ilerleyişi konusunda büyük rol oynayan komediya yazarı olduğunu belirtir. Onun komediyalarını sosyal, siyasi, ahlaki, tərbiyevi yönleriyle ayrıca bağımsızlık mücadelesi açısından tahlil eder. Vəzirov'un sanatkârlığını dəğərlandırırken İbrahimov'un istifadə ettiği, maarifçi realist yaklaşımla tenkidi realist yaklaşımla paralellik teşkil eder. Bu sebeple İbrahimov, Vəzirov'un oyunlarını ‘büyük tarihi ve hayati role sahip olma’ ifadeleri ilə dəğərlandır.(2, 348)

Bu oyunlarda zulme, geri kalmışlığa, cahilliğe karşı mücadele ön plana çıkarılır. Vəzirov'un əsərlərindəki bu yaklaşımlar onun oyunlarının edebî və estetik yönlərinin, tam olaraq ortaya çıkmasını sağlar. İbrahimov, Vəzirov'un əsərlərində işçi sınıfı tipləməsinin bulunmamasını onun işçi sınıfından uzak durması olarak dəğərlandırməz. Hatta Vəzirov'u Celil Memmedkuluzade və Sabir'le birlikdə ele alarak onların mücadelesiyle işçi sınıfının mücadelesi arasındaki ilişkiyi anlatır. (2, 347) İbrahimov'un bu bakışı elbette anlaşılır bir durumdur. Ancak makələdə İbrahimov, Vəzirov'la ilgili daha çok öyle noktalara temas eder ki, daha önce belirtildiği gibi onlar tamamıyla edebî və estetik özellik taşırlar. Vəzirov'un ‘mülkedar’ tipləməsi bu duruma bir örnektir. İbrahimov onun ‘mülkedar’larını doğal hayattan alınmış birer tip olarak kabul eder. Bu kahramanları her yönüyle ele alarak dəğərlandıran İbrahimov, onların

karakteristik yönlerini təhlil edir. Bu anlamda Vəzirov'un 'mülkedar'larını onurunu kaybetmiş, boş hayallerlə yaşayan birer insan modeli olaraq karakterizə edən İbrahimov üçün hər şeyi eski və yeni qarşılaşdırması yaparak təqdim etmək olduqca kolay hale gəlir. Vəzirov, eski dünya ilə yeni dünya arasında davam edən mücadeleyi yansıtmak üçün "Adı Var Özü Yok"da Cənnətəli Ağə "Müsibət-i Fəhreddin"de Rüstəm Bəy, "Nə Ekersən Onu da Bığersən"de Səfderkulu gibi 'mülkedar' bəyləri bəşəriylə sıralar. İbrahimov bu tiplərin gənəl özəliklərini muhafəzə edərkən hər birinin şəhsi nitəliklərini də təsvir etməyi ihmal etməz. Özəlliklə "Müsibət-i Fəhreddin"de Rüstəm Bəy tipləməsini fərqli bir şəkildə anlatılır. "Rüstəm Bəy küçük bir despottur. Küçük olduğı kadar da mərhamətsiz, hilekār və kindardır. Düşmanını öldürmək onun yüregini soğutmaya yetmez, o düşmanını alçaltıp hislərinə, iffətinə zərər verip mənəvi əzəplərlə öldürməlidir. (2, 354) Bu tipləmə, İbrahimov'un, 'Rüstəm Bəy'i, çürümüş, vakti gəçmiş, yenilik qarşıtı 'Mülkedar' bəylər içində hangi özəllikləriylə təhlil ettiğini anlatmaya yəter. İbrahimov'un kendinə has təhlillərində, tipləmələrlə ilgili yazər dünyasını yansıtan ətraflı bir bakiş açısının var olduğunu söylemək doğru olacaqtır.

İbrahimov, Vəzirov'un əsərlərindən bəhs edərkən oradakı milliyətçi burjuva sınıfını sər ələştirisini də konu edinir. "Pəhlevan-i Zəmanə", "Deleduz", "Vay Şəlekum Məlleikum", "Pul Düşkünü Hacı Fərec" komedilərini təhlil edən edip, burada somut biçimə milliyətçi burjuva sınıfının ikiyüzlülüğünü və jurnalciliğini ələştiri objesinə çevirmişti. Amak burada da millî burjuva sınıfının təmsilçilərində hiçbir müsbət nitəlik gərmeden sər bir ələştiriye maruz bərkəmək Sovyet dönməinə ayt ələştirəl yəkləşimədən kaynaqlanmaqtadır.

Sonuç olaraq İbrahimov, Vəzirov sanatının Azərbaycan həkının toplumsal şuurunun oluşmasında əmsəlsiz rol oynadığına kənəət gətirmiş; əsərlərindəki hümanizm və bəğımsızlık fikirlərinin sonrakı dōnəmlər için də önəm taşıdığını bəltirmişti.

KAYNAKLAR

1. İbrahimov M. Niyəsiz, Necəsiz Bir Yazısan Sən. Bakı: Yazıçı, 1985, 547 s.
2. İbrahimov M. Əsərləri. 10 cildde. IX c. Bakı: Yazıçı, 1982, 664 s.
3. İbrahimov M. Əsərləri. 10 cildde, X c. Bakı: Yazıçı, 1983, 507 s.
4. Kasımzadə F. M. F. Ahundzadə'nin Həyat və Yaradıcılığı. Bakı: 1962
5. Kasımov H., Necefov N. XX əsır Azərbaycan Ədəbiyatşünaslığı Məsələləri. Bakı: Adiloğlu, 2007, 260 s.
6. Karayev Y. Realizm: Sənət və Həqiqət. Bakı, Elm, 1980, 257 s.

7. Memmedov X. XIX asır Azərbaycan Edebiyatı. Bakı: CBC Neşriyyatı, 2006, 213 s.
8. Memmedov X. "Ekinçi"den "Molla Nesreddin"e keder. Bakı: Yazıçı, 1987, 628 s.
9. Mirehmedov E. Azərbaycan Molla Nesreddin. Bakı: Yazıçı, 1980, 430 s.
10. Velihanov H. Azərbaycan Maarifçi-Realist Edebiyatı. Bakı: Elm, 1983

БАХШЫЕВА УЛЬКЕР

РЕЗЮМЕ

**ЛИТЕРАТУРНО – ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ МИРЗЫ
ИБРАГИМОВА НА ПРОБЛЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ XIX ВЕКА**

В статье исследуются научные взгляды Мирзы Ибрагимова, связанные с азербайджанской литературой XIX века. Научные взгляды академика М. Ибрагимова об известных личностях литературы, таких как Мирза Фатали Ахундов, Аббасгулу ага Бакиханов, Гасым бек Закир, Наджаф бек Везиров и др., играют большую роль. Как известно, Мирза Ибрагимов исследовал просветительские и реалистические взгляды вышеупомянутых мастеров слова. Здесь особое место было уделено вопросам, связанным с писателями и поэтами. В ходе исследования, ссылаясь на научно-теоретические взгляды и образцы, в проблему была внесена ясность. В то же время, в статье, в результате научного исследования взглядов М. Ибрагимова отводится место особенностям, тематике и уровню мышления азербайджанской литературы XIX века.

ULKER BAKHSHIYEVA

**IN THE CONTEXT OF NATIONAL LITERARY ENVIRONMENT XIX
CENTURY AZERBAIJANI LITERATURE ISSUES THROUGHOUT
THE LITERARY AND THEORETICAL VIEWS OF MIRZA
IBRAHIMOV**

SUMMARY

In the article, scientific studies of academic Mirza Ibrahim which is associated to the issues of the XIX century literature of Azerbaijan are analyzed. In this study, it is referred to the scientific remarks of Mirza Ibrahim which is on the

life and creativity of the well knowing personalities of the XIX century literature of Azerbaijan such as M.F. Akhundov, A. Bakıxanov, Q. Zakir, N. Vazirov and so on. On the basis of these ideas, realistic and enlightenment views of writers and poets and leading directions of their creativity are determined. In the article, referring to M. Ibrahim's studies, opinions have been put forward on the general traits, theme and ideas of the XIX century literature of Azerbaijan. As we know Mirza Ibrahimov investigated enlightenment and realistic views of those masters. Accomplished works of the named masters in the sphere of enlightenment and realism are investigated in the article. Main positions are given special attention in the article. Problems refer to facts and samples taken place in the Mirza Ibrahimov's literary-theoretical view are appealed within the analyses.

Rəyçi: prof. Himalay Qasimov

AYSEL ABİZADƏ

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Milli Azərbaycan ədəbiyyatı muzeyi

selya82@box.az

GÜNEY AZƏRBAYCANDA MİLLİ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFINDA “VƏTƏN YOLUNDA” QƏZETİNİN ROLU

Açar sözlər: *Vətən yolunda, ana dilli mətbuat, Güney Azərbaycan, milli ruh*

Ключевые слова: *Во имя родины, пресса на родном языке, Южный
Азербайджан, национальный дух*

Key words: *In the name of homeland, press in the native language, South
Azerbaijan, national spirit*

Cənubi Azərbaycanda ana dilli mətbuatın nəşri uğrunda mübarizənin kökü XX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. “1905-1911-ci illərdə Məşrutə hərəkatı, 1917-1920-ci illərdə şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı zamanı nəşr olunan mətbuat və ədəbiyyatda ədəbi-bədii publisistik yazılar az deyildi. Lakin çap olunan nəzm və nəsr nümunələrində vətənpərvərlik və milli təəssübkeşlik hissləri 40-cı illərdəki kimi qabarıq və güclü deyildi.” (6, s.121) Məhz 40-cı illərdə Güney ədəbiyyatı ictimai-siyasi hadisələrin dalğaları qoynunda yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

1941-1945-ci illərdə gedən siyasi mübarizə mətbuatda da özünü aydın göstərməkdə idi. Tarix boyu olduğu kimi bu illərdə də ədəbi söz xalqın qüvvətli təmsilçisi olmaq missiyasını öz çiyinləri üzərinə almışdır.

O, illərdə nəşr edilən mütərəqqi mətbuatın səhifələrində işıq üzü görən poetik nümunələr gələcək ağ günlərin müjdəçilərinə çevrilirdilər. Azərbaycan Milli hökuməti dövründə aparılan mədəni islahatların mühüm bir qolunu ana dilli mətbuatın formalaşmasını səciyyələndirmək idi. Bu ərəfədə Güney Azərbaycanda müxtəlif mətbu orqanları, o cümlədən “Vətən yolunda”, “Azərbaycan”, “Yeni Şərq”, “Maarif”, “Demokrat”, “Cövdət”, “Qızıl əsgər” kimi qəzet, jurnal və məcmuələr nəşr edilmiş və bu mətbuatın səhifələrində ölkədə gedən ictimai-siyasi və ədəbi hadisələr geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Sovet qoşunları Cənubi Azərbaycana daxil olduqdan sonra oktyabr ayından etibarən Təbrizdə ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində qızıl əsgər qəzeti “Vətən yolunda” nəşr olunmağa başladı. Redaktoru Mirzə İbrahimov, məsul katibi İsrafil Nəzərov olan qəzetin Azərbaycan dilində nəşri, şairləri doğma dildə yazmağa ruhlandırırdı.

Mirzə İbrahimov Mirzə Cəlildən sonra Arazın o tayına ana dili apararı, Təbrizdə qəzet nəşr edən ikinci ədibimiz olmuşdur. Guney Azərbaycan mövzusu Mirzə İbrahimovun yaradıcılığında mühüm yer tuturdu.

1941-ci ildən ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində fəaliyyətə başlayan “Vətən yolunda” qəzeti qısa müddət ərzində demokratik fikirli ziyalıları öz ətrafına toplayaraq oxucuların rəğbətini qazana bilmişdir. M.Birya, Etimad, Fitrət və s. çox illərdən bəri ana dilində yazdıqları, ancaq çap etdirə bilmədikləri əsərlərini bu qəzetdə dərc etdirdilər.

Geniş oxucu kütləsinin səbrsizliklə gözlədiyi qəzet iki gündən bir 4000 nüsxə tirajla dərc olunurdu. O dövr üçün bu yetərincə yüksək göstərici idi. Qəzetdə dərc olunan bədii nümunələrin əksər hissəsini poeziya təşkil edirdi. Onun nəşrinin ilk günlərini Qılman İlkin xatırlayaraq yazmışdı: “Azərbaycanlıların ana dilində dərc edilmiş bu qəzet Təbrizdə böyük sevincə səbəb oldu. Qəzetin bütün tirajı demək olar ki, iki saat içərisində satılıb qurtardı”. (5,s.40-41). “Vətən yolunda” qəzeti Cənubi Azərbaycanda yeni ictimai-siyasi mühitlə və tarixi hadisələrlə əlaqədar olduğundan burada yaranmış ədəbiyyat həm poeziya, həm də nəsr baxımından yeni idi.

Məhz bu qəzetdə yaranmış ədəbiyyat realist və xalqa yaxın olması ilə diqqəti cəl edirdi. “Qeyd etmək lazımdır ki, “Vətən yolunda” qəzetində çap olunmuş şeirlər forma baxımından da yeni idi. Poeziyada əruz vəzninin yerini Azərbaycan şeirinin qədim və doğma heca vəznə tutur, qəzəl və qəsidələrin yerinə qoşmalar, poemalar yaranırdı. Mıhəmməd Biryana “Azərbaycan qəhrəmanı”, Balas Azəroğlunun “Bakı səfəri” əsərləri Cənubi Azərbaycan poemasının maraqlı nümunələridir.”(1,s.145)

“Cəmi 406 nömrəsi çıxan qəzet iki dövrdə nəşr olunmuşdur: 1) 1941-ci il oktyabr-1942 ci il 13 aprel; 2) 1944-cü il 10 aprel-1946 cı il may”.(1,s.110) Qəzetin birinci mərhələdə cəmi altı ay fəaliyyət göstərərək dayandırılması Cənubi Azərbaycanda olan siyasi işçilərin Bakıya geri çağırılması ilə əlaqədar idi. 1944-cü ildə Cənubi Azərbaycana yenidən işçi qrupu göndərilmişdi. Həmin ilin aprelindən Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzetinin nəşrinin bərpa edilməsi cənubi Azərbaycanda demokratik fikirli ziyalıların fəaliyyətini artmasına, şairlərin yüksək əhval ruhiyyədə yazıb-yaratmasına milli mətbuatın genişlənməsinə səbəb oldu. İkinci dövrdə isə bu qəzetin redaktoru Hüseyn Şahgəldiyev olmuşdur. Həmin illərdə hadisələrin canlı şahidi və iştirakçısı olmuş professor Cəfər Xəndan qeyd edirdi ki: “Qəzet fəaliyyətinin birinci dövrünə 89-cu nömrəsində yekun vurub, müəyyən fasilədən sonra, 1944-cü ilin aprel ayında ikinci dövr fəaliyyətinə başlamışdır. 1946-cı ilin mayına kimi onun 406 nömrəsi çıxmışdır.” (2,s.151)

Məhəmməd Biryə qəzetin 10 aprel tarixli birinci nömrəsinin çap olunması münasibətilə yazırdı:

*Qoca Təbriz, artıq burma boynunu,
Vəfali dostların səfərdən gəlir.
Söylə salam, dayanma, aç qoynunu,
Bu karvan qızıl Xəzərdən gəlir. (9,N2,1944)*

“Əgər ilk fəaliyyət dövründə qəzet əsasən Sovet mühərrir və yazçıların qüvvəsilə çıxmış və siyasi-ictimai materiallar vermişsə, ikinci dövrdə onun fəaliyyət dairəsi genişlənmiş və öz ətrafına çoxlu yeni şair, mühərrir və münəqqid toplaya bilmişdi.”(2, s.151) Bu kimi yazıçılar sırasında Etimad, Fitrət, Azəroğlu, Çavuş, Əli Tudə, Mədinə Gülgün və onlarca başqaları vardı.

“Vətən yolunda” qəzeti geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğundan burada Azərbaycan incəsənəti, qədim abidələri haqqında məlumatlara teatr, kino sahəsində yeniliklərə, beynəlxalq mövzuda yazılmış məqalələr vasitəsilə xalq özünün kimliyini dərk edir, dünya mədəniyyətinə verdiyi dühalarla tanış olurdu. Azərbaycan operasının zirvəsi olan «Koroğlu» operası, Şəmsi Bədəlbəylinin «Arşın mal alan», Həbib Səmədzadənin «Leyli və Məcnun»la bağlı yazıları oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanırdı.

Qəzetdə dərc olunan bədii nümunələrin əsas hissəsini nəzm təşkil edirdi. “İlk nömrələrində S.Vurğunun, S.Rüstəmin, O.Sarıvəllinin bir çox şeirləri nəşr olunurdu. O, illərdə “Vətən yolunda” və “Azərbaycan” kimi qəzetlərində folklorun toplanıb öyrənilməsi, yayılması işi geniş yayılmışdır. Uzun illər ana dilində təhsildən, mətbuatdan, kitab oxumaqdan məhrum olan azərbaycanlılar bəlkə də yalnız folklorun hesabına öz milli varlıqlarını qoruya bilmişdir.” (7, s.58)

“Vətən yolunda” qəzeti Cənubi Azərbaycanda ana dilində ədəbiyyatın inkişafı üçün geniş imkanlar yaradırdı. Mirzə İbrahimov qəzetin 1945-ci il 119-122-ci saylarında nəşr olunmuş “Azərbaycan dili” adlı məqaləsində ana dilinin hər bir insanın həyatında xüsusi əhəmiyyət daşıdığını bildirir. “Hər bir xalqın dilinin onun milli varlığı və mənəvi aləminin ifadəçisi olduğunu xüsusi vurğulayaraq yazırdı: Ta qədim zamanlardan bəri tarix göstərir ki, hər hansı xalq öz millət və mənəviyyatını saxlamaq üçün öz vətəni və dövləti ilə bərabər öz dilini də saxlamağa cəhd etmişdir. Çünki hər xalqın ana dili onun milli varlığının və mənəvi aləminin ifadəsidir” (8)

“Vətən yolunda” qəzetində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də şimal və cənub şairlərinin arasında olan sıx ədəbi əlaqələrdir. Ömrü boyu farsca yazan Əli Tudə, M.Mehdi Etimad kimi şairlər Azərbaycan dilində nəşr olunan bu qəzetin və eyni zamanda Quzey Azərbaycandan Güneyə

gedən yazarların təsiri ilə Azərbaycan dilində yazmağa başlamışdı. Bu şairlər Şimali ədəbiyyatını böyük maraqla izləyərək, bəzən onlara şeirlərdə ithaf edirdilər. Bu barədə prof. Almaz Əliqızı yazır: “Siyasətdən, diplomatiyadan köklü şəkildə fərqlənən, dövlət münasibətlərindən qat-qat yüksəkdə duran ülvî rabitə doğma qardaşların səmimiyyətinə su içirdi”. (3,204) Cənub və Şimal şairlərinin bir-birlərinə həsr etdikləri şeirlər, daha doğrusu, bu dövr cənubi Azərbaycandakı ədəbi hərəkət elə onların mənəvi birliyinin, ədəbi əlaqələrinin təsdiqidir.

Təsadüfi deyil ki, Məhəmməd Biryə “Möhtərəm şair Süleyman Rüstəm”, Cəfər Xəndan Məhəmməd Biryaya (“Görmək”), Mir Mehdi Etimad “Səməd Vurğuna” şeirlər həsr etmişdilər. Məhəmməd Biryə Süleyman Rüstəmə ithaf etdiyi şeirində yazırdı:

*Coşğun ədibsən şərqin şimalın,
Heyrətdə buraxmış xəlqi kamalın,
Pozulmaz iradə, dəyişməz halın,
Üzündən oxunur dalgın xəyalın...
Həqiqət şairi, əziz Süleyman,
Sevir əşarını Təbriz, Süleyman* (9, 1942, N21)

Ənvər Məmmədخانlı xatirələrinin birində yazır: “Təbriz ziyalılarının redaksiyasının ətrafında toplaşması qarşılıqlı olaraq, hər iki tərəfə çox xeyr verdi. Biz cənubi Azərbaycanı onların vasitəsilə daha dərinləndirən öyrənirdik. Onlar da “Vətən yolunda” qəzetinin Azərbaycanda yerinə yetirdiyi bir çox xidmətləri sırasında müasir Azərbaycan dilinin inkişafı səviyyəsini mənimsəməyi, dilin yad tərkibdən təmizlənməsi proseslərinin nə qədər uğurlu və vacib olduğunu görürdülər”. (4)

Qəzetdə eyni zamanda oxucuları dünya xalqları ədəbiyyatı ilə tanış etmək məqsədilə xarici ölkə yazıçılarının yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verilərək, onların əsərlərindən nümunələr də dərc olunurdu. Cəfər Xəndan Əlişir Nəvai haqqında, eləcə də Qazax şairi Abay Kunanbayevin və Dağıstan böyük xalq aşığı Süleyman Stalskinin həyat və yaradıcılığı barədə maraqlı, yığcam məqalələr, əsərlərindən tərcümədən diqqəti cəlb edir.

Qəzetin nömrələrini nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, orada yaranan ədəbiyyat həm bədii və nəzəri, həm də tarixilik baxımından yeni olmuşdur. Bu sahədə təbii ki, Sovet Azərbaycanından gətirmiş Mirzə İbrahimov, Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov, Osman Sarıvəlli, İsrail Nəzərli kimi şair, yazıçı, ədəbiyyatşünas və jurnalistlərin rolu böyük olmuş, məhz onlar tərəfindən atılmış ilk addımlar gəncliyi həmkarları tərəfindən layiqli davam etdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanda milli ədəbiyyatın inkişafında bu qəzetin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. “Vətən yolunda” qəzetində yaranan ədəbiyyat ümumən Azərbaycan xalqının mənən qovuşduğu bir ədəbiyyat idi.

“Obrazlı dili ilə desək, bu ədəbiyyat o taylı-bu taylı hər iki tərəfin “nəğməkar bülüllərinin oxuduğu gözəl mahnılardan” yaranmışdır.” (1, s.114) Qəzetin fəaliyyəti nəticəsində cənubda Azərbaycan dilinin rolu artırdı, aparılan maarifləndirmə işləri ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərlə cənubi azərbaycanlıların nüfuzunu yüksəltdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva Gözəl Firudin qızı. “Təbriz ədəbi mühiti (1941-46-cı illər) filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəi əmək üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2007, 159 s
2. Cəfər Xəndan. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı; Yazıçı, 1980, 245 s.
3. Məmmədova A. Azərbaycan: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 321 s.
4. Məmməd xanlı Ə. Vətənim Azərbaycandır. “Vətən yolunda”, Təbriz, 1945, №50
5. Musayev Q.İ. Vətən yolunda//21 Azər, Bakı, 1999, №3, s.40-41
6. Məmmədli P. (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı “Sabah”, 2015, 298 s.
7. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər, Bakı- “Sabah”-2015, 199 s.
8. Məmmədli P. Milli mətbuatda Mirzə İbrahimov imzası: görkəmli ədib Azərbaycan dilinin ardıcıl təəssübkeşi kimi. “525-ci qəzet”, 2011, 6 dekabr
9. “Vətən yolunda” qəz. Təbriz, 1941, 1942, 1944, 1945, 1946

АЙСЕЛЬ АБИЗАДЕ

РОЛЬ ГАЗЕТЫ «ВЕТЕН ЙОЛУНДА (ВО ИМЯ РОДИНЫ)» В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Политическое противостояние 1941-1945 гг. нашло своё отражение и в печати. В развитии литературы на родном языке в Южном Азербайджане особую роль сыграла газета «Ветен йолунда (Во имя родины)». В 1941-46 гг. пробуждение национального духа в Южно-Азербайджанской литературе, одним словом, создание новой литературы было связано непосредственно с газетой «Ветен йолунда (во имя родины)».

Основными источниками вдохновения Южной литературы, созданной в газете «Ветен йолунда(во имя родины)» были – устное народное творчество Азербайджана, классическая Азербайджанская литература и литературное творчество писателей северного Азербайджана. Напечатанные в каждом выпуске газеты литературные образцы являлись новшеством не только с художественной и теоретической точки зрения, но и с критической и исторической позиций.

Тема литературных произведений, издаваемых в газете, были новые. Общественно-политические процессы в Южном Азербайджане, демократический настрой в стране, вовлечение всех слоёв населения в национально - освободительное движение народа, идущее по возрастающей линии, привела к созданию Национального Государства. Всё это были основными источниками вдохновения и северных и южных авторов.

AYSEL ABIZADEH

ROLE OF THE NEWSPAPER “VETEN YOLUNDA (IN THE NAME OF HOMELAND)” IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL LITERATURE IN SOUTH AZERBAIJAN

SUMMARY

Political confrontation found its reflection in the press in 1941-45 y. The special role played the newspaper “Veten yolunda(in the nema of homeland)” in the development of literature in native language in South Azerbaijan. In a word, creation of new literature was directly linked with the newspaper « Veten yolunda (in the name of homeland)” arousal of national spirit in South Azerbaijani literature in the 1941-46.

The main sources of the inspiration of the Southern literature which was created in “Veten yolunda(in the nema of homeland)” newspaper-the folklore of Azerbaijan, classical Azerbaijani literature and literary creativity of the Northern Azerbaijani poets and writers.

In each issue of the newspaper, literary samples were the innovation not only with artistic and theoretic point of view, but with critical and historical position. The theme of publishing literary works in the newspaper were new socio-political process in Southern Azerbaijan, democratic spirit of the country, involvement of people masses in national-liberation movement which coming in ascending line led to the creation of National state. All this were the main sources of inspiration of both Northern and Southern authors.

Rəyçi: akademik R.B.Hüseynov

ПАРВИН ГУСЕЙНОВА

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ В САТИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ УЗЕИРА ГАДЖИБЕЙЛИ

Ключевые слова: *Узеир Гаджибейли, сатирическая проза, национальная независимость, писатель*

Keywords: *Uzeyir Hajibeyli, satirical prose, national independence, writer*

Açar sözlər: *Üzeyir Hacıbəyli, satiric nəsr, milli müstəqillik, yazıçı*

Узеир Гаджибейли является одним из тех писателей-публицистов Азербайджана, обладающих своим местом в истории нашей литературной и общественной мысли. Он всесторонний, обладающий богатым наследием мастер. Его композиторская, драматургическая, публицистическая, общественно-политическая и научно-педагогическая деятельность была направлена на единую цель – служение Родине, народу. Деятельность литератора как журналиста достойна внимания. Так, его публицистическое наследие после 1905-ого года выражало горести, отдельные недостатки народа, показывало пути выхода из неприятной ситуации. Ставший известным под псевдонимом Филанкес (Некий), он в своих сатирико-публицистических статьях, фельетонах, не только показывал недостатки, обличал, вместе с тем, высказывал свое отношение к общественно-политической атмосфере эпохи, комментировал её. Его прогнозы часто оправдывались. Он иногда открытым текстом, порой же завуалировано призывал свой народ к национальному единству, борьбе против тирании, колониализма, показывал народу его друзей и врагов, видел путь спасения в национальном пробуждении, просвещении, независимости. Его публицистические статьи, призывающие к идеалам национальной независимости, написанные в 1905-1920 годах, напечатанные в различных органах печати можно разделить на две основные группы:

- 1) Написанные открытым текстом статьи;
- 2) Написанные сатирическим языком фельетоны.

Узеир-бек понимал и пытался разъяснить, что в начале нового века, в период, когда шатаются устои монархии, ликвидируются колонии, разгорается борьба за национальную независимость, Россия, являющаяся тюрьмой народов, не будучи в силах задушить национальные движения в своих регионах, для отражения возникающей опасности откроет дорогу национальным конфликтам. И с этой целью пытался разбудить живущие на Кавказе народы. В напечатанной в марте 1906 года в газете «Иршад»

статье «Все мы дети Кавказа» писал: «Все мы дети Кавказа! Любовь к Кавказу, которую мы пестуем в души, естественна, должна связать нас друг с другом. ... Все мы дети Кавказа, наши потребности и нужды одни. ... Все мы дети Кавказа. Если у одного из нас есть враг, то он наш общий враг, отбиться от него пытаться должны все вместе. ... наше спасение в союзе. Различия в религии, национальности не должны быть преградой нашему союзу!» (1, 23). Узеир-бек, так же, как другие его соратники, был сторонником ограничения монархии. И он в напечатанной в 1906 году статье «Открытие Государственной думы» ждал очень многого от деятельности Государственной думы, гласных. В своей статье же «О наших крестьянах» критиковал угнетение народных масс в регионах назначенными со стороны, без учета национального менталитета, религиозных верований народа чиновниками. Он писал: «В России нет ни одного народа, чтобы бы был, как мы мусульмане, полностью несчастным. ... Назначил не имеющих ни малейшего представления о жизни населения Кавказа русских чиновников, организацией полицейской стражи этот жестокий правитель довел до крайней черты свой гнет и мучения» (1, 44). Узеир Гаджибейли критиковал нарушение прав не только своего народа, всех тюрок, мусульман, совершение убийств живущих в России тюркоязычных народов, мусульман проводящими националистическую, колонизаторскую политику другими европейскими государствами, поднимался на защиту прав мусульман. Откровенно показывал желание поделить мир заново государств, являвшихся причиной конфликтов в мире. Выступал против европейцев, выставляющих себя культурными, глашатаями свободы, мешающих самостоятельно управлять собой народам: «... живущие благодаря свободе культурные англичане и в XX веке не отвели рук от человеческий убийств! ...Эти преступления против населения Египта заключалась в мести в отношении населения Египта, в ввергании его в ужас (террор). Так как склонность и любовь египтян была к государству османов, против захватчиков в их душах было лишь одно - ненависть» (1, 45) Как видно, автор утверждает, что создание своего правительства и управление собой, вхождение в состав какого-либо государства возможно лишь по воле народа. Самая большая мечта литератора заключалась в желании видеть народ культурным, в национальном единстве. Отсутствие выводов из случившихся с мусульманами, национального единства, вражда между собой, начиная с кварталов, продолжая селами, городами, регионами, невозможность достичь единства в идеях, действиях огорчало Узеир-бека. С этой целью в статье «Не забывайте о будущем» призывал брать пример с хороших качеств наших соседей, брать поучительный пример: «Хотя русская революция в целом и армяно-азербайджанские столкновения в

частности были для нас большим ударом и пробудили нас от спячки, но видимо, открыв глаза однажды, повторно начали дремать... Мы видим как трудятся ради будущего два народа по соседству с нами. Наши соседи выше нас в области науки» (1, 47). В публицистике Узеир-бека Азербайджан берется в целостном состоянии. Он сочувствовал горю азербайджанских тюрок, живущих на территориях, включенных в состав Ирана и России, акцентировал важность национального единства. В своей статье «Иранская правительственная Конституция», полагая движение Саттархана прогрессивным явлением, показывая, что Конституция будет примером другим мусульманским народам, говорил: «Эта конституция в настоящее время для Ирана как глоток живительной воды. После этого Иран воскреснет, а воскреснув, заставит воскреснуть весь исламский мир» (1, 55). Эти предложения Узеир-бека показывают, что его статьи, газеты и журналы, в которых они были напечатаны, рассчитывались не для одного региона, поднятый в них голос истины был адресован всему азербайджанскому народу, тюркскому миру, мусульманскому миру. В напечатанной в 1907 году статье журналиста «О нашем положении» национальный вопрос превратился в объект обсуждения. Узеир-бек поднимал проблему важности лидера в национальной борьбе. Хотя он пробуждение народных масс не называл национальным движением, но говоря «нашему народу нужна особая революция», «есть ли среди нас настоящие руководители?», подразумевал важность объединения народа вокруг истинного руководителя. Он справедливо отмечал: «Для совершения истинной революции необходимы истинные национальные самоотверженцы-моджахеды» (1, 57). Автор в напечатанной в 1909 году на страницах газеты «Прогресс» статье «Нужен руководитель» вопрос руководителя и народа ставил еще серьезнее. Свое душевное беспокойство по причине отсутствия прогресса, единства из-за отсутствия единого лидера он страстно выразил следующим образом: «Аль кто ведет наш народ вперед? Где возглавляющая нас партия или же партии? Где те проводники прогресса, которые смогут вывести национальный караван, застрявший в поле невежества, в грязи старых и истлевших ценностей, на удобный путь прогресса? Где? Нет! Караван застрял... В этот век прогресс черепашими шагами равен отсутствию прогресса. Здесь нужна сила, способная двигать народ вперед!» (1, 123). Выступающие как уполномоченные народом, став гласными Думы, беспокоящиеся лишь о себе депутаты стали мишенью суровой критики журналиста. В статье «Выборы представителя» читаем: «...достойный представитель свое дело знает лучше нас. Однако недостойным из них мы рекомендуем не браться за работу, которую не могут осилить» (1, 152). Вопрос массы и лидера звучит и в статье автора под названием «Наше состояние». Он, показывая

ответственность лидеров не только в свое время, но и перед будущими поколениями, пропагандировал необходимость биться ради всего народа. Языком сатиры призывая к патриотизму, писал: «Большая часть общества, составляющая наш народ в настоящее время в ясной и явной форме наше состояние представить не может, не разбирается, на каких мы позициях, и не способна задуматься о том, на какие позиции надо перейти» (1, 155). Узеир-бек знал, что национальная пресса должна быть свободной, не должна защищать интересы кого-то, или какой-то структуры, организации, религиозного течения, общества, зависеть от их воли. Он считал прессу единственным органом, где народные трибуны могли высказаться, поделиться чаяниями и целями народа, и боролся с подобными явлениями. Литератор в своей статье «Глубокие ямы» расценивал как использование российского правительства имеющимися слабостями нагнетание религиозной розни среди мусульман, избирательность между лезгинами, татарами и другими народами. В качестве выхода из этого положения предлагал, ведя борьбу с фанатизмом, правильно организовать работы по проведению, окончательно решить этот вопрос. Он показывал наличие аналогичного положения в той или иной форме и на территории Османского государства. Узеир-бек в статье под названием «Революционная распря в Османском государстве» писал: «Когда встречаются два тюрка, один считает другого сыщиком, хотя вполне возможно, оба они являются сторонниками свободы, и также они не рискуют внешне достигнуть существующую среди сторонников свободы в Османском государстве внутреннюю связь» (1, 91).

И в фельетонах написанных Узеиром Гаджибейли в первые десятилетия прошлого века, нашли свое отражение призыв к национальному пробуждению, вопросы о народе и лидере, национальных интересах, борьбы против деспотизма и колониальной политики. Проявляющимся в фельетонах Узеира Гаджибейли интересным приемом является также сатирический диалог. Сатирическим диалогом в нашей поэзии успешно пользовались такие наши «молла насреддиновцы», как Мирза Алекпер Сабир, а в прозе этот метод можно назвать новшеством. В фельетоне «Важные вопросы и значимые ответы» автор словно говорит устами двух лиц. В действительности, и вопрос, и ответ звучит из уст одного лица. В ответах ощущается некая ирония, некий сарказм. Ответы порождают в нас смех. Однако понятно, что нам нужно совершенно противоположное этому. Рассмотрим некоторые из заданных в фельетоне вопросов и данных на них ответов: «Вопрос: Почему мы отстаем? Ответ: Потому что ведущие нас вперед из-за тяжести в карманах устали и застряли в пути»,

«Вопрос: Что нам нужно? Ответ: Тихо-спокойно сидя, наблюдать за народами, борющимися за свои права и полномочия» и др. (1, 281). И фельетон «О чем мы думаем?» запоминается интересным литературным методом. Ответы, данные на вопросы «Каким должен быть?» и «Каков?» представитель в Государственной думе, долг народного представителя перед Родиной и пославшим его народом находят свое выражение в статье в сравнительной форме, автор сравнивает истинного представителя «народа», каким он должен быть и «наш»его представителя. Сравнение же заключается в следующем: «(Истинный) посланник народа, идущий в Государственную Думу, попрощавшись, говорит: «Народ, ради достижения независимости для вас пожертвую своей жизнью! Если сам не приеду победителем, мое потерпевшее поражение тело пошлют на Родину. Серьезнее всего меня огорчает разлука с вами!». Наш депутат, идущий в Государственную думу, собрав ночью население говорит, как я выгляжу?! Поеду в Петербург, буду говорить с визирями и сановниками. Упомянув меня в газетах, меня всюду будут восхвалять; тогда увидите, какие красивые вещи я куплю и привезу вам из Петербурга» (1, 284). Напечатанный в 1906 году в газете «Иршад» фельетон Узеир-бека «Мусульманское собрание» в действительности построен на сравнении. Однако в статье нашла свое отражение лишь одна из сравниваемых сторон. Другая сравниваемая – положительная – сторона же оживает в нашем сознании. Автор дает в виде маленького рассказа рассматривание как менее важного события, чем свои дела, назначение мусульманами определенного времени для обсуждения важного вопроса, то есть созыва собрания, наконец, после сбора в одном месте споры по вопросу о выборе председателя собрания, даже после избрания председателя, неприятия слова одного другим. Автором критиковались неправильная оценка общественно-политического положения азербайджанцев, неумение создать общенациональное единство. Первое и последнее предложение фельетона выявляет реальную картину эпохи. Первое предложение: «Мусульмане, собравшись в одном месте, хотят решить важный вопрос». Последнее предложение: «Решение важного вопроса откладывается на послезакатное время» (1, 292-295). А то, что объектом сравнения является мусульманское и армянское собрание становится ясно из одной реплики, а именно предложения: «Простите, если здесь каждый встанет и скажет, что захочет, это будет не собрание, а армянское село». На наш взгляд, самой любопытной находкой среди фельетонов, в которых Узеир-бек поднял национальный вопрос, является произведение «Знак препинания». Этот фельетон, напечатанный в газете «Иршад» 31 июля 1906 года, знаки препинания осмысливает так, что сказать, что они превращаются в средство передачи цели сатиры. Вовсе не случайно, что и великий Мирза

Джалил, одобряя критический стиль своего юного друга, написал ему ответ на страницах «Моллы Насреддина» под заглавием «Ответ Некогого» В статье выпячивается армяно-мусульманский конфликт, иронично доносится до внимания, что это является «главнейшей бедой народа» и тайная, настоящая деятельность армян выводится на чистую воду одним знаком препинания. Например: «Армяне пишут, что партия дашнакцутюн является благодетелем армян. Мы, не поверив этому слову «благодетель», сами написав эти слова армян, после слова «благодетель» ставим знак «?»» (1, 296). Или же, для демонстрации того, что основной целью поклонника народа, заботящегося о народе, является признание народной беды своей бедой, автор, воспользовавшись иронией, раскрывает значение знака кавычек в статье. Автор пишет: «Когда пишем какое-то слово с иронией, для демонстрации иронии ставим это слово между таким знаком «...»». Например, преследующий свой интерес некий «поклонник народа» хочет повести народ «вперед». (1, 296). Выражением «дьявольский язык» Узеир Гаджибейли смог передать в фельетоне «Ложь и правда» тот факт, что основную провокацию в армяно-азербайджанском столкновении совершает русская пресса, являющаяся мальчиком на побегушках царского метода управления. Рассмотрим пример: «Правительственное телеграфное агенство Петербурга написало сообщение из Нахчыванского уезда на дьявольском языке: «23-го февраля группа мусульманских разбойников набросившись на везущих невесту четырех армян, убила их. Оскорбив невесту, убили и ее. Армяне из-за этого события сильно взволновались...». При переводе этой новости с дьявольского на человеческий язык его смысл получается следующим: «Эй, армяне, что вы за столь несознательный народ, что не уничтожаете мусульман? Почему не устраиваете бойню? Чего сидите? Быстро устройте резню, а то дела правительства плохи, может немного передохнут!» (1, 331). В этот момент волей-неволей вспоминается знаменитое выражение «стреляют казаки» в пьесе Джафара Джаббарлы «1905-ый год». В сатирической прозе Узеира Гаджибейли в интересной форме находят свое решение вопросу о народе, такие проблемы, как призыв к национализму, национальному единству. Одним из таких любопытных приемов является сон, которым он воспользовался в маленьком фельетоне под названием «Письмо от моего друга». В этом рассказе не умению пройти испытание даже сном болеющих душой за народ в кавычках автор подводит итог, говоря «между нашим словом и делом существует огромная разница как небо и земля». Из текста письма становится понятно, что хотя каждый с пеной у рта говоря о бедах народа, высказывает свою готовность пожертвовать собой ради народа, в действительности лишь малая часть их готова к этому. Читаем в фельетоне: «... народ, а нет ли среди мусульман людей,

могущих пожертвовать жизнью ради народа? Я тотчас захотел заорать и сказать, что нет, нету и быть не может» (1, 347) В фельетонах Узеир-бека можно столкнуться с очень интересными фактами. Из напечатанной в 1909 году статьи «Наши различные газеты» узнаем о том, что из-за происков недоброжелателей царская Россия проводила политику переселения азербайджанцев в первом десятилетии XX века, но благодаря таким интеллигентам, как Ахмед-бек Агаев, не сумела достичь этой цели. В статье говорится: «Пусть даст Аллах совести Ахмед-беку Агаеву, который поездкой в Петербург, обращением в газету не позволил правительству выселить к черту эту бестолковый народ» (1, 400). Выражение идей национальной независимости и патриотизма в сатирической художественной прозе Узеира Гаджибейли демонстрирует его гражданскую позицию, преподносит его нам как идеолога. Полагаем, озвученным в этих произведениях всесторонним, страстным, пафосным и простым языком идеям можно подвести итог одним предложением, высказанным в фельетоне «Смешные дела происходят у нас»: «Человек должен трудиться и ради себя, и ради всего народа» (1, 430).

ЛИТЕРАТУРА

1. Гаджибеков У. Избранные произведения. Баку: Язычи, 1985, 653 с. (на азерб. языке)
2. Гаджибеков У. Избранные произведения, в 2-х томах, том 2 (публицистика, фельетоны) / составитель, автор словаря А.Абасов. Баку: Восток-Запад, 2005, 456 с. (на азерб. языке)
3. Энциклопедия Узеира Гаджибекова / редакционный состав Э.Аббасова, С.Агабабаева, Т.Дадашова. Баку: Восток-Запад, 2008, 239 с. (на азерб. языке)

HÜSEYNOVA PƏRVİN

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN SATIRIK NƏSRİNDƏ MILLİ MÜSTƏQİLLİK İDEYALARI

XÜLASƏ

Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan ədəbi və ictimai fikir tarixində öz yeri olan yazıçı-publisistlərimizdəndir. O, hərtərəfli, zəngin irsə malik sənətkardır. Onun bəstəkarlıq, dramaturji, publisistik, ictimai-siyasi və elmi-pedaqoji fəaliyyəti vahid məramı – vətəninə, xalqına xidmətə yönəlmişdir. Ədibin bir mühərrir kimi fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. Belə ki, onun 1905-ci ildən sonrakı publisistik irsi xalqının acılarını, ayrı-ayrı nöqsanları ifadə edir, vətən övladlarına

xoşagəlməz vəziyyətlərdən çıxış yolunu göstərirdi. Məşhur Filankəs imzalı mühərrir satirik-publisistik məqalələrində, felyetonlarında təkcə qüsurları göstərər, ifşa etmir, eyni zamanda dövrün ictimai-siyasi ab-havasına da münasibətini bildirir, şərh verirdi. Onun proqnozları çox vaxt özünü doğruldurdu. O, bəzən açıq mətnlə, bəzən də üstüörtülü, pərdəli şəkildə xalqını milli birliyə, istibdada, müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəyə səsləyir, millətə dostunu, düşməni tanıdır, nəcət yolunu milli oyanışda, maarifdə, müstəqillikdə gördüyünü bildirirdi. Məqalədə Üzeyir Hacıbəylinin satirik nəsrində milli müstəqillik ideyaları tədqiq edilir.

HUSEYNOVA PARVIN

**THE IDEAS OF NATIONAL INDEPENDENCE IN UZEYİR
HAJIBEYLI'S SATIRICAL PROSE**

SUMMARY

Uzeyir Hacıbəyli – an indispensable figure in the history of Azerbaijan culture writer, composer, rich and versatile craftsman heritage have a big place in history of Azerbaijani literature. Satirical topical stories take a large part of his journalistic work. Uzeyir Hacıbəyli is a talented journalist and writer in his such works touched upon many issues of concern to the people, touched on the problem of national unity, has revealed or hidden in the challenges of national independence. His journalistic heritage, history, literature and press are the golden pages of satirical prose of Azerbaijani press history. He sometimes openly, sometimes veiled, curtained form a national unity, despotism, calls for the fight against colonialism, nation, friend, enemy, introducing the successful path of the national awakening, in education, would appear to independence. Uzeyir Hacıbəyli's satirical prose, the article explores the ideas of national independence.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afaq Ramazanova

С.Дж. НОВРУЗАЛИЕВА

Азербайджанский медицинский университет

Доктор философии по филологии

**«ТЕОРИЯ БЕСКОНФЛИКТНОСТИ» И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА
РУССКУЮ И АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ ДРАМАТУРГИЮ
1940-50-Х ГОДОВ**

Ключевые слова: конфликт, «бесконфликтность», драматургия, пьеса, комедия, характер.

Açar sözlər: konflikt, «konfliktsizlik», dramaturqiya, pyes, komediya, xarakter.

Key words: conflict, «absence of conflict», dramatic, piece, comedy, character.

Термин «теория бесконфликтности» прочно обосновался в советской эстетике, литературной критике и литературоведении. Суть этой теории заключалась в отрицании правомерности существования общественно-значимого конфликта в произведениях советской литературы и искусства, посвященных современности. Сторонники бесконфликтности игнорировали противоречия в развитии современного им общества, а потому и не признавали наличия каких бы то ни было конфликтов как в жизни, так и в творчестве. В соответствии с этой теорией в 1940-50-е годы критиками и литературоведами превозносились только те произведения, в которых современная действительность изображалась в радужных тонах, а потому весьма поверхностно и схематично.

В большинстве произведений того времени давалось приукрашенное изображение реальности, совершенно игнорировались противоречия и трудности, которые на самом деле испытывала страна. В. Ковский по этому поводу писал: «Суть теории не исчерпывалась, однако, сглаживанием жизненных противоречий: предписывая авторам, как надо писать, критика молчаливо подразумевала ещё нечто более важное – как и о чём писать, объективно урезая тем самым объем собственно реалистического содержания, социально-аналитических возможностей творческого метода советской литературы» (1, с. 294).

Следует отметить, что это явление ярко проявилось в конце 40-х – начале 50-х годов XX века. Но сама идея «бесконфликтного» искусства восходит к началу советской литературы и распространяется дальше на всю последующую советскую литературу, хотя принято

считать, что господство «теории бесконфликтности» приходится только на 1940-50-е годы. Надо признать, что литературная эволюция не представляет собой прямолинейного движения от одного писателя к другому, от одного произведения к другому. Всякая литературная преемственность есть борьба, предполагающая ломку старого и построение нового. Это и есть традиция, охватывающая многие литературные явления, в том числе и такие основополагающие категории, как конфликт и характер. Поэтому изучение традиций в литературном процессе посредством прослеживания эволюции помогает выявить наряду с другими и особенности художественного конфликта и характера. Наиболее важно это в драматургии, основным ядром которой, как известно, является конфликт.

Требование «бесконфликтности» в произведениях искусства, в частности в литературе, было результатом и воплощением социальной политики и идеологизации искусства. В первые послереволюционные годы главным лозунгом было создание новой литературы. Уже в книге А.Богданова «О пролетарской культуре» (1924) были сформулированы положения, связанные с тем, какой должна быть новая, пролетарская литература. Эти положения непосредственно связаны и во многом перекликаются с будущей теорией о «бесконфликтности». Идеи А.Богданова поддерживались и претворялись в жизнь представителями таких литературных объединений, как Пролеткульт, РАПП, Леф и некоторые другие.

В итоге перед писателями послеоктябрьской поры стояла задача отражения только позитивных преобразований в обществе. А это неизбежно вело к «бесконфликтности» в литературе. Отсюда схематичные сюжеты, тематика, конфликты, а также превалирование идейности над художественностью, что приводило в итоге к бессодержательности произведений и их невыразительности. Создавались все условия для развития бесконфликтного, а значит бессодержательного и невыразительного по форме искусства. Вмешательство политики в области литературы и искусства, установление незыблемых идейно-эстетических принципов, которым должно следовать в творчестве, оказывали негативное воздействие на литературный процесс и творчество отдельных писателей.

Материалы Первого Всесоюзного съезда советских писателей (1934), постановления о литературе и искусстве («О журналах «Звезда» и «Ленинград»») Постановление ЦК ВКП (б) от 14 августа 1946 года; «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению». Из постановления ЦК ВКП (б) от 26 августа 1946 года и др.), а также материалы дискуссий и литературно-критические статьи, дают

достаточную информацию о том, как назревала идея «бесконфликтности», которая оформилась в конце 40-х – начале 50-х годов в целую теорию, которой следовали или вынуждены были следовать многие литераторы.

Уже накануне Второго съезда писателей (1954) стали раздаваться критические мнения по поводу «теории бесконфликтности». Так, например, в своей книге «Содержание и форма в произведениях искусства» (1953) Ф.Калошин ставит проблему конфликта в контексте анализа содержания и формы произведения и приходит к выводу о том, что сторонники «бесконфликтности», приукрашивая действительность, давая упрощенную, схематичную картину действительности, обедняли художественную форму, а также не разворачивали конфликт в широком эпическом обобщении. Такой формальный подход приводил не только к ущербу содержания и формы, но и к искажению действительности. Это была первая работа, затрагивающая проблему «бесконфликтности» в литературном процессе с критической точки зрения. В ней были чётко поставлены существующие в этом вопросе проблемы, направлено внимание на спорность, ущербность этой теории, которая наносила вред литературе.

Большое значение для исследования эволюции конфликта имела и дискуссия, проходившая накануне Второго съезда писателей. В процессе дискуссии было высказано немало мнений, ставящих под сомнение теорию бесконфликтности (П.Березовой, И.Рябов, А.Эльяшевич и др.). А уже во время Съезда писателей этот разговор приобрёл конкретный характер. Именно на этом съезде, в ходе дебатов и дискуссий по данному вопросу был сделан решительный шаг от «бесконфликтности» к конфликту. Наибольшую решительность проявили во время своих выступлений такие писатели, как А.Корнейчук, А.Симонов, А.Сурков и др.. Они сумели совершить перелом в отношении «бесконфликтности». Затем проблема конфликта и «бесконфликтности» вновь стала предметом обсуждения. Это произошло на Всесоюзном совещании литераторов, пишущих на колхозные темы (1955).

Тема деревни в литературе в конце 40-х – начале 50-х годов стала интенсивно развиваться в произведениях С.Бабаевского, Е.Дороша, Г.Николаевой, В.Овечкина, В.Тендрякова и многих других. Это было обусловлено рядом факторов, среди которых особое место занимали идеологические рекомендации. Кроме того, писатели были убеждены, что именно деревенская жизнь может служить основой художественных конфликтов. Это было подкреплено тем, что писатели-деревенщики признали негативные последствия для литературы

«бесконфликтного» и развивали деревенскую прозу по пути углубления художественного конфликта. Данная тенденция особенно чётко прослеживается в «Районных буднях» В.Овечкина, «Деревенском дневнике» Е.Дороша, очерках и рассказах В.Тендрякова и др. Проявление различных типов конфликтов наблюдается вслед за прозой и в драматургии на деревенскую тему.

Наряду с этим развивается и производственная тема, которая также была под влиянием «теории бесконфликтности». Здесь, как и в деревенской литературе, свои специфические конфликты, которые основаны на отражении производственных отношений, полных противоречий и сложностей. Примерно такой же процесс идёт в азербайджанской драматургии. В пьесах послевоенного времени, например, «Светлые пути», «Вешние воды» Ильяса Эфендиева, «Заря над Каспием» Имрана Касумова, «Большая любовь» Дж. Меджнунбекова, отражается трудовой энтузиазм людей города и села, которые с воодушевлением принялись за созидательную работу после войны. Это и бакинские нефтяники, и труженики села. В основе конфликтов этих пьес – борьба разных подходов и отношений к «коммунистическому труду». Большое влияние на пафос этих пьес оказало постановление «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению». Критика высоко оценила «Вешние воды» (1948) И.Эфендиева, в котором «автору удалось нарисовать убедительные образы передовых людей деревни. Они натуральны, оригинально поданы, характеры их умело индивидуализированы» (2, с. 203).

В то же время общим недостатком пьес этого времени была иллюстративность. Фактически все конфликты были сглажены, в результате – появлялись произведения схематичные, не отражающие все противоречия реальной жизни послевоенных лет, а порой и искажающие её. «Теория бесконфликтности», которая довлела над писателями, драматургами, мешала им создавать пьесы, где изображается острая борьба характеров, мнений, взглядов. Отсюда «положительные образы», лишённые полнокровности, индивидуальности, элементарных изъянов и т.п. Но в то же время, в некоторых произведениях эти перегибы преодолевались, начинали создаваться пьесы, построенные на острых конфликтах, столкновении идей и характеров, написанных в реалистическом ключе. Среди них можно назвать «Утро Востока» (1947), «В огне» (1948) Э.Мамедханлы, новые комедии С.Рахмана. Но эти конфликты всё же были созвучны эпохе, в них явно ощущалась социально-политическая доминанта. Так, в пьесе «Утро Востока» конфликт построен на классовой борьбе рабочих, которые взяли власть в свои руки, свергнув прежний

капиталистический строй, с капиталистами. В центре пьесы две противоборствующие силы, с одной стороны бакинские рабочие, с другой – нефтепромышленник Агаларов. Здесь же выведен образ С.М.Кирова, который представлен как любимец азербайджанских коммунистов, самоотверженный борец за социализм, за советскую власть в Азербайджане. Весь пафос пьесы основан на прославлении революции, освободившей людей от эксплуататоров.

Особое место в послевоенной драматургии занимает и жанр комедии. Комедии С.Рахмана «Невеста» (1953), Э.Мамедханлы «Ширванская красавица» (1957) и др. высмеивают в сатирической форме такие изъяны человеческого характера, как славословие, эгоизм, корысть и т.п. Объектом сатиры становились самые разные сословия людей, которых объединяли духовная бедность, беспринципность, мещанские замашки и т.п. «отрицательные качества. Так, в пьесе «Ширванская красавица» конфликт построен на борьбе двух профессоров, которые под видом научного спора пытаются свести счёты друг с другом. Среди персонажей, участвующих в этом конфликте находятся и члены семьи этих героев, омещанившиеся люди, для которых всё упирается в материальные блага. «Пьеса давала обывательщине, прикрытой интеллигентными фразами, настоящий бой, и по сей день не потеряла сатирической остроты и художественного обаяния» (2, с. 204).

Писатели в производственной литературе 50-х годов как в России, так и в Азербайджане конфликтом признавали противоречия внутри коллектива, что не соответствовало глубокому пониманию и воссозданию подлинного художественного конфликта. На первом плане в произведениях подобного типа оказывалось описание производственных процессов, проблем коллектива, которые сводились, как правило, к противостоянию «новатора» и «консерватора» или «хорошего» и «плохого». Подобный подход к решению конфликта в произведениях был крайне упрощённым и укладывался в традиционную схему «бесконфликтности».

С течением времени менялся подход к постановке проблемы, акцент переносился в другое русло. Уже не производственный, внешний конфликт волнует писателей, а внутренний, происходящий во внутреннем мире человека. Конфликт производственный всё больше заменяется конфликтом психологическим. Следовательно, со временем в эпических произведениях «бесконфликтность» оказалась лишь остаточным явлением, так как активнее стал утверждаться художественный конфликт. Более того, в 50-е годы были созданы произведения со сложной структурой конфликта - Л.Леорова «Русский

лес» (1953 г.), В.Гроссмана «За правое дело» (1953 г.), Б.Пастернака «Доктор Живаго» (1946-1955 г.), М.Дудинцева «Не хлебом единым» (1956 г.) и другие, которые позволяют нам говорить не только о наметившихся тенденциях в едином литературном процессе, но и о существующих традициях создания художественного конфликта.

«Теория бесконфликтности» наиболее сильно повлияла на драматургию. Именно поэтому к началу 50-х годов намечается снижение художественного уровня драматических произведений, узость тематики и проблематики, жанровая аморфность. Свидетельством этому могут служить драматические произведения этого времени, созданные А.Ильченко, М.Зарудным, А.Корнейчуком, А.Софроновым и др. Ситуация начинает меняться с появлением пьес А.Арбузова, А.Володина, В.Розова, А.Штейна во второй половине 50-х годов. «Бесконфликтность» последовательно сдаёт свои позиции, а драматурги идут по пути углубления конфликтов. Это был переломный момент не только в драматургии, но и во всём литературном процессе этого времени.

Вторая половина 1950-х знаменуется усилением психологизма, поиском новых художественных решений. Наибольшее развитие социально-психологический конфликт получает в русской драматургии в пьесах В.Розова «В добрый час» (1954), «В поисках радости» (1957), А.Арбузова «Годы странствий» (1954), «Иркутская история» (1959) и др. «Розовские мальчики» и конфликты, с ними связанные, совершают переворот в драматургии этого времени. Семейно-психологический конфликт стоит в центре многих пьес и в азербайджанской драматургии этого времени. Среди наиболее заметных произведений можно назвать, например, пьесы И.Эфендиева «Песня остаётся в горах», «Семья Атаевых», а также пьесы М.Ибрагимова «Сельская девушка», «Зачем ты живешь?», И.Касумова и Г.Сеидбейли, «Совесть» Б.Вахабзаде и др.

Пафос возрождения и возвращения к мирной жизни вчерашних воинов стал в послевоенные годы одним из конфликтообразующих мотивов в драматических произведениях. «Одной из общих тем советской литературы 40-50-х годов стала тема возвращения бывших фронтовиков к мирной жизни, социалистическому труду. В связи с новой проблематикой появляется серия произведений, рисующих сходные ситуации и мотивы, отражающие близкую для многих литератур коллизию «выпрямления» человеческих судеб, исковерканных войной» (3, с. 125), – пишет один из исследователей.

В литературе, созданной в рассматриваемый период, отражена эволюция общественно-политической ситуации в связи, во-первых, с окончанием войны и наступлением мирной жизни (1945 – начало 50-х

годов), во-вторых, с послесталинским временем, положившим начало наступлению так называемой «оттепели». Интересно в связи с этим отметить доклад К. Симонова «Задачи советской драматургии и театральная критика», который писатель сделал на собрании писателей Москвы в феврале 1949 года, и статью «Преодолеть отставание драматургии» (1952).

Художественно-эстетические искания послевоенного десятилетия, господствующая в это время «теория бесконфликтности» и её последствия в литературе, в частности, в драматургии, споры и дискуссии по этому поводу в критике очень интересны и позволяют пролить свет в целом на литературный процесс этого времени, в том числе и на проблему конфликта и характера. Не случайно, что острый интерес проблема конфликта вызывает именно в это время.

Литература

1. Ковский В. Литературный процесс 60-70-х годов. Москва: Советский писатель, 1983.
2. Мамед Ариф. История азербайджанской литературы (краткий очерк). Баку: ЭЛМ, 1971, с. 203.
3. Панеш. У. Типологические связи и формирование художественно-эстетического единства адыгских литератур. Майкоп, 1990.

SEVDA NOVRUZƏLİYEVƏ

“KONFLIKTSIZLIK NƏZƏRİYYƏSİ” VƏ ONUN 1940-1950-Cİ İLLƏRİN RUS VƏ AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINA TƏSİRİ

XÜLASƏ

Məqalədə sovet ədəbiyyatı və incəsənətinə həsr olunmuş tam şəkildə əsaslandırılmış “konfliktsizlik nəzəriyyəsi” araşdırılır. Bu o deməkdir ki, oktyabrda sonrakı ərəfədə yazıçıların qarşısında cəmiyyətdə ancaq pozitiv dəyişiklikləri əks etdirən məsələlər dayanmışdır. Bu məsələ ədəbiyyatda, həmçinin dramaturgiyada kəskin ziddiyyət və konfliktlərə əsaslanmış süjetlərdən imtinaya gətirib çıxartdı. “Konfliktsizlikdən” konfliktə doğru qərarlı addım yazıçıların ikinci qurultayında atıldı.

Məqalədə rus və Azərbaycan dramaturqlarının kənd və istehsalat mövzulu pyesləri araşdırılır. Bu pyeslərdə konfliktlər bir qədər zəif şəkildə qoyulur. Müəllif qeyd edir ki əsasını konflikt təşkil edən “konfliktsizlik nəzəriyyəsi” dramaturgiyanın inkişafına daha çox təsir göstərmişdir.

Məqalədə həmsəfinin bir sıra rus və Azərbaycan dramaturqlarının pyeslərində sosial-psixoloji konfliktlər araşdırılır.

Qeyd olunur ki, "konfliktsizlik nəzəriyyəsi" ilə əlaqədar olaraq, 50-ci illərin əvvəlləri üçün dramatik əsərlərin bədii səviyyəsi zəifləyir. Amma A. Arbuzovun, A. Volodinin, V. Rozovun və b. pyeslərinin ərsəyə gəlməsi ilə "konfliktsizlik" öz mövqeyini itirir. Bu təkcə dramaturgiyaya deyil, bütövlükdə bütün ədəbi prosesə təsir edir.

SEVDA NOVRUZALIYEVA

**«THEORY OF ABSENCE» OF CONFLICT AND ITS
INFLUENCE ON THE RUSSIAN AND AZERBAIJANI
DRAMATIC ART OF 1940-50**

SUMMARY

In article "the theory of absence of conflict" which firmly was proved in works of the Soviet literature and art is considered. It means that writers of a postoctober time were faced by a task of reflection only of positive transformations in society. And it led to refusal of the plots based on acute contradictions and the conflicts in literature including in dramatic art.

The plunge from "absence of conflict" to the conflict was taken during the second Congress of writers. In article plays of the Russian and Azerbaijani playwrights in whom the village subject, a production subject develops are considered. In them the conflicts are put, but all of them are a little maleficated. The author specifies that "the theory of a beskonfliktonost" most strongly influenced development of dramatic art which fundamentals are constituted by the conflict.

Also the social and psychological conflict in a number of plays of the Russian and Azerbaijani playwrights is considered in article. It is noted that in connection with "the theory of absence of conflict" by the beginning of the 50th years the art level of drama works decreases. But with the advent of A. Arbuzov, A. Volodin, V. Rozov's plays, etc. "absence of conflict" gives in. And it influenced not only dramatic art, but also literary process in general.

Rəyçi: Flora Nacıyeva

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İBRAHIMOVA GÜLNAR
ADU

**M.FÜZULİNİN YARADICILIĞINDA VƏHDƏTİ-VÜCUD
FƏLSƏFƏSİ («LEYLİ VƏ MƏCNUN» ƏSƏRİ ƏSASINDA)**

Açar sözlər: “Leyli və Məcnun”, təsəvvüf, “hüsn və eşq”

Keywords: “Leyli and Majnun”, mystic, “husn and esq”

Ключевые: “Лейли и Меджнун», мистик, “Хусна и эсквайр”

Məhəmməd Füzuli təkcə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, şərq ədəbiyyatının ən məşhur söz ustalarından biridir. Füzuli irsinin vuran nəbzi onun qəzəlləridirsə, Füzuli epik poeziyasının qızıl çələngi ölməz məhəbbət dastanı olan “Leyli və Məcnun” əsəridir. Məlumdur ki, Yaxın Şərq ədəbiyyatında ilk “Leyli və Məcnun” poeması Nizami Gəncəvinin adı ilə bağlıdır. Dahi Nizamidən sonra bir çox şairlər bu mövzuya müraciət etmiş olsalar da, Füzulinin “Leyli və Məcnun”u qədər orijinal əsər yarada bilməmişlər. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin əsasında “hüsn və eşq”, “gözəllik və məhəbbət” fəlsəfəsinin bədii açımı dayanır.

“Leyli və Məcnun” əsəri təsəvvüflə bağlı əsərdir. Əsərin başlanğıcında əfsanə bəhanəsilə “eşqi-mütləq”i sufiyanə məhəbbəti nəzərdə tutub, Leyli hüsnü Məcnun eşqi ilə “nuri-həqqi” vəsf edəcəyini göstərir və bütün əsər boyu bu xətt qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapır.

Orta əsrlər poeziyasının ruhuna hopmuş təsəvvüf fəlsəfəsi Füzuli yaradıcılığında geniş şəkildə əks olunmuşdur. Şairin özünün dediyi kimi təsəvvüfi bir əsər olan “Leyli və Məcnun” məsnəvisi başdan-başa rəmz və məcazlarla ifadə olunmuş məzmunu malikdir.

Füzuli yaradıcılığının zirvəsi sayılan “Leyli və Məcnun” əsərində sufizmlə bağlı istilahlardan, məcazlar və rəmzlərdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Əsərin əvvəlindəki üç rübaidən birincisi eşq sözü, hüsn və eşq münasibətləri ilə başlayır. Buna görə də ilk olaraq hüsn və eşq anlayışlarının ifadə etdiyi irfani məzmun açıqlanmalıdır.

Təsəvvüf ideoloqları eşqi iki yerə ayırırlar: 1. Məcəzi eşq; 2. Həqiqi eşq və ya ilahi eşq [2, s. 41]

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində hüsn və eşq anlayışları bir-birini tamamlayır, vəhdət təşkil edir. Təsəvvüfdə xüsusi termin olan bu anlayışlar Füzuli şeirində də özünəməxsus irfani məzmunu mailkdir. Füzuliyə görə, hüsn və eşq bir-birinə düz mütənasibdir. Hüsn dünyanı, cahanı göstərən aynadırsa, eşq bu aynanı cilalayaraq parlatmış, onun aləmi əks etdirmək qabiliyyətini üzə çıxarmışdır.

*Hüsn olmasa eşqdən nə hasil,
Məşuq edər əhli-eşqi kamil.*

Şairə görə, bütün bəşəri gözəlliklər Tanrı hüsnünün inikası kimi baxır, Allahı sevdiyi üçün onun yaratdığı bütün gözəlliklər və onların zirvəsi olan ilahi gözəllikləri özündə təcəssüm etdirən Leylini də sevir. Şairə görə, aşiqin qəlbinə gözəlliyə məhəbbət hissini salan Allahın özüdür.

*Sənsən izhar eyləyən məşuqə aşiq şövqini,
Aşiqi sənsən qılan məşuqə şövqilə həzin.*

Əsərdə Leyli və Məcnun hüsn və eşqin rəmzidir. Təsədüfi deyil ki, bu fani dünyada bir-birinə həsrət qalaraq hicran odunda yanıb yaxılan bu aşıqlar öləndən sonra bir qəbirdə dəfn edilir, əbədiyyət aləmində qovuşurlar.

*Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Hər birinin özgə canı yoxdur.*

“İki bədəndə bir ruh” olan Leyli və Məcnun bir-birindən ayrı mövcud ola bilməz, çünki “eşq və hüsn iki əsl sifətlərdir ki, sadıq bəndə də biri digəri olmadan görünə bilməz. (Məşrəbəl-ruzbehan) (85-30)

Füzuli Leyli və Məcnunun hüsnünü əsl sənətkar qələmi ilə təsvir edir. Səhrada Leyli və Məcnunun qarşılaşmasını şair müxtəlif poetik vasitələrlə zəngin təşbeh və metaforalarla bəzədilmiş bir dillə çatdırır. Yaşıllıqda, yaşıl çadırdə əyləşən Leyli Qönçə içərisində olan qızılgülə bənzədilir. Qızılgülün təsəvvüfdə həqiqət sirrinin rəmzi olduğunu nəzərə alsaq, qönçə içərisində olan qızılğüllər Leyli arasındakı bənzətmənin əsərin təsəvvüfi mahiyyətinə bədii məntiqinə nə dərəcədə uyğun gədiyini daha aydın görmək olar.[4, s.76] Əsərdə diqqət çəkən məqamlardan biri də əql və eşq qarşılıqlıdır. Sufilər belə hesab edirlər ki, əql insanın istəyinin və idrakının məhsuludur. İnsan idrakı isə yaradılmış bir şey olduğundan məhdud və naqisdir. Buna görə də sonsuz və hüdudsuz olan həqiqəti dərk etməkdə acizdir.

Məcnun ona görə eşqi tərk edə bilmir ki, o artıq mənəvi inkişafın daha yüksək mərhələsinə qədəm qoymuş, əqlin hökmündən qurtulmuşdur. Əql təsəvvüf ədəbiyyatında aşiqi yarı yolda qoyub qaçan vəfasız yoldaş rəmzində verilir. Leylinin atası Məcnunun qarşısında şərt qoyur ki, əgər o ağıllı olsa məcnunluqdan qurtulsa Leylini ona verər. Lakin Məcnun üçün bu mümkün deyil. Elm-əl-yəqin mərhələsinə çatmış, bəsirətgözü ilə ilahi həqiqətləri görməyə başlamış Məcnunun eşqi qarşısında ağılı çox acizdir. Ağıl öz gücsüzlüyünü görərək döyüş meydanında Məcnunu tərk edərək qaçıb getmişdir.

*Əql yar olsaydı, tərki-eşqi-yar etməzmidim?
İxtiyar olsaydı, rahat ixtiyar etməzmidim?*

Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə, insanın dünyaya gəlməsi ruhi-cüzün ruhi-külldən ayrılmasıdır. Tanrının insan xislətinə bəxş etdiyi dərd isə xaliq ilə

məxluqu birləşdirən yeganə bağ, əlaqədir. Dərd yolu insanın mənəvi inkişaf və daxili təmizlənməsidir. Dünyaya dünyanın dərdini çəkmək üçün gələn Məcnunun özündən böyük dərdi eyni zamanda onun tanrı ilə güclü bağlılığıdır.

Sufilər öz təlimlərini “nəfsi-küş” (öldürücü) adlandırılan nəfsin, eqonun məhv edilməsi üzərində qururlar. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnunun Leyli məhəbbəti ilə yaşaması, əslində nəfsi ilə mübarizə apara-apara fiziki bədənə daxilində ruhani dəyişikliyə uğrayaraq ilahi eşqə yetişmək üçün keçdiyi ağırılı-acılı yol idi.[1, s.98]

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnunun bu fani dünyanın rəmzi olan ata mülkünü tərk etməsi, cəmiyyət qayda-qanunlarının rəmzi olan paltarını cırraraq səhraya qaçması, tanrıya üz tutması mənəvi təmizlənmə yoluna qədəm qoymasının ifadəsidir [4, s.84]

Məcnunun təzadlarla, düşmənçilik və şərlə dolu olan insan cəmiyyətini tərk edərək səhrada məkan tutması, onun öz nəfsinə qalib gəlməsi, bəşəri ehtirasların fəvqünə yüksələrək yenidən gəldiyi məqama, tanrı dərğahına yönəlməsidir. Füzuliyə görə, nəfsinə qalib gələrək maddi aləmin fəvqünə yüksələn həqiqi aşiq üçün bu dünya dərdləri yoxdur. Təsədüfi deyil ki, bu yolda onun ən sədiq yoldaşları tanrı dərdinin ayrılmaz atributları olan göz yaşı və ahdır.

Gündüz göz yaşı hədiyyi-rah,

Gecə yolu şəmi, şöleyi-ah.

Burada şair yüksək sənətkarlıqla mübaligə yaradaraq Məcnunun sel kimi axan göz yaşının ona yol göstərməsi, gecələr isə ahının şöləsinin yolunu işıqlandırmasını təsvir edir. Bununla da həm də dərdin insanı kamilləşdirməsi, ona doğru yol göstərməsi kimi irfani mətləblərə işarə edir.

Əsərdə Məcnunun səhrada keçən həyatının hər bir hadisəsi həqiqət yolçusunun ruhi halətləri, mənəvi inkişafın mərhələləridir. Onun səhranı müvəqqəti olaraq tərk etməsi bu yoldakı çətinliklərin rəmzi ifadəsidir.

Poemada ikinci aşiq obrazı İbn Səlamdır. Təsəvvüf baxımından İbn Səlam məcazi, Məcnun isə həqiqi eşqi təmsil edir. O Leylinin xarici gözəlliyinə vurulur, onun iç dünyasında xəbərsizdir.

Canı kim cananı üçün sevsə cananın sevər,

Canı üçün kim ki cananın sevər, canın sevər.

İbn Səlam canını cananı üçün sevmir, canı üçün cananına məhəbbət yetirir. İbn Səlam məcazi eşqin daşıyıcısı olduğu üçün onun Leyliyə qovuşması imkansız idi. Ümumiyyətlə, təsəvvüf ədəbiyyatında haqq aşiqi, ilahi mahiyyət və ona qovuşmaq uğrunda mübarizə anlayışları şərq poeziyasında artıq daşlaşmış, müəyyən ədəbi forma almış poetik üçlük tərkibində verilir. İnsanın öz ilahi mahiyyətini dərk etmək, ona qovuşmaq yolundakı maneələri “əğyar” obrazında ümumiləşdirir. Gül-tikan (xar),

bülbül, aşiq-əğyar-məşuq və s. poetik üçlüklər alleqorik şəkildə insanı Allahı dərk etməsinə mane olan bəşəri ehtirasları ifadə edir. "Leyli və Məcnun" əsərində bu, Leyli-İbn Səlam-Məcnun üçlüyündə verilsə də, burada İbn Səlam yalnız formadır. Onun ilk baxışda məşuq ilə aşıqın arasına girən onların qovuşmasına mane olan qüvvə kimi görünməsinə baxmayaraq, əslində bu görünüş aldadıcıdır. Leyli və Məcnunun qovuşmasına mane olan səbəblər daha dərin və mürəkkəbdir.

Təsəvvüf ədəbiyyatında məcazlardan geniş istifadə olunur. Təsəvvüf terminlərindən olan zülf Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində ən çox istifadə olunan məcazlardan biridir. Füzuli "Leyli və Məcnun" əsərində zülfün müxtəlif mənaları ilə yanaşı ənənəvi "küfr" mənasına da üstünlük vermişdir. Küfr təkcə hicab, pərdə qara rəmzləri ilə məhdudlaşmayıb Tanrı əzəmətini gizlədən örtük kimi anlaşılır. Haqqın substansiyası görünməz və dərkənməzdir, ağıl və hisslər aləminin fəvqındədir. Küfr bu mənada üzü gizlədən pərdədir. [3, s.242] Bu məhəbbətin məktəbdə başlaması özü də rəmzidir. Məktəb, mədrəsə təsəvvüfdə xüsusi termin olaraq insanın kamilləşmə yolunda ilkin mərhələləri ifadə edir. Məktəbdə aldığı bu zövq Məcnunu ilahi məhəbbətə yüksəldən bir yolun başlanğıcı, Leylinin gözəlliyi isə bu uzun və əzablı yolun ilk hərəkət nöqtəsidir.

Təsəvvüfdə eşq və məstlik bir-birindən ayrılmaz və biri digərini tamamlayan anlayışlardır. Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərinin qəhrəmanı Məcnun həqiqi eşqin təsiri ilə elə sərməst olur ki, dünyanın nə olduğunu dərk etmir. "Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir". Təsəvvüfdə eşqin yönü məcazdan həqiqətə, hissi aləmdən ilahi varlığa yönəlir. Vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə görə vəhdət aləmindən ayrılıb kəsəmə düşən zərrənin "şəbi-hicran" günləri başlayır. Məcnunun dili ilə ifadə edildiyi kimi insan "bəlayi-eşq ilə" nə qədər çox aşına olsa eşqin böyüklüyünü bir o qədər sübuta yetirmiş olar.

Əsərdə şair Leyli obrazını böyük məhəbbətlə yaratmışdır. Leyli real bir şəxs, sevən gənc bir qız surətidir. Eyni zamanda, o, kamillik gözəlliyi ilə tanrı hüsnünü təmsil edir. Füzuli qadına ilahi hüsnün timsalı, gözəllik, zəriflik müqəddəslik mücəssəməsi kimi baxırdı. Füzuli bu obrazı böyük ustalıqla təsvir edir. Onun şam, pərvanə, ay ilə söhbətləri, Məcnuna yazdığı məktub "Qəzəli-Leyli" adı altında verilən yüksək bədii xüsusiyyətlərə malik qəzəllər bu obrazın daxili aləmini, lirik yaşantılarını əks etdirir. Leyli şama müraciət edir. Şam təsəvvüf ədəbiyyatında aşiq rəmzidir. Füzuli Leylinin dili ilə "şam" obrazını özünəməxsus şəkildə yaradır. Şam təsəvvüf ədəbiyyatında onu həqiqət sirrini açıq söyləyən sufiyə, haqq aşıqinə- Həllac Mənsura bənzədirlər. Əsərdə şam Leylinin rəmzidirsə, pərvanə Məcnunu, aşiqi ifadə edir.

Əsərdə Məcnunun atası oğlunu müalicə etmək üçün Kəbəyə aparması da sufizmlə bağlıdır. Kəbəni yer üzündə ilk məbəd kimi qəbul edən mütəsəvvüflər onu “Beytullah” yəni Allahın evi adlandırırlar. Məcnunun da Kəbəyə aparılması səfəri onun müridi-talib kimi son məqamıdır. Məcnun burada eşqinin Kəbə binası kimi möhkəm olmasını arzulayır. Əsərdə Leyli və atasının gənc və əjdaha nisbətində verilməsi olduqca qanunauyğundur. Şair Leylini gizli xəzinəyə atasını isə bu xəzinəni qoruyan əjdahaya bənzədir. Təsəvvüfdə xəzinə ilahi sirr bildirdiyi üçün Məcnun da təbii ki, tələbində olan haqq aşiqini saliki təmsil edir. Burada Leylinin atası qızını Məcnuna vermədiyi üçün mənfi planda görünsə də, o, eyni zamanda qızının şərəfini qoruyur, bu baxımdan müsbət obraz kimi təqdim olunur.

Əsərin əvvəlində Məcnunu böyüdüb bəsləyən dayə maddi aləmin rəmzidir. Məcnunun məktəbə getməsi, elm öyrənməsi də insanın amala çatmasının ilkin mərhələlərini ifadə edir. Məktəbdə Leyliyə aşiq olan Məcnun özü də bilmədən “eşq daminə” giriftar olur. Şairə görə, insan bəşəri gözəlliklərə Allahın təzhürü kimi baxmalıdır. Məcnun hələ körpə ikən gözəl qadını görüb sakitləşməsi onun xislətinə Allah tərəfindən bəxş olunan gözəlliyi görmək və duymaq bacarığına işarədir.

*Zatında çü var idi məhəbbət,
Məhbubu görüncə tutdu ülfət.
Eşq idi ki, oldu hüsnə mail,
Hüsnü nə bilirdi tifi-qafil.*

Buradakı məhbub, zat, hüsn ifadələri ilə şair Qeysin ağlamasına fəlsəfi mənə vermişdir.

Təsəvvüfdə gözəlliyə məhəbbətin ilkin təzahürü kimi xüsusi təsəvvüfi termin olan “heyrat” qəbul edilir. Əsərdə Leyli və Məcnunun bir-birinə baxaraq donub-qalması hər ikisinin ürəyi gedərək yıxılması haqq aşiqinin ruhi halını ifadə edir. Bir-birinin hüsnünə aşiq olan Məcnun və Leyli ilahi nemətlərdən feyzlənir. Onların bir-birinə meyl etməsi təsadüf deyil, zərurətdir. Sufiliyə görə, heyrat mərtəbəsində olan salik Allahın yaratdığı gözəllikləri dərinlən duyaraq heyran olur və bu gözəlliklərin mənbəyini dərk etməyə çalışır. Məcnun Leylinin evinə yaxınlaşarkən, onu heyrat bürüyür. Başdan-başa iztirablardan ibarət olan mənəvi yolçuluq elə burdan başlayır.

*Leyli evinə irişdi novbət,
Ol xəstəyə qalib oldu heyrat.*

Tanrı aşiqi də mənən inkişaf edərək Allahın dərğahına yaxınlaşdıqca onun qeyri-adi gözəllilərinə daha artıq vurulur. Bu sonsuz gözəllilər qarşısında heyratə gəlir və öz cismindən xəbərsiz olur, özünü unudur. Şair Leylinin evinə yaxınlaşarkən Məcnunun rəmzində salikin bu halını təsvir edir. Füzuli dünyanı “kamil yaranmışların məskəni məzhəri” sanır, insanı öz maddi dünyasında-şəhadət aləmində xoşbəxt görmək istəyirdi. Lakin onun

qəhrəmanları Leyli, Məcnun yalnız ölümdən sonra – Tanrı səltənətində, “küll ilə vəhdətdə” bu səadətə çata bildilər. Ölüm və ölüm aktından sonra “zərrə”nin “küllə” qovuşması- İlahi nurda əriməsi sufi təfəkkürü üçün ən ülvî və müqəddəs amal idi. Sufi məhəbbət konsepsiyasında olduğu kimi Füzuli əsərində də insan (Qeys-Məcnun)həqiqətlər aləmindən görünən şəhadət aləminə məhəbbətlə yörgülərək, hüsn-gözəllik aşiqi kimi qədəm qoyur. Məcnun əvvəllər Leylini hələ məcaz yox, gerçəklik kimi qəbul edir. Gerçək-real Leylini ilahiləşdirir və ilahiləşdirdiyi gerçəkliyə, real, ruhani hisslər bəsləyir. Məcnun amil sufi imi “etibari-surəti-rəf edib”, “məhbubla mənə aləmində artıq birləşdiyinə” inanır, “gər mən mən isəm, sən nədən ey ya” deyərək real Leyliyə bundan sonra “əhdi-tövhid” yolunu tutub, “kamali-tərki-təcrid bulduğunu”, “məcazdan həqiqətə keçdiyini” – yəni, onun simasında Xaliqi-Allahı-Tanrını arayıb, onu tapdığını və ona qovuşduğunu bildirir. “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnun zaman-zaman öz hərəətlərinin peşimançılığını çəkir, tutduğu yol, inxıtab etdiyi etiqad və məram üçün bəzən özünü danlayır.

*Yüz heyf ki, tutmadım təriqin,
Bir neçə gün olmadım fəriqin.
Feyzin mənə olmadı müəyyəssər,
Sən xeyr dedin, mən eylədim şər.*

Leyli ilə son görüş səhnəsində Məcnunun Leyliyə nəsihət təriqi ilə dediyi “Rüsvayçılığı çün etmişəm”, “Namus təriqini unuttum”, “Məcnun işi Leyliyə nə layiq”, “Rüsvay mənəm, sən ol nikunam” kimi hər birinin arxasında çox mənalar gizlənən bitkin cümlələr də şairin irfani düşüncələr axarında sufizmdəki məhəbbət anlamına münasibətindəki ovqatın mərhələlərini açıqlamaq baxımından az söz demir.

Eşqin əlçatmazlığı ucundan Məcnun necə mənəvi əzablar, sıxıntılar keçirsə də, nə qədər ki, Yer üzərində Leylisi yaşayırdı (məcazi leyli yox, həyati Leyli) özünə ölüm arzulamır, bu kabusun qucağına o yalnız könlünün sevib-sevilmədiyinin maddi itimindən sonra atılmağa hazırdır. Bu fikri şair özü də etiraf edir:

*Çün bəqa əzmindədir dildar, mən həm durmazam,
Bu fəna deyində, bəzmi-vəsli-dildar istərəm.
Ey Füzuli, istəməz kimsə rizasilə fəna,
Mən ki, bundan özgə bilmən çarə, naçar istərəm.*

Son iki misra hər şeyi öz yerində qoyur- Füzuli və onun xalis sufi təfəkkürünün ölüm aktına münasibətində haçalanma öz təsdiqini tapır.

Əsərin finalında nəinki Məcnun, Leylinin özü də fənaya can atır və Tanrıya müraciətlə:

*Yarəb, mənə et fənaya mülhəq,
Kim rahi-fəna imiş rəhi-həq.*

deyə müstəqim mənada özünə ölüm ölüm arzulayır.

Beləliklə, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində rəmzlərdən geniş istifadə olunması əsərin bir sənət incisi kimi bədii dəyərini artırır. Poemada Məcnun həqiqət yolunun yolçusu kimi diqqət cəlb edir. Onun eşqi yolunda çəkdiyi əzablar haqqa qovuşmaq üçün çəkilən əzablara bərabər tutulur. Əsərdə Məcnunun Kəbə ziyarəti də təsəvvüflə bağlıdır. Şairin sevərək yaratdığı obrazlardan biri də Leylidir. Leyli hüquqsuz qadındır. Leylinin hüquqsuzluğu onun şamla, pərvanə ilə söhbət etməsində əks olunmuşdur. Əsərin mühüm cəhətlərindən biri də zəngin üslubi keyfiyyətlərə malik olmasıdır. Bu əsər nəinki, Azərbaycan ədəbiyyatında eləcə də şərq ədəbiyyatında yüksək qiymətləndirilir və sevilərək oxunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva M. “Klassik poeziya: ezoterik xəzinə Bakı, 2009
2. Babayev Y. “Təriqət ədəbiyyatı; sufizm, hürufizm Bakı, 2011
3. cümşüdoğlu N. “Füzulinin sənət və mərifət dünyası” Bakı-Tehran, 1997
4. Məmmədli N. “Füzulinin Leyli və Məcnun əsərində təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi” Bakı, 2011

IBRAHIMOVA GULNAR

THE PHILOSOPHY OF “THE UNITY OF BODY AND SOUL” IN FUZULI’S LITERARY CAREER (BASED ON “Leyli and Majnun”)

SUMMARY

So, the widespread use of symbols in Fuzuli’s “Leyli and Majnun” increases its artistic value as a work of art. Majnun attracts attention as a voyager on the road to the truth in the poem. His suffering for his love is considered equal to the suffering for drawing closer to Allah. Majnun’s pilgrimage to the Kaaba is also connected with the mysticism in the poem. The other character that is brought into existence with great sympathy by the poet is Leyli. Leyli is a woman who has no rights. Her being deprived of rights has been reflected in her conversation with candle and moth. One of the main features of the work is its possessing rich stylistic characteristics. This work is highly appreciated and fondly read not only in Azerbaijan literature, but also in Oriental literature.

ИБРАГИМОВА ГЮЛЬНАР
ФИЛОЛОСОФИЯ ВЕХДЕТИ-ВИДЖЮТА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
М.ФИЗУЛИ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ЛЕЙЛИ И
МЕДЖНУН)
РЕЗЮМЕ

Таким образом широкое использование символов в произведении Фузули «Лейли и Меджнун» увеличивает его значение как одно из жемчужен искусства. В поеме Меджнун привлекает внимание как человек идущий по истинной дороге. Мучения, которые он испытал на пути своей любви равны испытаниям пути истины. В произведении изображается визит Меджнуна Кебе. Один из образов, который поет с любовью изобразил в произведении- Лейли. Лейли- это женщина без прав. Безправие Лейли отображается в её разговоре со свечой и бабочкой Одним из важных черт произведения является качества богатого стиля. Это произведение высоко ценят и с большой любовью читают не только в Азербатджанской, но и в восточной литературе.

Rəyçi: dos. Naciyeva A.

İSGƏNDƏR ATİLLA

ADPU-nun dosenti,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Əməkdar müəllim

“BİLQAMIS” DASTANINDA VƏ XORXUT ATA HAQQINDA QAZAX ƏFSANƏLƏRİNDƏ ƏBƏDİ HƏYAT VƏ ÖLÜM MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: “*Bilqamis*” dastanı, *Uruk*, *Bilqamis*, *Enkidu*, qazax türkləri, *Xorxut Ata*, *əfsanə*, *əbədi həyat*, *ölüm*.

Ключевые слова: эпос “*Bilqamis*”, *Uruk*, *Bilqamis*, *Enkidu*, казахские мифы, *Xorxut Ata*, легенда, вечное жизни, смерть.

Key words: “*Bilqamis*” epik, *Uruk*, *Bilqamis*, *Enkidu*, kazakh turks, *Khorkhut Ata*, legendry, eternal life, death.

İbtidai insan dünyanın hansı yerində yaşamasından asılı olmayaraq, demək olar ki, eyni cür düşünür, dünyanı və kainatı eyni cür qavrayır və dərk edirdi. Buna görə də dünya xalqlarının mifoloji təfəkküründə, inam və etiqadlarında, həyat və ölüm haqqında təsəvvürlərində bir oxşarlıq mövcud olmuşdur. Bu, bəlkə də qədim insanın genezisi – eyni ata və anadan yaranması, sonralar artıb-çoxalması, müxtəlif etnos və xalqlara bölünməsi və dünyanın ayrı-ayrı yerlərinə yayılması, yayıldıqları yerlərdə özlərinə məxsus müstəqil mədəniyyət və folklor nümunələri yaratması ilə əlaqədar idi. Hər halda araşdırdığımız mövzu bizi belə bir fikrə gəlməyimizə əsas verir.

Qədim dünyanın insanlarını düşündürən mühüm məsələlərdən biri həyat və ölüm məsələsi idi. Ölüm məsələsi daha çox psixoloji amillərlə, xüsusilə qorxu ilə bağlı idi. Qədim insan ölmək istəmirdi, daha çox yaşamağa və ölməməyə çalışırdı. İbtidai insan başa düşmürdü ki, dünyada heç bir şey əbədi olmadığı kimi, əbədi həyat da yoxdur. Mifoloji təfəkkürün hakim olduğu bir zamanda və mühitdə yaşayan insan ölümə çarə axtarır, ölməmək haqqında düşünür, ümidini Tanrıya və tanrılara bağlayırdı. Bütün bunlar qədim insanların həyat və məişətində, folklor yaradıcılığında, dastan və eposlarında, o cümlədən “*Bilqamis*” dastanında, “*Kitabi-Dədəm Qorqud*” eposunda, *Xorxut Ata* ilə bağlı Orta Asiya, xüsusilə qazax türklərinin folklorunda öz ifadəsini tapmışdır.

Öncə *Bilqamis* obrazı haqqında. Əsl epos qəhrəmanı olan *Bilqamis* igidliyi ilə xalq arasında böyük şöhrət qazanır. *Bilqamis* adi qəhrəmanlardan deyil. O, dünyanı gəzib-dolaşan, dünyanı dərk edən müdrik bir insandır. Hər şeyi görür, hər sirri bilir, hətta dünya daşqınından xəbər verir. Dünyada başına gələnləri qayaya döyür. “*Uruk*” adında gözəl bir şəhər salır. Şəhər Eananın möhtəşəm qalasına çevrilir.

Bilqamis yarıinsan, yarıtanrıdır. Onun saldıdığı şəhər igidlər oylağıdır. Dastançı onu belə təqdim edir:

Uruk oğullarının kahini tək birdi o,
Əzəmətli, şöhrətli hər şeyə qadirdi o.

...Təbil səslənən kimi oyanır igidləri,
Sıçrayır yatağından Urukun ərənləri. [1, 9]

Göy Tanrısı Anu urukluları qoruyur, onlara diqqət və qayğı göstərir. Bundan məmnun qalan Uruk xalqı Bilqamısı yaradan Aruruya müraciət edir: “Sən elə bir igid yarat ki, o, Bilqamısa tay olsun. Onlar bir-biri ilə yarışsınlar. Uruk camaatı da onlara baxıb şad olsun.” Aruru camaatın səsinə eşidib, Enkidu adlı bir qəhrəman yaradır. Enkidu dünyaya meydan oxuyur. Bunu görən Ovçu ona cavab verəcək adam axtarır. Həmin adam Bilqamı olur. Vəhşi heyvanların döşündən süd əmmiş Enkidu Şamxat adlı bir qadınla Uruka gəlir. Onlar burada döyüşürlər. Döyüşdə Enkidu qalib gəlir. Bundan sonra dünyanın iki böyük qəhrəmanı dostlaşır. Onlar zalım Humbabani birlikdə öldürürlər. Bundan sonra Bilqamı şah olur. Mələk İştara onunla evlənməyi təklif edir. Lakin o, gözəyən qadın olduğundan təklifi rədd edilir. Anu – Göy Tanrısı uruklulardan intiqam almaq üçün göydən yerə bir Buğa endirir. İlahi Buğa Bilqamı və Enkidunu təhqir edir. Dostlar birləşib Buğanı öldürürlər. Buna görə Tanrılar onları cəzalandırmağı qərara alırlar. Enkidu öldürülür, bütün yer-göy ona yas tutur. Onun ölümündən daha çox dostu Bilqamı sarsılır və dastançı onun fikrini bu cür ifadə edir:

Bilqamı əziz dostu Enkidudan ötür
Acı-acı ağlayıb, gəzir çölü-düzəni:
“Mən də öləcəyəm bir gün Enkidu kimi?
Qorxu canımı alır, qüssə yeyir içimi.
...Üz tutub, ağız açıb Sinaya yalvarıram
Mən bütün Tanrılara duaçı minnətdaram.
Məni əvvəlki kimi qoruyun, hifz eləyin!” [1, 68]

Bilqamı ölümünün xofu və qorxusundan sanki od tutub yanır. Həmin gecə yuxuda şirləri görür. Qılnc, balta və nizə ilə onları öldürür. “Bədəni tanrıların canından yaradılmış” qəhrəman, zirvələri göyün dibinə çatan Maşu dağına gedir. Burada əqrəb adamlarla rastlaşır və ona deyir: “Mənim canıma ölüm qorxusu düşüb. Mən o dəhşətli ölümdən necə qaçım? Onun üzünü necə görməyim? İndi mən dədəm Utnapiştinin yanına gedirəm, ondan öyrənirəm ki, bu həyat, bu ölüm nədir?”

Əqrəb adam Utnapiştin yanına getməyin son dərəcə çətin olduğunu söyləsə də, Bilqamı fikrindən dönmür, yeraltı zülmət dünyaya doğru gedir. Mənzilləri bir-bir keçib (Azərbaycan nağıllarında qapıları) on ikinci mənzildə bir sehrli bağa düşür. Görür ki, burada əqiq bar verib. Ulu qəhrəman bu möcüzəyə mat qalır. Sidurinin yanına çatır. Siduri xanım soruşur: “Nə üçün yanağın batıb, başın sinənə enib, qəlbini qəmlər alıb, üzün niyə saralıb? Nə üçün içində sonsuz bir nisgil var?...” Bilqamı başına gələn əhvalatları ona danışır. Dostu, qardaşı, sirdaşı Enkidunun ölərkən altı gecə, yeddi gün göz yaşları tökdüyünü söyləyir və sual edir: “Mən əbədi həyat axtarıram. Ölümdən qorxuram. Mən əbədi həyat tapa bilərəmmi? Xanım, de, necə edim ki, o dəhşətli ölümün üzünü görməyim?”

Xanım Siduri onu başa salır ki, bütün kainatı gəzsən də, ölümə çarə tapa bilməzsən. Tanrılar insanları ölmək üçün xəlvə edib. Bu, onların əlindədir. Amma sən qəm eləmə, gəz, dolan, şənən, çal-çağır, de-gül, sevgilini əzizlə. Dünyanın gedişi, insanın həyatı, işi budur. Siduri ona həyatın mənası, mahiyyəti və fəlsəfəsini başa salır. Bilqamis Utnapişti ilə görüşmək istədiyini bildirir. O, dənizləri, çayları, gölləri keçib (nağıllardakı kimi) onunla görüşə tələsir. Qabağına nə keçirsə onu məhv edir, tilsimli ilanın başını əzir. Qayıq tapıb ölüm saçı dənizləri üzüb keçmək istərkən dənizçi Urşanabi ilə rastlaşır. Bilqamis başına gələnəri ona danışır. Ölümə qorxduğunu və əbədi həyat axtardığını deyir. Ondan Utnapiştinin yerini öyrənir. Onlar qayıqla yola düşürlər. Urşanabi yolda ona bərk-bərk tapşır ki, əcəl suyuna toxunmasın. Nəhayət, o, Utnapişti ilə görüşür. O, bu ağır səfərin səbəbini soruşur, Bilqamis deyir: “Mənə əbədi həyat qismət olacaqmı?” Utnapişti ona belə cavab verir: “Sənin bədənində həm tanrı, həm də insan canı var. Doğma ata və anan səni ölmək üçün dünyaya gətirib. Sənə həyat həddi qoyulub, insan gec-tez ölməlidir.”

Dastanın XI lövhəsi, demək olar ki, bütövlükdə dünya daşqınına həsr olunmuşdur. Utnapişti bu barədə geniş söhbət açır, Bilqamisa tanrıların sirri haqqında danışır. Dastançı belə yazır:

Utnapişti adam idi.

İndən belə tanrılara tay olacaq!

O əbədi sağ qalacaq.

Ulu-ulu çaylar üstə yurd salacaq! [1, 93]

Bilqamısı zülmət yuxu basır. Utnapişti (bəzən dastanda Untapişti gedib) arvadına tapşır: “Bilqamis yatacaqdır, neçə gün yatsa, hər gün onun yanına çörək bişir qoy.” O, belə də edir. Bilqamis 6 gün yuxudan oyanmır, amma 7-ci günü çörəyin ətri onu oyadır. Oyandıqdan sonra hara baxır ölüm görür. Utnapiştidən kömək istəyir. Onun tapşırığı ilə Urşanabi Bilqamısın cırıq-cındır paltarlarını dəyişir, yaxşıca yuyundurur, başına çalma qoyur, əyninə ibadət paltarı geyindirir. Onlar yenidən qayığa minirlər. Utnapişti ona dəniz çiçəyinin sirrini açır: “Bu çiçək dənizin dibində bitir. Özü də göyəm tək bitib boy atır. Qızılgül tək tikanlıdır. Əgər dənizin dibinə gedib çıxarsan, o gül sənə qismət olsa, sən gəncliyinə qayıdacaqsan, çünki o gül gənclik gülüdür.”

Bilqamis bu sözü eşidən kimi ayağına daş bağlayıb, dəryanın dibinə cumur. Sehrli çiçəyi əldə etdikdən sonra suyun üzünə çıxır. Sonsuz həyata sahib olduğuna sevinir. Urşanabiyə deyir: “Mən bu gülü öz xalqıma aparacağam, camaata verəcəyəm. Görsəm qocalar bu gülü yeyib cavanlaşırlar, mən də yeyib cavanlaşacağam.” Onlar Uruka üz tuturlar. 30 mənzil qət edib, təmiz bir dəryaça kənarında düşərgə salırlar. Qəhrəmanın könlünə sərini su düşür. O, suya baş vurur, bu zaman İlan yuvasından çıxır, onun çiçəyini oğurlayır. İlan çiçəyi yeyən kimi cavanlaşır və yuvasına qayıdır. Sudan başını çıxaran Bilqamis bunu görüb bərk sarsılır. Gözlərindən qanlı yaş töküb ağlayır. Dastançı bu haqda belə yazır:

Yaman sarsıldı Bilqamis,
oturub qan ağlayırdı.

Onun yanaqları ilə sellər kimi yaş axırdı. [1, 97-98]

O, qəhrəman Urşanabi ilə gəlib Uruka çatır. Urşanabiyə deyir: “Uruk qalasının divarı üstünə qalx. Bax gör bünövrə necədir? Divarları bişmiş kərpicdən hörülüb. Qalanın himnini yeddi müdrik qoyub.” Dastan bu sonluqla bitir.

İndi baxaq görək bəzi Orta Asiya xalqları Korkut Ata, onun həyat və ölümü haqqında nə uydurmuş, nə söyləmişlər? Bəri başdan deyim ki, bir sıra oxşar cəhətlərinə, tipoloji xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, qazax, (qırğız) türkmən Xorxutu/Korkutu “Kitabi-Dədəm Qorqud”dakı Azərbaycan Qorqudunun eyni deyildir. Qədimlərdə Orta Asiyada, Qafqazda və kiçik Asiyada “Korkut” adında tarixi şəxsiyyətlər yaşamışlar. Onlar öz yaradıcılıq və fəaliyyətləri ilə xalq arasında geniş şöhrət qazanmış, müdrik bir şəxs kimi ideallaşdırılmışlar. Orta Asiya türkləri Qorqud (Korkud) Ataya həm də Xorxut Ata deyirlər. Qazax versiyasına görə, o, IX-X əsrlərdə oğuzların məskunlaşdıqları Sırdərya ətrafında yaşamışdır. Belə bir adamın Sibirin cənubunda yaşadığı da məlumdur. Bu barədə türkoloq V.Radlovun maraqlı məlumatları vardır.

Mənbələrə görə, qazax türkləri arasında belə bir adamın yaşaması haqqında əfsanə və rəvayətlər oğuzların XI əsrdə Sırdərya ətrafında qırpaqlar tərəfindən sıxışdırılması zəminində yaranmışdır. Oğuzların bir hissəsi oranı tərk etmiş, qalanı qazax türkləri ilə qaynayıb-qarışmışlar. Görkəmli şərqşünas V.Bartold bu haqda yazır: “Уже в XI в. в мусульманской географии для киргизских [т.е.казахских] степей вместе прежнего названия “степь огузов” появляется новое – “степь кыпчаков”; хотя остатки туркмен или огузов еще застали на Сырдарье в XIII в. монголы.”

V.Bartoldun təsdiqinə görə, qazax türkləri Qorqud kultunu oğuzlardan mənimsəmişlər. Həmin kultun mərkəzi qədim zamanlarda oğuzların ətrafında məskunlaşdıqları Sırdəryanın sahillərindəki Xorxut Ataya məxsus qəbir səbəb olmuşdur. Həmin qəbir Xorxut Ata kəndinin yaxınlığında olmuşdur. Yerli qazax xalqı bu günlərdə Xorxut Atanı müqəddəs müsəlman “Aul Xorxutu” hesab etmişlər.

Xorxut Atanın qəbrinin olduğu yer haqqında rus alimlərindən V.Velyaminov – Zernov, L.Meyer, P.Lerx, A.Divayev, İ.Aniçkov və b. xəbər vermişlər. A.Divayev həmin qəbirin fotosunu öz kitabında çap etdirmiş və yazmışdır: “Она глинобитная с шестью-восемью углами, оканчивающимся остроконечными фигурками, с неизбежным куплом наверху. Тут же водружен длинный шест с черным пучком конских волос и с флагом из разноцветной материи (согласно казахскому обычаю).” [2, 545] Onların verdiyi məlumata görə, qədim qəbir sonralar dağılmışdı. Onun dağılmasına səbəb Sırdərya sularının onu yuyub aparması olmuşdur. A.Divayev 1898-ci ildə, İ.Kastanye 1906-cı ilin yayında oradan keçərkən qəbirin yerini tapa bilməmişlər. X.Zərifovun dediyinə görə, qəbir 1927-ci ilədək mövcud olmuşdur.

Bütün səyahətçilər Dədə Qorquda aid edilən qədim qəbirin qeyri-adi ölçüdə olduğunu, başqa qəbirlərdən seçildiyini, “oğuz əsri” ilə əlaqədar

olduğunu qeyd edirlər. A.Divayevin yazdığına görə, qəbir o qədər böyük idi ki, onun üzərində tikilən türbədən kənara çıxırdı. Türbənin günbəzi uçub dağılmışdı. O, xalq əfsanəsinə istinad edərək yazırdı ki, müqəddəs insanın ayaqları həmişə qəbirdən kənara çıxmalıdır. Nə üçün səbəbi bu idi? Bir gün Xorxut Ata Tanrı qarşısında təsadüfən günah işlədir. O, yuxuda olarkən təsadüfən qıçı bacısına dəyir. Buna görə də Tanrı onu cəzalandırır, ayaqlarını həmişəlik çılpaq qoyur.

Qazax türklərinə məxsus başqa bir əfsanədə deyilir ki, Xorxut ölümünü hiss etdikdə ağ rəngdən olan daşları gətirmək üçün guya Məhəmməd peyğəmbərin yaşadığı yerə gedir. Oradan daşları bir gecədə gətirir. Öldükdən sonra həmin daşlardan onun qəbrinin tikilməsində istifadə olunur. Görünür, bütün bunlar onun möcüzəli adam və ölümü ilə əlaqədar olmuşdur. O, öldükdən sonra qəbri müqəddəs yerə və ziyarətgaha çevrilir. İnsanlar axın-axın bura gəlir, gecələrini burada ona dua oxuyub, göz yaşları tökürlər. Düşünülür ki, bu, onların qəm-kədərini azaldacaq, onlar müəyyən xəstəliklərdən qurtulacaq, şər qüvvələrdən uzaq olacaq. A.Divayev yazır ki, mən orada olarkən bir qazaxla görüşdüm. O, mənə dedi: “Mən uşaq olarkən valideynlərim mənə Xorxutun qəbri yanına aparırdılar ki, ayağımdakı revmatizm sağalsın.”

Qazax türkləri arasında ən geniş yayılmış əfsanələrdən biri Xorxutun ölümü ilə bağlıdır. Bu barədə bir neçə variantda əfsanə vardır. Onlardan biri budur. Bir zamanlar Xorxut dünyanın bir başında yaşayırmış. Gecə o yuxuda görür ki, bir neçə adam qəbir qazır. O soruşur: “Qəbri kimin üçün qazırırsınız?” Cavab verirlər: “Müqəddəs Xorxut Ata üçün.” Xorxut bu sözdən həyəcanlanır, ölümdən qaçmaq qərarına gəlir. Həmin günün səhəri o, dünyanın başqa bir qurtaracağına gəlir. Burada da həmin yuxunu görür. Səhər tezdən yola düşür və beləliklə, dünyanın dörd bir qütübünü gəzir. Öləcəyinə çox kədərlənir, onu qəm-qüssə basır. Hara gedəcəyini bilmir. Nəhayət, dünyanın mərkəzində məskən salmağı qərara alır. Həmin mərkəz Sır çayının sahili olur. O, burada da həmin yuxunu görür. Bunu görən Xorxut taleyinə kələk gəlmək istəyir. Əcəlin əlindən qaçmağın mümkün olmadığını görən Xorxut suyun üzərində yaşamağı qərara alır. O, yorğanını Sırın üzərinə sərir və üzərində uzanır. Burada o, nə az-nə çox 100 il yaşayır. Həmin müddətdə qopuzda çalib-oxuyur, nəhayət, ölür. Müsəlmanlar onu aparıb dəfn edirlər.

İ.Aniçkovun qələmə aldığı başqa bir variantda deyilir: “Коркут сел на “джилмая”, легкую верблюдцу сказочная верблюдца, быстрая как ветер и 100 (40) лет бегал от бога, боясь смерти, пока прибыл к тому месту, где его постигла смерть. Бог сделал его святым.” [2, 547]

Başqa bir Qazax rəvayətində deyilir ki, Xorxut təbib olmuşdur. O, Sırdərya yaxınlığında bir aulda yaşamış. Evində çox az olar, həmişə gəzər, xəstələrə kömək edərmiş. Köməyə görə pul almazdı. Amma adamlar ona ürəyindən keçəni verərdilər, o da bundan zövq alardı. Xorxutun çöl adamlarına belə qayğı göstərməsi Allahın xoşuna gələrdi. Bir dəfə o yatarkən, Allah ona yuxuda deyir: “Özün ölümü istəməsən, sən heç bir zaman ölməyəcəksən.” Bundan sonra ölüm onun yadından çıxır. Bir gün o, çölə qaçan buzovu tutmaq

istərkən yorulur və oturub dincəlir. Öz-özünə düşünür: “Əgər mən ölməsəm buzovu tutacağam.” Bundan sonra o, buzovu tutur və necə bir səhv etdiyinə peşman olur. Öz-özünə deyir: “Mən oturub dincələrkən ölümü xatırladım. Yuxu gördükdən sonra heç zaman belə etməmişdim.” Bu zaman qorxu, ölümün zəhmi onun qəlbini bürüyür. Düşünür: Səhvimi necə düzəldim? Özümü ölümdən necə qoruyum? Hara gedim?..” Ölümdən qurtulmaq üçün yaşayış yerini dəyişməyi qərara alır. Bu məqsədlə bir dəvəyə minir. Əfsanəvi qanadlı dəvə onu dünyanın o başına aparır. Xorxut yenə fikirləşir: “Bura çox uzaqdır, ölüm məni tapa bilməz.” O, buradan bir ölkəyə gedir. Yolda görür ki, adamlar çala qazırlar. Soruşur: “Bu çalanı kimin üçün qazırırsınız?” Deyirlər: “Xorxut üçün.” O qorxur, yer qazanlarla vidalaşır dəvəsinə minir və dünyanın başqa bir bucağına gedir. Yenə dünyanın dörd bir tərəfini gəzir. Ölümdən yaxa qurtarmaq ümidini itirən Xorxut yenə öz yurduna qayıdır. Burada Allahın hökmünü gözləməyə başlayır. Bütün dünyanı gəzdirdi dəvəni kəsir. Dərisindən kisə düzəldir və qopuzunu onun yanına qoyur. Sonra xalçanı çayın ortasında suyun üzərinə sərir. Sehrli xalça suda nə batır, nə də onu su aparır. Xorxut öz-özünə düşünür ki, ölüm onu quruda axtaracaq, gözəl adasına gəlməyəcək, suyun sehri onu qoruyacaqdır. Öz-özünə deyir: “Ölüm haradan gəlsə, məni harada axtarsa, mən onu görəcəyəm.” Bu zaman Allah təbib Xorxuta mərhəmət göstərir. Ona icazə verir ki, yurdunu da, arvadını da yurd saldıqı yerə gətirsin. Xalçanın üzərində yurd salır. Xorxut gecə-gündüz yatmır, dua oxuyur, ölümünün qarovulunu çəkir. Qopuz çalaraq, Qurandan ayələri avazla oxuyur. Həftələr keçir, o, yatmır, dualar oxumaqda davam edir. Nəhayət, tamamilə haldan düşür, dərin yuxuya gedir. Bu zaman ilan ölüm şəklində girərək, onun yanına gəlir. O, yuxudan ayılır, bərk qorxur, xəstələnib ölür. Onu Sırdəryanın sahillərində, dağın döşündə dəfn edirlər. Allaha xoş gəlsin deyər qəbrinin üzərinə qopuz qoyurlar. Çünki o qopuz çalarkən ondan sehrli səslər çıxardı, Xorxut Allaha yas tutub ağlayardı.

Göründüyü kimi, Xorxuta aid əfsanələr müsəlmanlaşdırılmış formadadır. Qazax variantında şamanizm motivləri də aydınca duyulur. Bu da həmin arealda şamanizm dini ənənələrinin geniş yayılması ilə bağlı olmuşdur. Allahın elçisi Əzrail gəlir, onun canını alır. Qazax türkləri ona “Aul Xorxutu”, yəni “müqəddəs adam” adı vermişlər. Onların müləhizələrinə görə, Xorxut bu torpaqda çox yaşamış və qazaxlar arasında böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuşdur. Ona hər yerdə müqəddəs bir adam, ata kimi baxmışlar. Kim onunla rastlaşırdı qabağında diz çökərək, salamlırdı. Bu, olduqca müqəddəs adama böyük hörmət əlaməti idi.

Başqa bir rəvayətə görə, bir gün gecə ölüm mələyi Allahın tapşırığı ilə Xorxutun yanına gəlir və ona ölüm xəbərini çatdırır. Əzrail ona deyir: “Allah istəmir ki, sən bu lənətlənmiş dünyada boş yerə əzab çəkəsən. Çünki yerdə o qədər rəzalətlər baş verir ki, o, insanın təmiz və müqəddəs qəlbini ləkələyir.” O, Əzrailə bir söz demir, Əzrail gedir. Ancaq Xorxut öz xalqından əbədi olaraq ayrılmaq istəmir. Üç gün fikirləşdikdən sonra ölümdən qaçıb gizlənməyi qərara alır. Bu məqsədlə o, öz dəvəsinə minir, dünyanın axırına gedib çıxır. Dünyanın dörd bir yerində olur. Lakin gəzib-dolaşdıqca əvvəlki yerinə gəlib çıxır. Burada

bir nəfər yerqazan görür, ondan soruşur: “Bu qəbri kimin üçün qazırsan?” O cavab verir: “Qüdrətli Allahın tapşırığı ilə Xorxut üçün.” Sonradan məlum olur ki, həmin adam elə Əzrailin özü imiş. Allah onu insan surətində göndərmiş imiş ki, Xonxuta qəbir hazırlasın. Müqəddəs Xorxut bundan çox kədərlənir və qışqırır: “Hər yerdə görünən Allah, nəhayət, mən ölümdən harada xilas ola bilərəm?!” Göydən səs gəlir: “Ağılsız, əvvəlki yerinə qayıt. Əvvəllər harada yaşayıb, oradan qaçmısan, ora dön. Sən yalnız o zaman məndən xilas ola bilərsən. Yerin mərkəzinə qayıt, ora yad məmləkətdən sənə daha yaxşı olar.” Bunu eşidən Xorxut Sırdəryanın sahilinə qayıtdı. O yerə ki, o, buradan qaçağan düşmüşdü. Burada o könüllü olaraq ürəyini Əzrailə təslim edir.

Xorxutun neçə yaşında ölməsi qazax türkləri arasında böyük mübahisələrə səbəb olmuşdur. Kimi onun 400 il, kimi 40 il yaşadığını söyləmişdir.

Qorqut Ata haqqında bu cür rəvayət və əfsanələr türkmən xalqı arasında da olmuş və XXI əsrə qədər gəlib çıxmışdır. Türkmənlərdə belə bir məsəl var: “Korkuta qəbir qazma.” Türkmən xalq əfsanəsinə görə, Korkut bahadur olmuşdur. (Bu fikir qazaxlarda da var.) O, uzun zaman özünə qəbir tapa bilməmişdi. Buna görə də ona qəbir qazmaq faydasızdır.

Yuxarıda gördük ki, Orta Asiya, xüsusilə qazax və türkmən Xorxut/Korkutları islamlaşdırılmışdır. Ölümdən qorxmaq və ölümdən qaçmaq şamanizm üçün nə qədər səciyyəvidirsə, islam dünyagörüşü üçün bir o qədər yaddır. İslam ölümü təbii qəbul edir, ona həyatın sonu kimi baxır. Qurani-Kərimin bir neçə ayəsində Allah Məhəmməd peyğəmbər eşitdirir: “Ya Məhəmməd, sən də öləcəksən.” Quran insanı xəbərdar edir ki, onu Allah yaratmışdır və vaxtı gələndə o, öləcəkdir; əbədi heç bir şey yoxdur, hər şeyin əvvəli və sonu var.

“Bilqamis” dastanında və Xorxut/Korkutla bağlı qazax və türkmən xalq əfsanələri və rəvayətlərində Bilqamis və Xorxutun həyat və ölüm haqqında təsəvvür və dünyagörüşü daha qədim zamanlara gedib çıxır, insanın ibtidai yaşayış tərzini və dünyagörüşü ilə bağlıdır. Yalnız ibtidai insanlar Bilqamislər kimi düşünə bilərdilər, xalq Xorxut kimi bahadırı və müdriki ideallaşıdır və müqəddəsləşdirə bilərdi.

Xorxutun/Korkutun həyat və ölüm haqqında düşüncə və təsəvvürünə gəlincə, deməli ki, bu, keçmişdə Orta Asiya türkləri arasında geniş yayılmış şamanizm dünyagörüşü ilə bağlıdır. Xorxutla bağlı hadisələrin kökündə şamanizm dayanır, həmin düşüncə tərzini şamanizm üçün daha səciyyəvidir. Bunu hiss edən V.Bartold demişdir: “В легенде о Коркуте как о мусульманском, сохранились следы до мусульманских верований.” [2, 551]

Yeri düşmüşkən bir neçə söz Xorxut/Korkut sözünün etimologiyası barəsində. Qorqudşinaslar bu sözü daha çox “qorxut” sözü ilə bağlayırlar. Qazax xalq etimologiyasına görə, “Korkut” sözü qazax türk dilindəki “kork” sözündən yaranmışdır. Mənası qorxmaq, çəkinmək, qorxuya düşmək və s. (rusca: “боятся”, “испугаться”) deməkdir. Məntiqi baxımdan, bu, “xorxut”,

“korkut” sözlərinə uyğundur. Guya “xorxut” təmiz qazax sözüdür, “qorxud” (rusca: “испугай”, “испуг”) deməkdir.

Azərbaycan türkcəsindəki “Qorqud” sözünün etimologiyasını görkəmli alim Mirəli Seyidov izah etmişdir. Onun fikrincə, “Qorqud” iki tərkib hissədən ibarətdir: “qor” və “qut”. Qədim və müasir türk dillərində müxtəlif mənalarda işlənir. Məsələn, “xoşbəxtlik”, “bəxt”, “tale”, “ruh”, “həyat qüvvəsi” və s. Qırğız dilində “qut” “bəxt”, “xoşbəxtlik” deməkdir. Müasir Azərbaycan türkləri arasında “matım-qutum qurudu” ifadəsi geniş işlənir. Yəni təmiz ruhum, pak ruhum qurudu. Tuvin və tatarlarda “kut” “ruh”, “can” deməkdir. “Qut” geniş mənada işlənir. O, nəinki kainatdakı cisimlərin ibtidaisi, kökü, əsasıdır, həm də canlı insanların mayası, candır, həyat qüvvəsidir. [3, 183] Mənim araşdırmama görə, Füzuli rayonunda “Qorqan” (Korkqan) adlı kənd var. Yeri düşmüşkən deyim ki, Orta Asiya türkləri (türkmən və qazaxlar) “korkqan” sözünü “qorxan”, “qorxaq” sözləri ilə əlaqələndirirlər.

“Qorqud” sözü mifoloji təfəkkürlə bağlıdır. “Qor” sözü əski müasir türk dillərində işlənmiş və işlənir. Türkmən dilində qızarmış kömürə “qor” deyirlər. Biz nazik kül qatı ilə örtülmüş oda “qor” deyirik. “Qorqud” çoxmənalı sözdür, “xoşbəxtlik mayası”, “bəxt mayası”, “xeyirxah ruh mayası”, “xoşbəxt od”, “xoşbəxtlik odu”, “bəxt odu” və s. deməkdir. “Bu, mifoloji aləm, mifoloji baxışla bağlıdır. Burada qədim türkdilli insan odun şərdən, bələdan, qoruyan, təmizləyə mifoloji səciyyəsinə nəzərə almışdır.” [3,185]

Bizim fikrimizcə, “od” məsələsi həm də zərdüştliklə bağlı məsələdir. Zərdüşt dini nə qədər qədimdirsə, Qorqud obrazı da bir o qədər qədimdir. Od – Günəş yalnız işıq saçmır, o, insanlara, təbiətə, bütün dünyaya həyat və xoşbəxtlik bəxş edir. Odda son dərəcə böyük həyatverici qüvvə vardır. Od həm də müqəddəsdir, Qorqud/Korkut/Xorxut da müqəddəsdir. Od həm də ruhla bağlıdır. XX əsrin böyük şairi Hüseyn Cavid bir əsərində yazmırmı?

Atəşsiz, inan, nur olamaz sabitü qaim,
Atəş, günəş atəş, bəşəriyyət bütün atəş.
Zərdüştü düşün, fəlsəfəsi, fikri, dəhası
Həp atəşə tapdırmaq idi zümreyi-nası...

“Bilqamıs” dastanındakı Bilqamıs obrazı ilə qazax xalq əfsanələrindəki Xorxut obrazı arasında tipoloji oxşarlıqlar vardır. Bilqamıs da, Xorxut da ölümdən qorxur, ölümdən qaçır, əbədi yaşamaq istəyirlər. Bilqamıs yarım-insan, yarımtandır, o, tanrılarla görüşüb söhbət edir. Qazax Xorxutu Allahla yox, Əzrailə görüşür, ancaq Allahın ona dediyi sözləri eşidir. Bilqamısın çiçəyini ilan oğurlayır, Xorxut ilanı görüb qorxur və ölür. Hər iki əfsanədə yuxu məsələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Motivlər tipoloji baxımdan oxşardır. Hadisələrin cərəyan etdiyi zaman da, mənəcə, çox qədim zamanlara gedib çıxır, amma məkan baxımından fərqlənir. Bu da belə deməyə əsas verir ki, qədim insanın, qədim bahadırın, qədim müdrik şəxsin dünyagörüşü mifoloji təfəkkürlə bağlı olmuşdur. Ona görə də müxtəlif məkanlarda yaşayan, bir-birindən uzaq olan, bir-birini tanımayan qəhrəmanlar, demək olar ki, eyni cür düşünür, həyat və ölüm haqqında oxşar mülahizələr söyləyirdilər. Lakin bu o demək deyildir ki,

biz onları eyniləşdiririk. Hesab edirik ki, haqqında uydurulmuş əfsanə və rəvayətlər onların bilavasitə mənsub olduqları xalqın mifoloji təfəkkürünün məhsuludur.

ƏDƏBİYYAT

1. "Bilqamis" dastanı. Bakı, 1985.
2. Жирмунский В.М. Избранные труды. Ленинград, 1974.
3. Seyidov M. Dədə Qorqud boylarının mənşəyinə dair. "Azərbaycan" jurnalı, 1979, № 7.
4. Аничков И.В. О некоторых местностях Казачинского уезда, интересных в археологическом отношении. ПТКЛА, Ташкент, 1897-1898.
5. Ауэзов М. и Собелев Л. Эпос и фольклор казахского народа. Литературный критик 1939, № 10-11, 1940 № 1-2.
6. Вартольд В.В. Коркуд. Соч. т. V. Москва, 1968.
7. Даваев А.А. Несколько слов о могиле святого Хорхут-ата. ЗВОРАО т. X. СПб. 1896.
8. Древние авторы о Средней Азии. Ташкент, 1940.
9. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази хана хивинского. Москва-Ленинград, 1958.
10. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. Ч. I-X. СПб., 1866-1907.
11. Спридонов П.С. Один из вариантов легенды о Хар-Хуте. ПТКЛА. Ташкент, 1909.

ИСКЕНДЕР АТИЛЛА

МОТИВЫ ВЕЧНОЙ ЖИЗНИ И СМЕРТИ В КАЗАХСКИХ ЛЕГЕНДАХ О ХОРХУТ АТЕ И В ЭПОСЕ «БИЛГАМЫС»

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена литературные взгляды Гусейна Джавида. Его интерес к произведениям Европейских и Русских классиков, чтения, мысли и мнения об различных классиков. Больше внимания Джавид уделяет на Жан Жака Руссо, Герберт Спенсер, Ницше, Тольстой, Достоевски, Ипполит Тен и его теорию «Искусства для искусства». Знание Джавида о произведениях Европейских и Русских классиков, литературно-философские взгляды показаны на различных конкретных произведениях. Несмотря на целый ряд схожих особенностей в эпосах казахских и туркменских Хорхутов, они не являются азербайджанским Горгутом. Такой человек жил в IX – X веках в окрестностях Сырдарьи. В легендах, связанных с Билгамысом и Хорхутом, особое место занимают мифологические мотивы.

**ETERNAL LIFE AND DEATH MOTIVES OF THE KAZAKH
LEGENDS ABOUT "BILGAMUS" AND KHORKHUT ATA
EPOSES**

SUMMARY

The article is dedicated to the literary-theoretical view points of Hussein Javid. Here his interests in Western Europe and Russian classics works, his reading, opinions and considerations about various classics have been looked.

In article is payed attention to H. Javid's, Jean Jack Rousso's, Herbert Spencers, Nitché's, Tolstoy's, Dostoyevski's, Hyppolyte Tene's and his "Profession is for profession" theory. It is elucidated over the concret works that how deeply is H. Javid's information about European and Russian classics works, literary- theoretical view points. In spite of some alike features, Kazakh and Turkmen khorkhut is not Azerbaijani Gorgud character in epos. Such person lived around Sirdarya in IX-X centuries. Miphological motives played an important role in myths regarding Bilgamis and Khorkhut.

Rəyçi: prof Himalay Qasimov

SAHİLƏ SADIQOVA
ADU

MİR CƏLAL YARADICILIĞINDA HEKAYƏ

Açar sözlər:hekayə, janr, satirik, mənəvi-əxlaqi amillər, tərbiyə

Keywords: story, genre, satirical, moral factors, nurture

Ключевые слова: повесть, жанр, сатирический, моральные факторы, взрастить

Mir Cəlal Əli oğlu Paşayev 1908-ci il aprel ayının 26-da Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil vilayətində anadan olmuşdur. O, 1918-1919-cu illərdə xeyriyyə cəmiyyətinin köməyi ilə ibtidai təhsil almış və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gəncə darülmüəlliminə daxil olmuşdur.

XX əsrin 20-30-cu illərində ədəbi aləmdə əvvəlcə şeir, sonra isə oçerk və hekayələr ilə görünən Mir Cəlal, az sonra istedadlı və orijinal yaradıcılıq üslubu olan yazıçı kimi tanınıb. Səməd Vurğun, Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm, Mehdi Hüseyn kimi tanınmış söz ustaları ilə bir dövrdə yaşayan Mir Cəlal öz yazı üslubu ilə həmkarlarından fərqlənərək Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirib. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra nailiyyətləri bilavasitə Mir Cəlal Paşayevin adı ilə bağlıdır. O, ədəbi-bədii, ictimai-fəlsəfi yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızda əsaslı dönüş yaradan mütəfəkkir yazıçılardan biri olmuşdur. Əlli illik yaradıcılıq fəaliyyəti dövründə o, görkəmli nasir kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz layiqli və şərəfli yerini tutub. 1928-ci ildə mətbuatda ilk şeirləri (“Dənizin cinayəti”, “Ananın vəsiyyəti”, “Müxbir”) çap olunub. Lakin o, bundan sonra, daha doğrusu, 1930-cu ildən etibarən hekayələr yazıb. O dövrün “Şərq qadını”, “Gənc işçi”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Ədəbiyyat qəzeti” kimi nüfuzlu nəşrlərində “Həkim Cinayətov”, “İfşa”, “Mərkəz adamı”, “Naxələf”, “Bostan oğrusu”, “Qüdrət nümayişi”, “İstifadə”, “Dəzgah qızı”, “Heyrət” və digər hekayələrini çap etdirib. 1932-ci ildə “Sağlam yollarda”, 1935-ci ildə “Boy” adlı ilk oçerklər və novellalar kitabları işıq üzünə görüb.

Mir Cəlal yaradıcılığının mövzu rəngarəngliyi, üslub xüsusiyyətləri, bütünlükdə orijinallığı ilə Azərbaycan yazıçıları içərisində özünəməxsus yer tutur. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində gözəl hekayələr ustası, rəngarəng mövzulara həsr olunmuş romanlar yaradıcısı, ədəbiyyatımızın klassik və müasir dövrünü, müxtəlif problemlərini işıqlandıran onlarla dəyərli tədqiqat əsərinin müəllifi kimi tanınmışdır.(2,6)

Azərbaycanda hekayə janrının inkişafında ədibin mühüm rolu tədqiqatçılar tərəfindən dəfələrlə qeyd olunub. Mir Cəlal görkəmli hekayəçidir, ədəbiyyatımızda bu janrın ən istedadlı nümayəndələrindəndir. Mir Cəlalin hekayələrinin mövzusu rəngarəng, əhatə dairəsi genişdir. Yazıçı kiçik hekayəni

öz yaradıcılığında ancaq müəyyən zamanla bağlı, təsadüfi bir janr hesab etməmiş, bəlkə onunla uzun zaman, müntəzəm şəkildə məşğul olmuşdur. Bu cəhətdən o, özünün müasiri olan hekayəçilərdən seçilmişdir. Görkəmli yazar klassik Azərbaycan nəsrinin ən gözəl əənənələrini davam etdirmiş, onun inkişafına və yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə çalışmış, ədəbi-tənqidi məqalələrində bu əənənələri təbliğ etmişdir. O, milli şifahi ədəbiyyatın, klassik və müasir bədii nəsrin ən yaxşı əənənələri əsasında yetişib, mahir hekayə ustası kimi yüksəlmişdir. (5,4)

Hekayə vasitəsi ilə yazıçı həyatın əhəmiyyətli, müəyyən hadisə və məsələsini qələmə alır, tipik lövhə, surət və ya xarakter yaradır, cəmiyyətin əxlaqi və etik problemlərinə toxunur və onlara öz münasibətini bildirir. Həyata, zəhmətə, fəaliyyətə çağırış, geriliyə və çətinliyə qarşı mübarizə, yeniliyin, gözəlliyin təsdiq və tərənnümü bu ədəbi janrın məqsəd və vəzifələrini formalaşdıran əsas amillərdəndir. "Hekayədə diqqət əsas mətləbə cəlb olunur. Birinci şərt oxucunu maraqlandırmaq, cəlb etmək, onda müəllifi dinləmə həvəsi oyatmaqdır. Belə bir həvəs oyanandan sonar oxucuya ən mühüm mətləbləri, fikir və məqsədləri söyləmək, tendensiya əsləmək mümkündür" (4,166) Göründüyü kimi, kiçik bədii formada böyük müvəffəqiyyət qazanmaq, yığcam sujet çərçivəsində dərin ümumiləşdirici fikir ifadə etmək heç də asan məsələ deyil.

Mir Cəlal hekayələrinin janr xüsusiyyətləri, mövzu-surətlər aləmi əlvanlıdır. Burada həyatın müxtəlif sahələrindən götürülmüş maraqlı mövzular, adi görünən əhvalatlar, dərin mənaya malik əhvalatlar, əxlaqi-tərbiyəvi məsələlər, ailə-məişət mövzuları, yumoristik və satirik məzmunlu hadisələr öz əksini tapmışdır. İnsan, onun fəaliyyəti, məqsədləri, arzu-əməlləri konkret vəziyyət və şərait daxilində hekayələrdə müvəffəqiyyətlə canlandırılan əsas obyektir.

Yumoristik-satirik əsərlərində köhnə adətləri, laqeydlik və tənbelliyi, bürokratiyə amansız tənqid atəsinə tutan yazıçı ilk hekayəsi "Həkim Cinayətov"dan başlayaraq, əsərlərinin mərkəzinə ciddi əhəmiyyətə malik ictimai problem qoymuş, nöqsan və kəsirləri kəskin tənqid atəsinə tutmuşdur.

Ədib təsvir etdiyi həyatın müxtəlif sahələrini müşahidə etməyi, aşkara çıxarmağı, eyni bir mövzuya yenidən, həm də yeni bir münasibətlə dönə-dönə qayıtmağı, onun "açılmamış sirlərini" kəşf etməyi sevən, başqa sözlə, leytmotivləri öz yaradıcılığında bir əənənə şəklinə salmağa çalışan yazıçılardan idi. Bu xüsusiyyət təkcə hekayələrin mövzularında deyil, həmçinin dil, üslub, yazı manerasında da ardıcıl surətdə davam etdirmişdi.

Həyat həqiqətinə sadıqlıq ədibin həqiqi vətəndaşlıq əmalına çevrilmişdi. Tənqidçilər yazıçının yaradıcılıq keyfiyyətlərini hansı istiqamətdən təhlilə çəkmələrindən asılı olmayaraq həmişə bir fikirdə köklənirdilər: Mir Cəlal gözəl hekayələr ustası idi. Onun hekayələrində həyatın hər iki qütbü həmişə özünü göstərirdi. Müəllifin "Ərik ağacı", "Şapalaq", "Xarici naxoşluq", "Plovdan sonra", "İclas qurusu", "Əmzik", "Yamanlığa yaxşılıq", "Ad günü", "Dərsini yaz", "Təzə toyun nəzakət qaydaları" adlı hekayələrində toxunulan məsələlər bu gün üçün də aktualdır. Yarım əsr bundan əvvəl yazılmış "Anket Anketov" adlı

hekayəsində müəllifin incə bir üsulla, yumorla, lakin kəskinliklə ifşaya çəkdiyi bir məsələ bu günün oxucusu üçün də maraqlıdır. Hamamlar trestinə rəis təyin olunan Anketov işə götürdüyü adamlardan min cür "spravka"lar tələb edir. Az qala qəbir evində də yoxlama aparmaq istəyir ki, görsün işçinin babası pinəçi olub, yoxsa varlı-karlı?! Mir Cəlalın hekayələrində avamlıq, cahillik, nadanlıq, yaramazlıq müntəzəm tənqid edilib.

Mir Cəlal qəhrəmanlarını cinsinə görə ayırmırdı. Əgər davranış normalarında qüsuru varsa, nəzakət qaydalarına riayət etmirsə, həyata baxışlarda səhvlərə yol verirsə, həmin qadın mütləq Mir Cəlalın tənqid hədəfinə tuş gəlirdi. "Səyyah xanım" adlı xatirə hekayəsində məhz Səyyah xanım kimi. Səyahət zamanı Səyyah xanım hamının işinə qarışır, özünü hər işin ustası, hər yerin bələdçisi kimi aparır. Vətəndaşlara iddialı, hökmlü münasibət bəsləyib yersiz göstərişlər verir. İnsanların heysiyyətinə toxunmaqdan ehtiyat eləmir. Yazıçı, Əjdər adlı mühəndisin qəzəbinə tuş gəlib, müzakirəsi həmkarlar İttifaqı səviyyəsinə qaldırılan Səyyah xanımın düşdüyü vəziyyəti çoxlarına ibrət götürüləsi bir nümunə kimi təqdim edir. Müəllif İttifaq katibinin dili ilə bu cür adamlara əslində öz nəsihətlərini verir: "...Rəftarda, danışıda, gəzməkdə, oturub-durmaqda, hər addımda nəcabət, həssaslıq! Hər yerdə nəzakət, mərifət! Mərifət insanın naxışdır. Bizim müasir cəmiyyətimizdə insan ləyaqəti hər şeydən üstün tutulur. Xüsusən Səyyah xanım, qadın xeylağı gərək bunu biləydi, başqalarına nümunə olaydı. Amma çox təəssüf! .."(5,181)

Mir Cəlal xüsusi təhlilə ehtiyacı olmayan "Az danışmağın faydası"nda hekayənin başlanğıcından oxucunu necə güldürürsə, bir o qədər də düşündürür: "Sədidən soruşdular ki, ədəbi kimdən öyrəndin, dedi- bədəbdən. Məndən soruşdular ki, az danışmağı kimdən öyrəndin, deyirəm- çox danışandan. Doğrudan belədir. Uzunçuların yanında oturub-durmaq məni tənqə gətirdi. Mənim Dilan adlı bir yoldaşım var. Çənədən pərgardır. Bir nağıl ki, başladı, səni yuxuya verməmiş əl çəkməz. Deyəsən hər səhər bal halvası yeyir. Çənəsi həmişə işdədir. Atası da onun hap-gopundan bezib. Elə olur ki, Dilan danışır, sən gedib öl-üzünü yuyub gəlirsən, ya bəlkə də çimib gəlirsən, ya dişini çəkdirib gəlirsən, görürsən ki, hərif danışır. Dinləyən var, ya yoxdur, Dilan üçün birdir. Özünün də, sözünün də halına təvavüt eləmir. Gəlib görürsən həmin ahəng, həmin mətləb, həmin söz..."(5,205)

Yeni insan yetişdirməkdə vacib olan bir çox məsələlər, mənəvi-əxlaqi amillər, valideyn-övlad, müəllim-şagird-tələbə münasibətləri Mir Cəlalın hekayələrində öz ifadəsini geniş əks etdirmişdir. Ailədə bir-birinə ehtiramı, ailə üzvlərinin bir-biri qarşısında məsuliyyət daşımalarını ən nəcib keyfiyyət hesab edən Mir Cəlal, ailəni cəmiyyətlə bağlayan mənəvi əlaqəyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Yazıçı dönə-dönə təlqin etmişdir ki, valideynlə övlad arasındakı doğruluq, məhəbbət duyğuları, övladın ailə qarşısındakı məsuliyyət hissi elə müqəddəs, mənəvi bağlardır ki, bunlara etinasız yanaşmaq olmaz. Qarşılıqlı qayğı hissini dərk etməyən, ata-anaya ehtiram hissini itirən, ləyaqətdən məhrum olan haqsızlar ədibin "Şəxsi məsələ" hekayəsində amansız tənqid atəşinə tutulmuşdur.(2,25)

Mir Cəlalın qənaətinə görə, övladın tərbiyəsini başlı-başına buraxmaq, uşağı qayğı və nəvazişdən məhrum etmək nə qədər zərərlidirsə, onu həddindən artıq ərköyün, şiltaq böyütmək bir o qədər faciəlidir. Bu, nəticədə böyüməkdə olan uşağı sərbəst, iradəli olmaq, gələcəkdə həyatın çətinliklərinə dözümlü olub üstün gəlmək, çalışqanlıq, əməksevərlik kimi keyfiyyətlərdən məhrum edir. Yazıçının “ Ulduz”, “ Plovdan sonra”, Letun” hekayələrindən meydana gələn nəticə belə bələlərdən ibarətdir. (2,55) Bu hekayələrdə valideynlərin övladlarla arzuolunmaz münasibətlərini, ziyanlı rəftarını müxtəlif mahiyyətlərdən ifşa edən ədib, oxucu qarşısında əxlaqi nəticələr çıxarır.

Mir Cəlal ən böyük siyasi-ictimai hadisələri ailə-məişət məsələləri ilə və əksinə, ən kiçik ailə-məişət məsələlərini də böyük siyasi-hadisələrlə başlamağı bacaran bir yazıçıdır. Mücərrəd mənada hadisə, təbiət və ya əhvalat təsviri onun yaradıcılığına yaddır. Bunlardan söhbət açan yazıçı mütləq tiplərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini daha yaxşı aydınlaşdırmaq məqsədini güdür. (1,26)

“Əsgər oğlu” hekayəsində qoyulan məsələlər olduqca sadədir. Atası cəbhədə həlak olan Hafiz orta məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirib. Moskva universitetinə daxil olmaq istəyir. Hafizin yeganə sevimlisi və təsəllisi olan nənəsi Ehtiyat xala istəklili nəvəsinin qarşısında duran çətinlikləri duyduqca bərk həyəcan keçirir. Əsər bu iki insanın - nənə ilə nəvənin qarşılıqlı sevgisini və həyəcanlarını əks etdirir. Yaş və səviyyəyə ciddi fərqlənsələr də, bir-birini yaxşı başa düşən, duyan, bir-birindən hörmət görən Ehtiyat xala və onun nəvəsi Hafizin simasında yüksək mənəvi-əxlaqi ləyaqət, məsuliyyət hissinin dərinliyi, nənə-nəvə münasibətinin gözəlliyini görürük. Əsərdə eyni zamanda elmin və maarifin böyük əhəmiyyətindən bəhs edilir. Hekayədə Hafizin imtahan ərafəsində keçirdiyi həyəcan və hisslərini, Ehtiyat xalanın incə nəvazişlərini, qayğıkeşliyini və mülayim rəftarını təsvir edən səhnələr şövqlə yazılmışdır.

Məlumdur ki, hekayə janrında ustalıq, məharət, süjet qurmağı bacarmaq əsas şərtlərdən olub, müəllifdən xüsusi qabiliyyət tələb edir. “ Əsgər oğlu” hekayəsi təsdiq edir ki, Mir Cəlal hekayə üçün zəruri olan əsas cəhətlərə diqqət yetirmişdir. Hadisələrin başlanğıcı, inkişafı əsərdə qoyulan ana xətlə möhkəm birləşdirilmiş, tədricən təbii bir yolla inkişaf etdirilmişdir. Nənə-nəvə münasibətindəki səmimiyyət, qayğıkeşlik və həssaslıq ədibin “ Naxış”, “ Ehtiram” kimi hekayələrində də əksini tapmışdır.

Bədii ustalıq və realizmin dərinliyi “ Ulduz” hekayəsində də özünü göstərir. Əgər “ Əsgər oğlu”nda nənə ilə nəvənin mehriban rəftarı, övladın təlim-tərbiyəsi haqqında düşünən saf ürəkli bir nəvənin ürək çırpıntıları təsvir olunursa, “ Ulduz” da ailənin qədrini bilməyən, atalıq hissindən məhrum olan daşürəkli, məsuliyyətsiz bir atanın faciəsi, mənəvi iztirabları nifrətlə təqdim olunmuşdur. Qələndər Qələndərov tez-tez arvad alıb - boşamaqla məşğuldur. Mənəviyyətsizliklə yalnız özünü düşünən bu adam belə hesab edir ki, yaşamağın mənası sərbəstlikdə, kefdə, eyş-işrətdədir. Qələndərovun qəlbində bir boşluq, soyuqluq, laqeydlik vardır. Körpə ikən anasını itirən, həyatda köməksiz qalan, səkkiz il uşaq evində yaşayan oğlu Ulduzun taleyi doğma atasını əsla maraqlandırmır. Uşaq evindən sonra atasının yanına gətirildikdən

sonra da ondan heç bir qayğı və nəvaziş görməyən Ulduz, bu nadan atanın çirkin əməllərinin qurbanı olur. Evdə ürəyi sıxılan, iztirab və məşəqqətlərə məruz qalan, atadan quru və soyuq rəftar görən, analığından acı sözlər eşidən tıfil, doğma evlərini tərk edib sənət məktəbinə daxil olur. Bu atalı yetimin taleyi ilə bütün sənət məktəbinin kollektivi məşğul olur. Olduqca maraqlı və aktual mövzuda yazılmış bu hekayənin tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür. Qələndərov və onun kimilərini kəskin tənqid atəsinə tutan Mir Cəlalın “Ulduz” hekayəsi bu gün də məişətimizdə təsadüf olunan belə mənfi və yaramaz hallara qarşı mübarizədə güclü və mənəvi silahdır.

Müəllif fərqli mövzulu hekayələrində müxtəlif məsələləri, əxlaqi-tərbiyəvi motivləri, ailə-məişət məsələləri, adi əhvalatlardakı dərin mətləbləri, aktual və gərəkli hadisələri həvəslə oxucuya çatdırırdı. Onun yumoristik və satirik əsərlərində lirika olduğu kimi, lirik əsərlərində də çox vaxt mənəvi gülüş, tənqidi ruh var. “Qonaqpərvər”, “Dost görüşü”, “Vəcdan əzabı”, “Müalicə”, “Həkim hekayələri” (1938-1939) silsiləsində yazıçı yalnız mənəviyyatca yox, fiziki cəhətdən də sağlam adamlar yetişdirməyi vacib sayır, bədii əyaniliklə zərərli vərdiş, yalnız etiqad və əxlaqi naqislik hallarına qarşı çıxırdı.(3,388) O, bəzən sərt, kəskin, bəzən də mülayim-yumşaq, ayıldıcı-saflaşdırıcı gülüşə arxalanırdısa, bəzən də lirik -psixoloji motiv və məqamlara üstünlük verirdi.

Mir Cəlalın hekayələri üslubuna görə iki yerə bölünür: Satirik və lirik hekayələr. Satirik üslubda yazdığı hekayələri - “İstifadə”də meşşan əxlaqi və həyat tərz, “Badam ağacları”nda imperiализmin müstəmləkəçilik siyasəti, “Dissertasiya”da laqeyd və məsuliyyətsiz həkimlər,” Bostan oğrusu”nda xain və xəbislər, “Tövbələtmə”də içki düşkünləri, “Hesab dostları”nda özünə arxa axtaranlar, “İclas qurusu”nda iclasbazlar, “O yana bax”da “novator” sənətkarlar, “Plovdan sonra”da övladını mənən şikəst edən valideynlər və s.nöqsanlar, mənfi hallar güclü sənətkar qələminə hədəf olmuşdur.(6,47) Belə tənqidlərlə bərabər, Mir Cəlal vətəndaş bir sənətkar kimi insanların mənəvi gözəlliklərindən, onların qurub-yaratmaq eşqindən, saf arzu və əməllərindən fərəhlə danışmışdır. “Söyüd kölgəsi”ndə həyatda yaxşı bir iz qoyub getmək arzusu ilə yaşayanlardan,” İnsanlıq fəlsəfəsi”ndə özlərinə zəhmətlə abidə ucaldanlardan, “Nazik mətləb” də insanlıq ləyaqətini hər şeydən uca tutanlardan və adamlarımızın digər mənəvi keyfiyyətlərindən hərarətlə söhbət açmışdır.

Mir Cəlalın bir çox hekayələrində hadisə və əhvalat birinci şəxsin dilindən nağıl olunur.Belə təhkiyə üsulu hekayədə təbiiliyi ,canlılığı artırır.Çünki burada təhkiyəçi hadisələri sadəcə kənardan müşahidə etmir,bu hadisələrə yeri gəldikcə münasibətini bildirən canlı bir iştirakçıya çevrilir.Belə hekayələrdə təhkiyəçi oxucu ilə əsərdəki qəhrəman arasında bir vasitəçi olur.Hadisələri nəql edən canlı bir şəxsiyyət kimi əsərdə iştirak edir.Hekayənin birinci şəxsin dilindən nağıl edilməsi təhkiyədəki lirik əhvali-ruhiyəni gücləndirir.

Mir Cəlalın “Gözün aydın”, “Dost görüşü”, “İstifadə”, “Kərpic məsələsi”, “Qardaş qanı”, “Boz adam”, “İmtahan”, “Baldan əvvəl” , “Vətən oğlu”, “Müalicə”, “Hikmətdən xəbər”, “Gərək olar”, “İftixar”, “Çıraqlar yandı”,

"Axşam səfəri", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "Qonaqpərvər", "İtifadə", "Dostumun qonaqlığı" hekayələrindəki hadisə və əhvalatlar birinci şəxsin dilindən nəql olunur. Bunlar yazıçının sənətkarlıq cəhətdən ən kamil əsərləridir.

Mir Cəlal bir hekayəçi kimi bədii surətin, qəhrəmanın xarakterini dərinlən açmaq, əqidə, çəslək və mənəviyyatını üzə çıxarmaq üçün onu həyatın mürəkkəbliyi, çətinlikləri ilə üz-üzə gətirmiş, müxtəlif adamlarla qarşılaşdırılmış, ziddiyyətlər içərisindən keçirməyi lazım bilmişdir. Qəhrəmanın sevgi, ailə həyatı ilə ictimai həyatının əlaqəli göstərilməsi də xarakterin kamil çıxmasına, həqiqətin dolğun inkişafına kömək etmişdir. Buna görə də ədibin hekayələrində maraqlı sujet, həyatı konflikt, real və canlı insan, xarakterləri vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfər Xəndan. Mir Cəlal. 26 səh.
2. Əhəd Hüseynov. Mir Cəlal. Bakı, "Yazıçı", 1991, 192 səh.
3. Məmməd Cəfər. Mir Cəlal. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1966, 383 səh.
4. Mir Cəlal. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1963, 167 səh.
5. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 384 səh.
6. Yaqub İsmayılov. Mir Cəlalin yaradıcılığı. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1975, 235 səh.

SADIQOVA SAHILA

THE STORY OF THE CREATION OF MIR JALAL

SUMMARY

In XX century Mir Jalal has become one of the greatest personalities for Azerbaijan's literature. He has always thought about fortune of his people and deal with various themes in his work. In the modern Azerbaijani literature Mir Jalal Pashayev pride of place belongs to the author's satirical comic works, novels, and as a scholar-critic. M. Pashayev is the author of about 50 artistic, scientific and journalistic works, more than 500 articles, book reviews, and other scientific and theoretical works and textbooks.

His story "Thief garden", "Dr. Dzhinayatov", "Use", "matchmakers back", "After plov", "The questionnaire", "foreign disease", "Mirza Shafi", "Biography Mohletova", "Banquet friend" and other peculiar inimitable satirical style. They displayed the struggle of the new with the old, human feelings, patriotism, respect and love for their parents. Interesting comic situations, sometimes deliberately reproduced in the stories, at first glance, seem even convincing.

САДЫХОВА САХИЛА

ПОВЕСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ МИР ДЖАЛАЛА

РЕЗЮМЕ

В современной азербайджанской литературе Мир Джалалу Пашаеву принадлежит почетное место автора сатирико-юмористических произведений, романов, и как ученого-критика. М. Пашаев является автором около 50-ти художественных, научных и публицистических произведений, более 500 статей-рецензий, и других научно-теоретических трудов и учебников.

Его рассказам «Воришка огорода», «Доктор Джинаятов», «Использование», «Сваты вернулись», «После плова», «Анкет Анкетов», «Заграничная болезнь», «Мирза Шафи», «Биография Мохлетова», «Банкет друга» и другим свойственен неповторимый сатирический стиль. В них отображена борьба нового со старым, человеческие чувства, патриотизм, уважение и любовь к родителям. Интересны комические ситуации, порой сознательно воспроизведенные в рассказах, на первый взгляд кажущиеся даже убедительными.

Rəyçi: prof.Tofiq Hüseynov

SƏYYARƏ ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti

DORIS LESSİNG ROMANLARINDA FEMINIST İDEYALARIN İNİKASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Doris Lessinq, feminizm, sufizm, "Qızıl gündəlik", "Üç, Dörd və Beşinci zonalar arasında evliliklər".*

Key words: *Doris Lessing, feminism, sufism, "Golden Notebook", "Marriages between Zones Three, Four and Five"*

Ключевые слова: *Дорис Лессинг, феминизм, суфизм, "Золотой дневник", "Женитьбы между Зонами Три, Четыре и Пять"*

Feminizm ideyalarının hələ ötən əsrin əvvəllərindən formalaşmasına baxmayaraq, yalnız XX əsrdə bu qədər geniş yayıla və özünə kifayət qədər tərəfdar ordusu toplaya bilmişdi. Hələ keçən əsrin əvvəllərindən tam şəkildə formalaşan bu yanaşma dünya müharibələri dövründən geniş kütlələrin düşüncəsinə hakim kəsilmişdi. Feminizm cərəyanının aparıcı simalar, və eləcə də yüzlərlə sadə nümayəndələrinin fikirlərinə görə bu ideyaları ən bariz tərzdə Doris Lessinq öz əsərlərində ehtiva edə bilmişdir. Lakin Doris Lessinq şəxsən bu fikirləri paylaşdığını heç zaman labüd hesab etməmişdi. Belə ki, yazıçı əsərlərində məhz "qadın" möhtəşəmliyini vurğulamağı özünə rəhbər tutmamışdır. Sadəcə insan faktorunu həm onun eyni vaxtda həm nəhəngliyini, həm də acizliyini təsvir etmək istəyən yazıçı bunu özünə ən yaxın yolla- qadın obrazı vasitəsilə oxucuya çatdırmağa çalışmışdır. Öz əsərlərini bir növ avtobioqrafik notlar üzərində kökləyən D. Lessinq qadın qəhrəmanlarından yalnız öz "mən"ini əvəzləmək üçün istifadə etmişdir. O, feminizm ideyalarını kobudcasına inkar edərək bunun çox cavan qızın şıltaqlığı ilə müqayisə də etməkdən çəkinməyən Doris Lessinq məhz ona xas tərzdə çıxış edir, əsərlərində hadisələrə tam fərqli bucaqdan yanaşır və çözüm tapmağa çalışırdı.

2007-ci ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş Doris Lessinq özünün "Qızıl gündəlik" romanı vasitəsi ilə dünya arenasında əvəzolunmaz bir məqam bəirləmiş oldu. Doğrudur, daha sonralar yaradıcılığının növbəti mərhələlərində Lessinq özü həmin əsərin qəhrəmanının illüziyalardan qurtula bilmək yolunda keçirdiyi psixoloji gərginliklərin təsvirinin tənqidçilər tərəfindən həddən ziyadə çox təhlil edildiyini qeyd etmişdi, lakin bununla yanaşı sözü gedən əsərin stukturuna yetərinə diqqət ayrılmadığını da vurğulamışdı. Qəhrəmanlarının prototipləri kimi real həyatdan da nümunələr seçən Doris Lessinq buna misal ki, "Köləgələrdə gəzişən" (*Walking in the Shade*) əsərinin qəhrəmanı Mollini modernist şair və nəşir Con Rodkerin qızı Coan Rodkerə model kimi nəzərdə tutmuşdu.

Ümumiyyətlə, feminist yazarlar dedikdə adı dərhal yada düşən ən önəmli yazarlardan biri məhz Doris Lessinqdir. Lakin bununla belə, ədib öz yaradıcılığını bütövlükdə həmin qismə aid etmir, və bunu belə əsaslandırır: "Feministlərin məndən istidiyi, onların özünün təhlil etməkdikləri bir sahədir və bu dindir. Onlar

mənim şahid olmamı istəyirlər. Onların həqiqətən istədikləri mənim "Ey, bacılarım, mən heç bir kobud kişinin olmadığı qızıl sabah uyğunda mübarizənizdə sizinlə çiyin- çiyinəyəm" söyləməmdir. Onlar həqiqətənmi istəyir ki, insanlar kişi və qadınlar haqqında bu cür həddən artıq mülahizələr yürütsünlər?" Əslində, elədir ki var. Mən böyük təəssüf hissi ilə bu nəticəyə gəlmişəm." (What the feminists want of me is something they haven't examined because it comes from religion. They want me to bear witness. What they would really like me to say is, 'Ha, sisters, I stand with you side by side in your struggle toward the golden dawn where all those beastly men are no more.' Do they really want people to make oversimplified statements about men and women? In fact, they do. I've come with great regret to this conclusion.) (1)

Doris Lessinq ədəbi irsinin ələlxusus ilk mərhələlərini xarakterizə edərkən bura aid edilən əsərlərin real həyat səhnələrinə əsaslanmasını qeyd etmədən keçmək olmaz. Bunu onun 1950-ci ildə İngiltərədə çap olunan ilk romanı "Oxuyan otlar"ın geniş təhlili və müxtəlif aspektlərdən analizi vasitəsilə bir daha sübut etmək mümkündür.

Bildirdiyimiz kimi bu roman İngiltərədə böyük uğur qazanmışdır. Avtobioqrafik kitabında yazıçı romanın üzərində uzun müddət çalışdığını və bir neçə dəfə yenidən yazdığını qeyd etmişdir. Romanın ilkin variantına baş qəhrəman Toni idi. Bu obraz müəyyən zaman çərçivəsində qara dərililərin imcasında öz yerini möhkəmlətməli idi əks halda o həmin cəmiyyətdə qəbul olunmayıb ondan uzaqlaşdırıla bilərdi. Lakin təsvir etdiklərində səmimi ola bilməyəcəyini düşünərək süjeti dəyişdirməyə qərar verdi. O, romanı Cənubi Rodeziyada yaşayan qara dərililərin və kişilərin üstünlüyünə tabe olmağa məcbur olan qadınların əzablarını təsvir etmək üçün yenidən yazdı. Cənubi Rodeziyada yaşayan qadın obraz Lessinqə öz həyatından bəzi fraqmentləri də əsərə köçürmək, eyni zamanda, fikirlərini əks etdirmək üçün bir vasitə idi.

Öz həyatında da Lessinq daima ənənəvi gender problemləri ilə qarşılaşmış və onlarla mübarizədə çıxış etməyə çalışmışdır. Feminizm və eləcə də, irqçilik problemi baxımından ədibin ona Nobel mükafatı qazandırmış "Oxuyan otlar" (The Grass is Singing) romanı həqiqətən də çox dəyərlidir. Bu əsərdə yazıçı onun yaşında qadınların yalnız ev işləri ilə məşğul olduqlarını və heç vaxt bir işə sahib olub maddi cəhətdən müstəqil olmağı düşünmədiyini bildirir. Bunun əksinə, o, əsərin əsas obrazlarından olan Merini kiçik yaşlarından işləməyə başladığı üçün işləməyi sevən bir qadın kimi təqdim edir.

"Oxuyan otlar" Doris Lessinqin yaradıcılığına daxil olan ilk əhəmiyyətli romandır. Və bəzi tənqidçilərin fikrincə, məhz bnu səbəbdən də bu əsərdə avtobioqrafik elementlər daha çoxdur. Çünki bir çoxlarına görə istənilən əhəmiyyətli yazıçı ilk əsərlərini yazarkən öz həyatından çox bəhrələnir. Digər tərəfdən yazıçı müvəffəqiyyət qazanmaq istəyirsə, o, ədəbi əsərin bədii mahiyyətini təyin edən zəngin təxəyyülə sahib olmalı və ondan ustalıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Eyni yanaşmanı Doris Lessinqin də yaradıcılığına aid etmək mümkündür. Lessinq əsərlərində və əsasən də "Oxuyan otlar" romanında həyatında əhəmiyyətli rol oynamış bəzi elementləri əks etdirmiş, eyni zamanda real həyatında

da əleyhinə olduğu, tənqid etdiyi münasibətləri və fikirləri təqdim etməyə çalışmışdır. Bu da bir yazıçı kimi onun bənzərsizliyinə dəlalət edir.

Lakin "Oxuyan otlar" romanı Doris Lessinq ədəbi irsində feminizm ideyalarını ifadə edəcək tək əsər deyil. Onun yaradıcılığının son dövrlərinə təsadüf edən "Arqosdakı Kanopus: Arxivlər" başlığı altında birləşən beş romandan ikinci olan "Üç, Dörd və Beşinci Zonalar arasında evliliklər" romanı əsasən matriarxal nöqtəyi nəzərdən təhlil olunan utopik Üçüncü zona haqqında bəhs edir və bu cəhət də əsəri feminist utopiya və ya feminist elmi fantastika kateqoriyasına aid etməyə səbəbdir. Ümumilikdə toplusunun aid edildiyi janrı incə elmi fantastika (soft science fiction) və ya Lessinqin öz sözləri ilə desək kosmik fantastika (space fiction) adlandırmaq mümkündür, belə ki, burada əsas diqqət elm və texnologiyalardan çox, xarakterlərə və sosial - mədəni məsələlərə yönəldilir. Komporativ ədəbiyyatşünaslıq üzrə araşdırmalar aparan professor Robert Alter bu tip əsərləri ədəbi tənqidçi Nortrop Frayn "anatomiya" kimi adlandırdığı janra aid edir, belə ki, burada "təxəyyül və mənəviyyatın kombinasiyası" ön plana çəkilir. Digər bir tədqiqatçı Qore Vidal Lessinq yaradıcılığına xas olan "elmi fantastikanı" Con Milton üslubu ilə müqayisə edərək onu müəyyən mənada yaxın hesab etmiş və araşdırmalarında Lessinq tərzini Milton və Ron Habberd yaradıcı üslubu arasında bir mövqeyə yerləşdirmişdi. (3)

"Üç, Dörd və Beşinci Zonalar arasında evliliklər" romanı toplusunun digər romanlarından bir qədər fərqlidir. digərlərində "normal" zaman kəsiyində təsvir olunmuş kainat olduğu halda buradakı təhkiyyə müəyyən metafiziki və "psixi" təsvir təsüratı oyadır. Roman Şikəstə planetinin yaxınlığında yerləşən patriarxal və döyüşkən ruhlu Dördüncü Zona ilə matriarxal, bərabərlik tərəfdarı olan Üçüncü Zona və icma şəraitində yaşayan barbar Beşinci Zona adlanan planetlərin nümayəndələri arasındakı iki evlilikdən bəhs edir. "Times" jurnalının tənqidçisi Paul Greyin təbili ilə desək, "əsər qadınla kişi arasındakı mübarizədən və seks və məhəbbətin dəyərləndirilməsindən bəhs edir". Ədəbi tənqidçi Diana Şitsin fikrincə, bu əsərdə gender problemi önə çəkilərək müəllif tərəfindən xüsusi ilə vurğulanır. Əsərdə daha çox bu məsələnin aradan qaldırılması yollarına dair mülahizələr, yeni yanaşmalar, əqli baxış açısı təhlil olunur. "kosmik ardıcılıq qadın və kişi gender ayrışdırılışını adlayıb keçdikdə və emosional və bu kimi digər əsaslı münasibətlər zamanı ideal şəkil alır, [...] beləcə, maariflənmiş düşüncə tərzinin nailiyyətləri üçün zəmin yaradır " ("cosmic order is ideally realized when men and women cross the gender divide and attempt genuine communication— emotionally etc, [...] thereby setting the preconditions for the attainment of enlightened consciousness.") (4)

Romanda Təminatçılar (Providers) tərəfinən təşkil olunan evliliklərdən bəhs olunur. romanda bu Təminatçıların kim olduğu göstərilir, ama tənqidçilərin də gəldiyi rəyə əsasən bu toplusunun birinci hissəsi olan "Şikəstə"də adı çəkilən Kanopus qalaktik imperiyasından olan kanoplulardır. Romandakı hadisələr matriarxal utopik Üçüncü Zonanın nöqtəyi nəzərindən nəql edilir, və burada əsasən gender problemləri ön plana çəkilir.

1960-cı illərdən bəri sufi mövzulara daha çox yer ayrılan Doris Lessinq bütövlükdə "Arqosdakı Kanopus" toplusunda həmin mövzuya kifayət qədər yer ayırdığına görə bir çox ədəbi tənqidçilər tərəfindən yetərinə dəyərləndirilməmişdir.

Sözü gedən romanda da Lessinq sufizmin "təkmilləşmə pillələri" mövzusunə müraciət etmişdir. Belə ki, hər Zona sufizmin müəyyən təsəvvür səviyyəsinə uyğundur və həmin "mərhələləri" simvolizə edir. Lakin bəzi ədəbi tənqidçilər bunu səthi dəyərləndirmiş və xanım Lessinqi mənəvi və mistik mövzuları təsvir etdiyini bildirmişlər. Lakin bütün bunlara rəğmən ümumiyyətlə roman ədəbiyyat aləmində müsbət dəyərləndirilmiş və hətta bir sıra ədəbiyyatçılar tərəfindən Lessinqin gender konfliktləri mövzusunda ən möhtəşəm əsəri adlandırılmışdır. Selma Şin bildirir ki, "Lessinq "Şikasta" romanında insan bacarıqlarına pessimistik baxış individumlardan çox xeyirxah qüvvələrin əllərində cəmləşir." (in Shikasta, Lessing's pessimistic view of human capabilities still keeps control in a benevolent power rather than in the hands of the individual".) (5, 112) Lakin bu mülahizədən yalnız tərzdə nəticələr çıxarmağa tələsmək olmaz. Artıq "Üç, Dörd və Beşinci Zonalar arasında evliliklər" romanı ilə tanış olduqda məlum olur ki, Ben Ata və Al İs kimi individumlar düzgün istiqamətə yönlədirdikdə həmin yolda inkişaf etməyi və nəyinki özlərinin, həm də digər zonaların da pozitiv dəyişikliklərə zəmin yaradır.

Digər bir tədqiqatçı Ceyn Eşlay Qloverin araşdırmalarına əsasən Lessinq bu romanında və ümumiyyətlə topluda adı çəkilən hər bir məqamda Üçüncü Zona feminist utopiya kimi təqdim olunur. Lakin bu halda həmin utopiya tam dolğunluğu ilə təqdim olunmur. Burada feminizm ideoloji cəhətdən daha səthi təqdim olunur. Toplunun digər hissələrində də olduğu kimi burada da təqdim olunan xroniklərdə həmin Zonanın davranış və yanaşmaları, xüsusi, spesifik özəllikləri nümayəndələr üçün təhlükə doğura biləcək məqamlar qeyd olunur. (6) Belə təhlükəli məqamlardan ən parlağı Üçüncü sona sakinlərinin ksenofobiya hissləridir. Al İs bu zonaya geri dönərkən özü ilə birgə gətirmiş olduğu yeniliklər yerli sakinlərin səbəbsiz narazılığına səbəb olur və bu narazılıqlar Dördüncü Zonadan olanların bura gəlişi ilə daha da kəskinləşir. (6)

Əlbəttə, bu romanda müəllif Zonalar arasında evliliklər dedikdə məhz Ben Ata və Al İs, və eləcə də Vahşi arasındakı münasibətləri nəzərdə tutur. Burada həmin obrazlar simvolik olaraq öz Zonalarını təmsil edir və davranışları ilə öz Zonalarının sakinlərinin və deməyi həmin dünya görüşünün ata biləcəyi addımları, edə biləcəyi mülahizələri özündə inikas etdirir. Lakin əsərin simvolikası bununla da tamamlanmır. Lessinq yaradıcılığını köklü şəkildə tədqiq edən ədəbiyyatşünaslardan biri Müge Qalin bu cür yanaşmanın səthi olduğunu bildirərək, romanda adı çəkilən altı zonanın hər birinin sufizmin altı mərhələsindən birinə uyğun olaraq nəzərdə tutulduğunu bildirir. Ümumiyyətlə, məlum olduğu kimi Doris Lessinq sufiliklə dərinlən maraqlanmış və bu yolda onun ən yaxın dəstəkçisi İdris Şah olmuşdur. Lessinq sufi nəzəriyyəsi ilə uzun illər boyunca tanış olsa da, onun yaradıcılığında bu fəlsəfə məhz "Arqosdakı Kanopus" toplusunda öz bariz ifadəsini tapmışdır. Toplunun hər bir romanı sufi təliminin bir və ya bir neçə cəhəti üzərində formalaşmışdır. Bunlardan biri də sözü gedən "Üç, Dörd və

Beşinci Zonalar arasında evliliklər" romanıdır. Bildiyimiz kimi, sufizm özündə nəfs, qəlb, əql, eşq, ruh, sirr kimi altı fərqli amma eyni zamanda çox yaxın anlayışı özündə ehtiva edir. Galinin fikrincə, "Al İs individum kimi davranmaqdan daha çox Üçüncü Zonanın təbiətinə uyğun addım atır." ("Al•Ith functions according to the nature of Zone Three rather than as an individual.") (2, 132) Belə olan halda Ben Ataya nisbətə daha yuxarı zonada yerləşən Al İs təfəkkürün daha təkamül səviyyəsinə uyğun olaraq baş verənləri də daha dərinlən qavramağa müvəffəq olur. Əlbəttə bu obrazların hər biri seçilmişdir, lakin qadın olaraq Al İs həmin səyahətlər zamanı fərqlənməyi bacarır. Beləliklə, ədib zonaları sufi təfəkkürünün mərhələləri ilə eyniləşdir. Müqə Galin digər sufi yanaşması da gözdən qaçırmır. "Sufiliyin maariflənmə pillələrində" daha üstün mövqedə olanlar özlərindən aşağı olanları yuxarıya doğru çəkməlidirlər. Bu səbəbdən də, Al İs İkinci Zonaya yalnız Ben Atanı Üçüncü Zonaya çəkəndən sonra yetişə bilir" ("on the "Sufi ladder to enlightenment", those on higher rungs must pull up those on lower rungs. Thus Al•Ith can only move to Zone Two after she has pulled Ben Ata up to Zone Three.") (2, 140)

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Doris Lessinqin "Arqosdakı Kanopus: Arxivlər" toplusu ədibin yaradıcılığında yeni bir tərzin "kosmik- elmi fantastika"nın təməlini qoymuş və bununla da ədibin tamamilə fərqli, yeni bir yanaşma ilə oxucusuna müraciət etməsinə yardımçı olmuşdur. Əsər bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir. Burada həm yazıcının bütün yaradıcılığı boyunca izlənen əsas xətt feminizm mövzusu öz parlaq təzahürünü tapır, həm də yazıçı bunu özünəməxsus ustalıqla həyat fəlsəfəsi hesab etdiyi sufizmlə uyğunlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Doris Lessing, The New York Times, 25 July 1982
2. Galin, Müge, Between East and West: Sufism in the Novels of Doris Lessing. 1997. Albany, NY: State University of New York Press.
3. Glover, Jayne, "The Metaphor of the Horse in Doris Lessing's The Marriages Between Zones Three, Four and Five: an Ecofeminist Question?". Current Writing: Text and Reception in Southern Africa. Retrieved 2 January 2013.
4. Sheets, Diana, "Doris Lessing, Nobel Laureate, and the XX/YY Axis". Literary Gulag. IDEALS, University of Illinois. Retrieved 20 December 2012
5. Shinn, Thelma J. Worlds Within Women: Myth and Mythmaking in Fantastic Literature by Women. Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group. 1986
6. Vidal, Gore, "Paradise Regained". The New York Review of Books. Retrieved 2 January 2013.

ОТРАЖЕНИЕ ФЕМИНИСТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В РОМАНАХ ДОРИСА ЛЕССИНГА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена феминистическим идеям Дорис Лессинг. В частности этот подход рассматривается в научно фантастических произведениях писателя. В статье автор рассматривает творчество Лессинг в том числе и с суфистской точки зрения. Автор представляет мнение нескольких исследователей. Таким образом приходит в выводу что "Канопус в Аргосе: Архивы " и в особенности роман "Женитьбы между Зонами Три, Четыре и Пять" является ярким примером синтеза идей феминизма и суфизма присущие Дорису Лессингу. Ни только в этом но и в других романах из серии "Канопус в Аргосе: Архивы" мы можем рассмотреть новое направление для творчества автора - «космическая- научная фантастика» с помощью которого Дорис Лессинг обратилась к своим читателям в достаточно новом отношении. Романы этого цикла отличаются от предыдущих во многих смыслах. С помощью этих произведений мы можем рассмотреть как одну из главнейших идей творчества писателя – идею феминизма, так и мастерское отражение жизненной философии писателя – суфизм.

THE REFLECTION OF FEMINISTIC IDEAS IN DORIS LESSING'S NOVELS

SUMMARY

The article deals with the feminist ideas in Doris Lessing's creative activity. This point is especially analyzed in her cosmic- scientific novels. In this article author makes researches in Doris Lessing's literary heritage also, from the sufistic point of view. Author refers to several researchers studies. Author comes to the conclusion that, "Canopus in Argos: Archives" and particularly the novel "Marriages between Zones Three, Four and Five" is the bright example for the writers synthesis of her feminist and sufistic attitudes. Not only in this, but also in other novels from the "Canopus in Argos: Archives" the new trend for the author's creative activity is reflected. "Cosmic- science fiction" is a new and different way of addressing to her readers for the author. Novels included in this series differ from her previous literary heritage in many aspects. In these novel both, one of the main themes of writer's literary works – feminism and Sufism which Lessing accepted as her life philosophy are synthesized masterly.

MÜNDƏRİCAT

Prof. MƏSUD MƏMMƏDOV. AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏDİMLİYİNİ SÜBUT EDƏN BƏZİ AMİLLƏR	3
AYSEL QƏRİBLİ. AZƏRBAYCAN DİLİ ANLAYIŞININ TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNİN METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ	10
fil.ü.e.d. FİDAN QURBANOV. TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	20
АЛИЕВА Б. Б. ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ	25
TƏRANƏ XƏLİLOVA. I TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ TÜRKDİLLİ XALQLAR ÜÇÜN ƏDƏBİ DİL PROBLEMİ	32
NOVRUZOVA NURİDƏ. TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ MƏTN KOMPONENTLƏRİNİ ƏLAQƏLƏNDİRƏN VASİTƏLƏR	38
SEVİNC BAĞIROVA. RUS KLASSİK YAZIÇILARINDAN A.S. PUŞKİN VƏ LEV TOLSTOY İSLAM DİNİ HAQQINDA FİKİR VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ	46
RASİMƏ TEYMUROVA. İNGİLİS DİLİNİN BRİTANIYA İLƏ AMERİKA VARIANTİ ARASINDA FƏRQLİ VƏ OXŞAR CƏHƏTLƏR	50
KÖNÜL QOCAYEVA. İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA FRAZEOLÖGİZMLƏR ONLARIN SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	54
VÜSALƏ CƏFƏRZADƏ. QÜVVƏTLƏNDİRİCİ ƏDATLAR MƏTNYARADICI FORMAL-QRAMMATİK ELEMENT KİMİ	59
TƏRANƏ ƏLİYEVƏ. GÜRCÜ DİLİ VƏ GÜRCÜ DİLİNİN TARİXİ TƏDQİQATI, ONUN DÜNYA MİQYASINDA ÖYRƏNİLMƏSİ HAQQINDA ÜMÜMİ MƏLUMAT	69
SEVDA MAMMADOVA. LES DILAECTES DE LA LANGUE FRANÇAISE	73
ÇİNARƏ QƏHRƏMƏNOVA. S.RƏHİMOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ LÜĞƏVİ DİALEKTİZİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ	80
ХУДИЕВА АРАСТА. ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ КАК ОБЪЕКТ ИЗУЧЕНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ	86
YEGANƏ QURBANOVƏ, ŞƏFƏQ MƏHƏRRƏMƏBƏ. İNGİLİS DİLİNDƏ BƏDİİ MƏTNİN TEMPORAL QURULUŞU VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI	93
TƏRANƏ İSMAYILOVA. MÜASİR İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA OMONİMLƏRİN ROLU	98
NURİYYƏ RZAYEVA. QRAMMATİK ZAMAN XARAKTERLİ PREFİKSLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ	103
İRADƏ CƏFƏROVA. İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ KOMPÜTER TEXNİKASINDAN VƏ İNTERNET ŞƏBƏKƏSİNDƏN İSTİFADƏ ÜSULLARI	108
f.ü.f.d. ALLAHVERDİYEVƏ AYTƏN. SİYASİ DİSKURS VƏ ONUN TƏZAHÜR FORMALARI	114
AİDƏ BƏŞİROVA. XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ QRAMMATİKANIN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	124
ZAHİRƏ KAZIMOVA. İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ VURĞUSU	129
TARANA SULEYMANOVA. PRACTICE ACTIVITIES AND TASKS FOR LANGUAGE DEVELOPMENT	136
ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ. İNGİLİS DİLİ İSİMLƏRİNİN YARANMA VASİTƏLƏRİ ...	142
QULİYEVƏ NAILƏ. SOME CRITERIA OF BEING A FOREIGN	

LANGUAGE TEACHER.....	149
RƏNA ŞAMİYEVA. THE IMPORTANCE OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES.....	154
FƏRİDƏ HÜSEYNOVA. AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİNİN “XARİCİ DİLLƏR” KAFEDRASININ TARİXİNDƏN (XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ).....	159
f.l.f.d. GÜLƏR HƏSƏNOVA. SOME THOUGHTS ON THE FACTORS DEALING WITH THE STUDENTS SPEAKING (ON THE BASIS OF ENGLISH MATERIALS)	163
GÜNEL QASIMOVA. DİGƏR DİLLƏRİN ALMAN DİLİNƏ TƏSİRİ.....	169
ANAR HACIYEV. LES PARTICULARITES DU FRANÇAIS QUEBÉCOIS	174
AYNUR BƏŞİROVA. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN OXŞAR STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	180
NƏRGİZ FƏRRUXBƏYLİ. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DİLİN BƏZİ TERMINOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	188
LATİFA AKHMEDOVA. GENERAL CHARACTERISTICS OF GRAMMATICAL PHRASES.....	194
MAHİRƏ QULUZADƏ. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN YEMƏK ADLARININ ETİMOLOGİYASI.....	199
КАРИМОВА Г.А. ОБУЧЕНИЕ ИНОЯЗЫЧНОМУ ПРОИЗНОШЕНИЮ НА КОММУНИКАТИВНОЙ ОСНОВЕ	205
Məmməd İSMAYİLOV. LES AXES DE LA POLITIQUE LINGUISTIQUE AZERBAÏDJANAISE A L'ERE DE LA MONDIALISATION	213
ГЕЙДАРОВА ЭЛЬВИРА. ПРИРОДА В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ОСТРОВНОГО ГОВОРА АЗЕРБАЙДЖАНА).....	221
MAHMUDOVA ƏHRUZ. NAXÇIVAN VƏ QARS ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN İNƏK “SİĞİR” VƏ CAMIŞ “MANDA” TERMINLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	230
XAVƏR HACIYEVA. QLABOLLAŞAN DÜNYADA QƏDİM, ORTA VƏ MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN TƏDQİQATI VƏ AKTUALLIĞI..	236
NAİLƏ QASIMOVA. PRESENTATION MATTERS	242
TAMELLA MEHDİYEVA. SENTENCE CONSTRUCTION MATTERS	248
TƏRLAN ƏLİYEV. AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TARİXİ ASPEKTDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ YOLLARI.....	253
LEYLA MEHDİYEVA. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	260

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

BAHAR BƏRDƏLİ (Məmmədova). NURƏNGİZ GÜNÜN NƏSRİNDƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ PROBLEMLƏR.....	269
RZAYEVA LEYLA. PROBLEMS OF UPBRINGING AND HUMANISM IN THE NOVEL CHARLES DICKENS' “OLIVER TWIST”.....	276
KÖNÜL HACIYEVA. “ÇAR DƏR ÇAR” XV ƏSR ŞAİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ	284
AYNUR YUNSUROVA. MULTICULTURAL EDUCATION	292
MƏDİNƏ CABBAROVA. ABDULLA BƏY ASININ KİMLİYİ İLKİN MƏNBƏLƏRDƏ	297

QƏRƏNFİL RZAYEVA. XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN “MƏHƏBBƏT DASTANI” POEMASINDA QƏHRƏMANLIQ VƏ SAF SEVGİNİN TƏRƏNNÜMÜ	301
Н.А.СУЛТАНЛЫ. СТАНОВЛЕНИЕ РЕАЛИСТИЧЕСКОГО РАССКАЗА В СОВРЕМЕННОЙ ИРАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	309
TAHİRLİ KÜRSÜMXANIM. FİRUZ MUSTAFA YARADICILIĞINDA HEKAYƏ JANRI.....	317
GÜNEL SHAMXALOVA. VALTER SKOTT YARADICILIĞINDA TARİXİLİK.....	324
ÇİNARƏ RZAYEVA. HÜSEYN CAVİD VƏ AŞIQ YARADICILIĞI.....	333
ÜLKER BAŞIYEVA. MIRZE İBRAHİMOV'UN XIX. ASIR AZERBAIJAN EDEBİYATININ PROBLEMLERINE DAİR EDEBİ VE TEORİK GÖRÜŞLERİ.....	339
AYSEL ABİZADƏ. GÜNEY AZƏRBAYCANDA MİLLİ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFINDA “VƏTƏN YOLUNDA” QƏZETİNİN ROLU.....	349
ПАРВИН ГУСЕЙНОВА . ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ В САТИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ УЗЕИРА ГАДЖИБЕЙЛИ	355
С.Дж. НОВРУЗАЛИЕВА. «ТЕОРИЯ БЕСКОНФЛИКТНОСТИ» И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА РУССКУЮ И АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ ДРАМАТУРГИЮ 1940-50-Х ГОДОВ.....	363
İBRAHİMOVA GÜLNAR. M.FÜZULİNİN YARADICILIĞINDA VƏHDƏTİ-VÜCUD FƏLSƏFƏSİ («LEYLİ VƏ MƏCNUN» ƏSƏRİ ƏSASINDA)	371
İSGƏNDƏR ATİLLA. “BİLQAMIS” DASTANINDA VƏ XORXUT ATA HAQQINDA QAZAX ƏFSANƏLƏRİNDƏ ƏBƏDİ HƏYAT VƏ ÖLÜM MOTİVLƏRİ.....	379
SAHİLƏ SADIQOVA. MİR CƏLAL YARADICILIĞINDA HEKAYƏ	389
SƏYYARƏ ƏLİYEVA. DORİS LESSİNG ROMANLARINDA FEMINIST İDEYALARIN İNKASİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	396

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zəhid Məmmədov
Texniki redaktor: Tünzalə Vahabova

Çapa imzalanmış **29.02.2017**.
Şərti çap vərəqi **24, 5**. Sifariş № **02**.
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **300**.

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.